

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επίθεώρηση • τεύχ. 42 • Άπριλης-Μάης 1981 • 100 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση, τευχ. 42, Άπρίλης-Μάης 1981. 100 δρχ.
Κέκροπος 2, Άθηνα (Πλάκα) 119, τηλ. 3245332

Περιεχόμενα

Άγγελου Έλεφάντη ..... Η επανάκτηση τής ελπίδας στό σοσιαλισμό
 Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου ..... «Οί άρχηγικές ανάγκες του μέσου "Έλληνα»
 Άγγελου Έλεφάντη . . . «Έπίσης σέ ό,τι άφορά τήν οικονομική καί τήν κοινωνική δομή είμαστε σοσιαλιστές»
 Γεράσιμου Βάκου ..... Προβλήματα στή φιλοσοφία καί τήν ιστορία της
 Μιχάλη Μοδινού ..... Χωροταξικές παράμετροι τής περιοχής Πηλίου
 Νίκου Π. Τερζή ..... Η πορεία του Δμ. Γληνού άπό τή διάσπαση του Έκπαιδευτικού Όμίλου στό ΚΚΕ
 Γιώργου Σημαιοφορίδη ..... Η χαμένη γοητεία του πολιτιστικού Κέντρου Άθηνάς
 Νίκου Χριστοδουλάκη ..... Γιά τήν άριστερά του Έργατικού Βρετανικού Κόμματος

Ό λογοτεχνικός πολίτης

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1000. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:
 Ευρώπης: έξάμηνη 650 δρχ., έτήσια 1200. ΗΠΑ-Καναδ. (άερ.): έξάμηνη 800 δρχ., έτήσια
 1500 ● Για Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 1000 δρχ., έτήσια 2000 ●
 ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπόρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Άθηνα 119, τηλ. 32.45.332.

Έκδότης: Νικ. Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, Ίδιοκτησία: «Σ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε.», Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύτταρο ΕΠΕ, Ύμηττου 219, τηλ. 7516333, 7514958 ● Φωτοαναπαραγωγή: Σταύρος Κουνδουράκης, Έμμ. Μπενάκη 122 καί Πετσόβου 12, τηλ. 3622383 ● Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού, Στυμφαλίας 8 - Περιστερί, τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Σπ. Μπουκάλας ● Έπιμέλεια: Άφροδίτη Άντωνάκη ● Κυκλοφορεί στά περίπτερα καί τά βιβλιοπωλεία ● Κεντρική διάθεση για Θεσσαλονίκη καί Β. Έλλάδα: βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

Ἡ ἐπανάκτηση τῆς ἐλπίδας στό σοσιαλισμό

«Ούτε ἡ ἐκμετάλλευση οὔτε ἡ πάλη ἐξαφανίστηκαν μέ τὴν ἤττα τοῦ 1978», διαπίστωνε ὁ Φρανσουά Μιττεράν, σέ ἀνύποπτο χρόνο. «Πέρα καί πάνω ἀπὸ τὰ ἐμπόδια πού ὄρθωσε τὸ ἐπιτελεῖο τοῦ ΓΚΚ ἡ ἐνότητα τῆς Ἀριστερᾶς θά ξαναγίνει πραγματικότητα».

Τὰ λόγια αὐτά τοῦ Φρανσουά Μιττεράν, γραμμένα σέ μιά ἐποχή πού τίποτε δέν προοιωνίζε τὸ σημερινό του θρίαμβο ἀποκοτῶν τώρα τὴν πραγματικὴ τους σημασία γιατί ἐπισημαίνουν καί τὰ προβλήματα πού ὑπῆρχαν στίς γραμμές τῆς Ἀριστερᾶς ἀλλὰ καί τὴν πίστη τοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ τῆς Γαλλίας στὴν ἐνότητα. Αὐτὴ ἡ πίστη ἦταν πού ἔδωσε τὴ νίκη. Ἡ καταπληκτικὴ πειθαρχία πού ἔδειξε τὸ κομμουνιστικὸ ἐκλογικὸ σῶμα ψηφίζοντας ἀνεπιφύλλακτα τὸ σοσιαλιστὴ ὑποψήφιο μαρτυρᾶ γιὰ τὸ ἴδιο γεγονός, ἀλλὰ καί πόσο μικροπολιτικὴ ἦταν ἡ τακτικὴ τοῦ Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος πού ὡς τὸν Α' γύρο τῶν προεδρικῶν ἐκλογῶν ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ ν' ἀποτρέψει τὴ νίκη τοῦ Μιττεράν. Τώρα ἐκεῖνο τὸ θλιβερό 15% τοῦ Μαρσαί, ἡ ταπεινώση ἐνός μεγάλου καὶ ἱστορικοῦ κόμματος θά στέκει μάρτυρας γιὰ τὴ χρεωκοπία μιᾶς πολιτικῆς πού, ἂς ἐλπίσουμε, θά περάσει στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ἱστορικοῦ τῶν ἀθλιότητων τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος.

Ἡ Γαλλία σήμερα δέν περνᾶ ἐπαναστατικὴ κρίση ἀλλὰ τὴ διαπερνᾶ ἔξαρση καί πάθος. Αὐτὸ τουλάχιστο δείχνει τὸ ξέσπασμα ἐνός καταπληκτικοῦ λαϊκοῦ λυρισμοῦ ἐδῶ καί τρεῖς ἐβδομάδες πού ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς νίκης τῆς Ἀριστερᾶς στίς βουλευτικὲς ἐκλογές σέ λίγες μέρες. Ἔνα εἶναι σίγουρο. Οἱ ἐργαζόμενοι τῆς Γαλλίας ἐπανεκτήσαν τὴν ἐλπίδα τους στό σοσιαλισμό. Κι αὐτὸ σέ μιά ἐποχή πού τὸ σοσιαλιστικὸ ὄραμα ἔμοιαζε νά χάνεται στὰ ἀπώτατα ὄρια τοῦ πουθενά.

Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἡ νίκη τοῦ σοσιαλιστῆ ἡγέτη ἔδειξε ὅτι μιά πρώτη ἀντικαπιταλιστικὴ τομὴ δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ στίς σύγχρονες κοινωνίες παρμόνο ἂν συνεργήσουν ἀποφασιστικά ὅλες οἱ συνιστώσες τοῦ σοσιαλισμοῦ, τῆς ἀριστερᾶς, τῶν κοινωνικῶν κινήματων, παραδοσιακῶν καί νέων. Μέ τὴν ἰδιαιτερότητά του, τὸ καθένα, τὴ δική του φωνή, χωρὶς τοὺς δοκιμασμένους σεκταρισμούς, τοὺς ἡγεμονισμούς καί τίς ἰσοπεδωτικὲς τακτικὲς, εἶναι στοιχεῖο ἀνεπανάληπτο, ἀναγκαῖο, ἀρθρωτικὸ ἐνός λόγου καί μιᾶς νέας τακτικῆς.

Τὸ σημαντικότερο λοιπὸν εἶναι ὅχι οἱ ἄμεσες ἀλλαγές πού θά πραγματοποιήσει ὁ Μιττεράν στὴ Γαλλία ἀλλὰ ὅτι ἀρχίζει νά ξεμπλοκάρεται ἡ πολιτικὴ ὅτι τὸ κοινωνικὸ σῶμα, οἱ δημιουργοὶ ἀξιών καί ζωῆς βρίσκουν τὴ φωνή τους τὴν εὐρηματικότητά τους, τὸ πάθος τους ν' ἀλλάξουν τὴ ζωή.

Αὐτὴ ἡ πλευρὰ τῶν γαλλικῶν ἐκλογῶν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ ὀλόκληρη τὴν Εὐρωαριστερά. Ἡ ἐξέλιξη ὀρισμένων σοσιαλδημοκρατιῶν πρὸς τὸ σοσιαλισμό καί ἡ μετάπλάσή τους σέ σοσιαλιστικὰ κόμματα νέου τύπου πού ἐγκαταλείπουν τὴ χρεωκοπημένη γραμμὴ τῆς «ἐντιμῆς διαχείρισης τῆς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ» – ἀνάμεσά τους τὸ Γαλλικὸ Σοσιαλιστικὸ Κόμμα, καί τὸν τελευταῖο καρὸ οἱ παραδοσιακὲς Σκανδιναβικὲς σοσιαλδημοκρατίες, ὅπως καί τὸ Ἰσπανικὸ – καί παράλληλα τὸ ξεπάγωμα τῆς κομμουνιστικῆς σκέψης καί πρακτικῆς μέ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ εὐρωκομμουνιστικοῦ ρεύματος ἀποτελοῦν τὰ πρόδρομα συμπτώματα μιᾶς γενικότερης στροφῆς. Ἡ Εὐρώπη τῶν ἐργαζομένων, χάρις στὴν ἐμφάνιση τῆς Εὐρωαριστερᾶς, πού ἴσως καταφέρει νά ξεπεράσει τίς παραδοσιακὲς διασπάσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἐγγράφεται στὴν ἡμερησίᾳ διάταξη. Ἡ, ὅπως ἐπιγραμματικὰ τόνισε γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Γαλλίας ὁ

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Μιττεράν «ή κοινωνική πλειοψηφία γίνεται πολιτική πλειοψηφία», για ολοκλήρη την Ευρώπη. Η ελπίδα για την ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται πιο βάσιμη μιά και τα νέα ρεύματα δεν προέρχονται ούτε από την κοίτη του σταλινισμού ούτε από την κοίτη της χρεωκοπημένης σοσιαλδημοκρατίας. Σέ μιά εποχή κρίσης του μαρξισμού, ανάπτυξης των ποικίλων νεοφιλοσοφιών που προεξοφλούσαν τό θάνατο της άριστερης σκέψης, σέ μιά εποχή αποπνευματικής πίεσης των υπερδυνάμεων, χρεωκοπίας του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» ή νίκη του Μιττεράν στή Γαλλία επιτρέπει την ελπίδα και την αξιοπρέπεια.

Άγγελος Έλεφάντης

«Οί άρχηγικές ανάγκες του μέσου Έλληνα»

Γιά τό μικρό έκείνο ποσοστό του άναγνωστικού κοινού των Νέων, που δέν είναι ακόμα ώριμο νά δεχθεί, πώς οί μεγάλες αλήθειες μπορεί νά είναι άπλές, ή πρωτοσέλιδη έκδοχή «Έλλάς-Γαλλία - σοσιαλισμός» έχει ανάγκη εμπλουτισμού και μικροτροποποιήσεων από ειδικούς επιστήμονες. Από τόν κ. Γιάννη Μεταξά, καθηγητή της Πολιτικής επιστήμης του Πανεπιστημίου Άθηνών και υπό τόν τίτλο «Ο σοσιαλισμός μπορεί νά κερδίσει όπαδούς άπ' όλα τά κόμματα» μαθαίνουμε, πώς ή νίκη του Μιττεράν οφείλεται στήν «πολυσυλλεκτική τακτική» του σοσιαλιστικού κόμματος, στήν εισχώρησή του δηλαδή στίς «πλευρικές περιοχές των άλλων κομμάτων». Τής τακτικής αυτής πρώτος διδάξας είναι βέβαια ό Άντρέας, ό όποιος τήν εφήρμοζε ήδη από τήν εποχή που ό Μιττεράν ταλαιπωρείτο ακόμα από τό καταδικασμένο πείραμα της «Ένωμένης Άριστεράς». Γι' αυτό και στό χώρο του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος «οί χειρισμοί που έχουν γίνει δείχνουν μεγάλη μαεστρία, μετρημένα άμφίπλευρη πολυσυλλεκτική τεχνική και καθόλου, όπως οί αντίπαλοι του κινήματος ισχυρίζονται, ασυνέπεια».

Όσο όμως κι' άν κωκοποιηθεί ή πρόσφατη ιστορία της γαλλικής άριστεράς για νά χωρέσει στα μέτρα των «συλλεκτικών τεχνικών» και της «μεγάλης μαεστρίας» του ΠΑΣΟΚ, υπάρχει ένα σημείο, όπου παραλληλισμοί δέν χωράνε: τό Σοσιαλιστικό Κόμμα Γαλλίας είναι, όπως και νά τό κάνουμε, κόμμα· ό Άντρέας είναι άπλώς ό Άντρέας. Ό κ. Μεταξάς είναι έτσι αναγκασμένος νά παραδεχθεί, όπ «στή Γαλλία τό χαρισματικό στοιχείο έπαιξε πολύ μικρό ρόλο». Πλήν όμως εδώ είναι Μπαλκάνια, και «οί άρχηγικές ανάγκες του μέσου Έλληνα - είτε μās άρέσει είτε όχι, και βεβαίως όχι - δέν είναι τίς ίδιες (...) Ό Έλληνας πολιτικός άρχηγός δέν έχει τό δικαίωμα νά άγνοήσει τ. γεγονός αυτό. Θα πρέπει νά αξιοποιεί τήν εμπιστοσύνη που ό λαός του παρχει προσωπικά και νά προχωρεί σέ αποφάσεις χωρίς τήν υποχρεωτική συμφωνία παραγόντων που κάτω από τό πρόσχημα δήθεν δημοκρατικών διαδικασιών αναβάλλουν χειρισμούς...»

Στό σημείο αυτό ό κ. Μεταξάς εγκαταλείπει τούς γαλλικούς σοσιαλισμούς. Κοντοστεκέται βέβαια για λίγο ανάμεσα στό καιροσκοπικό «είτε μās άρέσει είτε όχι» και στό σθεναρό έκείνο «και βεβαίως όχι». Πολύ σύντομα όμως μεταξύ πολιτικής επιστήμης και μάλιστα σοσιαλιστικής απόχρωσης και πολιτικού μάρκετιγκ ψευδολαογραφικού τύπου διαλέγει τό δεύτερο. ΠΑΣΟΚ...

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Ἐνδρέου Παπανδρέου ἀποσαφηνίσεις

«Ἐπίσης σέ ὄ,τι ἀφορᾶ
τὴν οἰκονομική καί τὴν κοινωνική δομή
εἴμαστε σοσιαλιστές...»

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

«Ἐπίσης σέ ὄ,τι ἀφορᾶ τὴν οἰκονομική καί τὴν κοινωνική δομή εἴμαστε σοσιαλιστές».

Ἡ ἐκπληκτική αὐτή φράση ἀνήκει στὸν κ. Ἐνδρέα Παπανδρέου. Μὲ ἢ χωρὶς τὰ συμφραζόμενά της σημαίνει ὅτι:

Τὸ ΠΑΣΟΚ εἶναι ἀκόμα σοσιαλιστικό, ἔχει δηλαδή πρόγραμμα πού ἀποβλέπει στό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό ὁλόκληρου τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ.

Ἡ ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ εἶναι σοσιαλιστικό κόμμα μόνο σέ ὄ,τι ἀφορᾶ τὴν οἰκονομική καί τὴν κοινωνική δομή, ἀλλά δέν ἀποβλέπει στό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τῶν ἄλλων ἐπιπέδων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας (κράτος, κρατικοὶ μηχανισμοί, θεσμοὶ κτλ.).

Ποιό ἀπό τὰ δύο; ἢ καί τὰ δύο; ἢ κανένα; Τὴν ἀμφισημία, ἢ μᾶλλον τὴν ἄκρα ἀσάφεια τῆς διατύπωσης δέν τὴν γιαιτρεύουν οὔτε οἱ διατυπώσεις πού προηγούνται οὔτε ὅσες ἔπονται, ὅλος αὐτός ὁ ἀνεμοστρόβιλος τῶν ἀπαντήσεων τοῦ προέδρου τοῦ ΠΑΣΟΚ στά 48 «κρίσιμα ἐρωτήματα» πού τοῦ ἔθεσε ὁ δημοσιογράφος τοῦ *Βήματος* κ. Στ. Ψυχάρης (26.4.81). Μάλιστα ἡ σύνταξη τῆς ἐφημερίδας, χαρακτηρισε τίς ἀπαντήσεις ἕνα νέο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*.

Ἄν τὰ λόγια πού λέγονται καί γράφονται ἔχουν κάποια σημασία, καί νομίζω ὅτι ἔχουν, ἢ συνέντευξη αὐτῆ τοῦ κ. Παπανδρέου εἶναι σημαντική. Σημαντική γιατί ἀποκαλύπτει τὸ πραγματικό πολιτικό νόημα ἀπειρων χειρονομιῶν, χειρισμῶν, κινήσεων, ἀναλύσεων, τοποθετήσεων μιᾶς ὁλόκληρης περιόδου, γιατί

ἀναδεικνύει μιὰ στρατηγική κι ἕνα πολιτικό ὕφος. Ὁ λόγος τοῦ Α. Παπανδρέου προδίδεται ἀπὸ τὴ γλώσσα του, μιὰ γλώσσα πού σέ κάθε φράση, σέ κάθε ἀράδα, ἐκδικεῖται. Καί ἐκδικεῖται σκληρᾶ. Ὅχι γιατί τὰ ἑλληνικά του εἶναι ἀνελλήνιστα καί μαργαριταροβριθή, ὄχι μόνο γιατί βρῖθαι ἀπὸ γλωσσοενοιολογικούς βαρβαρισμούς, ὅπως ἐκεῖνο τὸ «ἀνευθυνολογία», (σέ λίγο, μὲ τὴ δομική ἀλλαγὴ τοῦ ΠΑΣΟΚ, θά μιλάμε «ἀντρεοπαπαντρεοποιημένα» ἑλληνικά —) ἀλλά κυρίως γιατί ὁ πολιτικός του λόγος δέν εἶναι παρὰ ἕνα ἀκατονόμαστο ἤξεις ἀφήξεις, γιατί μὲ ἀνερευθρίαση ἀνεση κακοποιεῖ τίς ἐνοιες καί τὴν κοινὴ νοημοσύνη, γιατί ξεφουρνίζει τὰ πολιτικά ρεμέδια ὅπως οἱ κομπογιαννίτες τὴν πιγκραγκουριά γιὰ τὸν καρκίνο (παράδειγμα ἔλασσον: «μᾶς χρειάζεται αὐτὸ πού λέμε μάνατζμεντ»), γιατί ἡ συνέντευξη εἶναι σκέτη ἀσάφεια, καί ὅπου εἶναι σαφῆς ὑπάρχει ἀπόκρυψη καί ὅπου δέν ὑπάρχει ἀπόκρυψη βρῖσκεται σέ πλήρη ἀντίφαση μὲ ὅσα ἔλεγε χτές καί προχτές. Καί βρῖσκεται σέ ἀντίφαση γιατί οἱ ἰδέες πού ἐκφράζουν τὰ λόγια του εἶναι ἀντιφατικές καί, ἠθελημένα ἢ ἀθέλητα, ἀσφαεῖς. Ὅλες ἐκτός ἀπὸ μιὰ: ἡ κατάκτηση τοῦ πρωθυπουργικοῦ θώκου. Στόχος πού, μὲ ὅσα συνεπάγεται, ἀποκαλύπτει τὴ στρατηγική καί τὸ ὕφος τοῦ ἀνδρός. Ὁ στόχος θεμιτός. Καί ἐξάλλου ὁ μακρὺς κατάλογος τῶν Ἑλλήνων πρωθυπουργῶν ἀπὸ συστάσεως ἑλληνικοῦ κράτους δέν θά φτωχέψει ἰδιαίτερα ἀν περιλάβει καί τὸν Ἐνδρέα Παπανδρέου. Ὅταν ὁμως στόχοι, ἰδέες καί προγράμματα εἶναι αὐτός ὁ σοσιαλισθολὸς ἀνεμοστρόβιλος πού διαβάσαμε στό

Βήμα, τότε αρχίζουν τα «καλιαρντά της εξουσίας», πού έλεγε κάποιος για άλλη περίπτωση. Της αστικής εξουσίας, βέβαια.

Περί σοσιαλισμού ό λόγος;

Κάθε άλλο μάλιστα. Ό λόγος αυτός χάθηκε στα πλάσματα του άντρεοπαπαντρείκου πατερναλισμού που όσο μπορεί – και τό μπορεί πολύ – ταλαιπωρεί τίς ιδέες και τίς πνευματικοπολιτικές κατακτήσεις όλων των σοσιαλιστικών τάσεων και ρευμάτων πού γνώρισε ως τώρα ό κόσμος. Ό κατά τόν Α. Παπανδρέου ελληνικός δρόμος για τό σοσιαλισμό, πού «δέν κλέβει ξένα πρότυπα» συνίσταται σέ τούτο τό άπλό: νά μήν έχει καμιά σχέση μέ κανένα σοσιαλισμό. Παλιότερα μέ τόν μπασαθικό άντιμπερριαλισμό, τόν τριτοκοσμικό επαναστατισμό, τό λαϊκισμό, τήν εξύμνηση τής κενταφικής Τζαμαχαρίας, τή σαπουνόφουσα τής «Μεσογειακής Κοινής Άγοράς», τήν καταστροφή πού μάς περιμένει από τήν ΕΟΚ, τήν Σαμίρ-Άμινικής έμπνευσης «αυτόκεντρη οικονομία», τήν αυτοδιαχείριση κλπ. και, σήμερα, μέ τούς στόχους πού άκροθιγώς περιέγραψε ό Α. Παπανδρέου στό *Βήμα* τής 26.4.81, στόχοι προσαρμοσμένοι ρεαλιστικά στό μπόφωρ πού θρίσκει τό ΠΑΣΟΚ στην άκάθεκτη πορεία του πρός τήν εξουσία, κατάφερε νά πει τά πάντα και τελικά τίποτε, τίποτε άναγνωρισίμο ως πρόγραμμα σοσιαλιστικό, τόσο πού στή συνεδρίαση τής κοινοβουλευτικής ομάδας τής Νέας Δημοκρατίας δικαίως ό κ. Ράλλης παρατηρούσε: «Μέ τή συνέντευξη αυτή εμφανίζομαι έγώ άριστερότερα από τόν κ. Παπανδρέου» (*Νέα* 6.5.81).

Τά σοσιαλιστικά προγράμματα, από τά πιό εκκεντρικά ως τά πιό κοινότυπα, από τά πιό άνορθόδοξα ως τά πιό ορθόδοξα, από τά πιό άναθεωρητικά ως τά πιό επαναστατικά από τά πιό μετριοπαθή ως τά πιό ρηξικέλευθα, έχουν όλα ένα κοινό γνώρισμα: άντιπροσωπεύουν μικρούς, μεγάλους ή και άπόλυτους κινδύνους για τό αστικό καθεστώς. Όλος ό κόσμος ξέρει ότι ό σοσιαλισμός δέν στέργει στην εκμετάλλευση πού επιφυλλάσει στους εργαζόμενους και δημιουργούς ζωής τό αστικό καθεστώς. Γι' αυτό είναι έχθρος του έξ όρισμού, και ως πολιτική παράταξη φτιάχνεται μέσα από μιά συνεχή άντιπαλότητα πρός τόν αστισμό, άντιπαλότητα πού συνεχίζεται και όξύνεται: όταν οι σοσιαλιστικές δυνάμεις κατακτήσουν τήν εξουσία, γιατί τότε τούς δίνεται ή πολιτική δυνατότητα νά υλοποιήσουν έμπρακτα τήν «έχθρα» τους πρός τό καπιταλιστικό σύστημα, δηλαδή νά προβοούν σέ μεγάλες ή μικρότερες άλλαγές άντικαπιταλιστικού-άντι-αστικού χαρακτήρα.

Ό Α. Παπανδρέου το 1977, στη σιωπή της προεκλογικής έκστρατείας, συμβούλευε τά στελέχη του νά μήν προβάλλουν «μαρξιστικές ή μεγιστοποιημένες επιδιώξεις, γιατί τό άριστο είναι έχθρος του καλού». Τώρα, έπιτηδειότερος στην κρυψίνοια, όταν ό δημοσιογράφος του *Βήματος* παρατηρούσε: «λένε ότι από μιά άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία κινδυνεύει τό αστικό καθεστώς», μέ τή μεγαλύτερη για «σοσιαλιστή» άνεση του κόσμου άπαντούσε:

«Τό μόνο πού κινδυνεύει από μιά άνοδο του ΠΑΣΟΚ είναι ή μονοκρατορία τής δεξιάς. Τίποτε άλλο. Έκείνο πού κινδυνεύει είναι ή τσαπατσουλιά, ή προχειρότητα, ή κερδοσκοπία, και θά έλεγα χωρίς νά είναι σκληρό, ή λωποδυσία γενικώς».

Για τ' όνομα του Θεού! Δέν θά κινδυνεύσει μέ τήν άντρεοπαπαντρείκη άλλαγή ό καπιταλισμός, ή εκμετάλλευση, ή βία, οι ιεραρχικές σχέσεις, ό καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, ό ταξικός άνταγωνισμός, ή αστική ιδεολογία, τό αστικό άυταρχικό κράτος, όλα αυτά τά δεινά πού συγκροτούν τό καπιταλιστικό σύστημα, τήν άθλιότητα τής κοινωνικής και καθημερινής ζωής και πού οι σοσιαλιστές όλου του κόσμου έδώ και έναμιση αιώνα πολέμησαν και πολεμούν. Άλλά είπαμε, ό Α. Παπανδρέου σέ τίποτε δέν θέλει νά μοιάσει μέ τούς άλλους σοσιαλιστές, μήν τυχόν και θεωρηθεί ότι κλέβει ξένα πρότυπα. Λίγο πιό κάτω όμως βεβαιώνει ότι «πιστεύει στον ελληνικό δρόμο για τό σοσιαλισμό». Όπότε ό όρισμός αυτού του δρόμου υπάγεται στό άκόλουθο διαζευκτικό σχήμα: «Η, τό ΠΑΣΟΚ παίρνει τήν εξουσία, καθισχύζοντας τούς άστους πώς τίποτε δέν έχουν νά φοβηθούν, και στή συνέχεια τούς τή σκάει προχωρώντας, από θέσεως ισχύος πλέον, στό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, καθόσον – σ' είπε κι αυτό: – σ' ότι άφορά τήν οικονομική και κοινωνική δομή είμαστε σοσιαλιστές».

«Η, παρόλο πού θά έχει πάρει τήν εξουσία, συνεχίζει τήν ίδια κι άπαράλλαχτη αστική πολιτική, πατάσσοντας ένδεχομένως τήν τσαπατσουλιά και τή λωποδυσία, πράγμα πού οι άστοί κάθε άλλο παρά έχουν νά τό φοβηθούν. Ίσως μάλιστα και τό επιθυμούν. Σοσιαλιστικότητα».

Έτειο δίλημμα όμως δέν άπορρέει πιά, άν ποτέ άπέρρεε, από τήν πολιτική πραγματικότητα του ΠΑΣΟΚ. Ό Α. Παπανδρέου ούτε άποκρύπτει ούτε άμβλύνει τό σοσιαλιστικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, ούτε προσπαθεί νά διασκεδάσει τούς κινδύνους πού θά συνεπαγόταν ή εκλογική του έπιτυχία για τό αστικό σύστημα, ώστε, νά εξασφαλίσει έστω καιροσκοπικά, τήν έμπιστοσύνη των φιλελεύθερων αλλά αστικών στοιχείων. Γιατί τό ΠΑΣΟΚ, έτσι όπως τό σκιαγραφεί ό Α. Παπανδρέου, δυστυχώς δέν έχει πρόγραμμα σοσιαλιστικό. Και πρέπει ν'ατόν πιστέψουμε: δέν έχουμε τό δικαίωμα νά δεχτούμε τό έλαφρυντικό του ένδεχόμενου εκλογικού καιροσκοπισμού: τό αστικό καθεστώς δέν έχει τίποτε νά φοβηθεί καταπώς λέει ό ίδιος άν τό ΠΑΣΟΚ κερδίσει τίς έπόμενες εκλογές.

Πρίν από τίς εκλογές του 1977, μέ τό Μάνη Καβουριάρη, σ' ένα κείμενό μας, δημοσιευμένο στον *Πολίτη*, (Νοεμ. 1977, άριθ. τευχ. 13) αντί γι' τελικό συμπέρασμα διατυπώσαμε τό άκόλουθο ερώτημα σχετικά μέ τό ΠΑΣΟΚ: «ή εκδοχή τής σύγκρουσης σοσιαλισμού-λαϊκισμού έχει κριθεί ή θρίσκειται σέ εξέλιξη;» Τώρα νομίζω πώς μπορούμε νά άπαντήσουμε: Περί σοσιαλισμού άς μή γίνεται λόγος. Στο σπίτι του κρεμασμένου δέν μιλάνε για σκισινί.

Τό νέο «Κοινωνικό Συμβόλαιο»

Ἄλλά ἄς δοῦμε λίγο αὐτὴ τὴ συνέντευξη, κειμήλιο τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτικοῦ ρητορισμοῦ. Ὁ κ. Α. Παπανδρέου εἶπε περίπου τὰ ἑξῆς.

● Τό Σύνταγμα τοῦ 1975 ἱκανοποιητικό, χάρις καί στή δράση τῆς μικρῆς τότε κοινοβουλευτικῆς ομάδας τοῦ ΠΑΣΟΚ, πού ὅμως εἶχε ἀποχωρήσει ἀπό τὴ ψηφοφορία. Μήπως ἡ μνήμη δέν καταλέγεται πιά στίς πολιτικές ἀρετές τοῦ Νεοέλληνα; Ἐπιπλέον, κατά τὴ διαθεβίωση τοῦ Α. Παπανδρέου, παρέχει τὴ δυνατότητα γιὰ «διάφορες μορφές επιχειρηματικῆς πρωτοβουλίας δημοσίων συνεταιρισμῶν καί ἰδιωτῶν». Καμιά μνεία γιὰ ἀναθεώρηση τῶν διατάξεων πού ὁμολογουμένως εἶναι ὠριμες γιὰ ἀναθεώρηση.

● Οὔτε συγκεκριμένη δέσμευση γι' τὸ θέμα τῶν βάσεων ὑπάρχει. Μίλησε ἀπλῶς γιὰ «στεγανοποίηση τους» (νοίκιασμα;) καί ἐντελῶς ἀόριστα γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑνός «χρονοδιαγράμματος γιὰ τὴν ἀπομάκρυνσή τους». Τό ἴδιο καί γιὰ τὸ ΝΑΤΟ. Ἡ Ἑλλάδα μὲν γενικῶς θά ἀποχωρήσει ἀλλὰ «στό ρυθμὸ ὑλοποίησης αὐτοῦ τοῦ στόχου τὸ ΠΑΣΟΚ θά λάβει ὑπόψη του τόσο τὶς ἐξοπλιστικὲς ἀνάγκες τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων τῆς χώρας ὅσο καί τὴν ἐξέλιξη τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων στό διεθνὴ χώρο καί ἰδιαίτερα στὴν περιοχή μας». Θά πάρει δηλαδή ὑπόψη ἀκριβῶς ὅσα καί ἡ σημερινὴ κυβέρνησις. Ὁ νατοϊκὸς προσανατολισμὸς τῆς χώρας δέν κινδυνεύει.

● Ἐθνικοποιήσεις-κρατικοποιήσεις: Ὑπάρχουν πάρα πολλές στὴν Ἑλλάδα. Δέν μᾶς χρειάζονται ἄλλες. Ἀντίθετα χρειάζονται κοινωνικοποιήσεις. Δηλαδή; Δέν ὑπάρχει δηλαδή. Παράδειγμα: «Ὅπως ἔχω δηλώσει καί στὴ Βουλὴ τὸ θέμα δέν εἶναι ἂν θά κοινωνικοποιηθεῖ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, πού εἶναι ἤδη κοινωνικοποιημένη ἀφοῦ σέ μέγιστο βαθμὸ τὴν ἐλέγχει τὸ κράτος». Ἄλλοῦ δηλώνει ὅτι οἱ κρατικοποιήσεις ἢ οἱ ἐθνικοποιήσεις εἶναι ολέθριο πρᾶγμα. Ἀλήθεια ὁ Μιττεράν στὴ Γαλλία τί θά κάνει; Κρατικοποιήσεις, ἐθνικοποιήσεις ἢ κοινωνικοποιήσεις;

Μ' αὐτοὺς τοὺς ὀρισμούς-λάστιχο εἶναι ἀδύνατο νὰ καταλάβει κανεὶς τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ΠΑΣΟΚ ἐκτός ἀπὸ τὸ αὐτονόητο (καί ὁμολογημένο ἀπὸ τὸν ἴδιο) ὅτι οἱ κρατικὲς ἐπιχειρήσεις καί οἱ ὀργανισμοὶ θά ἐλέγχονται ἀπὸ ὄργανα πού θά ἐπανδρώσουν ἄνθρωποι ἐμπιστοὶ στὴ νέα Κυβέρνησις τοῦ ΠΑΣΟΚ. Π.χ. ὅτι θά ἀλλάξει ὁ Διοικητὴς τῆς ΔΕΗ, πιθανῶς καί τὸ Διοικητικὸ τῆς Συμβουλίου. Προσθέτει ὅμως ὅτι ὁ προγραμματισμὸς θά ἐντάσσεται «στὴν ὅλη δομὴ τῆς διοικήσεως». Ἀκριβῶς. Ἐνῶ τώρα ἐντάσσεται ἐκτός τῆς «δομῆς».

● Νέο στοιχεῖο ὅτι θά κοινωνικοποιηθοῦν τὰ τιμῆντα, τὰ λιπάσματα καί τὸ «μεγάλο εἰσαγωγικὸ καί ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο». Ρωτήστε τὸν ἴδιο νὰ σᾶς πῆ τί θά εἶναι αὐτὸ τὸ ἐθνικοποιημένο, τὸ κρατικοποιημένο, ἢ τέλος πάντων, «κοινωνικοποιημένο» «εἰσαγωγικὸ καί ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο». Ἡ καλύτερα ρωτήστε τοὺς χιλιάδες Ἑλληνες ἐμπορικοὺς ἀντιπρο-

σώπους, πρᾶκτιοῦχους, μεταφορεῖς, εἰσαγωγεῖς, κλπ. νὰ μάθετε πῶς αὐτοὶ τὴν καταλαβαίνουν.

● Ἀποκέντρωση: Θά ὑπάρξει πολλή. Παράδειγμα πρὸς κατανάλωση ὧσων αἰσθάνονται σήμερον ὅτι εἶναι ἀπλᾶ ἐκτελεστικά ὄργανα μιᾶς ὑπερτροφικῆς κεντρικῆς ἐξουσίας: «Προτάσεις ἀπὸ τὴν περιφέρεια θά διαμορφώνονται καί θά ἔρχονται πρὸς τὰ πάνω, στὰ ὑπουργεῖα. Καί θά διαμορφώνεται τελικὰ ἕνα γενικό 5ετῆς πρόγραμμα τοῦ ὁποίου ἡ ἐκτέλεση θά ἀποκεντρώνεται πρὸς τὰ κάτω. Θά στελεχώσουμε ὅμως τὶς Νομαρχίες μὲ τεχνοκράτες ἔτσι ὥστε πραγματικὰ νὰ μπορέσουν νὰ θγάλλουν πέρα τῆ δουλειᾶ. (...) Τὰ ἄλλα θέματα Ἄμυνα, Παιδεία κλπ. παραμένουν στὴν κεντρικὴ ἐξουσία».

● Θά γίνῃ ἐθνικὴ φαρμακοβιομηχανία. Λαμπρά. Καί πολεμικὴ βιομηχανία. Ἄλλὰ ὑπάρχει καί ἀναπτύσσεται ραγδαίᾳ. Ὅσο γιὰ τὰ χρήματα τῶν τραπεζῶν θά πάνε σέ καλὴ μεριά. Ἴδου: «Ὅταν λέμε κοινωνικοποίηση τῶν Τραπεζῶν ἐννοοῦμε ὅτι θά διαμορφωθεῖ μιὰ πιστωτικὴ πολιτικὴ ἢ ὁποία θά συνδέεται μὲ ἕνα μακρόπνοο πρόγραμμα ἀναπτύξεως, τὸ ὁποῖο θά πρέπει νὰ ὑπηρετήσουν οἱ Τράπεζες μὲ τὶς πιστώσεις τους». Καί ἄλλου, γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῶν ἐπιχειρήσεων, πῶς συγκεκριμένα: «Κριτήριο θά εἶναι ἡ παραγωγικότητα, ἡ ἀποδοτικότητα τῆς ἐπιχειρήσεως στὰ πλαίσια ἑνός ἀναπτυξιακοῦ προγράμματος πού θά ἔχει καί τὴν ἀντιστοιχία του στό βιομηχανικὸ τομέα ὅπως γίνεται καί σέ ἄλλες χώρες». Νέος ὀρισμὸς λοιπὸν τῆς κοινωνικοποίησης: πιστωτικὴ ἀναπτυξιακὴ πολιτικὴ σὺν ἀποδοτικότητα τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἡ διαφορῆτικὰ: ἐπενδύσεις στοὺς δυναμικοὺς κλάδους, «μἀνατζμεντ» καί ἐνταση στὴ χρῆσι τῶν ἀνθρωπίνων μηχανῶν πού λέγονται ἐργάτες. Ἄν τὸ πετύχει καλύτερα ἀπ' ὅσο τὸ πετυχαίνει ἡ Νέα Δημοκρατία, αὐτὴ θά εἶναι ἡ τελευταία πού θά μπορούσε νὰ διαμαρτυρηθεῖ.

● Θά γίνον ὠστόσο καί ἀγροτοβιομηχανικοὶ συνεταιρισμοί. Ἄλλὰ ὑπάρχουν. Τὸ ΠΑΣΟΚ ὅμως θά τοὺς προσφέρει «τεχνικὴ βοήθεια. Χρειάζεται αὐτὸ πού λέμε μἀνατζμεντ. Δέν γίνονται αὐτὰ χωρὶς διοίκηση». (Ἐλεος! Λίγο λιγότερο κράτος κύριε Παπανδρέου). Ἄλλὰ ἡ κοινωνικοποίηση στὸν ἀγροτικὸ τομέα πάει ἀκόμη βαθύτερα: «ὅταν λέμε κοινωνικοποίηση στὰ πλαίσια τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἐννοοῦμε τὴ διαμόρφωση ἐθελοντικῶν συνεταιρισμῶν». Πότε γιὰ τελευταία φορὰ οἱ «τεχνοκράτες» τοῦ ΠΑΣΟΚ ἐπισκέφτηκαν γεωργικὸ συνεταιρισμὸ ὅπου διαπίστωσαν τὴ βιαία προσαγωγή τῶν ἀγροτῶν στοὺς συνεταιρισμοὺς, καί θέλουν τώρα νὰ γιατρέψουν τὸ κακό;

● Ἡ κυβέρνησις. Βεβαίως αὐτοδύναμη κυβέρνησις τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ἄλλὰ στὴν ἐρώτησι τοῦ δημοσιογράφου ἂν πιστεύει «ὅτι μιὰ κυβέρνησις τοῦ ΠΑΣΟΚ θά πρέπει νὰ ἔχει ὡς κύριο γνώρισμα τὴν τεχνοκρατικὴ τῆς δομῆς», ἡ ἀπάντησις ἦρθε ἀποσοβλωτικὴ: «Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἔχει καί τὴν τεχνοκρατικὴ τῆς δομῆς». Προσωπικὰ ὑποψιάζομαι ὅτι αὐτὴ ἡ τεχνοκρατικὴ

δομή» της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ δεν είναι παρά το άλλο όνομα της «διεύρυνσης». Άλλα τί σημασία έχουν οι δικές μου υποψίες ή του όποιουδήποτε άλλου αφού πρόθεση του ΠΑΣΟΚ είναι να επιλέξει εκείνα τα στελέχη «πού είναι αποφασισμένα να υπηρετήσουν το λαό και το έθνος» και θά τους δώσει «τήν ευκαιρία να αξιοποιηθούν».

● Για την ΕΟΚ. Τό ΠΑΣΟΚ όντας κατά της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ υπόσχεται δημοψήφισμα για να αποφασίσει κατευθείαν ο λαός. «*Δημοψήφισμα μέ δύο ερωτήματα: Παραμονή στην ΕΟΚ ή έξοδος και ειδική συμφωνία;*» Τά δημοψήφισματα όμως αποφασίζει ο πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο όποιος ως γνωστόν, έβαλε τή χώρα στην ΕΟΚ. Λεπτομέρεια. Στο μεταξύ βέβαια, ό,τι έγινε έγινε. «*Τό ό,τι αφού είμαστε στην ΕΟΚ πρέπει να δώσουμε τή μάχη για τά συμφέροντα της χώρας μας είναι αυτόνομο για ένα κόμμα όπως τό ΠΑΣΟΚ πού αναλαμβάνει τίς ευθύνες του απέναντι στό λαό και τή Χώρα.*» Ο καθένας πρέπει να ευχηθεί ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ να δώσει τή μάχη στην ΕΟΚ για τά συμφέροντα της χώρας. Όλοι όμως ξέρουμε ότι τό ΠΑΣΟΚ δεν έχει καμιά απολύτως συγκεκριμένη απάντηση στά τεράστια προβλήματα πού θέτει ή ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Καί δεν έχει, ακριβώς, γιατί επί ξηχρόνια πάνω στην άντι-ΕΟΚ δημαγωγία του στήριξε τίς προσπάθειές του για τήν κατάκτηση των ψηφοφόρων διαπαιδαγωγώντας τους μέ τήν άγνοια και τήν παραγνώριση των προβλημάτων.

● Τό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Κατασκευάζεται. Άλλωστε μαθαίνουμε ότι έχει καλέσει «ένα αριθμό Έλλήνων αποκλειστικά οικονομολόγων πού εργάζονται είτε στην Ελλάδα είτε στό έξωτερικό» πού θά εκπονήσουν τό οικονομικό και πολιτικό (;) πρόγραμμα των πρώτων μηνών· για πιά μακροπρόθεσμες λύσεις ετοιμάζεται ή «*Διακήρυξη Κυβερνητικού Προγραμματισμού.*» «*Θά είναι ένα μικρό διβλίο 100-150 σελίδων τό όποίο θά περιέχει σφαιρικά τήν κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, και τό όποίο θά κυκλοφορήσει όποσδήποτε πριν από τίς εκλογές.*»

Μιά γεύση αυτού του προγράμματος μπορούμε να πάρουμε απ' όσα κιόλας διακήρυξε ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ. Μπορούμε επίσης να βγάλουμε ένα συμπέρασμα. Δεν υπάρχει σοσιαλιστικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Έτσι ο λαός προσχωρεί στό κόμμα αυτό όχι στη βάση ενός σοσιαλιστικού προγράμματος αλλά στη βάση μιας διαβεβαίωσης και μιας ελπίδας για τήν «*Άλλαγή.*»

Ή ρεβάνς της «κεντροαριστεράς»

Τό συμπέρασμα ότι τό ΠΑΣΟΚ, παρόλο πού ξεκίνησε ως κίνημα σοσιαλιστικής προοπτικής, σήμερα, μπροστά σε κυβερνητικές ευθύνες δεν είναι πλέον κόμμα σοσιαλιστικό δεν απορρέει από κάποια πίκρα ή πολεμική επειδή μάς έκλεψε τήν πελατεία. Γιατί

έχει ειπωθεί συχνά ότι ο Α. Παπανδρέου σφετερίζεται τούς προγραμματικούς στόχους του σοσιαλισμού και τούς προσάγει ως εμπόρευμα στην αγορά για να τούς ανταλλάξει μέ ψήφους. Κανείς όμως δεν δικαιούται να επικαλείται τίτλους κυριότητας των σοσιαλιστικών ιδεών και κανένα κληρονομικό δικαίωμα δεν άπονέμει τήν αποκλειστική νομή σε κάποιους αυτόκλητους ιστορικούς δικαιούχους του σοσιαλισμού. Έπομένως, όποιοσδήποτε δεν έχει παρά να άντλήσει τίς ιδέες του από τήν παγκόσμια και ντόπια παράδοση, να τίς αναπλάσει, να τίς προσαρμόσει, να τίς κατακτήσει. Οι ιδεοπλαστικές και οι πολιτικοπλαστικές διαδικασίες είναι έξ όρισμού άνοιχτές και άπερίφραχτες. Άλλά ακριβώς επειδή οι ιδέες πού συγκροτούν τό σώμα του σοσιαλισμού, ή καλύτερα των σοσιαλισμών, άνήκουν σε εκατομμύρια παλιότερους και σύγχρονους επώνυμους και άώνυμους δημιουργούς της εργαζόμενης ανθρωπότητας, ή περιήφθηρίας ύπόνοια γίνεται βásiμη άν δεν υπάρχει εκείνη ή άπαρασάλευτη κι άδιάσειστη ένταξη τό στρατόπεδο των ιδεών και των μορφών πρακτικής του σοσιαλισμού. Του όποιου σοσιαλισμού, για να μή νομιστεί ότι θεωρώ σοσιαλιστές μόνο εκείνους πού διακονούν ένα όρισμένο μοντέλο σκέψης και δράσης. Χρειάζεται τουλάχιστο κάποια ευσέβεια για τό πολιτικό και κοινωνικό πρόγραμμα πού εμπειριέχει έστω τά πρώτα σπέρματα της κοινωνικής άπελευθέρωσης, απαιτείται κάποια συνέπεια απέναντι στό αίτημα της γενικής ελευθερίας (Γκράμισι) πού άποτελεί τήν άτμόσφαιρα μέσα στην όποία παίρνουν ζωή και δυναμώνουν τά κινήματα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

Ο δρόμος, λοιπόν, της ένταξης στό στρατόπεδο του σοσιαλισμού είναι άνοιχτός για τόν καθένα. Καί για τούς οπαδούς του Α. Παπανδρέου και για τόν ίδιο. Αυτός όμως, έτσι όπως τό έφεραν οι περιστάσεις να περιβληθεί τό φωτισμένο του λυτρωτή, τόν έφραξε για τά καλά. Καί για τόν εαυτό του και για τούς οπαδούς του. Έκει στα χρόνια της μεταπολίτευσης, παρέλαβε τόν, συμπιεσμένο από τή στρατιωτική δικτατορία και τή μακρόχρονη δικτατορία πού άσκούσε ή δεξιά, λαϊκό ριζοσπαστισμό, άστεγο και φερέοικο, του βούλωσε τ' άφτιά μέ τή σοσιαλίζουσα άδολεσχία του, τόν άπογύμνωσε, τόν άποστελέωσε, του φραξε τούς δρόμους μέσα από τούς όποιους θά ξεπερνούσε τίς ιδεολογικές και πολιτικές άσάφειες των πρωτογενών κοινωνικών εντάσεων, του στόμωσε τήν τάση να μεταπλαστεί σε κόμμα σοσιαλιστικό, και εκεί, μέ τό 26% της λαϊκής έτυμνηγορίας των εκλογών του 1977, σκηνοθέτησε τό θέατρο της «δομικής άλλαγής»: θέατρο σκιών μέ ένα παίχτη πού μιμείται και άλλάζει φωνές.

Σήμερα τό ΠΑΣΟΚ βρίσκεται μπροστά στις πύλες της έξουσίας. Ή Νέα Δημοκρατία άπειλείται σοβαρά τόσο πού κανείς δεν προεξοφλεί τή νίκη της στις έρχόμενες εκλογές ενώ πολλοί είναι ήδη σίγουροι για τήν ήττα της. Ο λόγος της Νέας Δημοκρατίας στην αντιπαράθεση μέ τό ΠΑΣΟΚ, παρ' τούς εκσυγχρονιστικούς τόνους του, δεν στάθηκε δραστητικός και πειστικός καθώς ούτε τή μακάδρια παράδοσή της και τίς

ζοφερές καταβολές της μπόρεσε να διασκεδάσει ούτε στις σύγχρονες ανάγκες της να επαρκέσει. Γιατί η Νέα Δημοκρατία ήταν υποχρεωμένη αφενός να κυβερνήσει σύμφωνα με τους ταξικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς καθορισμούς της και αφετέρου να συντηρεί και να αναπαράγει τη μαζική της βάση. "Όποιος θέλει να κάνει τόν απολογισμό της κάθε άλλο παρά θά μπορούσε να ισχυρισθεί ότι η Ν. Δημοκρατία ανταποκρίθηκε με επιτυχία και στους δύο αυτούς στόχους. Γιατί η εξουσία της έμελλε να προσκρούσει σε κατεστημένα συμφέροντα, δικτατορικές επιδιώξεις, παλαιοκομματικές κεντρικές εστίες, παλαιοδεξιές, παλαιοαντικομμουνιστικές, νεοτεχνοκρατικές, νεοσυντηρητικές, τοπικά φέουδα, προσωπικές φιλοδοξίες, μονοπωλιακά συμφέροντα, ξένες επιρροές και αντιικειμενικές δυσκολίες που δημιουργούσε η διεθνής συγκυρία και η γενική οικονομική ύφεση. Έτσι οι κυβερνητικές επιλογές δύσκολα πρυτάνευαν. Οι αντιστάσεις προερχόνταν, με άνοιχτο ή λανθάνοντα τρόπο και από άστικά και από μικροαστικά-λαϊκά κοινωνικά στρώματα, ανεξαρτήτως αν ως το 1977 είχαν εκφραστεί φιλοκυβερνητικά ή αντιπολιτευτικά. Αντιστάσεις επίσης προήλθαν και από την εν γένει, ταξική αντιπαράθεση. Σ' αυτές τις συνθήκες, που εδώ απλώς μνημονεύουμε χωρίς να αναλύουμε περισσότερο, ή φθορά και η απώλεια μέρους της μαζικής βάσης της Νέας Δημοκρατίας ήταν λίγο πολύ φυσική συνέπεια.

Βέβαια στη συγκυρία της μεταπολίτευσης ο Κ. Καραμανλής είχε κερδίσει ένα τεράστιο αστικολαϊκό consensus που χρησιμοποίησε για να θεμελιωθεί και να νομιμοποιηθεί το νέο καθεστώς. Το πέρασμα από τη δικτατορία στη δημοκρατία, ή κατάργηση του βασιλικού θεσμού, ή αναδιοργάνωση και ή αποκατάσταση των Ένόπλων Δυνάμεων, το Σύνταγμα του 75, ή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, οι άλλοι βασικοί νόμοι που είδαν τό φως, ή ουσιαστική λειτουργία του προεδρικού θεσμού, ή ένταξη στην ΕΟΚ, μιά σειρά δηλαδή βασικές επιλογές καταστατικού για το νέο καθεστώς χαρακτηρήρα ήταν αδύνατο να υπάρξουν χωρίς την πολιτική δύναμη που απέκτησε ο Κ. Καραμανλής στη μεταβατική περίοδο και την οποία, παρά τις φραστικές πομπόλυγες, καμιά άλλη πολιτική δομή δεν του την άμφισβήτησε. Στην ίδια περίοδο όμως, ενώ δόθηκε η δυνατότητα να ανασκαφούν σε βάθος τά προβλήματα της μορφής, των γενικών κοινωνικών και πολιτικών προσανατολισμών του καθεστώτος, από την άποψη της απήχησης, της επιρροής και του συσχετισμού δυνάμεων των κομμάτων, δημιουργήθηκαν νέα. Έτσι οι λύσεις που παλιότερα φάνηκε να εύσταθούν έχουν ανατραπεί και άλλες μοιάζουν «λογικότερες».

Χρειάζεται ωστόσο να δούμε για ποιούς λόγους και κυρίως γιατί οι λύσεις που έκκρεμούν συναρτώνται με την ενδεχόμενη άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Ίσως και να την προϋποθέτουν.

"Όπως κιάλας τονίστηκε, στην περίοδο της δημοκρατικής τομής ο πολιτικός μηχανισμός της μετάβασης από τη δημοκρατία στη δικτατορία στηρίχτηκε στην πολιτική ήγemonία της Ν. Δημοκρατίας ως κόμ-

ματος της άστικής τάξης και ως κόμματος με ευρεία μαζική βάση. Παράλληλα ο πολιτικός μηχανισμός ενισχύθηκε χάρις στη συνοδοιπορία του σχετικά ισχυρού τότε Κέντρου (ΕΔΗΚ) που βοήθησε τό Κ. Καραμανλή στην εγκαθίδρυση του νέου καθεστώτος και πού, στις εκλογές του 1974, είχε αναδειχθεί σε άξιωματική αντιπολίτευση. Άλλά αφού στην πράξη κίρια πολιτική δύναμη αποδείχτηκε ο Κ. Καραμανλής (και ήταν κύρια πολιτική δύναμη γιατί ο στρατός σ' αυτόν παρέδωσε την εξουσία όταν κατέρρεε ή δικτατορία και σ' αυτόν ο λαός έδωσε εκείνο τό 54% στις εκλογές του 1974) ενώ έφτιαχνε τό καθεστώς ταυτόχρονα ή ουσία των έπλογών του και συνάμα ή υπερβατικότητα της δράσης του - σχεδόν χαρισματικού τύπου - ύπονομενε τά κόμματα της εξουσίας. Στην κοινή αίσθηση, σε μεγάλο βαθμό και στην πραγματικότητα, αυτός συγκέντρωνε τό σύνολο των εξουσιών.

Τό πρώτο θύμα ήταν οι δυνμεις του παραδοσιακού συντηρητικού Κέντρου. Η Νέα Δημοκρατία, χάρις στις επιλογές του Κ. Καραμανλή, είχε δλοσχερώς υιοθετήσει τό κοινωνικό τους πρόγραμμα και την πολιτική τους φιλοσοφία. Και όχι μόνο είχε υιοθετήσει τό κοινωνικό πρόγραμμα του Κέντρου αλλά με πρωταγωνιστή τόν ίδιο τόν Καραμανλή, προχωρούσε σε συγκεκριμένες εφαρμογές: φιλελευθερισμός, αντιβασιλισμός, δημοκρατικός θεσμός, άνοιγματα στη Μ. Ανατολή, τά Βαλκάνια και τίς Άνατ. Χώρες, νομιμοποίηση των ΚΚ, σχετική ανεξαρτησία άπέναντι στό ΝΑΤΟ και τούς Άμερικανούς κλπ. Κέντρο ήταν πλέον ο Κ. Καραμανλής πού συμπαρέσυρε προς την ίδια κατεύθυνση και τή Ν. Δημοκρατία.

Άπό τήν άλλη μεριά οι δυνάμεις του παραδοσιακού Κέντρου όχι μόνο δεν κατάφεραν αλλά ούτε καν άποπειράθηκαν να ξεκολλήσουν από τά πατροπαράδοτα ιδεολογήματά τους, λές και ή ιστορία είχε σταματήσει κάπου στην πρίν τό 1965 περίοδο. Έτσι, αν ή Νέα Δημοκρατία τούς στερούσε τή δυνατότητα να παραμείνουν με τή μορφή του παραδοσιακού φιλελεύθερου κέντρου τό ΠΑΣΟΚ στένευε τά περιθώρια της παράταξης αυτής ακόμη περισσότερο. Η έκκρεμότητα λύθηκε στις εκλογές της 20ης Νοεμβρίου 1977 πού έδωσαν άπάντηση σε ζητήματα άνοιχτά από χρόνια και τ'άποια ή στρατιωτική δικτατορία, κατά κάποιο τρόπο, είχε άναστείλει. Όπως και να 'χει τό πράγμα, αν δει κανείς τήν εξέλιξη σε κάπως μακροϊστορική κλίμακα, οι θεαματικές αλλαγές που παρατηρήθηκαν στις εκλογές εκείνες δεν ήταν παρά ή επιβεβαίωση ορισμένων τάσεων που ήδη είχαν φανεί προδικτατορικά. Φαίνεται ότι κάποιοι βαθύτεροι κοινωνικοί και πολιτικοί προσδιορισμοί παραμέρισαν τούς πρόσκαιρους πολιτικοί ιδεολογικούς άναδρασμούς και έβαλαν στό περιθώριο φαινόμενα πού φάνταζαν σημαντικά αλλά δεν ήταν.

Τό αποτέλεσμα πού είχε περισσότερο θεαματικό χαρακτηήρα ήταν τό 26% του ΠΑΣΟΚ, οι 93 βουλευτές του και ή σύστοιχη συντριβή της ΕΔΗΚ. Ήταν μιά άναδρομική νίκη της κεντροαριστερής σε βάρος της κεντροδεξιάς. Η διάσπαση της πρώην ενιαίας Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου πού άρχισε με τά Ίουλιανά τό καλοκαίρι του 1956, απέδωσε τό 1977, διά της λαϊκής έτυμγορίας, τή μερίδα

του λέοντος στην άντρεοπαπαντρεϊκή τάση. Βέβαια, τα πολιτικοϊδεολογικά χαρακτηριστικά της άσφαους κεντροαριστεράς του 1964-67 δεν είναι τά ίδια με τα χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ, ούτε της προδικτατορικής κεντροδεξιάς με τη μεταδικτατορική ΕΔΗΚ. Τό ΠΑΣΟΚ τώρα πιά εκφράζει κυρίως άγροτικά μικροαστικά στρώματα ενώ η ΕΔΗΚ διατηρούσε άκόμη ως τό 1977 ισχυρούς δεσμούς με τά μεσοστρώματα αλλά και με καθαρώς άστικά τμήματα.

Πάντως και οι δύο κεντρογενείς δυνάμεις, εμπρός στον άπελευθερωμένο λαϊκό ριζοσπαστισμό, χρησιμοποίησαν μία σοσιαλίζουσα φρασεολογία, με ή χωρίς μαρξισμό. Τό ΠΑΣΟΚ για παράδειγμα φτιάχτηκε σαν κίνημα σοσιαλιστικής προοπτικής αλλά είδαμε τό σοσιαλισμό του, τήν ώρα που έμπαινε στή δοκιμασία της προεκλογικής μάχης, νά λιποθυμάει κυριολεκτικά, νά χάνεται από μέρα σε μέρα, από πόλη σε πόλη· είδαμε τίς σοσιαλιστικές διακηρύξεις νά τίς άντικαθιστούν πολύ πιό πεζές, ή σοσιαλιστική άλλαγή νά γίνεται άπλώς «άλλαγή» - άλήθεια ποιός δεν μιλάει σήμερα για «άλλαγή»; - άκούσαμε διαφορούμενες διαβεβαιώσεις έθνικοφροσύνης προς τό Στρατό, καθησυχαστικές κουβέντες για οικονομική ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη με στόχο, πάντα, τόν γεμάτο προβλήματα μικροαστό και άγρότη. Στο δίλημμα λαϊκισμός ή σοσιαλισμός ή άπάντηση δόθηκε έμμεσα με τήν άποσιώπηση του σοσιαλισμού (άν και κρατήθηκε στο συρτάρι). "Ένα είναι σίγουρο. Τό 26% δεν ήταν ψήφος στο σοσιαλισμό, ούτε εκείνον που κατά καιρούς παιάνιζε ό Άντρέας Παπανδρέου ούτε κάποιον άλλον. Ό κόσμος αυτός ξεκινώντας από τίς πολλές άνάγκες του άναζήτησε τήν άλλαγή, τήν άλλαγή που είχε υποσχεθεί ό «Γέρος», αλλά, χάνοντας τήν έξουσία τό 1965, δεν έπραγματοποίησε και τώρα, ό Άντρέας, τάξει ξανά.

Στό χώρο λοιπόν του κεντρώου εκλογικού σώματος επαληθεύτηκε μία παλιότερη τάση: ή επικράτηση της κεντροαριστεράς. Με άυτοσυνείδηση ιδιαίτερα άποκαλυπτική ό ίδιος ό Α. Παπανδρέου, στή συνέντευξη που συζητάμε, θά τονίσει τήν ενότητα και τή συνέχεια της παλαιάς κεντροαριστεράς και του σημερινού ΠΑΣΟΚ.

«Στήν ελληνική πραγματικότητα ό χώρος του Κέντρου δεν μπορεί πιά νά προσδιοριστεί με σαφήνεια. Έκείνο που είναι προσοδεντικό και ριζοσπαστικό μέσα στο Κέντρο, που τό ονομάζαμε Κεντροαριστερά, αυτό εκφράζεται τώρα κατά τρόπο πολύ συνειδητό πια από τίς δυνάμεις του ΠΑΣΟΚ, οι όποιες έλκουν σημαντικές λαϊκές δυνάμεις από τήν Κεντροαριστερά του 64-65-66-67».

Έτσι, τή θέση της έτερόκλητης πολιτικά και ιδεολογικά Ένωσης Κέντρου παίρνει τό ΠΑΣΟΚ με μεγαλύτερη ταξική ομοιογένεια κοινωνικής σύνθεσης αλλά και με άπέραντη πολιτικοϊδεολογική άσάφεια τήν όποία προσπαθεί νά διατηρήσει και νά συγκαλύψει ή γενικόλογη συνθηματολογία του Α. Παπανδρέου. Μετά τίς εκλογές του '77 στο βαθμό που τό κόμμα αυτό θά προβληθεί ως ή μελλοντική δύναμη της έξουσίας, ως ή μετά τόν Καραμανλή κυβερνητική προοπτική, ή άσάφεια θά μεγαλώνει. Και παράλληλα

ή ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ θά επιδιωχθεί σε βάρος της ΕΔΗΚ αλλά και της Νέας Δημοκρατίας. Όσο για νά πραγματοποιηθεί ή διεύρυνσή του χρειάστηκε άκόμη μεγαλύτερη μετριοπάθεια προγραμματικής συνθηματολογίας, άκόμη μεγαλύτερη ενίσχυση του χαρισματικού ρόλου του άρχηγού του ΠΑΣΟΚ, άκόμη μεγαλύτερη χρήση της λαϊκιστικής Ιδεολογίας. Άλλωστε ή επικράτηση στο χώρο του παραδοσιακού Κέντρου της άντρεοπαπαντρεϊκής τάσης τονίστηκε και με τή διεύρυνση της Νέας Δημοκρατίας μετά τίς εκλογές του 1977. Έτσι τά κεντρώα ή κεντρογενή στοιχεία που πέρασαν στή Ν. Δημοκρατία μαρτυρούσαν ότι ή παλαιά κεντρώα παράταξη δεν ήταν παρά τό όνειρο του κ. Ζίγδη ή του κ. Μαύρου, όνειρο που στην άφύπνιση φαντάζει με άσχημη φάρσα.

Οί παλαιοί, συντηρητικοί κεντρώοι, - ληρονιστικοί κεντρώοι δηλαδή, έξωθήθηκαν στα άκρα. Άλλοι προσχώρησαν στή Νέα Δημοκρατία, έγιναν «δεξιοί» - «ή όλη ιστορία της διευρύνσεως είναι πραγματικά άπαράδεκτη» - άναφωνεί ό Α. Παπανδρέου στο Βήμα. Άλλοι προσχώρησαν στο ΠΑΣΟΚ - γι' αυτήν τήν «άποστασία» ό Α.Π. δεν είπε ότι είναι άπαράδεκτη. Άλλοι ίδρυσαν τό ΚΟΔΗΣΟ, μερικοί δήλωσαν άνεξαρτησία, μερικοί παρέμειναν στήν ΕΔΗΚ και, λίγο ως πολύ, προσέλαβαν όλοι «σοσιαλιστικές» προσωινιές. Η παραδοσιακή κεντρώα παράταξη, υποδαυλίζοντας πάντα τή νοσταλγία του χαμένου κέντρου, μετανάστευε σε ξένες πατρίδες. Όπου γή και πατρίς. Η έξαφάνιση του παραδοσιακού κέντρου σήμαινε τήν καταστροφή του ενός από τους δύο, καθαρά άστικούς πόλους της έξουσίας που, με τήν έναλλαγή τους, τίς συγκρούσεις τους αλλά και τήν άμεση ή έμση συνεργασία τους θά κατοχύρωναν τήν εύρυθμη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και τήν άναπαραγωγή του. Έμεινε μόνο ή Νέα Δημοκρατία επί σκηνης, αλλά χωρίς Καραμανλή. Κενό; Ίσως. Άνάγκη άναπροσαρμογής; πιθανότερο. Προσαρμογή του ΠΑΣΟΚ στο νέο ρόλο; πιθανότατο.

Οί λόγοι της μετατόπισης προς τό ΠΑΣΟΚ

Που όφείλεται όμως αυτή ή μαζική μετατόπιση προς τό ΠΑΣΟΚ ώστε νά συζητάμε τίς εκδοχές ή της άναπροσαρμογής του συστήματος στή νέα πραγματικότητα που προέκυψε αλλά δεν υπήρχε στή συνείδηση του κόσμου τό 74 ή τήν άναπροσαρμογή του ΠΑΣΟΚ στο νέο του ρόλο; τό ρόλο κόμματος έξουσίας στο πλαίσιο του σημερινού συστήματος - και που επίσης δεν ήταν μέσα στή λογική των πραγμάτων τό 1974; Γιατί, άκόμη και ή Νέα Δημοκρατία, ιδίως από τή στιγμή που έπαψε νά πορεύεται κάτω από τήν άμεση προστασία του λαοφρόδελτου άρχηγού της, έχανε κι αυτή σημαντικό μέρος από τή μαζική της βάση; Πραγματικά τήν τελευταία διετία, και ιδιαίτερα τό τελευταίο χρόνο, τά σημάδια δείχνουν ότι οι άγρότες, ή συμπα-

γής μάζα των μικρομεσαίων, (αυτό τό απεραντο μικροαστιλίκι του ελληνικού μικροκαπιταλισμού και της δημοσιούπαλληλίας) και εργάτες έβαλαν πλώρη για τό ΠΑΣΟΚ. Για τήν ανανεωμένη και ένισχυμένη κεντροαριστερά, όχι για τό σοσιαλισμό.

Γι' αυτή τή μαζική μετατόπιση θά μπορούσαμε νά σταθούμε τουλάχιστο σέ τρείς ορατούς παράγοντες:

1. Η άπουσία κομμουνιστικής άριστεράς. Μιάς άριστεράς δηλαδή πού νά δακτυλοδεικτεί τή σοσιαλιστική προοπτική και ν' αποτελεί τήν απαράδατη σταθερά της. Δέν θά εξηγήσω καθόλου εδώ γιατί σ' αυτήν τήν άριστερά δέν κατατάσσω τό σημερινό ΚΚΕ, του οποίου ή επίρροή και ή δράση αποτελεί, ακριβώς, ανασχετικό παράγοντα για τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Άναφέρομαι κυρίως στην όνομαζόμενη ανανεωτική άριστερά.

Η ήττα των ανανεωτικών δυνάμεων μέ τήν εκλογική συντριβή της Συμμαχίας επιβεβαίωσε τό φαινόμενο της άπουσίας για τό όποιο γίνεται λόγος. Στην πραγματικότητα βέβαια ήταν ήττα του ΚΚΕ έσωτερικού, για τό όποιο οι αντίφάσεις και οι επιλογές μιας δλόκληρης πορείας λειτούργησαν καταστροφικά. Άλλά για νά εκτιμήσουμε σωστότερα τήν ήττα αυτή πρέπει νά ξεφύγουμε από τήν εξισωτική άριθμητική του $2+10=12\%$ πού μάς δίνει ένα πλασματικό άριθμητικό σύνολο της «παραδοσιακής άριστεράς». Και είναι πλασματικό γιατί δέν ύπάρχει τέτοια ενιαία πολιτική και ιδεολογική πραγματικότητα. *Τά δύο νούμερα, ανεξάρτητα από τήν κοινή ιστορική προέλευση, δέν προστίθενται.*

Τό αντικειμενικό αίτημα στίς γραμμές του κομμουνιστικού κινήματος στον τόπο μας, πριν τή δικτατορία άκόμη, ήταν ή «ανανέωση» του. Στη βάση αυτού του αίτήματος έγινε ή διάσπαση του ιστορικού ΚΚΕ τό 1968, στη βάση αυτής της προοπτικής διαμορφώθηκε τό κόμμα πού έλαβε τό όνομα ΚΚΕ Έσωτερικού.

Οί περιπέτειες της πορείας από τή διάσπαση του 1968 μέχρι σήμερα είναι πολλές και όχι χωρίς σημασία. Έδώ θέλουμε μόνο νά τονίσουμε ότι αν τό αίτημα της «ανανέωσης» στην πραγματικότητα εξέφραζε τή γενική τάση για τήν αποσταλινοποίηση και τήν εξάλειψη του εκρωτισμού του ελληνικού κινήματος – γενικότερη στάση στό ευρωπαϊκό κομμουνιστικό κίνημα –, αν κατέστησε επίκαιρο τό πρόβλημα του τρόπου διαμόρφωσης της σοσιαλιστικής ιδεολογίας και του είδους της ιδεολογίας αυτής, αν, τέλος, σ' όλη τήν πορεία τό ζητούμενο ήταν τό αν και κατά πόσο ή «παραδοσιακή» Άριστερά θά έπαυε νά είναι «παραδοσιακή», δηλαδή σταλινική (μήπως σταλινικά δέν ήταν τά κατά παράδοση ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κομμουνιστικής άριστεράς); οι εκλογές του 1977 έδειξαν ότι σέ σχέση μέ τούτα τά προβλήματα υπήρξε μία σαφέστατη ύποχώρηση. Κι αυτό ήταν πιο ανησυχητικό από τήν ήττα της Συμμαχίας. Στο κάτω κάτω ή Συμμαχία δέν ήταν παρά τό χαντάκιμα μιας σωστής ιδέας πού «λανσαρίστηκε» χωρίς νά ύπάρχει καμιά από τίς προϋποθέσεις πού χρειαζόταν για τήν επίτυχία της: φτιάχτηκε σέ μία λογική καθαρά εκλινική-

στική ή, στην καλύτερη περίπτωση, για νά μοιάσουμε και μεις λίγο μέ τούς Ευρωπαίους μιά και μερικοί αναφώνησαν ότι είμαστε Ευρωκομμουνιστές.

Όπως και νά 'χει τό πράγμα ή πολιτική άφερεγγυότητα της ανανεωτικής άριστεράς και ή συνεχής πορεία μέσα σέ αντίφάσεις, διαφορούμενα και άδράνεις συνεπαγόταν τή μείωση της άπήχησής της, ιδιαίτερα μέσα στα λαϊκά στρώματα. Αύτή ή άπουσία, ή δραστικότητα μιας άπουσίας, διευκόλυνε άποφασιστικά τή δραστικότητα της λαϊκιστικής ιδεολογίας και επέτρεπε τή σωτηριολογική λειτουργία της προσωπικότητας του Άνδρέα. Στο βαθμό πού δέν προχωρούσε ή συγκρότηση της ανανεωτικής κομμουνιστικής άριστεράς, δλόκληρη ή παράταξη των πολιτικών δυνάμεων του σοσιαλισμού δέν συγκροτούνταν και δέν συγκροτήθηκε.

Άλλά ή άποδέσμευση του ΠΑΣΟΚ από τό στρατόπεδο του σοσιαλισμού είχε για τό ίδιο τά «θετικά» του: του επέτρεψε γά συγκεντρώσει και νά ένοποιήσει σέ μία κυβερνητική προοπτική ευρύτερες δυνάμεις εργατικές, αγροτικές, μικροαστικές και μεσοαστικές – τελευταία προσδύεον σ' αυτό άκόμη και άστικότερες δυνάμεις –, δηλαδή τά στρώματα και οι τάξεις στο πλαίσιο των οποίων παράγεται και αναπτύσσεται ή λαϊκιστική ιδεολογία. Και στην όποια ό μοσος δραστικός αντίλογος θά μπορούσε νά είναι ή σοσιαλιστική ιδεολογία. Άλλά αυτή ήταν και είναι άπουσα.

2. Η Νέα Δημοκρατία, όπως κιόλας σημειώθηκε, παρά τούς εκσυγχρονιστικούς τόνους του πολιτικού της λόγου και της πολιτικής της πρακτικής, και παρά τίς προσπάθειες του Κ. Καραμανλή και των μεταρρυθμιστών του, τελικά, στη συνείδηση του κόσμου, των φίλων της και των έχθρών της, κρατήθηκε ως κόμμα δεξιό. *Ήταν ή δεξιά.* Μιά δεξιά είκονισμένη ίδια κι όμοια μέ τή δεξιά της παλαιάς καραμανλικής δικτατορίας, των σκανδάλων, της βίας, της νοθείας, των εκτάκτων μέτρων, του αντικομμουνισμού, του χωροφύλακα, της εθνικής μειοδοσίας και της κοινωνικής αντίδρασης. Τήν προσπάθεια ιδεολογικού άποχρωματισμού της Νέας Δημοκρατίας άκύρωνε συστηματικά τόσο ή ποιότητα του πολιτικού της προσωπικού, ή τουλάχιστο σημαντικού της μέρους, πού προέρχονταν κατευθείαν από τήν παλαιά ΕΡΕ, τό μετεμφυλιακό κλίμα και τή δικτατορία, τήν άκύρωση επίσης ή ποιότητα του κρατικού μηχανισμού, επανδρωμένου βασικά από τήν παραδοσιακή δεξιά. Τό τελευταίο σημείο έχει κρίσιμη σημασία γιατί άνδεικνύει θεμελιώδεις ανεπάρκειες της Νέας Δημοκρατίας, άφού αυτή είναι ή κύρια πολιτική δύναμη του κράτους και των κρατικών μηχανισμών.

Πραγματικά ό κρατικός μηχανισμός δέν αντιστοιχεί πλέον στίς νέες συνθήκες και δέν μπορεί νά ανταπεξέλθει στα συσσωρευμένα, παλαιά και νέα, προβλήματα πού δημιουργήσε ή μεγάλη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των τελευταίων 20 ετών. Η δικτατορία επιδείνωσε τήν κατάσταση. Και ή Νέα Δημοκρατία, πληρώνοντας παλαιές και σημερινές αντιφάσεις – μήπως δέν ήταν ή παραδοσιακή δεξιά πού δημιούργησε αυτό τό ανίκανο γραφειοκρατικό τέ-

ρας; - άφησε τά πράγματα περίπου στην ίδια κατάσταση. Ο κρατικός μηχανισμός έθισμένος στο καθεστώς πελατειάς/πατρωνείας, φαυλοκρατίας, αδράνειας και άντικομμουνισμού δέν μπορούσε νά άνταποκριθεί στις άνάγκες ούτε του σύγχρονου καπιταλισμού ούτε, γενικότερα, τής ελληνικής κοινωνίας. Μέ ξεχαρβαλωμένους ή άπαρχαιωμένους μηχανισμούς δέν γίνεται τίποτε. Τά παραδείγματα άφθονούν. Όσα στην κοινή γλώσσα καταλογίζονται στις δημόσιες ύπηρεσίες - φαυλοκρατία, γραφειοκρατία, «σαπίλα», μανδαρινάτο, χαρτοδασίλειο, ρουσφετολογία, άργομισθία - δέν άπληθύν μόνο τά μαρτύρια του κοινού εμπρός στις θεοκώυφες θυρίδες αλλά δείχνουν τήν άνεπάρκεια και τήν άνικανότητα τής διοίκησης νά άνταποκριθεί στα έργα για τά όποια έχει φτιαχτεί.

Έπιπλέον, ένώ χάρη στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία οι κυβερνήσεις τής Νέας Δημοκρατίας μπόρεσαν νά πάρουν όρισμένα σημαντικά μέτρα σέ διάφορους τομείς, οι κρατικοί μηχανισμοί κάθε άλλο παρά έξησαν σέ καθεστώς κοινωνικής γαλήνης και έσωτερικής πολιτικής ίσορροπίας. Οι ένδοαστικές άντιθέσεις έκφράστηκαν, μέ έντονο τρόπο, ιδίως στό επίπεδο τών κρατικών μηχανισμών. Συγκρούσεις έπίσημηνήθηκαν όχι μόνο λόγω τών ένδοαστικών άντιθέσεων αλλά και έξαιτίας τών άντιστάσεων που προέχγονται από τά μικροαστικά-λαϊκά στρώματα τά όποια μετέχουν στους κρατικούς μηχανισμούς και τους μετατρέπουν σέ πεδία καμιά φορά προνομιακά τών διεκδικήσεών τους. Πολύ χαρακτηριστικός είναι άπ' αυτή τήν άποψη ό εκπαιδευτικός μηχανισμός που τόν είδαμε νά συνταράζεται κυριολεκτικά από άντιθέσεις μεταξύ γονέων και διδακτικού προσωπικού, ιδιωτικών και δημόσιων λειτουργών, λειτουργών και κυβέρνησης, κομμάτων τής άντιπολίτευσης και κυβέρνησης, συνδικαλιστικών όργανώσεων και ντεφάκτο έπιτροπών, διεύθυνσης σχολείων και μαθητών, φοιτητών - καθηγητών - ύπουργείου, καθηγητών και Έπιστημονικού Διδακτικού Προσωπικού. Τό ίδιό φαινόμενο μπορεί νά διαπιστώσει κανείς και στην περίπτωση τών Τραπεζών, Όργανισμών κοινής ώφελείας, στις μεταφορές, τις επικοινωνίες κλπ.

Συνοψίζοντας θά μπορούσαμε νά πούμε ότι οι ιστορικές καταβολές τής Ν. Δημοκρατίας ή άντιφατική τής κίνηση μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και νεοσυντηρητισμού που άκύρωνε τις έκσυγχρονιστικές της τάσεις, οι άντιδράσεις που συνάντησε στό έσωτερικό τών μη έλεγχόμενων τμημάτων του κρατικού μηχανισμού, τά φιλοδασιλικά και φιλοδικτατορικά στοιχεία που άναγκαστικά κληρονόμησε, και τέλος ή όργανική σύνδεσή της μέ τις δυνάμεις του ελληνικού καπιταλισμού καταργούσαν στην πράξη τή δυνατότητα νά παρουσιαστεί σά μία παράταξη και άνανεωμένη και φιλελεύθερη, σά μία παράταξη του σύγχρονου ελληνικού «Κράτους Προνοίας».

Γ. Τονίσαμε κιόλας ότι ή Ν. Δημοκρατία παρά τόν άντιφατικό φιλελευθερισμό της προσπάθησε νά έξυπηρετήσει και νά έκσυγχρονίσει τό καπιταλιστικό σύστημα στον τόπο μας. Ο έκσυγχρονισμός αυτός έπιδίωκε τή μεγάλη καπιταλιστική συσσώρευση, τή σύστοιχη άποτελεσματική διοίκηση, τήν έναρμόνιση

μέ τις οικονομίες τής Δύσης, τή δυναμική άνάπτυξη τής παραγωγής. Στόχοι που, μοιραία συνεπάγονται, μακροπρόθεσμα τουλάχιστο, συμπίεση τών μεσοστρωμάτων αλλά και τών λαϊκών. Πολιτική προϋπόθεση για τήν πραγματοποίηση του στόχου αυτού είναι ή διατήρηση τής μαζικής βάσης του κόμματος ή τών κομμάτων τής έξουσίας τόσο μέσα στον κρατικό μηχανισμό όσο και έξω άπ' αυτόν, ή συμπόρευση του μικρού κεφαλαίου, τής βιοτεχνίας, τής δημοσιούπαλλης, του μικρεμπορίου, τών ύπηρεσιών, δηλαδή ή έξασφάλιση ενός γενικότερου consensus. Η έπιτυχία αυτών τών άντιφατικών στόχων έξαρτάται και από τήν ικανότητα τών πολιτικών δυνάμεων τής έξουσίας νά όργανώνουν τό «Κράτος Δικαίου» και τό «Κράτος Προνοίας» και από τις άντικειμενικές συνθήκες. Άλλά φαίνεται ότι τά δυό αυτά δομικά χαρακτηριστικά του μεταπολεμικού κράτους άνήκουν σέ μιάν άλλη εποχή, ακόμη και για τις άναπτυγμένες δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Ειδικά για τήν Ελλάδα, όπου ουσιαστικά δέν ύπηρεξαν ποτέ, τό διάστημα που έξετάζουμε, έλλειψαν ιδιαίτερα. Συνέπεια: οι ταξικοί άγώνες που άναπτύχθηκαν άκριβώς στη βάση τής άντίφασης που έπισημαίνουμε πήρασαν μεγάλη διάσταση και ύπονόμευαν τό έδαφος για τή μαζική βάση τής Νέας Δημοκρατίας. Και έχει ελάχιστη σημασία άν οι άγώνες αυτοί ήταν ή αυθόρμητοι ή, τό συχνότερο, διεξάγονταν στό έδαφος του κορπορατισμού, του λαϊκισμού, του διακηρυκτικού άντικυβερνητισμού. Λίγο επίσης ενδιαφέρει άν έβαζαν σ' αυτούς τή σφραγίδα τους οι «άνερχόμενοι μη προνομιούχοι Έλληνες». Τό ουσιαστικό ήταν ότι, σέ κάθε περίπτωση, δημιουργούσαν τους *ψυχολογικούς και τους ιδεολογικούς όρους* για μιά συνολική μετατόπιση τών μεσοστρωμάτων από τή Ν. Δημοκρατία και τις δυνάμεις του παραδοσιακού Κέντρου προς τή νέα άνερχόμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ που πρόσφερε τις έγγυήσεις για τήν κατάκτηση τής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας: για τήν «άλλαγή».

Άπό τό «Σοσιαλισμό» στην «Άλλαγή»

Μέ τήν ένταξη τής χώρας στην ΕΟΚ και τό πέρας του Κ. Καρμανλή στην Προεδρία τής Δημοκρατίας ολοκληρώθηκαν οι βασικές έπιλογές του καθεστώτος. Στο μεταξύ όμως ή διάλυση τής παραδοσιακής κεντρίας παράταξης δημιουργούσε ένα νέο πρόβλημα: Κατά πόσο τό ΠΑΣΟΚ θά μπορούσε νά παίξει τό ρόλο του άλλου πόλου για τήν έναλλαγή στην έξουσία, που και προβλέπεται και άναγκαία είναι για νά άνανεωθεί τό πολιτικό σύστημα, νά έκσυγχρονισθεί ό κρατικός μηχανισμός, αλλά κυρίως για νά άποκτήσει ή έξουσία ένα γενικότερο consensus και μαζική βάση.

Προσπάθησα νά δείξω γιατί λαϊκά στρώματα και τά μεσοαστικά στράφηκαν, ιδιαίτερα τόν τελευταίο χρόνο, προς τό ΠΑΣΟΚ. Έπαναλαμβάνω, όμως, όχι στη βάση τής σοσιαλιστικής ιδεολογίας και ενός κάποιου προγράμματος σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, αλλά ενός συγκεκριμένου αιτήματος «άλλαγής».

Ἄλλωστε γιὰ τὴ μεγάλη πλειοψηφία τῶν πολιτῶν αὐτοῦ τοῦ τόπου οἱ πολιτικές ἐπιλογές δὲν γίνονται μὲ βάση τὸ πρόγραμμα τοῦ ἄλφα ἢ βῆτα κόμματος. Ὡς πρὸς τὰ προγράμματα ἰσχύει ἡ ἀκράδαντη λογικὴ τοῦ τετελεσμένου γεγονότος καὶ τὸ «θὰ δοῦμε». Ἄλλοι εἶναι οἱ λόγοι πού ἐπιβάλλουν τίς πολιτικές προσχωρήσεις, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἰδεολογικὸς ἐπεκτατισμὸς τοῦ ἀντρεοπαπαντρεϊκοῦ λόγου μπόρεσε νὰ δράσει ἀπρόσκοπτα. Τὸ τηλεοπτικὸ ντέρμπυ, πού ὡς τὴν ἀνοίξη τοῦ 1980 ἀντιπαρέθετε Καραμανλὴ-Ἀνδρέα ἐπισκιάζοντας ὁλόκληρο τὸν ὑπόλοιπο πολιτικὸ κόσμο, τίς ιδέες, τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ προγράμματα, κατασκεύαζε στὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ, πού λαθροβίωσε στίς ὑποκύβαντες ἀνταύγειες τῆς TV, τοὺς ὄρους τῆς παλινδρόμησης του: ἀπὸ τὸν Καραμανλὴ μὲ τὸ ἀμαρτωλὸ παρελθόν καὶ τὸ βολικὸ παρόν στὸν ἀριστεροκεντρῶ Ἀνδρέα Παπανδρέου μὲ τὸ «ἐθνικοαπελευθερωτικὸ» παρελθόν καὶ τὸ βολικότερο μέλλον. Ἀπὸ τὸν ἓνα ἀρχηγὸ στὸν ἄλλο.

Ἡ σοσιαλίζουσα ὀνοματοδοσία πρόσφερε τὴ βάση γιὰ τὴν προσομοίωση τοῦ λαϊκοῦ ριζοσπαστισμοῦ. Κάθε πρόβλημα καὶ σοσιαλιστικὸ παρατοσοῦκλι πού δὲν ὀνομάζει τὸ πρόβλημα καὶ δὲν ὀδηγεῖ στοῦ νόημά του: ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση, αὐτοδιαχείριση, μητρόπολη, κέντρο, περιφέρεια, ἀκηδεμόνευτος συνδικαλισμός, ἀντιμονοπωλιακὸς ἀγώνας, αὐτόκεντρη οἰκονομία, ἑλληνοποίηση καὶ ἀποκομματικοποίηση τοῦ κράτους, κοινωνικοποίηση. Καὶ τώρα πῶς σιμὰ στίς πύλες τῆς ἐξουσίας ὁ ἀρραβῶνας μὲ τὰ θέματα, τὰ ἰδεολογήματα καὶ τίς λύσεις τοῦ ἀστικού ἐκσυγχρονισμοῦ μὲ ἄλλη ἐπ'ἀνδρωση καὶ, ἴσως, κάποιες πανιχρές καινοτομίες: καὶ ναὶ στὴν ΕΟΚ, καὶ ναὶ στὸ ΝΑΤΟ, καὶ ναὶ στὸ Σύνταγμα, καὶ κοινωνικοποίηση τῶν Τραπεζῶν καὶ πάταξη τῆς κακοδιοίκησης καὶ τῆς λωποδυσίας κλπ., κλπ. Μὲ μιὰ διαφορὰ ὄχι χωρὶς σημασία: Τὴν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ καὶ τοῦ ἀνώτερου διευθυντικοῦ διοικητικοῦ τῆς ὁποίας τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσει κανεὶς στὴ ζεύξη ΠΑΣΟΚ-Συγκροτήματος Λαμπράκη-ὑπολειμμάτων τοῦ Κέντρου.

Ἔτσι ἐπῆλθε ἡ συνάντηση. Στους μὴ προνομιούχους Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ στοὺς προνομιούχους δόθηκε τὸ ὄραμα τῆς Ἀλλαγῆς, ὁ Παράκλητος καὶ ὁ Ἀρχιερέας, μιὰς ἀλλαγῆς πού τὴν σχεδίασε ἡ ἀντρεοπαπαντρεϊκὴ μεγαλορημοσύνη. Τὰ ἡχηρὰ συνθήματα κάλυψαν τὰ ἰσχνὰ ἐπιχειρήματα, ὁ ἰδεολογικὸς ἐπεκτατισμὸς τὴν ταξικὴ πανσπερμία.

Ὅταν, λοιπόν, ἡ υπερβατικὴ προσωπικότητα τοῦ Κ. Καραμανλὴ, καὶ μαζί μ' αὐτόν οἱ βασικοὶ προσανατολισμοὶ δρέθηκαν στὸ ἀπυρόβλητο τοῦ προεδρικοῦ θεσμοῦ, Νέα Δημοκρατία καὶ ΠΑΣΟΚ στάθηκαν ἀντιμέτωποι ἴσος πρὸς ἴσο. Τὸ ἐπίδικο ἀντικείμενο τῆς ἀντιπαράθεσης, ἡ ἐξουσία, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴ μεταπολίτευση ἦταν ἀνοιχτὸ καὶ γιὰ τοὺς δύο. Ἀπὸ τὴν διαμάχη αὐτὴ, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔκβαση τῆς σύγκρουσης, οἱ βασικοὶ προσανατολισμοὶ δὲν κινδυνεύουν καὶ οἱ ἄξονες πλεύσης τοῦ ἀστικού καθεστώτος, ὅπως διαβεβαίωσε καὶ ὁ Α. Παπανδρέου στὴ συνέντευξή του, παραμένουν οἱ ἴδιοι, ἔτσι καθὼς τοὺς ὄρισε ὁ Κ. Καραμανλὴς.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἔδρασε – καὶ αὐτὸ δὲν

πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται – τὸ τρίτο μεγάλο ἑλληνικὸ κόμμα, τὸ Συγκροτῆμα Λαμπράκη, ἀλλὰ καὶ τὸ σύστοιχό του συγκροτῆμα τῆς Ἐλευθεροτυπίας): μὲ τοὺς ἰδεολόγους του, τοὺς σκανδαλοθῆρες του, τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς του, τοὺς ἰδεοπλάστες του, τοὺς κατασκευαστὲς κοινῆς γνώμης (περίπτωση «ὀργανικῶν διανοοῦμενων» τῶν μικροαστικῶν-μεσοαστικῶν τάξεων). Τὸ ἔδαφος ἄλλωστε ἦταν πρόσφορο. Τὸ φάσμα τῆς κοινωνικῆς αστάθειας, ἰδίως μπροστὰ στίς ξαφνικὲς ἀβεβαιοτήτες καὶ δυσκολίες πού δημιούργησε ὁ πληθωρισμὸς καὶ ἡ γενικότερη οἰκονομικὴ ὕφεση, τὸ ἐνεργειακὸ, ἡ χρόνια συσσώρευση προβλημάτων (τὸ ἀδιέξοδο τοῦ ἐξωτερικοῦ δανεισμοῦ, ἡ ρύπανση, ἡ κακοδιοίκηση, ὁ ὑδροκεφαλισμὸς τῆς πρωτεύουσας, τὸ κυκλοφοριακὸ, ἡ χαμηλὴ ποιότητα ζωῆς, ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἐκπαίδευσης κλπ.) ἀντὶ γιὰ τὴ γνῶριμη σὲ ἄλλες περιστάσεις ἐσωστρεφῆ ἀναδίπλωση τοῦ μικροαστοῦ ἀνοίξαν τὸ δρόμο γιὰ τὴ νευρωτικὴ ἀνάταξη τῆς «ἀλλαγῆς». Ὁ «σοσιαλισμὸς» τῶν Νέων καὶ τῆς Ἐλευθεροτυπίας ἦταν ἓνα καλὸ καταφύγιο, τόσο μάλιστα πῶς καλὸ ὅσο πείθονταν ὅτι περὶ σοσιαλισμοῦ οὐδεὶς φόβος ὑπῆρχε.

Ὁ ρόλος τοῦ Συγκροτήματος γιὰ τὸ ἀνοίγμα τοῦ ΠΑΣΟΚ πρὸς τὴν παλαιὰ κεντρῶα παράταξη, καὶ μὲσω αὐτῆς πρὸς σημαντικὰ καὶ δυναμικὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης, εἶναι ἀποφασιστικὸς. Καὶ τελευταία ἀποδίδει τοὺς καρπούς του. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν κοροϊδεψε κανένα. Οἱ μάζες πού στράφηκαν πρὸς τὸ ΠΑΣΟΚ, ἤδη ἀπὸ τὸ 1974, δὲν ἦταν στὴν ἰδεολογία τους σοσιαλιστικές – πλὴν κ' ἂν δεχτεῖ κανεὶς ὡς σοσιαλιστικὸ τὸ ἀμάλλαμα λαϊκισμοῦ, ἀντιευρωπαϊσμοῦ, ἀντικυβερνητισμοῦ, τριτοκοσμοισμοῦ, ἀντιχουντισμοῦ, ἀντιαμερικανισμοῦ, ἀντιδικτατορισμοῦ μὲ τὸ ὁποῖο βίωσαν τίς πρωτογενεῖς τους κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς διεκδικήσεις πού, στίς περισσότερες περιπτώσεις ἐξαντλοῦνταν σὲ αἰτήματα γιὰ τὴν αὔξηση τῶν ἡμερομισθίων, τὴν τιμὴ ἀσφαλείας τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, τὴν καθυστέρηση ἐπαγγελματικῶν προνομίων τῶν ἐλευθεροεπαγγελματιῶν καὶ τὴν «ἀποχουντοποίηση». Καὶ ἐξἄλλου στὸ εἶδος σοσιαλισμοῦ πού διακονοῦσε ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου, ἂν ἔξυνε κανεὶς λίγο τὴν πομπώδη ἐπιφάνεια, δὲν θὰ δυσκολευόταν νὰ ἀνακαλύψει τίς σημερινὲς ἀποσαφηνίσεις. Ὑπάρχει, ἀναμφισβήτητα σαφέστατη συνέχεια καὶ συνέπεια ἀνάμεσα στὰ χθεσινὰ ἡχηρὰ καὶ τὰ σημερινὰ μετριοπαθῆ καὶ καταπραῦντικά. Ἡ ὀργάνωση ἄλλωστε τοῦ ΠΑΣΟΚ ὅπως λειτούργησε στὴν πράξη κάθε ἄλλο παρά ἐπέτρεπε νὰ ἀναπτυχθεῖ μιὰ διαφοροτικὴ προβληματικὴ καθὼς τὰ πάντα ἀρχίζαν καὶ τελείωναν στίς διακηρύξεις καὶ τοὺς χειρισμοὺς τοῦ ἀρχηγοῦ του. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ συστηματικὴ ἐκπαραθύρωση κάθε σοσιαλιστικῆς τάξης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ «Κινήματος», πού ἐγκαινιάσθηκε τὸ 1975 μὲ τὴν μαζικὴ ἐκκαθάριση τῶν «μικροαστῶν διανοοῦμενων» καὶ ἔκτοτε ἐξακολουθητικὰ. Τὸ ΠΑΣΟΚ σὲ καμιά περίπτωση δὲ μετασηματίστηκε σὲ Κόμμα Σοσιαλιστικῆ. Ἄρχισε ἡ κατάταξή του στὴ Σοσιαλιστικὴ Διεθνή.

Ἔτσι σήμερα, γιὰ τοὺς λόγους πού ἀναπτύχθηκαν, τὸ ΠΑΣΟΚ, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὴ μαζικὴ βάση πού εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ κάθε κόμμα ἐξουσίας καὶ

βασιζόμενο σε έναν γενικό προσανατολισμό που δεν αντιστρατεύεται την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος στον τόπο μας αλλά απλώς προσπαθεί να ενσωματώσει τα συμφέροντα των «μη προνομιούχων Έλλήνων», μπορεί να διεκδικήσει την εξουσία. Και ίσως σε περίοδο κρίσης και μεγάλων διεθνών περιπλοκών ή κεντροαριστερά θα μπορούσε να ανταπεξέλθει καλύτερα στίς σημερινές ανάγκες από την κεντροδεξιά και να δώσει υπόσταση στο Κράτος Προνοίας. Έκεί όμως εξαντλούνται και τα όριά της.

«Τί Παπάγος τι Πλαστήρας;»

Σε μία εποχή που λόγω της γενικότερης κοινωνικής ανάπτυξης έχουν διαμορφωθεί και στον τόπο μας οι αντικειμενικοί όροι για τη δημιουργία αυθεντικών σοσιαλιστικών κομμάτων, κομμάτων σοσιαλιστικής προοπτικής και όχι «έντιμης διαχείρισης του καπιταλισμού», σε μία εποχή που και στη χώρα μας τό βάρος της μη χειρωνακτικής εργασίας γίνεται αποφασιστικό, που αναπτύσσονται νέα κινήματα κοινωνικής κριτικής, που αναδιπλώνεται ένα τεράστιο φάσμα ιδεολογικού και κοινωνικού πλουραλισμού, σε μία εποχή που η αγροτιά διαφοροποιείται και αναπτύσσεται δυναμικά, που δίπλα στον παραδοσιακό παρασιτικό υπερεμπορισμό ξεπετάγεται μία πολυδύναμη και πολυτάλαντη βιοτεχνία, σε μία εποχή που η αποκέντρωση είναι όχι μόνο ένα σύνθημα αλλά και μία κοινωνική τάση, σε μία εποχή που τα αγαθά της εκπαίδευσης, της παιδείας και του πολιτισμού παύουν να χρησιμεύουν ως ανταλλακτική αξία για την κοινωνική προαγωγή και τό δημοσιούπαλληλίκι αλλά μετατρέπονται σε αυτοσκοπό και αξία χρήσης, ή αναβίωση της κεντροαριστεράς, περίπου με τους όρους και τα συνθήματα της προδικτατορικής περιόδου είναι εκδήλωση γενικότερης πολιτικής υπαναχώρησης και ιδεολογικής υστέρησης. Άλλη μία φορά οι κοινωνικές διαδικασίες φαλκιδεύονται από τις πολιτικές σκοπιμότητες μιάς άπνοης πολιτικής. Άλλη μία φορά μπροστά στο αίτημα «νά πέσει ή δεξιά» πρέπει να ξεχάσουμε ότι είμαστε Άριστεροί, άλλη μία φορά πάει πίσω ή δυνατότητα ν' αναπτυχθούν οι σοσιαλιστικές δυνάμεις. Επομένως;

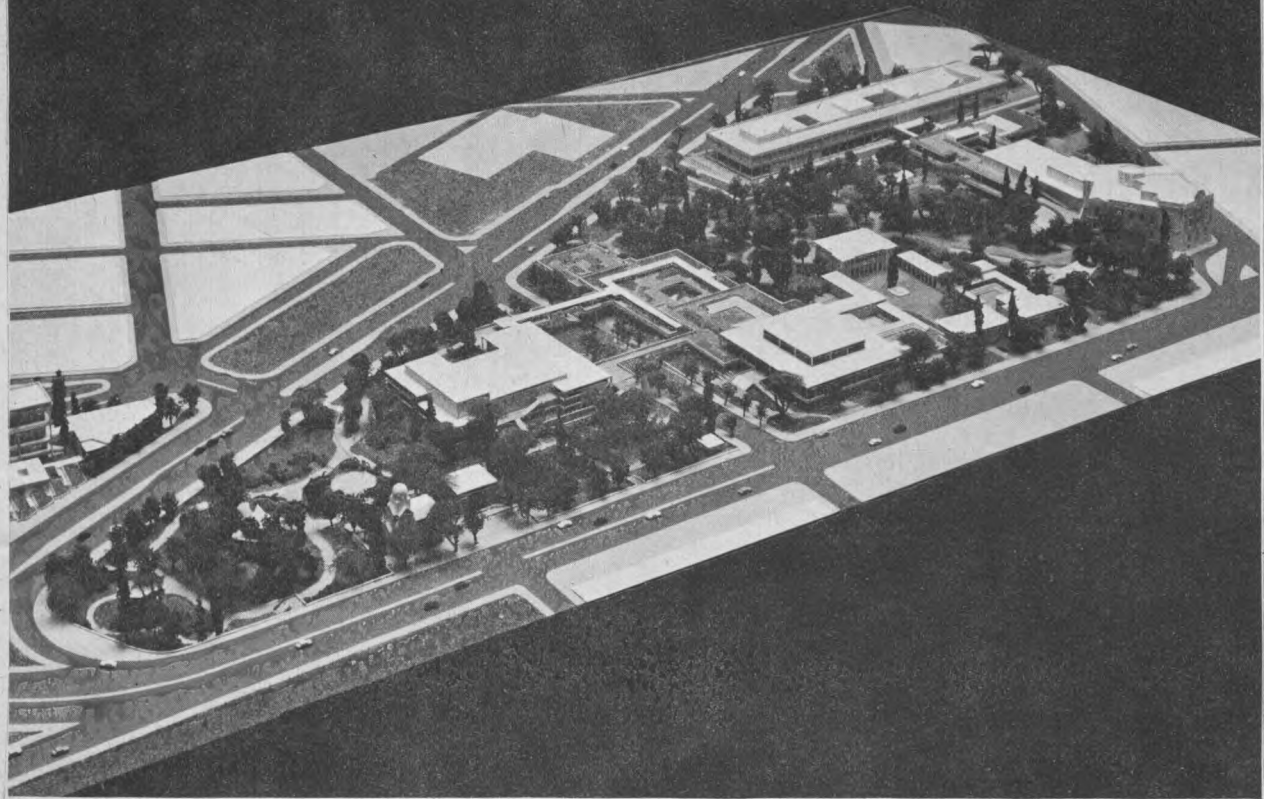
Επομένως όλα αυτά, θα ανακράξουν οι συνετοί, μάς οδηγούν να ξαναπράξουμε τό λάθος του 1952. «Τί Παπάγος, τί Πλαστήρας», ή κάτι σαν τόν «σοσιαλφασισμό» της Γ'. Διεθνούς του μεσοπολέμου. Όστόσο οι ιστορικές αναλογίες είναι επικίνδυνες στην πολιτική πρακτική, ιδιαίτερα όταν οι ιστορικές φάσεις δεν είναι συγκρίσιμες. Γιατί καμιά αναλογία δεν ισχύει ανάμεσα στη σημερινή περίοδο και την εποχή του «Τί Παπάγος τί Πλαστήρας», ή τό 1963 όταν ή ΕΔΑ έπρεπε να διαλέξει τόν κομματικό πατριωτισμό αντί να πριμοδοτήσει την Ένωση Κέντρου για να πέσει ή Δεξιά της ΕΡΕ. Φαίνεται όμως ότι σήμερα πολλοί άριστεροί θέλουν να επανορθώσουν ανδρομικά εκείνα τά λάθη και είναι έτοιμοι να δάλουν μπροστά μίαν άλλη ΕΑΔΕ. Γι' αυτό και τά θρυλούμενα περί «κριτικής υποστήριξης του ΠΑΣΟΚ» ή τά περί υπερψήφισής του «όπου ή παραδοσιακή άριστερά δεν υπάρχει περίπτωση να εκλέξει βουλευτή».

Τά διλήμματα και πολύ περισσότερο τά ψευτοδιλήμματα δεν ήταν ποτέ ένδειξη πολιτικής υγείας. Για την Άριστερά ίσως έχουν ωριμάσει πλέον οι συνθήκες να αναζητήσει μέ βάση τις δικές της ιδέες την ιστορική δικαίωση, και που δεν είναι άλλη από τόν άγωνα της ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση. Όσοι άλλωστε πιστεύουν στην ανάγκη του πολιτικού πλουραλισμού σαν προέκταση της κοινωνικής πολυφωνίας πολύ δύσκολα θα μπορούσαν να συμβιβαστούν μέ τή Πασοκική ισοπέδωση. Γιατί, σε κοινωνίες σύνθετες όπως και ή δική μας, ό σοσιαλισμός ή θα είναι τό έργο μιάς δέσμης κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων ή δεν θα υπάρξει καθόλου. Αυτή ή δέση εμπειρέχει και τά κομμουνιστικά και τά σοσιαλιστικά κόμματα. Στην περίπτωση της Ελλάδας ή σοσιαλιστική προοπτική είναι αδύνατο να ορθοποδήσει χωρίς ένα Σοσιαλιστικό ΠΑΣΟΚ και χωρίς μιά ανανεωμένη κομμουνιστική Άριστερά, ως κύριους αλλά όχι αποκλειστικούς πρωταγωνιστές.

Ό δικοματισμός, τό σύστημα έναλλαγής στην έξουσία Δεξιάς - ΠΑΣΟΚ, κεντροαριστεράς - Κεντροδεξιάς, ή συγχώνευση ποικίλων κοινωνικών προοπτικών και σχεδίων στην πασοκική χοάνη, ή υποταγή στο δίλημμα, μέ την αυτόνομη λύση, «Ράλλης ή Άνδρέας», από την άποψη της σοσιαλιστικής προοπτικής, μάς αφήνουν παγερά αδιάφορους. Αυτός ό φαύλος κύκλος πρέπει να σπάσει.

Ἡ κρυφή γοητεία τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν

τοῦ Γιώργου Σημαιοφορίδη

Αὐτός ὁ Μάιος ἦταν μήνας πληθωρικός σέ πολιτιστικές ἐκδηλώσεις.

Συμπόσια γιά τή Σύγχρονη Τέχνη καί Παράδοση, σεμινάριο γιά τόν ἑλληνισμό καί τήν ἑλληνικότητα, δημόσιες συζητήσεις πολιτικοῦ καί ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα, συζητήσεις γιά τά βιβλία καί τά περιοδικά, καλλιτεχνικές ἐκδηλώσεις, συναυλίες λαϊκῆς μουσικῆς καί τζάζ. Πολλές ἀπό τίς ἐκδηλώσεις αὐτές ἔχουν κοινό παρονομαστή τήν ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τοῦ Νεοέλληνα. Σ' αὐτήν τήν ἀνάγκη, φαίνεται, θέλησε νά ἀνταποκριθεῖ καί ἡ θεμελίωση τοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου τῆς Ἀθήνας, ὕστερη ὀνομασία τοῦ πρώην «Πνευματικοῦ Κέντρου», ἀπό τόν πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας κ. Κ. Καραμανλή καί μέ τίς φροντίδες τῆς Κτηματικῆς Ἑταιρείας τοῦ Δημοσίου (ΚΕΔ). Γιά τό θέμα ὑπάρχει πλούσια φιλολογία (βλέπε βιβλιογραφία): ἄρθρα, μελέτες, σχέδια, διαγωνισμοί, συζητήσεις, προτάσεις. Παρά ταῦτα, θά τολμοῦσα νά πῶ, τό ζήτημα δέν ἔχει οὐσιαστικά συζητηθεῖ. Γι' αὐτό στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ θά προσπαθήσω νά διατυπώσω μερικές σκόρπιες παρατηρήσεις καί σκέψεις, ἢ καλύτερα ἐντυπώσεις κάποιου πού «γνωρίζει τήν ἱστορία» τοῦ θέματος, ἐπιφυλασσόμενος γιά μιά ἀναλυτικότερη προσέγγιση ἀργότερα.

Ο φυσικός χώρος της περιοχής που ονομάστηκε Πολιτιστικό Κέντρο (δηλαδή τα δύο οικόπεδα μεταξύ Β. Σοφίας και Β. Κωνσταντίνου, Β. Γεωργίου, Ρηγίλλης και Ριζάρη) παρουσιάζει χαρακτηριστικές αδυναμίες που καθορίζουν τη διαμόρφωσή του, και επηρεάζουν το πλαίσιο της συζήτησης που αναπτύσσεται γύρω από το θέμα. Πρόκειται για μία από τις μεγαλύτερες περιοχές (γύρω στα 92 στρέμματα, 117 με το οικόπεδο της Πινακοθήκης) που είναι αδιαμόρφωτες στην Αθήνα, ή που για την τελική διαμόρφωσή τους παραμένουν διάφορες εκκρεμότητες, όπως οι περιοχές της Δημοτικής Αγοράς, του Δικαστικού Μεγάρου, του Ίπποδρόμου κ.ά. Σέ αντίθεση όμως με τις υπόλοιπες όπου υπάρχουν ενιαία οικόπεδα, στην περιοχή του Πνευμ. Κέντρου τα οικόπεδα είναι περισσότερα από ένα, και διασπασμένα. Ως προς τον πολεοδομικό ιστό ή περιοχή βρίσκεται στην όριακή θέση, μεταξύ παλαιού, ή έστω «ιστορικού κέντρου» της Αθήνας και μοντέρνας περιφέρειας, δηλαδή όπως αναπτύχθηκε ή πόλη κυρίως στα μεταπολεμικά χρόνια.

Η όριακή θέση – θέση σύνορο – του Πνευμ. Κέντρου δημιουργεί προβλήματα στο σχεδιασμό του χώρου. Τα προβλήματα είναι ή ανάγκη σύνδεσης του χώρου με την ευρύτερη περιοχή (δηλαδή ή σχέση συνέχειας, ως φυσικός χώρος και κίνηση, από το «ιστορικό κέντρο» στις περιφερειακές συνοικίες) και ή αντιμετώπιση του κυκλοφοριακού φόρτου που, όπως ήδη πότε, απομονώνει τα οικόπεδα και προς τα δύο μέρη της πόλης.

Τό στοιχείο αυτό, που είναι σημαντικό για να αντιμετωπιστεί ή σχέση Πνευμ. Κέντρο/πόλη, αγνοήθηκε τελείως από την λύση που παρουσίασε ή ΚΕΔ. Καί βέβαια ή παραπομπή του προβλήματος σε κάποια «γενική» αντιμετώπιση, (που σημαίνει ριζικά μέτρα, μετρό, περιφερειακός δακτύλιος, δημόσια μέσα μεταφοράς κλπ.) δέν σημαίνει ότι δέν πρέπει να διερευνηθεί ή «τοπική» του διάσταση.

Καί κατ' αρχήν θά ήταν απολύτως σκόπιμο να δοθούν εδώ μερικά ιστορικά στοιχεία για να φανεί ιδίως ότι ή «ιστορία» της περιοχής δέν είναι μόνο μία απλή διαδοχή γεγονότων στον χρόνο, όπως συνήθως παρουσιάζεται. Η σχετική άρθρογραφία για τό Πνευματικό Κέντρο θεωρεί τό 1954 όριακό σημείο. Από τότε αρχίζουν οι διαδικασίες για την οικοδόμηση έργων με πολιτιστικό χαρακτήρα. Τί συμβαίνει πριν από τότε;

Από τό 1840-48, που ό αρχιτέκτονας Σ. Κλεάνθης τέλειωσε τό κτίσιμο του μεγάρου της Δούκισσας της Πλακεντίας και μέχρι τό 1954, ή περιοχή κάθε άλλο παρά σχετιζόταν με πολιτιστικές λειτουργίες. Στα οικόπεδα αυτά στεγάζονταν οι Στρατώνες Πυροβολικού και ή Έφορεία Υλικού Πολέμου. Τό 1936 κτίστηκε και τό Σαρόγλειο Μέγαρο, που από τότε στεγάζει τη Λέσχη Αξιωματικών. Στο λαμπρό κτίριο του Κλεάνθη, γνωστό σαν Ίλιση, όταν πέθανε ή Σοφία ντέ Μαρμπουά, από τό 1854 μέχρι τό 1929 στεγάζονταν ή Σχολή Ευελπίδων και άλλες στρατιωτικές υπηρεσίες. Τό Βυζαντινό Μουσείο λειτουργεί μόνο από τό 1929. Η περίφημη περιοχή δηλαδή, για μισό περίπου αιώνα, φιλοξενούσε αποκλειστικά τη στρατιωτική στολή. Καί αυτό δέν θά πρέπει να φανεί κα

θόλου παράξενο, αν αναλογιστεί κανείς τά φυσικά όρια της Αθήνας του μεσοπολέμου και τη σπουδαιότητα των στρατιωτικών μονάδων σε πολύ μικρή απόσταση από τη Βουλή και τό κέντρο της πόλης. Άλλωστε σε όλη την ευρύτερη περιοχή δέσποζαν, από τότε, στρατιωτικές εγκαταστάσεις, όπως οι Στρατώνες Πεζικού, τό Στρατιωτικό Νοσοκομείο και τά Λουτρά που βρίσκονταν στη σημερινή θέση του οικοπέδου όπου κτίζεται τό Μέγαρο των Φίλων Μουσικής.

Τό να αποσιωπείται αυτή ή «ιστορία» που προσδίδει τον ιδιαίτερο συμβολικό χαρακτήρα στο χώρο, χαρακτήρα που κορυφώνεται με την προβολή του Πολεμικού Μουσείου επί δικτατορίας, δέν ευννοεί τη σωστή αντιμετώπιση του θέματος.

Γιατί αν καλοεξετάσουμε τό ζήτημα θά δούμε ότι ή περιοχή έχει αποτυπωθεί στη μνήμη των κατοίκων ως «κενό», παρά την πραγματική υπόσταση του φυσικού χώρου και των κτιρίων. Είναι κάτι που απέχει και που απουσιάζει από την καθημερινή ζωή και τό χρόνο της πόλης, μία «ουδέτερη ζώνη» που αποκτά πλέον διαστάσεις μυθικές: τό Πνευματικό Κέντρο, τό Πολιτιστικό Κέντρο, τό Πολιτιστικό Πάρκο, τό Πνευματικό Τρίγωνο κλπ.

Όταν λέμε Έθνικός Κήπος, πλ. Όμοιοιός, Πεδίο του Άρεως, Φ. Νέγη, έχουμε πάντα να κάνουμε με μία εικόνα που προσδιορίζει τό αντίστοιχο μέρος της πόλης, εικόνα που ανακαλεί μνήμες διαφορετικές στον καθένα, ανάλογα με τον τρόπο που διώθηκε ό κάθε τόπος στην καθημερινή εμπειρία. Αντίθετα, όταν λέμε Πνευματικό ή Πολιτιστικό Κέντρο, δύσκολα σχηματίζεται μία προσδιοριστική εικόνα του χώρου. Στην καλύτερη περίπτωση πρέπει να αναφέρουμε ονομαστικά τά κτίρια, Ωδείο, Πολεμικό Μουσείο, Σαρόγλειο, Βυζαντινό Μουσείο και στη χειρότερη να πούμε στον οδηγό του ταξί, «...μέ αφήνετε μπάναντι από τό Χίλτον, σάς παρακαλώ...».

Γιά να γίνει περισσότερο κατανοητό τό σημείο αυτό, πρέπει ίσως να γίνει διάκριση μεταξύ «χώρου» και «τόπου». Ο χώρος όρίζεται από τις φυσικές διαμορφώσεις του κτιστού και του άκτιστου και αναλύεται σε συγκεκριμένα στοιχεία. Ο τόπος όρίζεται από τον τρόπο που επενδύεται, αξιοποιείται και «παράγεται» ή καθημερινή ανθρώπινη πρακτική (ποικίλες δραστηριότητες, αντιλήψεις, μνήμες, σύμβολα) σε ένα χώρο. Ο τόπος είναι πάντα επώνυμος.

Όστόσο ή αρχιτεκτονική της περιοχής βρίσκεται σε μορφολογική και χρηστική έξαρση: Τό Χίλτον, τό Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, τό Μέγαρο Φίλων της Μουσικής, ή Πινακοθήκη, τό Πολεμικό Μουσείο, τό Σαρόγλειο, τό Ωδείο, ό Ευαγγελισμός, συνθέτουν ένα κομμάτι από την αντιπροσωπευτικότερη εικόνα της Αθήνας στη τελευταία 20ετία. Διασώζεται μόνο, χωρίς να αποτελεί εξαίρεση, ή αμερικανική Πρεσβεία και αυτή χάρη στη δεξιοτεχνία του Γκρόπιους.

Η αίσθηση του μνημειώδους και της «μεγαλοπρέπειας» (Grandeur), αλλά και της «ακαταστασίας» που δημιουργείται σε όσους έχουν τη δυνατότητα και τό θάρρος να περπατήσουν στην περιοχή, είναι αποτέλεσμα τόσο των επιλογών που έγιναν σε επίπεδο χρήσεων της πόλης, όσο και των συνθετικών αρχών στην αρχιτεκτονική τους. Πρόκειται για κτίρια μεγάλων διαστάσεων με ελεύθερη διάταξη στο οικόπεδο

(Free standing buildings), κτίρια που αποδυναμώνουν λόγω κλίμακας και ύψους την αίσθηση αστικής συνέχειας που δημιουργεί το οικοδομικό τετράγωνο, και που είναι ή απαραίτητη προϋπόθεση για ζωντανό βιώσιμο χώρο (ή σημασία της κίνησης στο δρόμο και του ισόγειου χώρου). Έξάλλου σε ευρύτερη πολεοδομική κλίμακα λειτουργούν όρισμένοι άξονες που καθορίζουν την επίσημη εικονογραφία της μεγαλόπολης μας και υποδηλώνουν τις επιλογές που υπήρξαν ως τώρα πέρα από διαδικασίες και συζητήσεις για την ανάπτυξη της. Το Ἀθλητικό Στάδιο στο Φάληρο, τα έργα διαμόρφωσης του Δέλτα, ο ανισόπεδος κόμβος στον παλιό Ἰππόδρομο, το ξενοδοχείο Ἀθήναιον, το Στάδιο με την σάντουιτς πολυκατοικία στη γωνία Ἡρώδου Ἀττικού και Β. Κωνσ/νου (ἀπ' ὅπου φαίνεται λίγο ἡ Ἀκρόπολη όταν δέν υπάρχει τό νέφος), τό Χίλτον, ἡ Πρεσβεία τῶν ΗΠΑ, ὁ Πύργος, τό κυψελωτό συγκρότημα πολυκατοικιῶν καί ὁ ανισόπεδος κόμβος στό Χαλάνδρι, τό νοσοκομεῖο «Υγεία», τό Ὀλυμπιακό Στάδιο στήν Καλογρέζα, τό μέγαρο τοῦ ΟΤΕ, ὅλα αὐτά εἶναι κτισμένα πάνω ἢ δίπλα στόν ἄξονα πού σχηματίζουν οἱ Ποσειδῶνος, Συγγροῦ, Β. Κωνσ/νου, Β. Σοφίας καί Κηφισίας, πού ὁδηγεῖ ἀπό τήν θάλασσα πρὸς τά βόρεια πράσινα προάστια.

Τό Πνευματικό Κέντρο βρίσκεται στήν πιό προνομιακή θέση τοῦ ἄξονα αὐτοῦ καί συμβάλλει μέ τά γνωστά κτίρια στόν καλλωπισμό τῆς εικόνας. Μονάχα πού πρόκειται γιά μιά εικόνα τῆς Ἀθήνας πού, ἐνῶ μαρτυρεῖ κάποιες ἀλήθειες, κρύβει ταυτόχρονα ἄλλες. Αὐτή εἶναι ἡ εικόνα τῆς σύγχρονης πρωτεύουσας ἢ ἄλλον τῆς βιτρίνας τῆς, τῆς τουριστικῆς ἐκπόρευσης, τῆς «πολιτιστικῆς ἀντιπροσώπησης», τοῦ τεχνοκρατικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί τῶν ἐκάστοτε φιλοδοξιῶν.

Καί βέβαια ἀπό τό ἀρχοντικό νεοκλασικό καί τό δημόσιο κτίριο πού στόλιζαν τήν πρωτεύουσα τοῦ 19ου αἰώνα καί ἐκρῦβαν τήν βρώμα καί τήν ἀσχήμα τῆς, ὡς τόν Πύργο καί τίς ανισόπεδες διαβάσεις πού κρύβουν τά παραφερνάλια τῆς «πολυκατοικιοποίησης» στίς συνοικίες καί στίς γειτονιές, τό βῆμα γιά τή σημερινή Ἀθήνα δέν εἶναι μεγάλο, ἀλλά χαρακτηρίζεται ἀπό μιά λεπτή διαφορά: τό αυτοκίνητο. Στήν παλιά Ἀθήνα εἶχες τή δυνατότητα, ἂν ἤθελες, νά περπατήσεις τριγύρω ἀπό τά δημόσια νεοκλασικά κτίρια, νά «ψάξεις» τήν πόλη. Στή σύγχρονη Ἀθήνα αὐτό εἶναι ἀδύνατο. Τό ιδιωτικό αυτοκίνητο ἔχει διαμορφώσει μιά ἰδέα τοῦ χώρου ὡς παράγωγο τῆς κίνησης. Τό αυτοκίνητο δέν χρησιμοποιεῖται γιά νά δει κανεῖς τήν πόλη, ἀλλά γιά τήν αἴσθηση ἐλευθερίας πού δημιουργεῖ στή μετακίνηση, ἀπό τό ἕνα μέρος στό ἄλλο. Ὁ δημόσιος χώρος καί ἰδιαίτερα ὁ δρόμος ἔχει ὑποστεί τίς συνέπειες τῆς κίνησης, (φανάρια, μονόδρομοι καί ἄλλα) πού ἀλλοίωσαν σημαντικά τή ζωτικότητα του.

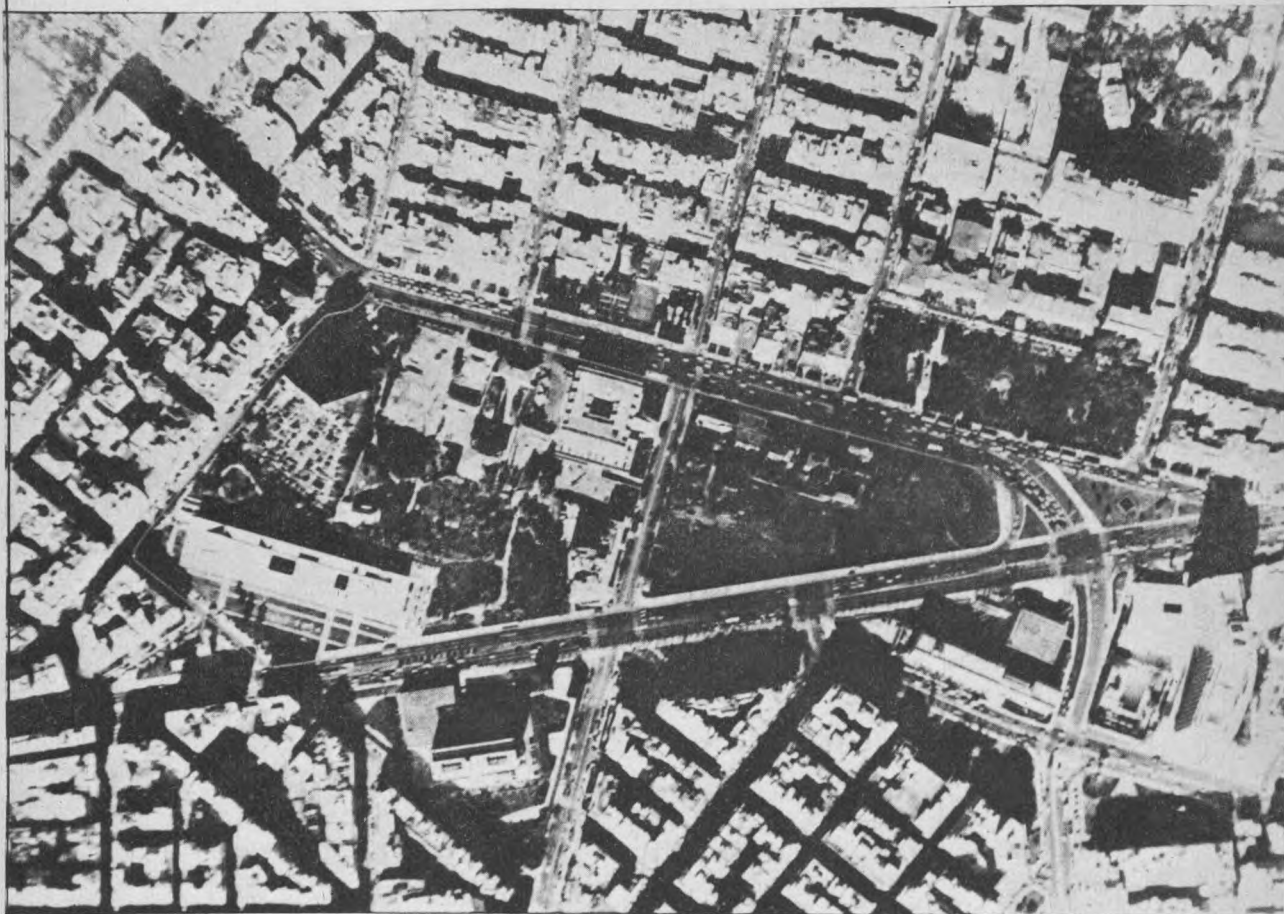
Τά ὑπόλοιπα εἶναι ἤδη γνωστά καί ἀνήκουν στοῦς «τεχνικούς τῆς ἐξουσίας», σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς χρήσεις τῆς γῆς, τήν κατανομή καί τήν ὁργάνωσή τους στήν πόλη, τά συγκοινωνιακά προβλήματα, τό πράσινο πού λείπει, τίς δυτικές καί τίς ἀνατολικές συνοικίες, τήν πολιτιστική συγκέντρωση/ἀποκέντρωση, τά τεράστια κονδύλια γιά ἔργα ἀμφίβολης σημασίας, τίς πο-

λιτικές σκοπιμότητες. Πολλά ἀπό τά προβλήματα αὐτά ἄλλωστε μετά τήν μεταπολίτευση εἶχαν ἐντοπιστεῖ στίς συζητήσεις γιά τό Πνευματικό Κέντρο πού ἀντιμετώπισαν τό θέμα περισσότερο οὐσιαστικά ἀπό ὅ,τι οἱ σημερινές.

Χαρακτηριστικά στή συζήτηση πού εἶχε διοργανώσει ἡ *Ἀγῆ* (8/6/76): «Τό Πνευματικό Τρίγωνο στό Κέντρο τῆς Ἀθήνας» ἀναφέρεται ὅτι «... Ἡ περιοχὴ πού ἀντιμετωπίζουμε δέν ἔχει μέχρι σήμερα διασυνδεθεῖ λειτουργικά μέ τμήματα πληθυσμοῦ πού θά μπορούσαν νά τήν ξαναζωντανέψουν. Ἐπιπλέον ὁ χαρακτήρας τῆς εἶναι παθογόνος, ἀφοῦ ὑπάρχει σ' αὐτήν ὁ καταυλισμός τῆς ΕΣΑ, ἡ ἀμερικάνικη πρεσβεία, τό Χίλτον μέ ἔντονος πολιτικές μνήμες καί πολιτιστικές προβολές. Τό νά γίνει ἀντικείμενο πνευματικῆς ἐκμετάλλευσης χωρίς νά ἀγγίξει ἕνα εὐρύτερο κοινό σημαίνει οὐδετεροποίησή της. Ἐνῶ θά ἄξιζε ὁ χώρος αὐτός νά προσφερθεῖ γιά κάποια πρόσβαση ὁργανωμένων κοινωνικῶν ὁμάδων πού θά τόν ἐνεργοποιήσουν...» (Δ. Ν. Μαρωνίτης).

Ἡ θεμελίωση τοῦ «Πολιτιστικοῦ Κέντρου» ἀπό τόν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας ἔφερε τό θέμα καί πάλι στήν ἐπικαιρότητα. Ξανάρχισαν συζητήσεις, διαμαρτυρίες, δημοσιεύματα ποικίλα. Ὅλα ὁμοστέκουν σέ ἕνα ἐπίπεδο γενικότητας, χωρίς οὐσιαστικές ἀντιδράσεις σέ ὅ,τι προτείνει ἡ ΚΕΔ. Διοργανώθηκε βέβαια στό Πολεμικό Μουσείο μιά πρόχειρη ἔκθεση πού παρουσιάζει στό εὐρύ κοινό τά σχέδια γιά τό ἔργο. Ἡ ἔκθεση προσφέρει μιά γενική ἐνημέρωση, τά ἀναλυτικά σχέδια τοῦ Μουσείου Ἱστορικῆς Πορείας τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης καί τοῦ Κέντρου Ἐνημερώσεως-Διοικήσεως, τήν πορεία μελετῶν γιά τό Κέντρο Θεαμάτων καί τό Λυρικό Θέατρο, Κέντρο Μουσικῆς-Χοροῦ, τέλος στήν πρόταση γιά τήν συνολική διαμόρφωση στήν ἀρχική τῆς φάση. Εὐτυχῶς πού υπήρχε κάποιος συνεργάτης τῆς μελέτης γιά νά δίνει πληροφορίες καί νά ἐπεξηγεῖ τή γενική μακέτα πού προσέλκυε περισσότερο τοῦς ἐπισκέπτες. Ταυτόχρονα στό *Βῆμα* τῆς 10/5/81 ἐιδικοί ἐπιστήμονες (ὁ καθηγητής Δ. Φατούρος καί οἱ ἀρχιτέκτονες Σ. Κονταράτος, Θ. Παπαγιάννης καί Κ. Ξενάκης) ἐξέθεσαν τήν ἀποψή τους γιά τή δημιουργία τοῦ «Πολιτιστικοῦ Κέντρου» πού θεμελιώθηκε τήν προηγούμενη ἡμέρα. Ἀπό τίς ἀπαντήσεις κατ' ἀρχήν ὑπάρχει μιά κοινή παραδοχή. Ὅλοι συμφωνοῦν πῶς τό Πολιτιστικό Κέντρο δέν πρέπει νά γίνει σήμερα, ἀλλά κανεῖς δέν δηλώνει μέ σαφήνεια πῶς δέν θά πρέπει κάποτε νά γίνει. Κανεῖς δέν δηλώνει κατηγορηματικά πῶς δέν θά πρέπει νά γίνει τίποτε στήν περιοχὴ ἢ τί θά πρέπει νά γίνει. Μέ δύο λόγια δέν ὑπάρχει ἐναλλακτική πρόταση. Ἡ μοναδική εἶναι ἡ ἀποψη-πρόταση ΚΕΔ – Κανδύλη – Προέδρου τῆς Δημοκρατίας.

Τήν ἀοριστία πού ταλαιπωρεῖ τόν χώρο ἐπιδεινώνει ἡ γενική κατακραυγή. Ὁ Ἄμλετ εἶναι τόσο ἐπικαιρος (εἶναι λύση τό πολιτιστικό κέντρο σήμερα ἐκεῖ ἢ δέν εἶναι), ἡ διαδικασία μᾶς ἐνοχλεῖ (δηλώνω, διαφωνῶ στή μεθόδευση, ζητῶ ἀναβολή), ἡ δημιουργία δίνει καί παίρνει (Ξανά τό φάντασμα τοῦ διαλόγου καί τῶν διαλεγόμενων, ἡ οὐσία καί ἡ λαϊκή κάθαρση – ἀλήθεια ποῖος ζήτησε ποτέ τή γνώμη τῶν κατοίκων τῆς Ἀθήνας γιά τό Δικαστικό Μέγαρο, τά 9 Ὑπουργεῖα, τό κτίριο γραφείων τοῦ ΤΕΕ καί τόσα ἄλλα), ἡ

διπλωματική απάντηση είναι η μόνη που πλησιάζει κάπως την ουσία (όχι έτσι όπως προτείνεται: να γίνει μόνον κάτι αλλά μικρό, τό Πολιτιστικό Κέντρο να γίνει άλλου).

Τή μοναδική πρόταση με αρχιτεκτονικό χαρακτήρα (άπλή σύμπτωση ή σύνδρομο;) διατύπωσαν οργανώσεις όπως ή Έλληνική Έταιρεία, ή Φιλοδοσική Έταιρεία, ο Σύλλογος Αθηναίων και οι φίλοι της Αθήνας. *Νά γίνει πάρκο και όχι κέντρο.* Νά κατανεμηθούν οι πολιτιστικές δραστηριότητες στα κτίρια της ευρύτερης περιοχής. Τό πρασινομένο κτίριο δέν αντικαθιστά τό δεντροφυτευμένο πάρκο. Τό κοινωνιακό πρόβλημα θά υπάρχει και θά επιδεινώνεται.

Παλιές προτάσεις βέβαια, που σήμερα όμως σημαίνουν... αφήστε τά περί του 20% κτίρια και 80% πράσινο (Κανδύλης). Κανένα κτίριο, καινούριο βέβαια: *μόνο πράσινο.*

Αναρωτήθηκε κανείς ότι οι δύο κατ' εξοχήν πράσινοι χώροι της Αθήνας, ο Έθνικός Κήπος και τό Πεδίο του Άρεως δέν έχουν κτίρια (πέρα από τούς άμεσα δοθητικούς χώρους, τό μουσικοχορευτικό Άλσος, τό Γκρήν πάρκ και τά εκκλησιάκια). Μέ ποιά λογική τό πολιτιστικό πάρκο σημαίνει, σώνει και καλά, δέντρα και παρτέρια και μία μικρή λιμνούλα,

πλάι σε όγκους κτιρίων που βέβαια είναι χαμηλοί γιατί βυθίζονται στο πράσινο. Αυτό δέν τό καταλαβαίνει κανείς. Τό λεξικό έπεξηγει τή λέξη «πάρκο»: μικρό τεχνητό άλσύλλιο, κήπος για περίπατο και άναψυχή· και τή λέξη «άλσος»: μικρή ή μεγάλη κατάφυτη έκταση, «ιερόν δασύλλιον», αφιερωμένο στους θεούς, ιερό χώμα σύδεντρο ή και άδεντρο που άνήκει στους θεούς. Άλήθεια σε ποιούς «θεούς» θά άνήκει τό πολιτιστικό πάρκο της Αθήνας; Αυτός ό άδεντρος ιερός χώρος που προβλέπεται να παραμείνει άδεντρος και να γεμίσει με κάποια κτίρια.

Άλλά βέβαια ή χρήση των λέξεων δέν είναι ανεξάρτητη από τό νόημά τους. *Πολιτιστικό Κέντρο.* Στην ανατομία, κέντρο είναι τό μέρος ενός οργάνου στο όποιο συγκλίνουν και από τό όποιο άρχονται οι λειτουργικοί μηχανισμοί που ρυθμίζουν τις σχέσεις του οργάνου προς όλο τόν οργανισμό. Στα μαθηματικά, είναι τό σημείο που βρίσκεται στή μέση ή περιπου στή μέση κάποιου χώρου. Έπειδή ή μαθηματική έρμηνεία φαίνεται μάλλον δύσκολο να εφαρμοστεί στην περίπτωση μας, είναι λογικό να υποθέσουμε επικρατέστερη τήν ανατομική (κέντρο = Πολιτισμός = Μουσείο Ιστορικής Πορείας της Έλληνικής Τέχνης). Άλλωστε, είτε τό θέλουμε είτε όχι, κέντρο ση-

μαινει σύμβολο εξουσίας. "Αν συνδυάσουμε, τώρα, αυτή τήν ερμηνεία τής λέξης κέντρο με μιὰ ἄλλη πολύ διαδεδομένη πού θεωρεῖ ὅτι ὁ πολιτισμός εἶναι μιὰ κατάσταση στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀποσπαστεῖ ἀπό τήν ἄμεση ἐπίδραση τής φύσης καί ἔχει ἀναπτύξει ἐνσυνείδητη ἠθική, πνευματική καί αἰσθητική ζωή σέ ἀντίθεση μέ τούς «ἄγριους» καί τούς «βάρβαρους», τότε θά πρέπει νά ἀνησυχήσουμε γιά τά ὑπονοούμενα. Ἀκόμη καί ἡ μετονομασία ἀπό κέντρο σέ πάγκο, δέν ἀποφεύγει τήν παρανόηση, στό βαθμό πού μέσα στό πάγκο θά βρισκονται δύο κέντρα, τό Κέντρο Θεαμάτων καί τό Κέντρο Μουσικῆς καί Χοροῦ.

"Ἔνα εἶναι προφανές. "Ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ πράσινου-πάγκου σάν ἀρχιτεκτονική-τοπολογική ὁργάνωση εἶναι ἀνύπαρκτη στή χώρα μας. Γιατί, ἄραγε, ἔνα πάγκο δίχως κτίρια δέν μπορεῖ νά εἶναι καί πολιτιστικός χώρος ταυτόχρονα; Ἀπό πότε τό περλάτμα, τό χάζεμα, ἡ στάση, ἡ ἴδια ἡ κίνηση, τό πέρασμα, τό αὐθόρμητο παιγνίδι, ὁ ἔρωτας, τό κοίταγμα, ἡ κουθέντα, θεωροῦνται ξένα στοιχεία γιά τήν πολιτιστική δραστηριότητα, τήν ἀναγνώριση ἐνός λαοῦ, μιᾶς κοινωνικῆς ομάδας, τοῦ ἀτόμου; Ἡ μήπως, μόνο, ὁ πολιτισμός ἐξαρτᾶται ἀπό τίς δραστηριότητες καί τά ἔργα τῆς «ὑψηλῆς» τέχνης, πού ἀπαιτοῦν προφανέστατα κάποια κτίρια γιά τή στέγαση καί τήν ἐκθεση τῶν ἐκδηλώσεων καί τῶν ἀντικειμένων.

Ἀπό τό 1954, τό «πολιτιστικό δῶμα» παραμένει τό ἴδιο, εἴτε τό ὀνομάζουμε «πνευματικό κέντρο», εἴτε πολιτιστικό κέντρο, πάγκο κλπ. Αὐτή εἶναι ἡ σταθερά. Δηλαδή, ἡ δημιουργία χώρου μέ πολιτιστική προβολή. Ἡ μεταβλητή εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονική διαμόρφωση τοῦ χώρου πού παραλαίει μεταξύ μνημειακοῦ συγκροτήματος καί πολιτιστικοῦ κέντρου ἢ ἄλλους μέ κτίρια. Ἡ οὐσιαστική διαφορά δηλαδή βρίσκεται στό ποσοστό κτιρίων/πράσινου. Ἡ πρόταση τῆς ΚΕΔ υἱοθετεῖ μιὰ ἐνδιάμεση λύση, ἢ μάλλον τείνει πρὸς τὰ καί. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τίς λύσεις πού προτείνονται ὑπάρχει ἡ διάθεση νά προβάλλονται πολιτιστικές ἐκδηλώσεις πού χρειάζονται κτίρια. Καί ἐπειδή δέν βρέθηκε ἀκόμη ὁ τρόπος νά λέμε θέατρο/μουσεῖο/λυρική σκηνή καί νά φανταζόμαστε μόνο πράσινες ἐπιφάνειες, αὐτό σημαίνει ὅτι τὰ κτίρια θά κυριαρχοῦν ἀποφασιστικά.

Ἄλλωστε, ὡς πρὸς τήν ἀρχιτεκτονική τῶν καιρῶν μας, τό κυρίαρχο φαινόμενο εἶναι μιὰ πλουραλιστική ἀντιμετώπιση πού συχνά χαρακτηρίζεται ἀπό ἥπια διάθεση. Βέβαια παρόλο τόν πολιτικό πλουραλισμό ἡ φύση τῆς κάθε ἐρευνας ἀποδέλπει σέ κάποιες ταξικές καί κοινωνικές ἀναφορές. Μία καινούρια ὑποκειμενικότητα στό σχέδιο (ὅπου ὡς σχέδιο θεωρεῖται ὄχι ἡ γραφική παράσταση μόνο, ἀλλά ἡ σφαιρική διαδικασία διαμόρφωσης καί διατύπωσης μιᾶς πρότασης), εἶναι τό ζητούμενο ἀκόμα. Κάτι τέτοιο θά δημιουργηθεῖ μόνο ὅταν ὁ πολιτικός πλουραλισμός θά καταφέρει νά ἐξαλείψει τή μονοσήμαντη ἀντανάκλαση τῶν πολιτικῶν ἡγεμονιών. Βέβαια τότε θά γεννηθοῦν ἀμφιβολίες καί ἐρωτήματα σέ ὅτιδήποτε παρουσιάζουν οἱ ἀρχιτέκτονες. Καί μιὰ τέτοια κατάσταση, πού θά ἔχει «κλονίσει» τήν αὐθεντία καί τόν μῦθο τοῦ «δημιουργοῦ» ἀρχιτέκτονα, θά προσδιορίσει τήν ἀρχιτεκτονική διαφοροτικά. Ἰσως αὐτό νά σημαίνει πῶς

δέν θά ὑπάρχουν πιά ἐνθετες ἀποφάσεις πού υπερροπτικά θά ἀγνοοῦν τόν ὑλικό καί πνευματικό πολιτισμό τῆς κοινότητας καί πῶς στή συζήτηση πρέπει νά ἀκούγονται ὅλες οἱ φωνές. Μποροῦμε ὅμως νά ὑποθέσουμε κάτι ἀντίστοιχο στήν περίπτωση τοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου, μέ δοσμένες τίς ἀδυναμίες τοῦ πολιτικοῦ πλουραλισμοῦ, ἂν ὄχι τήν ἀνυπαρξία του; Τί συμβαίνει στήν ἀρχιτεκτονική; Ὑπάρχει ὁ περιφημος «ἴσος» καί ἀπό κοινού διάλογος ἢ βρισκόμαστε πάντα στήν ἐποχή τῶν ἄνωθεν ἐπιλογῶν;

Τά ἴδια ἐρωτήματα πρέπει νά ἀπευθύνουμε στήν πρόταση πού παρουσίασε ἡ ΚΕΔ. Ὅπως ἀναφέρεται στό ἐνημερωτικό σημεῖωμα-περίληψη, «...Ἡ ἀρχιτεκτονική ἀναζήτηση προσανατολίζεται πρὸς μιὰ ἀρμονική καί ἀνθρώπινη κλίμακα ἀποφεύγοντας τήν ἀπομίμηση τόσο τοῦ παραδοσιακοῦ ἐκλεπτισμοῦ ὅσο καί τοῦ ἐξεζητημένου καί ἀνώνυμου μοντερνισμοῦ...». Ἡ θέση αὐτή ἀρνεῖται τὰ ἀκαθόριστα μορφολογικά ἰδιώματα καί ὑπαινίσσεται μιάν ἀντίληψη γιά τήν ἀρχιτεκτονική καί μιάν ἰδεολογία πού ὥστόσο δέν δηλώνονται.

Σεβασμός τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης λοιπόν, μιὰ πού τό θέμα τῆς παράδοσης ἀσχεῖ ἰδιαίτερη γοητεία. Ποῖος καλεῖται ὅμως νά σεβαστεῖ τήν ἐλληνική παράδοση; Σύμφωνα μέ τόν κ. Κανδύλη (ὁμιλία στήν ΥΕΝΕΔ στίς 12/5/81) καί τό σημεῖωμα τῆς ΚΕΔ, ἡ «ἀρχιτεκτονική ἀναζήτηση». Ὅμως ἡ σύγκριση δέ γίνεται ποτέ μεταξύ μιᾶς πραγματικότητας (ἐλληνική παράδοση) καί μιᾶς ἀφρημένης ἐννοίας (ἀρχιτεκτονική ἀναζήτηση), πολύ περισσότερο πού δέν μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐλληνική παράδοση εἶναι μιὰ καί χειροπιαστή. Γιατί ἂν ἀναζητήσουμε καί ποιά ἐλληνική παράδοση πρέπει νά σεβαστοῦμε, τότε δέν βγαίνει ἄκρη. Τέλος πάντων, σάν ἐλληνική παράδοση ἄς δεχτοῦμε τὰ τέσσερα στοιχεία πού ἀνέφερε ὁ κ. Κανδύλης (ἀνθρώπινη κλίμακα, καλές ἀναλογίες, ντόπια ὑλικά, συνδυασμός ἡλίου/σκιάς στό ἄπτικό φῶς). Τότε ὅμως, γιά νά γίνει δυνατή ἡ σύγκριση καί νά ὑπάρξει σεβασμός, πρέπει νά δοῦμε τήν πραγματική ὑπόσταση «ἀρχιτεκτονικῆς ἀναζήτησης», δηλαδή τήν παράδοση τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς καί τῶν κινήματων τῆς. Μιὰ παράδοση πού ἐκφράζεται μέσα ἀπό τὰ σχέδια γιά τό πολιτιστικό κέντρο. Ἀλλά αὐτό εἶναι ἔνα κεφάλαιο πού παραμένει ἀκόμη σχετικά κλειστό καί ἀφορᾶ μιὰ συζήτηση γιά τό «δυτικό τρόπο κατασκευῆς», τὰ οἰκοδομικά ὑλικά καί τίς βιομηχανίες πού τὰ παράγουν, τίς ὀπτικές ἀντιλήψεις τοῦ χώρου, τίς αἰσθητικές ἀξίες, τήν ὁργάνωση, τήν ἐκτέλεση τῶν ἔργων καί ἄλλα.

Στό πλαίσιο αὐτό θά ἀνακαλύπταμε καί μιὰ ἄλλη παρεξήγηση. Ὅτι ἡ ὑπόθεση τοῦ ΠΚΑ δέν σημαίνει ἀποκλειστική ἀναφορά στό Παρίσι καί ἰδιαίτερα στό Μπωμπόρ. Αὐτό θά ἦταν σύνδρομο ὑπερβολικῆς γαλλομάθειας. Ἡ πραγματική ἀναφορά εἶναι ὁ μῦθος τῆς «νέας διάστασης» στήν πόλη, τῶν «διοικητικῶν κέντρων» καί τῆς «ἀστικῆς ἀνανέωσης τοῦ παραδοσιακοῦ ἴστου τῆς πόλης», δηλαδή ἐπεμβάσεις μεγάλης κλίμακας (σέ ὑποδομή καί κτιριακά ἔργα) πού ἀπασχόλησαν τὰ ἀναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καί τοῦ '60. Μῦθος, γιατί, ἀκόμη καί προοδευτικοί διανοούμενοι, ἀρχιτέκτονες καί τεχνικοί, ὑποστήριξαν γιά διάφορους λόγους τὰ σχέδια

αυτα που αφορούσαν αποκλειστικά μεγαλουπολεις, και που τά περισσότερα παρέμειναν στο χαρτί. Μόνο στην Αμερική, λόγω οικονομικών και πολιτικών δυνατοτήτων, εφαρμόστηκαν τά σχετικά προγράμματα, γνωστά ως Κεντρικές Περιοχές Διοίκησης (Central Business Districts). Ήταν ακριβώς ή εποχή που ή πολιτική και τό όνομα των πνευματικών ή πολιτιστικών κέντρων συνέπεσε σέ πολλές χώρες μέ μία ιδιαίτερη φάση οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Ή εποχή που στό Παρίσι, π.χ., άρχιζε ή «ιστορία» των Halles και του Beaubourg!

Γιά νά ξαναγυρίσουμε όμως στή δική μας περίπτωση, εκείνο που δημιουργεί έκπληξη είναι πώς οι αρχιτέκτονες, οι επιστήμονες, οι καλλιτέχνες, τό μέρος του πνευματικού κόσμου που σίγουρα αντιτίθεται στην εφαρμογή των συγκεκριμένων σχεδίων δέν προβάλλει καμιά ενεργητική αντίσταση πέρα από αφορισμούς, που δέν εμποδίζουν δέβαια τά έργα νά προχωρήσουν.

Οι κάτοικοι της Αθήνας πρós τό παρον είναι άπληροφόρητοι, ή άδιαφορούν για μιάν υπόθεση που δέν τους άγγίζει άμεσα, όπως άλλα καθημερινά ζητήματα. Ίσως για όσους διαφωνούν, νά υπάρχει ένας τρόπος νά επαναποθετήσουν ουσιαστικά τό πρόβλημα: συζήτηση, μέ τίς ανάλογες διαδικασίες, για τίς χρήσεις γης στην Αθήνα. Κριτική, των σχεδίων που προτάθηκαν, δηλαδή διερεύνηση και περιγραφή της αρχιτεκτονικής λύσης, τόσο ως πρós τή συνολική όργάνωση του χώρου όσο και ως πρós τά μεμονωμένα κτίρια. Πρόταση που σημαίνει από τροποποίηση των συγκεκριμένων λύσεων έως αντίσχεδιο.

Μία διευκρίνιση που αναφέρεται στή διαφορετική αντιμετώπιση που μπορεί νά έχει ή σύνθεση και ή αρχιτεκτονική διαμόρφωση της περιοχής του Πολιτιστικού Κέντρου είναι άπαραίτητη. Είτε τά οικόπεδα, ιδιοκτησία της ΚΕΔ, θά αντιμετωπιστούν σαν μέρος της πόλης μέ αναφορές αστικού ύφους, που σημαίνει διατήρηση και όργάνωση κάποιων οικόδομικών τετραγώνων σέ σχέση μέ τόν ευρύτερο πολεοδομικό ιστό, περιμετρική έναλλαγή κτιρίων για πολιτιστικές δραστηριότητες και σχεδιασμό χώρων πράσινου όπως μεγάλοι έσωτερικοί κήποι ή αίθρια. Είτε τά οικόπεδα θά αντιμετωπιστούν πάλι ως μέρος της πόλης, αλλά μέ διαμόρφωση πάρκου, που σημαίνει ένιαία περίφραξη όλης της περιοχής, δημιουργία όριών, έλάχιστη κτιριακή επέμβαση πέρα από τίς μετατροπές των κτιρίων που ήδη υπάρχουν, πυκνή δεντροφύτευση ώστε νά απομονώνεται ήχητικά και όπτικά, μέ τά άπαραίτητα δύο-τρία καφενεία του, «για νά ξερχεται ό κόσμος», όπως προσφεύστατα είπε παλιότερα σέ τηλεοπτική συζήτηση ό Μάνος Χατζηδάκις.

Ή πρώτη περίπτωση άφορά μιάν έκδοχή πολιτισμού που εκφράζεται μέ κτιριακή αντιπροσώπηση: στή βάση μιάς τέτοιας επιλογής συζητάμε μετά άν θά είναι ή όχι μνημειακή, άπόλυτα συγκεντρωτική ή σέ ανθρώπινη κλίμακα παραδοσιακής πόλης, όπως και τίς συγκεκριμένες λειτουργίες, κτίρια και χρήσεις.

Ή δεύτερη περίπτωση άφορά μιάν άλλη έκδοχή πολιτισμού που εκφράζεται μέσα από τόν συνειδητά όργανωμένο έλεύθερο χώρο. Και στή συνέχεια βλέ-

πουμε άν θά έχει λίμνες ή όχι, άξονική διάταξη δέντρων ή δαιδαλώδη ρομαντικά παρτέρια, πεζούλες ή ξύλινα παγκάκια, είσοδο μέ φύλακα ή μέ άπεριορίστη διαμπερότητα. Και οι δύο περιπτώσεις όμως είναι πολιτιστικές λύσεις. Στο βαθμό που δέν υπάρχει ξάστερη επιλογή σέ ποιά από τίς δυο κατευθύνσεις θά συγκλίνει ή όποιαδήποτε πρόταση, είναι λογικό οι λύσεις νά παραπαίουν, νά δημιουργούνται άσάφειες, άοριστές και παρεξηγήσεις.

Γιά κατανοητούς λόγους σήμερα, ίσως θά πρέπει νά προτιμηθεί ή λύση *έλεύθερος χώρος* και όχι κέντρο. Πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει νά παραμεληθούν ή Έλληνική Παράδοση, ό Έλληνικός Πολιτισμός και ή αξιολόγησή του, ή αναγκαιότητα των Μουσείων και ή καλλιτεχνική ζωή του τόπου, αλλά που δέν είναι υποχρεωτικό νά στεγαστούν στον έν λόγω χώρο.

Άλλωστε είναι πιά καιρός τά μόνιμα θέματα που τίγονται από τό 1959 (τό πράσινο, ή έκλογή της θέσης, τό συγκοινωνιακό), νά επαναποθετηθούν. Νά προσδιορίσουμε πλέον σέ ένα άλλο πλαίσιο αυτά τά καυτά προβλήματα που θά είχε τή δυνατότητα νά δώσει νέες λύσεις για τήν κοινωνική πρακτική και τήν πρακτική στο χώρο, τό μορφολογικό συμβολισμό των δημοσίων κτιρίων, τίς διαφορές μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας στή χρήση της πόλης και τόν έλεύθερο χρόνο των κατοίκων, τήν κουλτούρα και τήν παιδεία που καθημερινά διαπλάθουμε τριγύρω μας και, γιατί όχι, τούς φυσικούς χώρους έκφρασής μας.

Ή άλλη λύση, πολύ πιό προσιτή στην ιδεολογία μας, είναι νά ξύνουμε σιγά-σιγά τά έξι μικρά όρθογώνια στα άριστερά του Πολιτιστικού Λαχείου, μήπως και άποκαλυφθεί τό Πολιτιστικό Κέντρο της Αθήνας. Μέ μεγάλη προσοχή μή τυχόν και ξύσουμε κατά λάθος τό μεγάλο όρθογώνιο στα δεξιά του Λαχείου, όποτε ή προσπάθεια και ή τύχη μας άκυρώνεται. Φτου και από τήν αρχή.

ΜΙΚΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟ Π.Κ.Α.

- Δ. Πορφύριος, «La forme et le vouloir-dire ή Σκέψεις πάνω στή σχεδιαστική πρακτική των προτάσεων για τό Πνευματικό Κέντρο Αθηνών», στα *Θέματα Χώρου και Τεχνών*, 9/1978, σελ. 57
- Ε. Φεσσά-Έμμανουήλ, «Τό χρονικό του πνευματικού κέντρου της Αθήνας», στα *Θέματα Χώρου και Τεχνών*, 12/1981, σελ. 17-44. Τό άρθρο αυτό προσφέρει τήν περισσότερη κατατοπιστική εικόνα του θέματος και περιέχει τίς κυριότερες βιβλιογραφικές αναφορές.
- Άνθρωπος και Χώρος, 3, Μάιος-Ίούνιος 1977, άφιέρωμα στον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό ιδεών για τήν αξιοποίηση και διαμόρφωση του χώρου μεταξύ λεωφ. Β. Σοφίας και Β. Κων/νου και όδών Β' Γεωργίου και Ριζάρη, σελ. 17-30.
- Ένημερωτικό Σημείωμα-Περίληψη της ΚΕΔ για τό Πολιτιστικό Κέντρο Αθηνών.

φιλοσοφία καί παράδοση*

προβλήματα στή φιλοσοφία καί τήν ιστορία της

του Γεράσιμου Βώκου

Ο τίτλος της εισήγησής μου είναι φιλοσοφία και παράδοση. Αν και ο τίτλος αυτός μοιάζει σαφής και εύκρινής, τελικά χρειάζεται ορισμένες επεξηγήσεις. Αυτό που οφείλω κυρίως να σας εξηγήσω είναι ο τρόπος με τον οποίο σκοπεύω να χειριστώ το θέμα μου. Αυτό που δεν έχω σκοπό να κάνω είναι να προτείνω, υπό τον τίτλο φιλοσοφία και παράδοση, μία φιλοσοφία της παράδοσης. Όχι πώς αρνούμαι τη χρησιμότητα μιας φιλοσοφικής έρευνας με θέμα την παράδοση· αντίθετα μάλιστα, πιστεύω πως κάθε λόγος για την παράδοση χρησιμοποιεί, πολλές φορές ανεξέλεγκτα, πλήθος φιλοσοφικών εννοιών, ώστε να είναι απαραίτητος σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, ο έλεγχος των εννοιών αυτών και της χρήσης τους. Ωστόσο, ο απαραίτητος αυτός έλεγχος είναι δουλειά πολύ σοβαρή και επίπονη, απαιτεί πείρα, έρευνα και μόχθο και κατά συνέπεια δεν είναι, στο βαθμό τουλάχιστον που με άφορα, της στιγμής.

Σήμερα σας προτείνω κάτι πολύ πιο οικείο σε μένα και, τελικά, πολύ πιο περιορισμένο. Θα σας προτείνω μερικές παρατηρήσεις από τη σκοπιά του ιστορικού της φιλοσοφίας, για τα προβλήματα της ιστορίας της φιλοσοφίας. Γιατί ακριδώς, στην έρευνά τους, ο ιστορικός της φιλοσοφίας αλλά και ο φιλόσοφος αντιμετωπίζουν την ιστορία της φιλοσοφίας ως ιστορική παράδοση, δηλαδή, ως ενεργητική παρουσία του παρελθόντος στο παρόν.¹

Για να έρευνήσει όμως στο χώρο του, στην ιστορία της φιλοσοφίας, ο ιστορικός της φιλοσοφίας χρησιμοποιεί μεθόδους οι οποίες, με τη σειρά τους, αποτελούν παράδοση στην ειδικότητα πια της ιστορίας της φιλοσοφίας. Πράγματι, όταν λέμε ιστορία της φιλοσοφίας εννοούμε δύο πράγματα διαφορετικά: από τη μία μεριά με τον όρο ιστορία της φιλοσοφίας δηλώνουμε το σύνολο των φιλοσοφιών του παρελθόντος· από την άλλη όμως, με τον ίδιο όρο, δηλώνουμε την ειδικότητα εκείνη που στόχο έχει τη μελέτη της ιστορίας της φιλοσοφίας. Στην πρώτη περίπτωση, η ιστορία της φιλοσοφίας διαμορφώνεται ανεξάρτητα από το λόγο του ιστορικού της φιλοσοφίας. Στη δεύτερη

περίπτωση, η ιστορία της φιλοσοφίας είναι το αποτέλεσμα της επέμβασης του ιστορικού της φιλοσοφίας. Το μόνο πρόβλημα με το οποίο θα σας απασχολήσω σήμερα είναι αυτή η επέμβαση του ιστορικού της φιλοσοφίας. Γιατί μία επέμβαση δεν είναι πράγμα απλό: έχει τους λόγους της, έχει τα εργαλεία της, με δύο λόγια: έχει την παράδοσή της.

Σε μία πρώτη ματιά, η επέμβαση του ιστορικού της φιλοσοφίας φαίνεται κάτι απλό και αυτονόητο. Η έρευνά του συνίσταται στην περιγραφή των φιλοσοφιών και στη διαδοχή τους μέσα στο χρόνο. Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι, όπως τό λέει ο Χέγκελ,² ή πινακοθήκη των ηρώων της σκέψης ή του στοχασμού, ή παράθεση των απόψεών τους για τα βασικά προβλήματα της φιλοσοφίας. Αν περιορίσουμε τα θεμελιώδη αυτά προβλήματα, για να συννενοηθούμε, στα παραδοσιακά προβλήματα της φιλοσοφίας (τό πρόβλημα του Θεού, τό πρόβλημα του κόσμου και τό πρόβλημα του ανθρώπου), τότε, η ιστορία της φιλοσοφίας είναι οι απόψεις των φιλοσόφων για τα προβλήματα αυτά, απόψεις διατεταγμένες στον άξονα της διαδοχής των φιλοσοφιών. Νά ποιές είναι οι απόψεις του Πλάτωνα για τό Θεό, αυτές είναι οι απόψεις του Αριστοτέλη, όριστε τί είπε ο Αύγουστινος.

Σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη για την ιστορία της φιλοσοφίας, κάθε επόμενος φιλόσοφος κληρονομεί από τον προηγούμενο τά προβλήματά του και, στο μέτρο των δυνατοτήτων του, προτείνει άλλες λύσεις. Ακριδέστερα, διατυπώνει διαφορετικές απόψεις. Η ιστορία της φιλοσοφίας, λοιπόν, είναι ή καταγραφή όλων των απόψεων των φιλοσόφων για τά θεμελιώδη προβλήματα της φιλοσοφίας, ένα είδος φιλοσοφικής ατζέντας στην οποία ο πολιτισμένος, μορφωμένος και ανήσυχος άνθρωπος καταφεύγει σε στιγμές θεωρητικής μοναξιάς. Αυτή ή καταγραφή των απόψεων των φιλοσόφων θυμίζει τούς πίνακες των λογαρίθμων που χρησιμοποιούν οι μαθηματικοί ή, καλύτερα, τά τυπολόγια τσέπης που χρησιμοποιούν

* Ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στις 16 Απριλίου 1980 στο επιστημονικό σεμινάριο που οργάνωσε τό Έργαστήριο Αρχιτεκτονικής Έσωτερικών Χώρων (τμήμα Αρχιτεκτόνων, Πολυτεχνική Σχολή, Α.Π.Θ.).

1. Βλ. E. Brehier, *La Philosophie et son passe*, σσ. 21-22, Παρίσι, 1950.

2. Hegel, *Vorlesungen Über die Geschichte der Philosophie*, Εισαγωγή σ. 30, τ. 18, εκδ. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1971.

οί ίδιοι επιστήμονες. 'Ωστόσο ο μαθηματικός δεν κάνει μαθηματικά με τὰ τυπολόγια· ή δουλειά του αρχίζει ακριβώς πέρα από αυτά. Στην περίπτωση όμως του φιλοσόφου, τίποτα δεν υπάρχει πέρα από τή φιλοσοφία, δηλαδή πέρα από τίσ απόψεις των φιλοσόφων. Αυτές είναι – επιτρέψτε μου τήν έκφραση – τό ψωμί του. 'Αν όμως τό ψωμί του ιστορικού τής φιλοσοφίας είναι οί απόψεις των φιλοσόφων, τότε ποιός δεν βλέπει ότι ο ιστορικός τής φιλοσοφίας κινδυνεύει να έλκει από άστυτία;

Πάντως, αυτός πού διέγινε τον προηγούμενο κίνδυνο είναι ο ίδιος ο Χέγκελ γι' αυτό και στρέφεται με άσυνήθιστη βιαιότητα έναντίον τής προηγούμενης αντίληψης για τήν ιστορία τής φιλοσοφίας, τήν οποία παραθέτει μόνο και μόνο για να τήν άπορρίψει.

'Αν ή ιστορία τής φιλοσοφίας γίνει αυτή ή πινακοθήκη απόψεων των φιλοσόφων, τότε, τίποτα δεν θά υπάρχει στον κόσμο πιά άνιαρό από τήν ιστορία τής φιλοσοφίας. Πράγματι, διερωτάται ο Χέγκελ,³ τί ποιά άνιαρό από τήν άπλή παράθεση απόψεων; 'Η άνια τήν οποία καταγγέλλει ο Χέγκελ είναι άδύνατο να σάς πλήξει αν δεν έχετε διατρέξει οί ίδιοι μιά ιστορία τής φιλοσοφίας αυτού του τύπου. 'Ο Χέγκελ συμβουλεύει τήν άνάγνωση τέτοιων έργων για να δεβαιωθούμε πόσο είναι άνιαρα, ξερά και άδιάφορα.⁴

'Ωστόσο, δεν είναι μόνο για τήν άνια πού άποπνέουν και τήν άδιαφορία πού έμπνέουν πού ο Χέγκελ καταδικάζει αυτού του τύπου τά έργα στην ιστορία τής φιλοσοφίας. 'Η αλχμή τής κριτικής του στρέφεται κυρίως έναντίον τής κατηγορίας «άποψη» στην ιστορία τής φιλοσοφίας. 'Η άποψη, ύποστηρίζει ο Χέγκελ, είναι θέμα προσωπικό· πρόκειται για ύποκειμενική παράσταση, για κάτι πού εγώ συλλαμβάνω έτσι και ο άλλος συλλαμβάνει άλλως.⁵ 'Η Meinung είναι πάντοτε Meine. 'Η φιλοσοφία όμως δεν άποτελείται από απόψεις. «'Η φιλοσοφία όμως δεν περιέχει απόψεις· δεν υπάρχουν φιλοσοφικές απόψεις. 'Αν κάποιος κάνει λόγο για φιλοσοφικές απόψεις, άκόμη και αν είναι ιστορικός τής φιλοσοφίας, προδίδει στοιχειώδη έλλειψη φιλοσοφικής καλλιέργειας».⁶

'Η άσυνήθιστη βιαιότητα του Χέγκελ έναντίον μιάς λέξης πρέπει να μās προβληματίσει. 'Ακριβώς όμως, δεν πρόκειται μόνο για μιά λέξη· πρόκειται για έννοια ή όποια στηρίζει, άκόμη και σήμερα, μιά όλοκληρη αντίληψη για τήν ιστορία τής φιλοσοφίας. 'Από τήν άλλη μεριά, δεν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι ο Χέγκελ στράφηκε έναντίον τής δοξογραφίας.

Για τόν Χέγκελ, πράγματι, ή ιστορία τής φιλοσοφίας δεν είναι και δεν μπορεί να είναι παράθεση απόψεων γιατί, ή ιστορία τής φιλοσοφίας είναι ή διαδρομή του πνεύματος από τό μερικό στο άπόλυτο, από τό μέρος στο όλο. Κάθε φιλοσοφικό σύστημα, στην προοπτική του Χέγκελ, άποτελεί φάση τής εξέλιξης του πνεύματος, προοδευτική φάση τής πορείας του πνεύματος προς τήν άπόλυτη γνώση. 'Ετσι, όχι μόνο δεν είναι τυχαία ή διαδοχή των φιλοσοφικών συστημάτων αλλά, άκόμη, δεν είναι τυχαία ή ένταξη τους στον ιστορικό χρόνο. Κάθε φιλοσοφικό σύστημα είναι άναγκαία στιγμή τής διαλεκτικής εξέλιξης τής 'Ιδέας.

'Η συμπλοκή τής ιστορικής και τής νοητικής πορείας τής 'Ιδέας προς τό 'Απόλυτο Πνεύμα μετατρέπει τήν ιστορία τής φιλοσοφίας στον Χέγκελ σε φιλοσοφία τής ιστορίας. 'Η μετατροπή αυτή εξασφαλίζει – και γι' αυτό τό λόγο είναι θεμελιώδης – λογική στην ιστορία και ιστορία στη λογική. 'Η ιστορία παύει πιά να είναι ο χώρος του παράλογου, του τυχαίου, του συμπτωματικού· αλλά και ή φιλοσοφία, με τή σειρά της, παύει να είναι άνιστορική και άνιστόρητη. Οί άνθρωποι είναι πιά σίγουροι πώς, αυτά πού στοχάστηκαν, δεν θά λησμονηθούν ούτε θά χαθούν: είναι σημεία τής μοίρας του Λόγου.

'Αν αφήσουμε κατά μέρος τή φιλοσοφία τής ιστορίας στον Χέγκελ και στρέψουμε τήν προσοχή μας στην ιστορία τής φιλοσοφίας πού προτείνει ο φιλόσοφος, έχουμε να παρατηρήσουμε άρκετά πράγματα. Πρώτον, ή ιστορία τής φιλοσοφίας παύει να είναι ραψωδία απόψεων και άποκτά συνοχή συμφωνίας θέσεων. Δεύτερον, ή ιστορία τής φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται πιά από τήν ποθητή άναγκαιότητα, καιριο γνώρισμα τής επιστημονικής σκέψης. Κατά συνέπεια, ή ιστορία άποκτά επιστημονικό χαρακτήρα. Τέλος, έπειδή ή ιστορία τής φιλοσοφίας βυθίζεται στην ιστορία, κάθε φιλοσοφία ιδρύει με τήν έποχή μέσα στην όποια γεννήθηκε σχέσεις άναγκαίας εξάρτησης. Στη φιλοσοφία της συμπυκνώνει, κάθε έποχή, τήν ούσία της. Γι' αυτό και τό πούλι τής σοφίας, ή φιλοσοφία, έρχεται πάντοτε άργά.

'Η μεγαλειώδης αυτή αντίληψη ως σύλληψη και ως επέκταση (ο ίδιος ο Χέγκελ έγραψε μιά σημαντική ιστορία τής φιλοσοφίας), δίνει στην ιστορία τής φιλοσοφίας τό εισιτήριο εισόδου στον καχύποπτο κόσμο των επιστημών. 'Ωστόσο, τό εισιτήριο εκδίδεται από τή φιλοσοφία του Χέγκελ. Και, στο σημείο αυτό, ακούγονται τά πρώτα τριξίματα. Στά φιλοσοφικά συστήματα, κατά κανόνα, οί συντελεστές έλαστικότητας είναι έλάχιστοι: τά τριξίματα προκαλούν ρωγμές.

Οί δυσκολίες και τά προβλήματα προκύπτουν όταν κανείς εξετάσει τίσ λεπτομέρειες τής χεικλειμένης ανάπτυξης. Προς τό παρόν δεν μπορώ να άνατρέξω σε λεπτομέρειες, γι' αυτό και θά άρκεστώ σε γενικές παρατηρήσεις. 'Ο Χέγκελ, για να έντάξει τίσ φιλοσοφίες στην πορεία του Πνεύματος είναι άναγκασμένος να καταφύγει σε δραστήριες έπεμβάσεις. Πολλές φορές επικαλείται τό πνεύμα των κειμένων και παραμελεί τό γράμμα τους. Οί αντιθέσεις άνάμεσα στις φιλοσοφίες μετατρέπονται σε συμπληρωματικές ή παραπληρωματικές σχέσεις. Τέλος, τό πιά σημαντικό από όλα, μιά και κάθε φιλοσοφία πρέπει να εκφράσει μιά στιγμή στην πορεία του Πνεύματος, ο Χέγκελ είναι ύποχρεωμένος να συμπτύξει τή φιλοσοφία πού μελετά σε λίγες κεντρικές θέσεις. 'Από τίσ κεντρικές αυτές θέσεις επιλέγεται μιά ή όποια κλείνει μέσα της τήν αντίφαση τής φιλοσοφίας, ή όποια είναι ταυτόχρονα και ή αντίφαση τής έποχής μέσα στην όποια γεννήθηκε ή ένλόγω φιλοσοφία. Π.χ. στη φιλοσοφία του Ντεκάρτ, κεντρική αντίφαση είναι ή διάκριση νόησης και έκστασης και ή τελική άποτυχία σύνθεσής τους. Τήν άναγκαία αυτή άποτυχία κληρονομεί ο Σπινόζα ο όποιος θά προσπαθήσει να τήν ύπερβεί με τή θεωρία του παραλληλισμού. 'Η σπινοζική λύση όμως, θά οδηγήσει σε νέες αντιθέσεις, άναγκαίες για τήν εξέλιξη του πνεύματος κοκ.

'Όσο και να φανεί παράδοξο, ή θεωρία τής ιστορίας τής φιλοσοφίας στον Χέγκελ επιστρέφει στην άπλοϊκή αντίληψη για τή ιστορία τής φιλοσοφίας ως

3. Hegel, *δ.π.*, σ. 30.

4. Hegel, *δ.π.*

5. Hegel, *δ.π.*

6. Hegel, *δ.π.*

παράθεση απόψεων τήν ὅποια, ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ, ὅπως εἶδαμε, ἐπέκρινε μέ τόση βιαιότητα. Μόνο πού στήν περίπτωση τοῦ Χέγκελ δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ παράθεση απόψεων ἀλλά μέ παράθεση ἀντιθέσεων. Ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση, ἔτσι καί τώρα, κάθε φιλοσοφία καταλήγει σέ μία πρόταση, σέ μίαν ἀποψη τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος, σέ μίαν ὄψη του, μόνο πού τώρα ἡ πρόταση εἶναι δημιουργικά ἀντιθετική, δηλαδή διαλεκτική.

Τό πρόβλημα πού γεννιέται ἀπό τήν ἀπλοϊκή θεωρηση τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καί ἀπό τή χεγκελιανή παραλλαγή τῆς εἶναι, καί αὐτό μέ τή σειρά του, ἀπλό καί σχεδόν ἀφελές: γιατί κάθε φιλόσοφος γράφει τόσο πολλά, γιά νά πει τελικά τόσο λίγα; Ἄν μιά φιλοσοφία μπορεῖ νά συμπυκνωθεῖ σέ μερικές προτάσεις γιάτί ὁ δημιουργός τῆς κρίνει σκόπιμο νά τήν ἀναπτύξει σέ πολυσέλιδο ἔργο; Στήν ἐρώτηση αὐτή θά στρέψω τώρα γιά λίγο τήν προσοχή μου γιά νά ὑποστηρίξω ὅτι ὁ φιλόσοφος οὔτε πολλά γράφει, οὔτε λίγα λέει.

Γιά τόν ἱστορικό τῆς φιλοσοφίας κάθε φιλοσοφικό σύστημα παρουσιάζεται ὡς μνημεῖο τοῦ παρελθόντος. Τό ἰδιαίτερο καί χαρακτηριστικό ὅμως γνώρισμα τοῦ μνημείου αὐτοῦ εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ μνημεῖο λόγου. Ὡς μνημεῖο λόγου, λοιπόν, πρέπει νά ἀναλυθεῖ ἀπό τόν ἱστορικό τῆς φιλοσοφίας καί νά παραδοθεῖ σέ κοινή χρήση. Ὁ στόχος ὅμως τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος σέ ἀντιπαράθεση μέ ἄλλα μνημεῖα τοῦ παρελθόντος εἶναι ἡ ἀλήθεια καί ὁ ὀρισμός τῆς ἀλήθειας. Ἄν στήν παραπάνω προσθέσουμε ὅτι κάθε φιλοσοφικό σύστημα δίνει τίς δικές του νόρμες γιά τήν ἀλήθεια, πιστεύω πώς πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι τό φιλοσοφικό μνημεῖο γιά νά κριθεῖ, ἐπιβάλλει μέτρα σύμμετρα πρὸς τό ἴδιο. Τά μέτρα αὐτά, ὁ ἱστορικός τῆς φιλοσοφίας δέν ἔχει νά τά ψάξει μακριά: ἀρκεῖ νά μπει μέσα στό μνημεῖο καί θά τά βρεῖ ἐκεῖ. Ποιά εἶναι τά μέτρα αὐτά; Ἀπαρτίζονται ἀπό τίς ἀποδεικτικές δομές τοῦ κειμένου, τοῦ συνόλου τοῦ κειμένου ἑνός φιλοσοφικοῦ ἔργου.

Μέ τόν ὄρο «ἀποδεικτικές δομές» δέν πρέπει νά φανταστοῦμε ὅτι περιορίζεται ἡ σημασία τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου καί ὅτι πρόκειται μόνο γιά τήν ἐρευνα τῆς λογικῆς συνοχῆς μιᾶς φιλοσοφίας. Μέ τόν ὄρο ἀποδεικτικές δομές ἐννοῶ τίς ἰδρυτικές δομές μιᾶς φιλοσοφίας ὡς συστήματος, τόν τρόπο δηλαδή, ἀπλούστερα, μέ τόν ὅποιο μιά φιλοσοφία ὄχι μόνο λύνει ἀλλά καί θέτει – κυρίως θέτει – τά προβλήματά της. Ὁ πρῶτος καί βασικός ρόλος τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι νά διηγηθεῖ τά ἀποτελέσματα, τίς βασικές θέσεις μιᾶς φιλοσοφίας. Ρόλος του εἶναι νά ξαναστήσει γιά λογαριασμό του τήν ἀποδεικτική μηχανή τοῦ φιλοσόφου πού μελετᾶ, γιατί μόνον ἔτσι θά καταφέρει νά συγκροτήσει τή διαδικασία παραγωγῆς τῶν φιλοσοφικῶν θέσεων τοῦ συστήματος.

Πράγματι, οἱ φιλοσοφικές θέσεις μιᾶς φιλοσοφίας δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τό ἀποτέλεσμα μιᾶς θεωρητικῆς διαδικασίας. Δέν μποροῦν νά νοηθοῦν, κατά συνέπεια, ἀνεξάρτητα ἀπό τή διαδικασία αὐτή. Μέ ἄλλα λόγια, γιά νά καταλάβουμε τί θέλησε ὁ φιλόσοφος νά πει, ὁ μόνος τρόπος πού ἔχουμε στή διάθεσή μας εἶναι νά μελετήσουμε πώς θέλησε νά τό πει, ἀκριβέστερα, πώς κατάφερε νά τό ἀποδείξει.

Οἱ ἀποδεικτικές δομές γιά τίς ὁποῖες γίνεται ἐδῶ λόγος, δέν εἶναι γενικές καί δέν ἔχουν καθολική ἰσχὺ· μέ ἄλλα λόγια, δέν ἰσχύουν παντοῦ καί πάντα, ἀνεξάρτητα ἀπό τό σύστημα στό ὅποιο συναντῶνται.

Τό πρόβλημα τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι νά βρεῖ τούς γενικούς κανόνες λειτουργίας τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τέτοιοι γενικοί νόμοι εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξουν. Τό πρόβλημά του εἶναι νά ἀνακαλύψει καί νά καταγράψει τή λειτουργία τῶν ἀποδεικτικῶν μηχανισμῶν σέ κάθε ἐπιμέρους φιλοσοφικό σύστημα γιατί, τελικά, αὐτό πού διαφοροποιεῖ τό κάθε σύστημα ἀπό ὅλα τά προηγούμενα καί ὅλα τά ἐπόμενα εἶναι ἀκριβῶς αὐτοί οἱ ἀποδεικτικοί μηχανισμοί.⁷

Οἱ ἀποδεικτικοί μηχανισμοί μποροῦν νά ὀνομαστοῦν καί μέ ἄλλους ὄρους, ἴσως περισσότερο οἰκείου. Εἶναι γνωστό πώς ὁ Ντεκάρτ, στό *Λόγο περὶ Μεθόδου*, προτείνει ὀρισμένους κανόνες σκέψης καί, κυρίως, ἔναν ὀρισμένο ρυθμὸ μεθοδικῆς πορείας πού ἰσχύει γιά τή δική του φιλοσοφία. Χωρὶς νά ἀναφερθεῖτε στό κείμενο αὐτό καί, κυρίως, χωρὶς νά ἀναφερθεῖτε στό ρυθμὸ, στόν τρόπο παραγωγῆς τῶν προτάσεων στήν καρτεσιανή φιλοσοφία, εἶναι καλύτερα νά μὴ μελετήσετε τή φιλοσοφία τοῦ Ντεκάρτ – αὐτό συμβουλεύει καί ὁ ἴδιος.⁸

Αὐτό πού προσπαθῶ νά προτείνω σήμερα εἶναι ὅτι κάθε φιλοσοφία ἐμπεριέχει τό δικό της περὶ μεθόδου λόγο καί ἡ δουλειά τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας εἶναι νά τόν ἀνακαλύψει καί νά τόν χρησιμοποιήσει στή μελέτη τοῦ κάθε φιλοσοφικοῦ συστήματος. Ἄν προτιμᾶτε ἕνα ἄλλο ὄνομα τότε ὁ ὄρος προβληματική ταιριάζει σ' αὐτό πού θέλω νά πῶ. Μέ τόν ὄρο προβληματική ἐννοῶ τόν ἰδιαίτερο τρόπο μέ τόν ὅποιο μιά φιλοσοφία θέτει τά προβλήματα της καί, κατά συνέπεια, τά λύνει. Αὐτό πού διαφέρει ἀπό φιλοσοφία σέ φιλοσοφία δέν εἶναι μόνο οἱ διαφορετικές θέσεις τῶν φιλοσοφῶν. Εἶναι, κυρίως, οἱ προβληματικές τους. Πράγματι, ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας δείχνει ὅτι στό πλαίσιο τῆς ἴδιας προβληματικῆς ὑπάρχουν διαφορετικές λύσεις τῶν ἴδιων προβλημάτων. Μέ τόν Μαλμπράνς, λ.χ., ἔχουμε διαφορετικές λύσεις ἀπό τίς καρτεσιανές, στό πλαίσιο τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας. Δέν ἔχουμε νέα, καινούρια φιλοσοφία. Μέ τόν Σπινόζα φαίνεται ὅτι τά πράγματα ἀλλάζουν.

Ἄν οἱ προηγούμενες προτάσεις δέν εἶναι τελειῶς ἀστοχες, τότε εἶναι φανερό πώς πρέπει νά ἀντιμετωπίσουμε τό φιλοσοφικό κείμενο ὡς σύνολο ἀποδεικτικῶν διαδικασιῶν, οἱ ὁποῖες στόχο ἔχουν νά στηρίξουν ὀρισμένες θέσεις. Οἱ θέσεις αὐτές, ἄν ἀπομονωθοῦν ἀπό τήν ἀποδεικτική διαδικασία ἢ καλύτερα ἀπό τή διαδικασία ἀπόδειξής τους, τότε θεαίως παίρνουν μορφή ἀπόψεων. Παύουν ὅμως νά ἔχουν τήν ἰσχὺ φιλοσοφικῶν θέσεων. Εἶναι περιεργο τό γεγονός πώς κανένας λογικός ἄνθρωπος δέν θά δεχόταν νά κάνει ἀφαίρεση, προκειμένου γιά ἕνα κτίριο, τῶν οἰκοδομικῶν ὕλικῶν καί τοῦ σχεδίου βάσει τῶν ὁποίων τό κτίριο οἰκοδομεῖται. Κι ὅμως, πρέπει νά δεχτοῦμε πώς οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι εἶναι πρό-

7. Βλ. M. Gueroult, Ἐναρκτήριο μάθημα, 4 Δεκεμβρίου 1951. Ἐκδόσεις τοῦ College de France.

8. «Δέν συμβουλεύω νά διαβάσουν τό βιβλίο μου παρά μόνο σ' αὐτούς πού θά θελήσουν νά στοχαστοῦν σοβαρά μαζί μου. Ὅσο γι' αὐτούς οἱ ὅποιοι χωρὶς νά ἐνδιαφεροῦν πολὺ γιά τήν τάξη καί τή σύνδεση τῶν λόγων, θά θελήσουν νά φλαρφήσουν πάνω σέ κάθε μέρος ὅπως κάνουν πολλοί, αὐτοί, λέγω, δέν θά κερδίσουν πολλά ἀπό τήν ἀνάγνωση αὐτῆς τῆς πραγματείας». *Στοχασμοί*, πρόλογος σ. 393, τ. 11, ἐκδ. F. Alquié.

θυμοί να κάνουν αφαίρεση των υλικών βάσει των οποίων χτίζεται αυτό το λογικό φρούριο που είναι κάθε φιλοσοφικό σύστημα.

Τώρα, ίσως, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί απομακρυνθήκαμε από τη χεγκελιανή αντίληψη της ιστορίας της φιλοσοφίας. Τό κάναμε γιατί η αντίληψη αυτή προσδίδει σ' όλες τις φιλοσοφίες που εξετάζει τη δική της προβληματική και, κατά συνέπεια, αποκρύβει τη δική τους. Η φιλοσοφία του Χέγκελ προϋποθέτει αναγκαστικά ότι όλες οι προηγούμενες φιλοσοφίες κινούνται στο πλαίσιο της χεγκελιανής προβληματικής και, κατά συνέπεια, είναι πολύ εύκολο για τον Χέγκελ να οικονομήσει την ιστορική και θεωρητική τους διάταξη.

Στήν ιστορία της φιλοσοφίας όμως δεν υπάρχει μόνο η χεγκελιανή παράδοση. Κεντρικό σημείο αναφοράς για μίαν άλλη διάταξη του φιλοσοφικού λόγου στην ιστορία αποτελεί ο Κάντ, ο οποίος έγραψε πολύ λίγα για την ιστορία της φιλοσοφίας αλλά πολλά για τη φύση του φιλόσοφου.

Στόν πρόλογο της πρώτης έκδοσης της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*, ο Κάντ παραβάλλει τη μεταφυσική με πεδίο μάχης: Kampfplatz.⁹ Η εικόνα του Κάντ είναι ερεθιστική και υποβάλλει πλήθος ερωτήσεων από τις οποίες οι πιο άμεσες είναι: Ποιοί είναι οι αντίπαλοι; Υπάρχει νικητής; Για ποιο λόγο δίνεται η μάχη; Ο Κάντ δίνει την απάντηση στις περισσότερες από τις ερωτήσεις αυτές: νικητής τελικά δεν υπάρχει.¹⁰ οι αντίπαλοι δεν είναι δύο αλλά ένας: Ο Λόγος στρέφεται εναντίον του Λόγου.¹¹ Πότε με τη μορφή του εμπειρισμού, πότε με τη μορφή του δογματισμού, ο λόγος βρίσκεται πάντοτε σε διαμάχη – ο Κάντ γράφει σε εμφύλιο σπαραγμό – με το λόγο. Στήν τρίτη ερώτηση – για ποιο λόγο δίνεται η μάχη – η απάντηση είναι πιο δύσκολη.

Για τον Κάντ, η σύγκρουση των φιλοσοφιών είναι αναγκαία και θα διαιωνίζεται όσο η φιλοσοφία βρίσκεται στη φυσική, δηλαδή στην άγρια κατάσταση. Κάθε φιλοσοφική σχολή θα βαδίζει εναντίον της αντίπαλης φιλοσοφικής σχολής, όπως μία στρατιά βαδίζει εναντίον μιας άλλης στρατιάς.¹²

Η εικόνα αγρίου πολέμου, όλων εναντίον όλων, που παρουσιάζει η μεταφυσική θυμίζει τη φυσική κατάσταση στην οποία βρισκόταν το γένος των ανθρώπων πριν από την επιβολή της πολιτικής κοινωνίας. «Όπως τό λέει ο Χόμπερς, η φυσική κατάσταση είναι κατάσταση αδικίας και βίας και πρέπει κατ' ανάγκη να την εγκαταλείψουμε υποκλύπτοντας στο νόμιμο καταναγκασμό...».¹³ Στή φυσική λοιπόν κατάσταση ο Λόγος για να επιβάλλει τις αξιώσεις του και για να νομιμοποιήσει τις διεκδικήσεις του καταφεύγει στον πόλεμο.¹⁴ Ό,τι είναι η νόμιμη εξουσία για την επίλυση των διαφορών των ανθρώπων στη φυσική κατάσταση είναι η κριτική φιλοσοφία για την διευθέτηση των συγκρούσεων των φιλοσοφιών. Κατά συνέπεια, ο μόνος τρόπος για να κοπάσουν και να εκλείψουν οι συγκρούσεις στη φιλοσοφία είναι η εμφάνιση της φιλοσοφίας του Κάντ, ή όποια, όχι μόνο επιβάλλει την ειρήνη στη φιλοσοφία,¹⁵ αλλά και έξηγει γιατί, χωρίς αυτήν, ο πόλεμος είναι αναπόσπαστος.

Η θέση του Κάντ για τον πόλεμο των φιλοσοφιών και για τη διαρκή ειρήνη που επιβάλλει η φιλοσοφία του μάς ενδιαφέρει άμεσα για να μπορέσουμε να έ-

ξηγήσουμε τη σύσταση και τη λειτουργία αυτών των λογικών φρουρίων που είναι τα φιλοσοφικά συστήματα. Αν οι φιλοσοφίες μάχονται ή μία την άλλη, είναι γιατί η καθεμία διεκδικεί για τον εαυτό της την εξουσία, όπως ο κάθε άνθρωπος, στη φυσική κατάσταση, προσπαθεί να επιβληθεί στο διπλανό του. Βεβαίως, κάθε φιλοσοφία, συμπεριλαμβανομένης και της φιλοσοφίας του Κάντ, υποστηρίζει, η καθεμία με τον τρόπο της, ότι αυτή ή ίδια αποτελεί το ανάλογο της νόμιμης εξουσίας ή όποια επέτρεψε τό πέρασμα από την προπολιτική στην πολιτική κατάσταση. Μέ άλλα λόγια, κάθε φιλοσοφία διεκδικεί για τον εαυτό της τό δικαίωμα να νομοθετήσει τό Λόγο, δηλαδή να τον συγκροτήσει οδηγώντας τον από την αγριότητα στον πολιτισμό.

Στήν προσπάθειά της όμως αυτή, κάθε καινούρια φιλοσοφία έρχεται σε σύγκρουση με προηγούμενες φιλοσοφίες, τις οποίες προσπαθεί να εκτοπίσει. Για να τό πετύχει, ή νέα φιλοσοφία προσπαθεί να δώσει τη μάχη της από τις πιο συμφέρουσες θέσεις, οι οποίες θα της επιτρέψουν να κερδίσει τον πόλεμο. Η παραδοσιακή φιλοσοφία, ή φιλοσοφία δηλαδή που βρίσκεται ήδη στην εξουσία, αμύνεται ενισχύοντας τις θέσεις της, δηλαδή επιτιθέμενη.

Όλοι ξέρουμε πώς ή καλύτερη άμυνα είναι ή επίθεση· αυτό όμως δεν σημαίνει πώς ή καλύτερη επίθεση είναι ή μετωπική. Τη δεύτερη αυτή αρχή γνωρίζουν καλά οι φιλόσοφοι και γι' αυτό, κατά κανόνα, δανείζονται για να μιλήσουν τη γλώσσα του αντιπάλου. Έμφανίζονται με τό προσωπείο εκείνο που θά τους επιτρέψει την τελική νίκη. Κοιτάξτε τον Ντεκάρτ: αντιμέτωπος με τη φοβερή μηχανή της σχολαστικής φιλοσοφίας¹⁶ φορά μάσκα.¹⁷ Για να ανατρέψει τη σχολαστική φιλοσοφία μιλά τη γλώσσα της. Και τό πρόβλημα των σχέσεων παράδοσης και νεωτερισμού στη φιλοσοφία μπορεί να πάρει την ακόλουθη μορφή: Πώς τά ίδια λόγια λένε πράγματα διαφορετικά; Λένε, ακριδώς, πράγματα άλλα; Ίσως, ένα από τά καιρία προβλήματα του ιστορικού της φιλοσοφίας είναι να μετρήσει αυτή τη διαφορά μέσα στην ομοιότητα.

Γιατί αλήθεια οι φιλοσοφίες μάχονται με τόσο πείσμα για την κατάληψη της εξουσίας; Τό ερώτημα πρέπει να μείνει ανοιχτό γιατί μόνο λεπτομερείς εμπειρικές έρευνες μπορούν να επικυρώσουν ή να ακυρώσουν αυτήν την υπόθεση εργασίας.

9. Kant, *Kritik der Reinen Vernunft*, Πρόλογος 1ης έκδοσης, σ. 11., τ. 111, έκδ. Suhrkamp, Φραγκφούρτη, 1968.

10. Kant, *δ.π.*, σ. 24, πρόλογος 2ης έκδοσης.

11. Kant, *δ.π.*, σ. 14.

12. Kant, *δ.π.*, τ. VI, σ. 406.

13. Kant, *δ.π.*, τ. IV, σ. 640.

14. Kant, *δ.π.*, τ. IV, σ. 640.

15. Kant, βλ. όλο τό δοκίμιο «Για μιά διαρκή ειρήνη στη φιλοσοφία» *δ.π.*, τ. VI, σσ. 405-416.

16. Η έκφραση ανήκει στον Ντεκάρτ, βλ. «Κανόνες για την καθοδήγηση του Πνεύματος», Κανόνας δεύτερος: «...αυτές οι πολεμικές μηχανές που είναι οι συλλογισμοί των σχολαστικών», Έκδ. Έγνατία, σ. 25.

17. «Οί ήθοποιοί που άνεβαίνουν στη σκηνή, για να μή φανεί ότι κοκκινίζουν, φορούν προσωπείο. Σάν αυτούς, τώρα που εμφανίζομαι στο θέατρο του κόσμου, όπου ως τώρα ήμουν μόνο θεατής, προχωρώ φορώντας τό προσωπείο μου», Ντεκάρτ, *Preambles*, σ. 45, τ. 1ος, έκδ. F. Alquié Classiques Garnier, Παρίσι, 1967.

ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΠΗΛΙΟΥ

– μιά συνοπτική άνθρωπογεωγραφική προσέγγιση –

του Μιχάλη Μοδινού

Ἡ ἔρευνα αὐτή ἔγινε κατά τή διάρκεια τοῦ περασμένου χρόνου στό Βόλο καί τίς κοινότητες τοῦ Πηλίου. Ὅσα ἀπό τά στοιχεῖα δέν περιέχονται στίς ἐπίσημες ἀπογραφές τῆς ΕΣΥΕ, προήλθαν ἀπό τίς τοπικές ὑπηρεσίες τῆς Νομαρχίας, ἀπό ἐρωτηματολόγια πού ἐστάλησαν στίς κοινότητες καί ἀπό συνεργασίες μέ τοπικούς φορεῖς.

1. Γενικά

Στήν Ἑλλάδα ὁ Χωροταξικός Προγραμματισμός εἶναι καθαρά «ἐνδεικτικός».¹ Ἐκφράζει κυρίως προσδοκίες καί προοπτικές χωρίς νά προσφέρει τά μέσα γιά τήν ὄλωση τῶν στόχων πού αὐτές συνεπάγονται. Ἄν καί παρωχημένη, ἡ πρακτική αὐτή ἴσως νά εἶναι φυσιολογική σέ μιά χώρα ὅπου οἱ οικονομικές λειτουργίες κυριαρχοῦν ἀπό τήν – ἔστω ἀτελῶς λειτουργοῦσα – ἐλεύθερη ἀγορά καί ὅπου ὁ κρατικός παρεμβατισμός ἀπλῶς καί μόνο συνεπικουρεῖ τόν ἰδιώτη στίς ἐπενδυτικές του ἐνέργειες. Δέν εἶναι ὅμως καθόλου αὐτονόητη οὔτε ἀπ' τήν πράξη δικαιωμένη σέ μιά χώρα ὅπου ὁ παρασιτισμός τῆς οἰκονομίας ἔχει ἀναχθεῖ σέ τρόπο ζωῆς, ὅπου ἡ ἀνισορροπία τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων στό χώρο καί τό χρόνο ἔχει λάβει ἐνδημικές διαστάσεις, ὅπου ἡ ἀνισοκατανομή πόρων, κεφαλαίων, πληθυσμοῦ καί τεχνολογικής γνώσης καταρρίπτει διάφορα παγκόσμια ἀρνητικά ρεκόρ, ὅπου ἡ γῆ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κερδοσκοπίας καί οἱ φυσικές καί πολιτιστικές ἀξίες ἐμπορευματοποιοῦνται μέ γρήγορο ρυθμό. Θεωρεῖται πιά δοσμένο ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔχει ἀνάγκη ἀπό προγραμματισμό καί κυρίως ἀπό προγραμματισμό τῶν δραστηριοτήτων στό χώρο. Ἐχει ἀνάγκη ἀπό οὐσιαστική περιφερειακή πολιτική πού δέν θά μένει μέ τή μορφή ἐμπιστευτικῶν ἐγγράφων στά συστάρια τῶν ἀρμοδίων ὑπουργείων. Ἐχει ἀνάγκη ἀπό βελτίωση τοῦ δικτύου τῶν λειτουργιῶν, ἀπό ἀνακατανομή τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπό τόνωση τῆς ἐπαρχίας, ἀπό παροχή στοιχειωδῶν ἀνέσεων καί ἐξυπηρετήσεων στούς «ἰθαγενεῖς πολίτες β' κατηγορίας» τῆς ἐλληνικῆς περιφέρειας. Ἐχει δηλαδή ἀνάγκη περιφερειακῆς καί χωροταξικῆς πολιτικῆς μέ τή μορφή μελετῶν ἄμεσα ὑλοποιήσιμων καί μέ ἀπώτερο στόχο τήν ἀποκέντρωση καί κοινωνικά ἀποδοτικότερη χωροθέτηση τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων.

Εἶναι βέβαια γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ συζητήσεις οἱ σχετικές μέ τό χώρο ἔγιναν τῆς μόδας στή χώρα μας τά τελευταῖα χρόνια. Ἄν ἐντούτοις ἀναλογισθοῦμε ὅτι «τό ἀντικείμενο τοῦ χωροταξικοῦ-περιφερειακοῦ προγραμματισμοῦ εἶναι οὐσιαστικά ταυτόσημο μέ αὐτό τοῦ οικονομικοῦ προγραμματισμοῦ, μόνο πού περιέχει ἐπιπλέον τή διάσταση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου καί τῶν ἀποστάσεων»² θά φτάσουμε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀντιφατικός καί ἀποσπασματικός χαρακτήρας τῶν μέτρων πού προτείνονται ἢ τῶν ἀποφάσεων πού κατά καιρούς ἐφαρμόζονται καθορίζει μονοσήμαντα τά ὅσα δέν ἔχουν γίνει μέχρι σήμερα. Σέ σχέση δέ μέ τήν κρισιμότητα τῶν προβλημάτων πού μέ γεωμετρική πρόοδο συσσωρεύονται, οἱ σχετικές συζητήσεις γιά τήν ἀνισόμορη ἀνάπτυξη, τόν κυριαρχικό ρόλο τῆς Πρωτεύουσας-Κέντρου ὡς πρὸς τήν Ἐπαρχία-Περιφέρεια, τήν ὑποκατάσταση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων καί κοινωνικῶν ἀνισοτήτων μέ χωρικές ἀνισομέρειες καί γεωγραφικές ἀνισότητες, διακρίνονται ἀπό μιά ἐπιφανειακότητα, ἀγνοία τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν καί ἀναμάσημα γνωστῶν, ἀνεφάρμοστων συνταγῶν. Κάτι χειρότερο: τό συμπέρασμα τῶν συζητήσεων αὐτῶν τό διακρίνει ἡ μυστικοπάθεια καί ἐλιτίστικη στεγανοποίηση μέσα στούς δαιδάλους τοῦ ἀπροσπέλαστου διοικητικοῦ μηχανισμοῦ ἢ στούς ἀνεξερεῦνητους χώρους κάποιων ἀσαφῶν ἐπαγγελματικῶν κατοχυρωμένων συμφερόντων (καί ἐν πολλοῖς ἐνοῶ ἑμᾶς τούς μηχανικούς).

1. Ὅρος πού χρησιμοποιεῖται εἰσὺτερα ἀπό τόν John Glasson στό *An Introduction to Regional Planning*, Hutchinson, Co. London 1975.

2. Δέξ David M. Smith, *Human Geography, A Welfare Approach*, A. Arnold, London 1977.

Μέσα στα πλαίσια αυτά ή οποιαδήποτε συνεισφορά που σχετίζεται με έρευνα στην ελληνική Περιφέρεια αποκτά μία καθοριστική σημασία και επικαιρότητα.³

2. Εισαγωγή

Τό Πήλιο εξετάζεται στη συνέχεια ως μία αυτόνομη ανθρωπογεωγραφική ένότητα, στο βαθμό βέβαια που οποιοδήποτε τμήμα του χώρου μπορεί να θεωρηθεί αυτόνομο. Αν και ή περιοχή δεν αποτελεί Διοικητική Ένότητα (Νομό ή Έπαρχία) διατηρεί μία γεωγραφική, τοπογραφική, ιστορική και πολιτιστική αυτονομία, ιδιαίτερα χαρακτηριστική για τόν ελληνικό περιφερειακό χώρο. Έχει ακόμη τό επιπρόσθετο χαρακτηριστικό νά είναι «προβληματική», μέ τήν έννοια ότι δεν έχει καταφέρει στό σύνολό της νά προσρμοσθεί στίς συνθήκες εκείνες πού δημιούργησαν οί ραγδαίες αλλαγές στή δομή τής οικονομίας τήν τελευταία 30ετία. Τέλος, συμβαίνει νά είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη στίς ιδιόμορφες αναπτυξιακές πιέσεις πού ασκούνται πάνω της. Για τούς λόγους ατούς ή ανάλυση κάποιων χωροταξικών σταθερών και μεταβλητών στή βάση πάντα μιάς ανθρωπογεωγραφικής προσέγγισης έχει τό ενδιαφέρον της. Τά τελευταία άλλωστε χρόνια ό πληθυσμός τής περιοχής έχει συνειδητοποιήσει σέ μεγάλο βαθμό – όπως έδειξε ή επίτοπια έρευνά μας – τήν επιτακτική ανάγκη για τήν υλοποίηση κάποιων γενικών στόχων πού καθήχθησαν και τήν ανάλυση πού θά ακολουθήσει. Οί στόχοι αούτοί μορουν νά συνοψισθούν στά έξης σημεία:

1. Η διατήρηση, προστασία και αποφυγή τής φθοράς και ύποβάθμισης τής φύσης και τής πολιτιστικής κληρονομιάς τής περιοχής.
2. Ένταξη τών παραδοσιακών οικισμών του Πηλίου, μέσα στό κοινωνικοοικονομικό σύστημα τής περιοχής, καθορισμός τής λειτουργίας τους και καθορισμός τών γενικών όρων δομήσεως και περιορισμών τής μορφής, δομής και όργάνωσής τους.
3. Άξιοποίηση του υδάτινου δυναμικού τής περιοχής και ανάπτυξη μιάς αυτόνομης αγροτικής κοινωνίας στα πλαίσια τής προστασίας του φυσικού, ιστορικού και πολιτιστικού χαρακτήρα του Πηλίου ως έθνικου πόρου.
4. Άνάσχεση τής άσχεδίαστης ανάπτυξης, τής περιστασιακής-εύκαιριακής δραστηριότητας τών ιδιωτών και συντονισμός τών παρεμβάσεων του Δημοσίου, μέ τή συγκεκριμένη και τεκμηριωμένη ύπόδειξη κατευθύνσεων, είδους και τρόπου επέμβάσεων, για τή διαχρονική χωροθέτηση τών διαφόρων δραστηριοτήτων κατά ζώνες.
5. Διερεύνηση και διατύπωση τών έξαρτήσεων και τών επιπέδων έξυπληρητής και επιρροής τής περιοχής από τό άστικό κέντρο του Βόλου.
6. Έπισήμανση τών αναγκαίων μέτρων και έργων πού πρέπει νά αναληφθούν βραχυπρόθεσμα (άμέσου δράσεως), ώστε νά διαφυλαχθεί και προαχθεί ή ύψηλή ποιότητα του περιβάλλοντος.

3. Κύρια χαρακτηριστικά – βασικά προβλήματα – χωροταξική διάρθρωση

Τό Πήλιο βρίσκεται στή μέση τής απόσταση Άθήνας-Θεσσαλονίκης και κοντά στον κύριο όδικό άξονα σύνδεσής τους, σέ έπαφή μέ τό άστικό κέντρο του Βόλου και σέ μικρή σχετικά απόσταση από τό άστικό κέντρο τής Λάρισας.

Η έκταση τής περιοχής είναι 920.100 στρέμματα πού καταλαμβάνουν τό 34,9% τής συνολικής έκτασης του Νομού Μαγνησίας, τό 6,57% τής έκτασης τής Θεσσαλίας και τό 0,69% τής χώρας, ό δέ πληθυσμός τής άνερχόταν τό 1979 σέ 37.464 κατοίκους, σύμφωνα μέ επίτοπια έρευνα σέ επίπεδο κοινότητας.

Διοικητικά ή περιοχή ύπάγεται στό Νομό Μαγνησίας και περιλαμβάνει 44 συνολικά κοινότητες ή 98 οικισμούς. Είναι χαρακτηριστική ή έλλειψη έδρας Δήμου πού δικαιολογείται σ' ένα βαθμό από τή γειννίαση μέ τό πολεοδομικό συγκρότημα του Βόλου.

Η συνοπτική ανάλυση τών γεωγραφικών, οικιστικών και οικονομικών δεδομένων δείχνει ότι τό Πήλιο δεν είναι όμοιογενές, αλλά παρουσιάζει χαρακτηριστικές τοπικές διαφορές. Άνάλογα διαφοροποιούνται και τά προβλήματα πού αρχικά έπισημάνθηκαν δημιουργώντας έτσι τήν ανάγκη νά διαφοροποιηθεί αντίστοιχα ή έμφαση πού πρέπει νά δοθεί στους μελλοντικούς στόχους. Άπό τήν άλλη πλευρά, προκειμένου ή συστηματική ανάλυση τής κατάστασης νά δώσει μιάν ανάγλυφη εικόνα, άπαιτήθηκε μιά όμαδοποίηση τών ανά κοινότητα διαθεσίμων στατιστικών στοιχείων, όχι μόνο στό σύνολο τής περιοχής αλλά και σ' ένα ενδιάμεσο επίπεδο.

Άπό τά πιό πάνω προέκυψε ή ανάγκη νά διαιρεθεί ή περιοχή σέ χαρακτηριστικές ύποπεριοχές, πού νά παρουσιάζουν σχετική όμοιογένεια από άποψη δεδομένων και προβλημάτων. Μετά λοιπόν από επίτοπια έρευνα, πού έδειξε πώς ή διαίρεση του χώρου άναποκρίνεται όχι μόνον σέ φυσικές ένότητες, αλλά και σέ περιοχές άκτινοβολίας, επιρροής κέντρων έξεως, κ.λπ., υιοθετήθηκε ένας διαχωρισμός σέ ύποπεριοχές.

Ο διαχωρισμός αούτός έγινε για λόγους καθαρά μεθολογικούς και άφορά μόνον τήν ανάλυση χωρίς νά δεσμεύει τήν πιθανή εφαρμογή έπιμέρους μελλοντικών προγραμμάτων στην περιοχή, πού άλλωστε συνήθως αναφέρονται σέ επίπεδο κοινότητας. Ο διαχωρισμός έγινε μέ κριτήρια γεωγραφικά, συγκοινωνιακά και παραγωγής, ενώ λήφθηκαν ύπόψη και δεδομένα χρονοαποστάσεων, λεκανών άπορροής και άπασχόλησης όπως και κριτήρια ιστορικά, αισθητικά και λειτουργικά. Άκόμη έγιναν εκτεταμένες συζητήσεις μέ τοπικούς παράγοντες, εκπροσώπους τής τοπικής αυτοδιοίκησης κ.λπ. μέ βάση τίς όποιες, τελικά, όρίστηκαν οί ακόλουθες ύποπεριοχές.

ΥΠΟΠΕΡΙΟΧΗ «Α» – Άμεση γειννίαση μέ τό Βόλο και καλυπτόμενη από άστική συγκοινωνία στό μεγαλύτερο μέρος της: 1) Άγιος Όνούφριος, 2) Άγιος Λαυρέντιος, 3) Άγριά, 4) Άνω Λεχώνια, 5) Κάτω Λεχώνια, 6) Δράκεια, 7) Κατωχώρι, 8) Άνακασιά, 9) Πορταριά, 10) Μακρονίτσα, 11) Άλλη Μεριά, 12) Σταγιάτες, 13) Άνω Βόλος.

ΥΠΟΠΕΡΙΟΧΗ «Β» – Οικισμοί του άνατολικού Πηλίου μέ κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά, προσανατολισμένοι προς τό Αίγαίο, και μέ τήν τυπικότερη

3. Δές σχετικά Π. Λουκάκη: «Περιφερειακή Άνάπτυξη: Τί έχει μελετηθεί μέχρι σήμερα στην Έλλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 6, 6.14-16.

πληειορίτικη μορφή: 1) Καλαμάκι, 2) Λαμπινού, 3) Ξορύχι, 4) Τσαγκαράδα, 5) Μούρσει 6) Κισός, 7) Άγιος Δημήτριος Πηλίου, 8) Άνήλιο, 9) Μακρυράχη, 10) Ζαγορά, 11) Πουρί.

ΥΠΕΡΟΧΗ «Γ» – Οίκισμοί του πήχη της Μαγνητικής Χερσονήσου. Βρίσκονται σε χαμηλά ύψηπεδα, με κυριαρχούσα τήν μονοκαλλιέργεια τής ελιάς: 1) Συκή, 2) Ξυνόβρυση, 3) Άργαλαστή, 4) Μετόχι, 5) Προμύρι, 6) Λαύκος, 7) Μηλίνα, 8) Τρίκερι.

ΥΠΟΠΕΡΙΟΧΗ «Δ» – Αποτελείται από τίς κοινότητες: 1) Γλαφυρών, 2) Κερασιάς, 3) Καναλίων, 4) Κεραμιδίου. Η ύποπεριοχή αυτή τυπικά δέν θεωρείται «Πήλιο» καί έχει μεγάλες διαφορές με τίς άλλες ύποπεριοχές. Έντούτοις κρίθηκε σκόπιμο νά συμπεριληφθεί στή μελέτη γιά τήν πίο σφαιρική αντιμετώπιση τών προβλημάτων τής περιοχής Πηλίου.

ΥΠΟΠΕΡΙΟΧΗ «Ε» – Αποτελείται από 1) Νεοχώρι, 2) Άφέτες, 3) Μηλιές, 4) Καλά Νερά, 5) Βυζίτσα, 6) Άγιος Γεώργιος Νηλείας, 7) Πικανάτες, 8) Άγιο Βλάσιος. Οί οίκισμοί αυτοί βρίσκονται στό κεντροδυτικό Πήλιο καί χωρίς νά αποτελούν μιά έντελώς αυτόνομη ομάδα κρίθηκε σκόπιμο νά ένταχθούν σε μιά ξεχωριστή ύποενότητα «διά τής εις άτοπον άπαγωγής» (δηλαδή, έφσον δέν μπορούν νά ένταχθούν σε άλλη ύποενότητα).

Η ιστορική πάντως φυσιογνωμία τής περιοχής πού έχει καθορίσει σε μεγάλο βαθμό καί τή σημερινή τής εικόνα, θεωρείται ένα από τά βασικότερα χαρακτηριστικά τής, πού τή διαφοροποιούν αισθητά από άλλες όρεινές περιοχές τής χώρας. Τό έντονο παραδοσιακό χρώμα τών οίκισμών του Πηλίου καί ή τοπική πολεοδομική-άρχιτεκτονική μορφή τους πού ύπαγόρευσαν ανάγκες αυτοάμυνας κατά τήν Τουρκοκρατία αποτελούν επίσης βασικούς συντελεστές πού καθόρισαν τά μετέπειτα χαρακτηριστικά τής περιοχής.⁴ Αν περάσουμε στα έπιμέρους χαρακτηριστικά από τά όποια θά προκύψει ή σημερινή ανάγλυφη εικόνα τής περιοχής μελέτης θά πρέπει νά αναφέρουμε τά έξης:

- Τήν άμεση γειτνίαση τής περιοχής με τό πολεοδομικό συγκρότημα του Βόλου πού επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό κάθε είδος λειτουργίας τής (οικονομία - έμπόριο - άπασχόληση - έλεύθερο χρόνο, κ.λπ).
- Τήν θεαματική έξελιξη τής περιοχής μελέτης στον τομέα του Τουρισμού τά τελευταία χρόνια, λόγω τών ιδιαίτερα αξιόλογων φυσικών πόρων πού διαθέτει.
- Τήν έξειδίκευση του Πρωτογενή Τομέα στή δενδροκαλλιέργεια (ελιά - μηλιά κ.λπ).
- Τήν έλλειψη αξιόλογων μεταποιητικών μονάδων.
- Τήν όρεινή μορφολογία του έδάφους καί οί σημαντικές κλίσεις στο μεγαλύτερο μέρος τής περιοχής.
- Τό πολύπλοκο καθεστώς δασικής ιδιοκτησίας (διακατεχόμενα - συνιδιόκτητα - εκκλησιαστικά δάση).
- Τήν μείωση του άγροτικού πληθυσμού καί ή στροφή του προς τή βιομηχανία καί τον τουρισμό.

Έκτός από τά παραπάνω γενικά χαρακτηριστικά, θεωρείται σκόπιμο νά παραθέσουμε όρισμένα βασικά μεγέθη πού θά βοηθήσουν ώστε ή εικόνα γιά τήν περιοχή μελέτης νά γίνει έναργέστερη:

- Η συνολική έκταση τής περιοχής άνέρχεται όπως προαναφέρθηκε σε 920.000 στρέμματα πού άντιπροσωπεύουν τό 34,9% τής Μαγνησίας, τό 6,57% τής Θεσσαλίας καί τό 0,69% τής χώρας.

- Από τήν έκταση αυτή τό 11,8% είναι πεδινό, 20% ήμιορεινό καί τό 68,2% όρεινό ενώ γιά τή χώρα τά άντίστοιχα ποσοστά είναι 23%, 42% καί 35% άντίστοιχα. Τό ύψηλό ποσοστό όρεινών έδαφών στήν περιοχή μελέτης συνεπάγεται σε μεγάλο βαθμό καί τήν προβληματικότητα τής.

- Οί καλλιεργούμενες εκτάσεις καταλαμβάνουν τό 26,9% τής συνολικής έκτασης τής περιοχής, οί βοσκότοποι του Δημοσίου τό 17,87%, οί ιδιωτικοί βοσκότοποι τό 27,95%, τά δάση τό 21,86%, οί επιφάνειες πού καλύπτονται από νερά τό 1,63%, οί όδοι, οίκισμοί καί γενικά δομημένες επιφάνειες τό 3,7% καί οί λοιπές εκτάσεις τό 0,09%. Οί δημόσιοι καί ιδιωτικοί βοσκότοποι καλύπτουν τή μισή περίπου έκταση τής περιοχής, γεγονός πού, συνδυαζόμενο με τό χαμηλό επίπεδο τής κτηνοτροφικής παραγωγής, σημαίνει ότι μεγάλες εκτάσεις παραμένουν άναξιοποίητες. Θα πρέπει ακόμη νά σημειωθεί ότι ό χαρακτηρισμός όρισμένων εκτάσεων ως βοσκοτόπων δέν άνταποκρίνεται πάντα στήν έννοια του όρου, δεδομένου ότι οί εκτάσεις αυτές καλύπτονται από πυκνή δάστηση θαμνωδών ή άειφύλλων - πλατυφύλλων.

- Με βάση τίς εκτιμήσεις τής Υπηρεσίας Περιφερειακής Ανατύξεως Θεσσαλίας πού εκτιμά τον πληθυσμό τής περιοχής σε 37.464 κατοίκους (στοιχεία έρευνας 1979), ή μέση πυκνότητα κατοικήσεως είναι 40,74 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο γιά τό σύνολο τής περιοχής ενώ κατά ύποπεριοχές είναι 99,02 κ/χλμ². γιά τήν Α, 45,38 γιά τήν Β, 32,61 γιά τήν Γ, 12,43 γιά τήν Δ καί 46,03 γιά τήν Ε.

- Από τήν άποψη τών πληθυσμιακών μεταβολών ή κατάσταση δέν μπορεί νά θεωρηθεί έξαιρετικά άνησυχητική δεδομένου ότι ή πληθυσμιακή μείωση είναι τής τάξεως του 12,5% τήν εικοσαετία 1951-1971 όταν οί Νομοί Κεφαλληνίας, Σάμου καί Λακωνίας είχαν στήν ίδια περίοδο άντίστοιχες μειώσεις τής τάξεως του -32,8%, -30,2% καί -26,8% άντίστοιχα.

- Αντίθετα, ό δείκτης γηράσεως (ποσοστό ηλικιών 65 καί άνω έναντι ομάδας 0-14 ετών) είναι έξαιρετικά ύψηλό (94 έναντι 44,8 γιά τήν χώρα) ενώ ύπάρχει μετατόπιση τής μέσης ηλικίας τών κατοίκων προς τό 39ο έτος με άποτέλεσμα τή σοβαρή παραμόρφωση τής πυραμίδας ηλικιών. Αντίθετα, ό δείκτης έξαρτήσεως βρίσκεται στα ίδια επίπεδα με τής χώρας (άθροισμα ηλικιών 0-14 καί άνω τών 65 προς τίς ενδιάμεσες ηλικίες).

- Ο ένεργός πληθυσμός άπασχολείται κυρίως στον πρωτογενή τομέα (ποσοστό 59,2%) καί κατά δεύτερο λόγο στον τριτογενή (ποσοστό 28,5%). Στο δευτερογενή τομέα άπασχολείται μόνον τό 12,3% τών κατοίκων, καί αυτό έξω από τήν περιοχή (κυρίως στίς μονάδες τής βιομηχανικής περιοχής του Βόλου ή στο εργοστάσιο Τιμέντων τής ΑΓΕΤ). Ο χαρακτήρας έπομένως τής οικονομίας είναι σαφώς γεωργικός προς τό παρόν, αλλά ήδη διαφαίνονται σαφείς τάσεις γιά τόνωση του τριτογενή τομέα (τουρισμού) με ευ-

4. Δέσ Γ. Κορδάτου *Ιστορία τής Έπαρχίας Βόλου καί Άγιάς*, 160.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μειονεκτικές Κοινότητες από την άποψη της έδαφικής διαμόρφωσης

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ 1	Συνολική έκταση 2	Ύψόμετρο > 800		800 > Υ > 600 Κλίση > 16%		Υ < 600-Κλίση > 20%		Συνολική έκταση 9	Μειονεκτική Ποσ. % 10
		έκταση 3	Ποσ. % 4	έκταση 5	Ποσ. % 6	έκταση 7	Ποσ. % 8		
1. Άγιου Βλασίου	5.500	—	—	—	—	3.875	70,4	3.875	70,2
2. Άγ. Γεωργίου Νηλείας	20.600	6.300	30,6	3.250	15,8	9.900	48,1	19.450	94,2
3. Άγ. Δημητρίου Πηλίου	2.750	—	—	—	—	2.680	97,5	2.680	97,5
4. Άγ. Λαυρεντίου	16.125	6.125	38,0	1.875	11,6	6.025	37,4	14.025	87,0
5. Άγ. Όνουφρίου	450	—	—	—	—	450	100,0	450	100,0
6. Άνηλίου	8.250	2.250	27,3	750	9,1	5.250	69,6	8.250	100,0
7. Άργαλαστής	56.625	—	—	—	—	41.000	72,4	41.000	72,0
8. Άφειτών	8.250	—	—	—	—	8.250	100,0	8.250	100,0
9. Βυζίτσας	6.500	1.250	19,2	1.000	15,4	4.250	65,4	6.500	100,0
10. Γαφυρών	41.250	—	—	—	—	30.400	73,4	30.400	73,7
11. Δρακείας	21.875	9.875	45,1	2.950	13,5	9.050	41,4	21.875	100,0
12. Ζαγοράς	37.250	18.500	49,7	4.500	12,1	14.250	38,3	37.250	100,0
13. Καλαμακίου	8.500	—	—	1.550	18,2	6.950	81,8	8.500	100,0
14. Κατωχωρίου	9.325	2.250	24,1	2.000	21,5	5.000	53,6	9.250	99,2
15. Κεραμιδίου	111.000	2.875	2,6	33.500	30,2	64.905	58,5	101.280	91,2
16. Κερασιάς	49.500	16.450	33,2	14.575	29,4	18.335	37,0	49.360	99,7
17. Κισσού	10.875	4.625	42,5	2.750	25,3	3.500	32,2	10.875	100,0
18. Λαμπινούς	3.500	—	—	250	7,1	3.250	92,9	3.500	100,0
19. Λαύκου	63.750	—	—	—	—	58.600	91,9	58.600	91,9
20. Μακρυνίτσας	61.000	26.125	42,8	7.625	12,5	25.400	41,6	59.150	97,0
21. Μακρυνιτσάκης	8.850	1.750	19,8	1.500	17,0	5.600	63,3	8.850	100,0
22. Μετοχίου	7.500	—	—	—	—	5.750	76,7	5.750	76,7
23. Μηλεών	24.125	4.125	17,1	3.500	14,5	14.630	60,6	22.255	92,6
24. Μηλιάς	9.000	—	—	—	—	8.500	94,4	8.500	94,4
25. Μουρεσίου	13.625	7.250	53,2	1.000	7,3	5.250	38,5	13.500	99,1
26. Νεοχωρίου	42.000	—	—	1.375	3,3	38.975	92,8	40.350	96,1
27. Ξυλόβρυσης	11.125	—	—	—	—	10.175	91,5	10.175	91,5
28. Ξορυχίου	6.600	1.125	17,1	1.375	20,8	4.100	62,1	6.600	100,0
29. Πινακατών	10.000	5.750	57,5	1.250	12,5	3.000	30,0	10.000	100,0
30. Πορταριάς	8.300	4.500	54,2	1.750	21,1	2.050	24,7	8.300	100,0
31. Πουρίου	50.250	20.250	40,3	9.750	19,4	20.250	40,3	50.250	100,0
32. Προμυρίου	50.050	—	—	—	—	45.625	91,2	45.625	91,2
33. Συκής	19.000	—	—	—	—	17.650	92,9	17.650	92,9
34. Τρικερίου	26.975	—	—	—	—	25.675	95,2	25.675	95,2
35. Τσαγκαράδας	12.500	2.250	18,0	1.750	14,0	8.500	68,0	12.500	100,0
Σύνολο	842.775	143.625	18,3	99.825	12,8	537.050	68,8	780.500	92,6

νοϊκές επιπτώσεις στο σύνολο της οικονομίας της περιοχής.

— Η δυσμενής παραμόρφωση της πυραμίδας ηλικιών κατά τα τελευταία χρόνια αντανάκλαται έντονα στο ισοζύγιο εργασίας του πρωτογενή τομέα όπου ύστερα από λεπτομερειακή έρευνα βρέθηκε ότι ενώ τα ημερομίσθια που απαιτούνται στον πρωτογενή τομέα (με βάση τις υπάρχουσες εκτάσεις και τη διάρθρωση των καλλιεργειών) είναι 3.301.840, τα ημερομίσθια που μπορούν να διατεθούν (με βάση 220 ημέρες ετήσιας εργασίας, όπου ελήφθησαν υπόψη και συντελεστές ισοδύναμης εργασίας) είναι μόνο 2.611.400. Το έλλειμμα αυτό των 700.000 περίπου ημερομισθίων που επιδεινώνεται από χρόνο σε χρόνο καλύπτεται συνήθως είτε με πέραν του οκτώωρου άπασχόληση των κατοίκων είτε με επικουρική εργασία μαθητών, σπουδαστών και επισκεπτών, είτε τέλος κατά τους θερινούς μήνες (αίχμες φρουτοπαραγωγής) από εργάτες που μεταφέρονται από άλλες περιοχές (συχνά τοιγγάνους). Το πρόβλημα πάντως γίνεται όξυτατο κατά την περίοδο της συγκομιδής της έλιάς,

ή καλλιέργεια της οποίας κυριαρχεί στο νότιο Πήλιο (Ύποπεριοχή «Γ»).

— Η έξωτερική μετανάστευση φαίνεται ότι έτεινε στο μηδέν την δετία 1971-79 σε αντίθεση βέβαια με την προηγούμενη 10ετία όπου ακολούθησε τους ρυθμούς άλλων προβληματικών περιοχών. Αντίθετα, οι σχετικά έντονες εσωτερικές πληθυσμιακές μετακινήσεις δεν έδειξαν καμία κάμψη. Από τη δεύτερη αυτή κατηγορία σημαντικό ποσοστό (80%) δείχνει να κατευθύνεται προς τό πολεοδομικό συγκρότημα του βόλου και τό υπόλοιπο 20% στην Αθήνα ή — κατά δεύτερο λόγο — τη Θεσσαλονίκη. Λόγω της ιδιαιτερότητας που παρουσιάζει θά πρέπει ακόμη ν' αναφερθεί ή «εποχιακή-τοπική» μετακίνηση κατοίκων που μεταφέρονται οικογενειακώς σε χαμηλότερες περιοχές στους χειμερινούς μήνες, όπου ακολουθούνται από τις υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας κ.λπ. (Πινακάτες, Μηλιές, Άγ. Γεώργιος Νηλείας κ.λπ.).

— Τό ποσοστό των άρδευομένων εκτάσεων επί της συνολικής καλλιεργουμένης γής της περιοχής είναι 24,5% έναντι 17,7% για τό νομό Μαγνησίας, αλλά ή

μέση έκταση αγροτεμαχίου είναι 4,3 στρέμματα έναντι 7 στρέμ. για τό νομό. Ένώ λοιπόν ή περιοχή μελέτης βρίσκεται σέ πλεονεκτικότερη θέση όσον άφορά τίς άρδεύσεις σέ σύγκριση μέ τό σύνολο τού νομού, ύστερεί στό μέγεθος τών αγροτικών έκμεταλλεύσεων τό όποιο θεωρείται ύπερβολικά μικρό και άνεπαρκές για όργανωμένη και άποδοτική καλλιέργεια μέ σύγχρονα μέσα.

- Όσον άφορά τόν τουρισμό, τό ξενοδοχειακό δυναμικό τής περιοχής άνέρχεται σέ 10.760 κρεβάτια (4.850 δωμάτια) άπό τά όποια τά 941 είναι κρεβάτια ξενοδοχείων, τά 9.142 επίπλωμένων δωματίων, ένώ, κατ' έκτίμηση τής ΥΠΑΘ, 700 περίπου είναι άδηλωτα στίς άρχές. Οί διανυκτερεύσεις κατά τό 1979 άνήλθαν σέ 652.000 και παρουσίασαν αύξηση 18% σέ σχέση μέ τό 1978. Ό τουρισμός επομένως άρχίζει νά άποκτά γερές βάσεις στήν περιοχή και θεωρείται σκόπιμη ή προσπάθεια για σωστή ανάπτυξη του, δεδομένου ότι συμβάλλει, σύμφωνα μέ πρώτες έκτιμήσεις, κατά 40% περίπου στό σύνολο τού εισοδήματος τής περιοχής.

- Τό μέσο κατά κεφαλή εισόδημα έκτιμήθηκε για τό 1979 σέ 85.000 δραχμές (τρέχουσες τιμές) έναντι τών 140.000 δραχ. πού έκτιμάτο για τή χώρα, μέ σημαντικές πάντως άνισότητες κατά ύποπεριοχές, τόσο στό ύψος, όσο και στή σύνθεση τού εισοδήματος.

- Στόν τομέα τής εκπαίδευσης ύπάρχουν 11 νηπιαγωγεία μέ 245 μαθητές, 48 δημοτικά σχολεία μέ 2.812 μαθητές και 7 γυμνάσια - 5 Λύκεια μέ 1.410 μαθητές. Η κατάσταση στή δημοτική εκπαίδευση είναι αρκετά ίκανοποιητική, δεδομένου ότι ύπάρχουν περισσότερα σχολεία άπό τίς έδρες κοινοτήτων (44), αλλά στήν προσχολική και γυμνασιακή εκπαίδευση απαιτούνται δελτιώσεις.

- Όσον άφορά τή δημόσια ύγεια, τά 17 αγροτικά ιατρεία τής περιοχής και ό μοναδικός ύγειονομικός σταθμός δέν καλύπτουν τίς ανάγκες τών κατοίκων, δεδομένου ότι άντιστοιχούν 1.974 κάτοικοι ανά γιατρό έναντι 628 στό νομό Μαγνησίας. Άκόμη άντιστοιχούν 5.357 κάτοικοι ανά νοσοκομειακό κρεβάτι έναντι 155 για τό νομό.

- Άπό τήν άποψη τού ορυκτού πλούτου φαίνεται ότι οί ύπάρχουσες ενδείξεις μεταλλευμάτων δέν μπορούν ν' άγνοηθούν. Έντούτοις, ή έλλειψη μεταλλευτικής έρευνας για τόν έπακριδή προσδιορισμό τής ποσότητας και ποιότητας τών κοιτασμάτων, δέν επέτρεψε νά εκδηλωθούν σοβαρές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, έτσι ώστε σήμερα δέν λειτουργεί ούτε ένα μεταλλείο στήν περιοχή. Ύπάρχουν πάντως τά λατομεία μαρμάρου (Άγ. Γεώργιος, Άργαλαστή) και πλακών έπιστρώσεως (Καλαμάκι, Νεοχώρι), πού χρησιμοποιούνται ευρύτατα στίς οίκοδομές τής περιοχής.

- Τό νονοθετημένο οδικό δίκτυο τής περιοχής μελέτης έχει ως έξης:

- Έθνικοί δρόμοι: 132 χλμ. (38,9% τού Νομού)
- Έπαρχιακοί δρόμοι: 330 χλμ. (55,4% τού Νομού)
- Κοινοτικοί δρόμοι: 41 χλμ. (39,4% τού Νομού)
- Εϊδικοί δρόμοι: 49 χλμ. (92,5% τού Νομού)

Θεωρείται ότι μετά άπό σχετικές δελτιώσεις τό επαρχιακό οδικό δίκτυο θά είναι αρκετά έξυπηρετικό για τίς ανάγκες κυκλοφορίας τής περιοχής, όμως ύπάρχουν άμεσες ανάγκες δελτιώσεως τού δικτύου αγροτικής οδοποιίας.

Η συστηματική άνάλυση τού ύφισταμένου συστήματος οικισμών οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

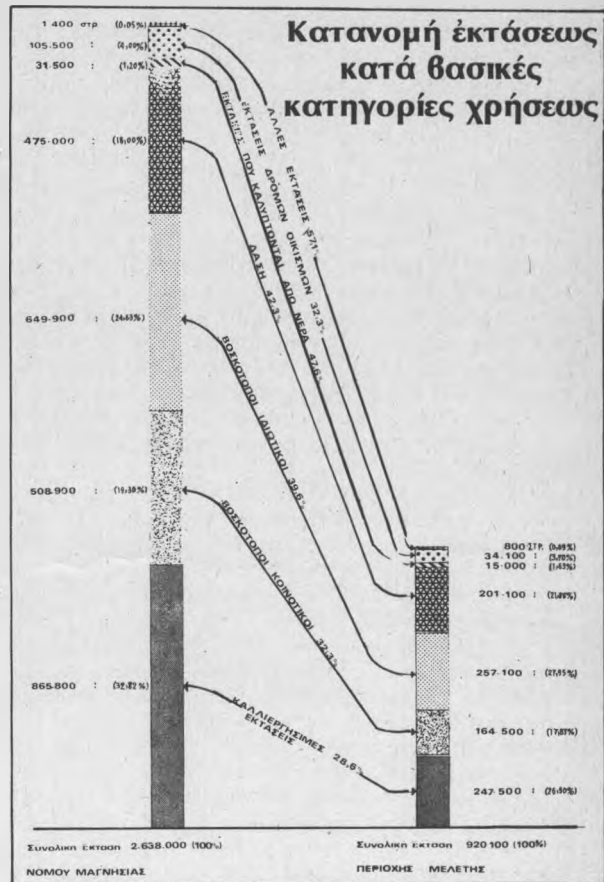
- α) Η περιοχή χαρακτηρίζεται γενικά άπό χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα (40,74 κάτοικοι/χλμ² έναντι 66,5 στό σύνολο τής χώρας), έλλειψη άστικών κέντρων και μεγάλη διασπορά τού πληθυσμού σέ πλήθος μικρών οικισμών. Μόνο τρεις οικισμοί πού έχουν περισσότερους άπό 2.000 κατοίκους (Άγριά, Ζαγορά και Τρίκερι) μπορούν νά θεωρηθούν ήμιαστικοί, ένώ οί υπόλοιποι είναι σαφώς αγροτικοί-τουριστικοί.
- β) Η κατανομή τού πληθυσμού και τών οικισμών σέ ύψομετρικές ζώνες ποικίλλει αισθητά κατά ύποπεριοχές: Πάντως σέ ύψόμετρο 0-200 μ. (πεδινό έδαφος) ύπάρχουν 12 κοινότητες, σέ ύψόμετρο 200-400 μ. (ήμιορεινό έδαφος) 6, και τέλος σέ ύψόμετρο 400 μ. και άνω (όρεινό έδαφος) ύπάρχουν 26 κοινότητες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΤΑ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΠΕΡΙΟΧΕΣ
(και ποσοστά για τό εισόδημα άπό παραγωγική εργασία και τό σύνολο τού εισοδήματος)

ΥΠΟΠΕΡΙΟΧΕΣ	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας	Σύνολο άπό παραγωγική εργασία	Άπό μεταβιβάσεις	Σύνολο εισοδήματος	Μέσο κατά κεφαλή άπό παραγωγική εργασία	Μέσο κατά κεφαλή (συναλικά)
A	297.787.400 25,3 23,5	318.072.000 27,0 25,0	561.781.980 47,7 44,2	1.177.641.380 100,0 92,6	92.751.312 7,3	1.270.392.692	87.258	94.131
B	258.229.000 51,6 46,1	14.080.000 2,8 2,5	228.386.441 45,6 40,8	500.695.441 100,0 89,4	58.903.816 10,6	559.590.257	68.057	76.063
Γ	194.054.800 38,9 34,9	22.800.000 4,6 4,1	281.317.874 56,5 50,5	498.172.674 100,0 89,5	58.690.960 10,5	556.863.634	63.083	70.515
Δ	127.702.200 56,4 51,5	28.880.000 12,8 11,7	69.795.861 30,8 28,1	226.378.061 100,0 91,3	21.573.744 8,7	247.951.885	70.042	76.717
E	246.079.200 47,9 44,2	31.346.000 1,1 5,6	236.494.844 46,0 42,4	513.920.044 100,0 92,2	43.572.168 7,8	557.492.212	93.849	101.806
ΣΥΝΟΛΟ	1.123.852.600 38,5 35,2	415.178.000 14,2 13,0	1.377.777.000 47,3 43,1	2.916.807.600 100,0 91,3	275.492.000 8,7	3.192.299.000	77.868	85.223

- γ) Γενικά, λόγω της άπροσχεδιάστης ανάπτυξης και του μικρού τους μεγέθους, οι οικισμοί της περιοχής παρουσιάζουν σήμερα ύπουτοπώδη πολεοδομική οργάνωση. Το βασικό οδικό δίκτυο του Πηλίου διέρχεται κοντά στους οικισμούς και η προσπέλαση γίνεται συνήθως με παρακαμπτήριες οδούς, που φτάνουν μέχρι το κέντρο των οικισμών. Σέ όσες περιπτώσεις η οδική αρτηρία διέρχεται σέ έπαφή μέ τόν οικισμό παρατηρούνται σαφείς τάσεις μετάθεσης τού κέντρου πρός αυτήν.
- δ) Οί λειτουργίες τού κέντρου, ακόμη και στους μεγαλύτερους οικισμούς, βρίσκονται εγκατεσπαρμένες κατά μήκος τής κυρίας οδού. Σέ μερικές όμως περιπτώσεις ή ύπαρξη μιās ή περισσότερων πλατειών έχει οδηγήσει σέ περισσότερο οργανωμένη συγκρότηση.
- ε) Χαρακτηριστική είναι ή γραμμική ανάπτυξη τού κέντρου κατά μήκος τής παραλίας σέ όσους οικισμούς έχουν μέτωπο πρός τή θάλασσα.
- στ) Η δόμηση, λόγω ισχυρών κλίσεων τού εδάφους, παρουσιάζεται σέ πολλούς οικισμούς άμφιθεατρική και στίς περισσότερες περιπτώσεις άραιή και χαλαρή, κυρίως στό άνατολικό Πήλιο όπου οί οικισμοί άποτελούνται άπό ομάδες σπιτιών πού άπέχουν άρκετά μεταξύ τους. Η χαλαρότητα αυτή έντείνεται άπό τήν παρουσία τού πράσινου. Οί πλατείες τών πηλιορείτικων οικισμών έχουν διαμορφωθεί έτσι ώστε νά είναι άνοιχτές πρός τήν πλευρά μέ τήν ωραιότερη θέα και πολλές φορές μετέωρες πάνω άπό τούς γκρεμούς (Μακρυνίτσα, Κισσός, κ.λπ.).
- ζ) Υπάρχει έντούτοις μεγάλη πολεοδομική συνοχή και αυτό όφείλεται στήν τυπική πηλιορείτικη μορφολογία τής δόμησης, πού διατηρείται μέχρι σήμερα.
- η) Άπό τίς άρχές τού αιώνα και κυρίως μετά τούς σεισμούς τού 1955-56 οί οικισμοί τείνουν ν' άλλοιωθούν ή και νά καταστραφούν τελείως. Τά αίτια τής καταστροφής τους είναι περίπου ίδια μέ τά αίτια καταστροφής τών περισσότερων παραδοσιακών οικισμών τής χώρας. Τό κυριότερο πάντως είναι ή πρωτογενής γεωργική οικονομία πού φθίνει και άπό αυτό πηγάζουν και τά περισσότερα άλλα αίτια, όπως ή άστυφιλία πού έπληξε τίς περισσότερες περιοχές τής χώρας και ή έσωτερική ή έξωτερική μετανάστευση, πού έρημωσε τά έλληνικά χωριά, άφησε άκαλλιέργητα τά κτήματα και συνετέλεσε στήν εγκατάλειψη τών παλαιών κτισμάτων πού χρειάζονται τακτική συντήρηση.
- θ) Η προστασία τού παραδοσιακού χαρακτήρα τών οικισμών τού Πηλίου καταστρατηγείται μέ βασικά αίτια τή χρήση σύγχρονων υλικών πού είναι ξένα πρός τή λαϊκή τοπική άρχιτεκτονική, τήν έλλειψη σαφούς νομοθεσίας, τήν πλημμελή έφαρμογή άρχιτεκτονικού έλέγχου κ.λπ. Άποτέλεσμα είναι ή ύποδάθμιση τού πηλιορείτικου χώρου μέ παράερα σοβαρότατες επιπτώσεις στήν οικονομία, τήν κοινωνική δομή και τό πολιτιστικό περιβάλλον τού τόπου.
- ι) Η έμπειρία άπό τήν άμεση έπαφή μέ τούς κατοίκους τής περιοχής σέ θέματα παραδοσιακών άξιών και προστασίας όσο και σέ ευρύτερα προβλήματα, δημιουργεί όρισμένες επιφυλάξεις για τό άν οί κάτοικοι είναι πάντα σέ θέση νά κατανοήσουν και νά βοηθήσουν στήν άντιμετώπιση τών παραπάνω κινδύνων.

- κ) Διαπιστώνεται ότι αυτή καθαυτή ή πολιτιστική προστασία συχνά δέν περιλαμβάνεται στίς επιδιώξεις τών ίδιων τών κατοίκων τών παραδοσιακών οικισμών και έρχεται σέ δεύτερη μοίρα πρός τήν άξία τής οικονομικής ανάπτυξης και τής βελτίωσης τών υλικών συνθηκών ζωής.
- λ) Η επιδίωξη τής συντήρησης τού κελύφους τών παραδοσιακών οικισμών είναι πάντως μάταιη, όταν δέν επιδιώκεται παράλληλα οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη τού τόπου.
- μ) Άπό άποψη προβληματικών - δυναμικών - διατηρητέων οικισμών διαπιστώνεται ότι δλοι οί οικισμοί τού Πηλίου είναι οικονομικά φθίνοντες εκτός άπό εκείνους πού παρουσιάζουν τουριστική ανάπτυξη (Άγιος Ιωάννης, Μακρυνίτσα, Πορταριά, κ.λπ.). Δέν υπάρχουν δυναμικοί οικισμοί και δέν μπορούμε νά μιλάμε για διατηρητέους οικισμούς χωρίς τή βασική παράμετρο «Τουρισμός», πού φαίνεται νά είναι και ή σπουδαιότερη έλπίδα σωτηρίας τής περιοχής. Έντούτοις, ή παραπέρα τουριστική ανάπτυξη πρέπει νά γίνει μέ μεγάλη προσοχή γιατί ό κίνδυνος άλλοίωσης τού δομημένου περιβάλλοντος είναι τεράστιος και υπάρχει φόβος νά καταλήξουμε στό αντίθετο άπό τό επιθυμητό άποτέλεσμα.

4. Αναπτυξιακές προοπτικές

Μέ βάση εκτιμήσεις πού έγιναν διαπιστώθηκε πώς ή περιοχή είναι έξαιρετικά ευαίσθητη, τόσο σέ θέματα

γεωργικής, όσο και τουριστικής ανάπτυξης, ενώ ύστερεί σημαντικά στο δευτερογενή τομέα. Είναι λοιπόν απαραίτητο να προσδιορισθεί ο βαθμός ανάπτυξης της περιοχής πέρα τόν οποίο οποιαδήποτε αναπτυξιακή προσπάθεια θα άποδει σε βάρος τών πολιτιστικών, κοινωνικών, φυσικού περιβάλλοντος και λοιπών αξιών. Η αναπτυξιακή προσπάθεια πρέπει άφ' ενός μόν να βασιστεί στους κλάδους εκείνους στους οποίους ή περιοχή κατέχει σημαντικά πλεονεκτήματα, άφ' έτέρου δέ να τείνει να διασφαλίσει, έστω και σε βάρος του μεσοπρόθεσμου οικονομικού αποτελέσματος, τήν άμβλυνση τών ύφισταμένων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, τή συνάρθρωση τών ύποπεριοχών σε ένα σύστημα πού να μπορεί να λειτουργεί και ν' αναπτύσσεται ισόρροπα, καθώς και τήν προστασία τών πιο πάνω αξιών. Οί προτεραιότητες πού πρέπει να δοθούν είναι κατά σειρά οί έξής:

- α) Συστήρωση τών μη βιώσιμων οικισμών προκειμένου να έπιτευχθεί ή έξυγιανση τής δομής του οικιστικού πλέγματος και να διευκολυνθεί ή δημιουργία τής έπιθυμητής στοιχειώδους ύποδομής στον άγροτικό χώρο χωρίς ύπερβολική προσπάθεια και σπατάλη χρήματος.
  - β) Ανάδειξη ενός δικτύου κέντρων διαφόρων βαθμίδων μέ βάση τό οποίο θα χωροθετηθούν οί κεντρικές λειτουργίες σε ένα έιεραρχημένο σύστημα παροχής ύπηρεσιών.
  - γ) Ανάπτυξη του όδικου δικτύου, κυρίου και δευτερεύοντος, κατά τρόπο πού να εξασφαλίζεται ήκανοποιητική προσπελασιμότητα τής περιοχής και τών διαφόρων ύποπεριοχών τής, ώστε να διασφαλίζεται ή άνετη διακίνηση τόσο τών κατοίκων τής όσο και τών έπισκεπτών.
  - δ) Καθορισμός ζωνών χρήσεων γής και άντιστοιχών ρυθμιστικών μέτρων, σύμφωνα μέ τίς ανάγκες τής έπιδιωκομένης κατά κλάδους ανάπτυξης και τίς δυνατότητες εκμετάλλευσης τών ύφισταμένων πόρων, κάτω άπό τούς περιορισμούς τούς όποιους θέτει τό αίτημα τής προστασίας του φυσικού και άνθρωπογενούς περιβάλλοντος άπό τίς δυσμενείς παρενέργειες μιάς άπρογραμματίστης ανάπτυξης.
- Οί πιο πάνω προτεραιότητες θα προσδιορίσουν τό ρυθμό και τό βαθμό ανάπτυξης τής περιοχής μελέτης πάνω σ' αυτές θα βασισθούν οί προτάσεις για τή δομή του φυσικού και άνθρωπογενούς περιβάλλοντος. Σ' αυτή τή βάση έπιχειρείται συνοπτικά ή έπισημανση τών εϋνοϊκών και δυσμενών παραγόντων πού

θα προσανατολίσουν τήν αναπτυξιακή προσπάθεια στην περιοχή.

Α. Εϋνοϊκοί παράγοντες

1. Πρωτογενής τομέας

- α) Ανάπτυξη τής δενδροκαλλιέργειας, στην όποία ή περιοχή έχει μεγάλη παράδοση και παίζει πρωτεύοντα ρόλο στή διαμόρφωση τής αξίας του συνόλου τής γεωργικής παραγωγής.
- β) Σημαντικές άναξιοποίητες εκτάσεις πού βρίσκονται σε «άγροανάπαυση» και πού, μέ κατάλληλα μέτρα, κυρίως θεσμικά, έχουν τή δυνατότητα να συμμετάσχουν στή γεωργική παραγωγή.
- γ) Ίκανοποιητική σχετικά ύποδομή όσον άφορά τή διακίνηση, συντήρηση και έμπορία τών άγροτικών προϊόντων, πού όμως έχει άκόμη άρκετά περιθώρια βελτίωσης.
- δ) Ανάπτυξη τής θερμοκηπιακής άνθοκομίας, πού είναι ένας σχετικά νέος κλάδος για τήν περιοχή μέ πολλά περιθώρια.
- δ) Δυνατότητες έντατικής εκμετάλλευσης τών κλάδων τής άλιείας και τής δασοπονίας, πού είναι προς τό παρόν παρθένοι.

2. Δευτερογενής τομέας

- α) Άμεση γειτνίαση μέ τό συγκρότημα του Βόλου – πού διευκολύνει τή δημιουργία βιομηχανικής ύποδομής, δεδομένου ότι ή περιοχή έξαρτάται σε μεγάλο βαθμό άπό αυτό, ενώ ύφίσταται και μιά σχετική παράδοση στή μεταποίηση.
- β) Σημαντική φρουτοπαραγωγή πού άποτελεί βασική άγροτική πρώτη ύλη για τήν εγκατάσταση μεταποιητικών μονάδων γεωργικού χαρακτήρα.
- γ) Ίκανοποιητική σύνδεση μέ τό βασικό άξονα τής χώρας Βορρά-Νότου, ή όποία προσφέρεται για τή γρήγορη διακίνηση βιομηχανικών προϊόντων.
- δ) Άρκετές ένδείξεις μεταλλευμάτων πού, εφόσον άξιοποιηθούν, μπορούν ν' όδηγήσουν στή σχετική ανάπτυξη του κλάδου όρυχείων – μεταλλείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Γενικό σύνολο εκτάσεων περιοχής μελέτης

Διαμόρφωση εδάφους	Σύνολο εκτάσεων	Καλ/νες εκτάσεις	Βοσκότοποι		Δάση	Έκτάσεις πού καλύπτονται άπό νερά	Έκτάσεις δρόμων οικισμών	Άλλες εκτάσεις
			Κοινοτικοί Δημοσίου	Ίδιωτικοί				
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Πεδινές Κοινότητες	108.600	42.000	13.800	40.700	6.900	500	4.400	300
2. Ήμισορεινές Κοινότητες	184.700	63.000	51.300	60.500	6.400	—	3.500	—
3. Όρεινές κοινότητες	626.800	142.500	99.400	155.900	187.800	14.500	26.200	500
Σύνολο περιοχής	920.100	247.500	164.500	257.100	201.100	15.000	34.100	800
Σύνολο Νομού	2.638.000	8.658.800	508.900	649.900	475.000	31.500	105.500	1.400
Άναλογία Π/Ν	34,9%	28,6%	32,3%	39,6%	42,3%	47,6%	32,3%	57,1%

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Κατανομή γεωργικής γής του Ν. Μαγνησίας και της περιοχής μελέτης
κατά τό έτος 1978

Α' Σέ σχέση με αυτά πού ποτίσθηκαν

Α/α Είδος καλλιέργειας	Περιοχή μελέτης			Νομός Μαγνησίας		
	Στρέμματα	Ποτίσθηκαν	%	Στρέμματα	Ποτίσθηκαν	%
1. Άροτριάεις καλλιέργειες	41.694	2.006	4,8	463.195	57.920	12,5
2. Λαχανόκηποι	4.468	4.316	96,6	17.400	14.300	82,2
3. Δενδρώδεις καλλιέργειες	171.000	54.140	31,7	315.000	75.570	24,0
4. Άμπέλια	1.426	28	2,0	12.600	2.550	20,2
5. Άγρανάπαυση	28.689	-	-	40.300	-	-
Σύνολο γεωργικής γής	247.277	60.490	24,5	848.495	150.400	17,7

Β' Σέ σχέση με τό σύνολο τών στρεμμάτων

Α/α Είδος καλλιέργειας	Στρέμματα		
	Περιοχή μελέτης	Νομού Μαγνησίας	% Π/Ν
1. Άροτριάεις καλλιέργειες	41.694	463.195	9,0
2. Λαχανόκηποι	4.468	17.400	25,7
3. Δενδρώδεις καλλιέργειες	171.000	315.000	54,3
4. Άμπέλια	1.426	12.600	11,3
5. Άγρανάπαυση	28.689	40.300	71,2
Σύνολο γεωργικής γής	247.277	848.495	29,1

3. Τριτογενής τομέας – Τουρισμός

- α) Ήξαιρέτο και ποικίλο φυσικό περιβάλλον, πού τοποθετείται ανάμεσα στά πιο αξιόλογα τής χώρας.
- β) Παραδοσιακή πολιτιστική κληρονομιά πού μέ τή μορφή κυρίως τής λαϊκής τέχνης και αρχιτεκτονικής έχει κάνει τό Πήλιο διεθνώς γνωστό.
- γ) Σχετικά ίκανοποιητική τουριστική ύποδομή σέ ξενοδοχειακό δυναμικό, οδικό δίκτυο και άλλες τουριστικές εγκαταστάσεις, πού μπορεί νά προσελκύσει και νά συντηρήσει μεγάλο αριθμό τουριστών.
- δ) Ποικιλία δραστηριοτήτων αναψυχής.
- ε) Άρκετή περαιτέρω τουριστική χωρητικότητα, ή οποία μπορεί ν' αξιοποιηθεί μέ τά ένδεικνύόμενα μέτρα.

Β. Δυσμενείς παράγοντες

1. Πρωτογενής τομέας

- α) Ήρεινό και επικλινές έδαφος πού εμποδίζει τήν εκτεταμένη δυναμική καλλιέργεια και περιορίζει τή γεωργική απόδοση.
- β) Προβλήματα εγγείου ιδιοκτησίας όπως είναι ό πολυτεμαχισμός τών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, τό μικρό μέγεθος τών αγροτεμαχίων κ.λπ. πού καθιστούν δυσχερή τή χρήση γεωργικών μηχανημάτων, άνεβάζουν τό κόστος τής παραγωγής και συντελούν στήν πλημμελή εκμετάλλευση τών καλλιέργειών.

- γ) Τάση τών νεαρής ηλικίας ατόμων για εγκατάλειψη τού γεωργικού τομέα, πού δημιουργεί έλλειμμα υγιούς εργατικού δυναμικού μέ γενικότερες επιπτώσεις στήν ανάπτυξη τού τομέα.
- δ) Συγχεχυμένο καθεστώς δασικής ιδιοκτησίας πού εμποδίζει τή σωστή διαχείριση και αξιοποίηση τών δασών.

2. Δευτερογενής τομέας

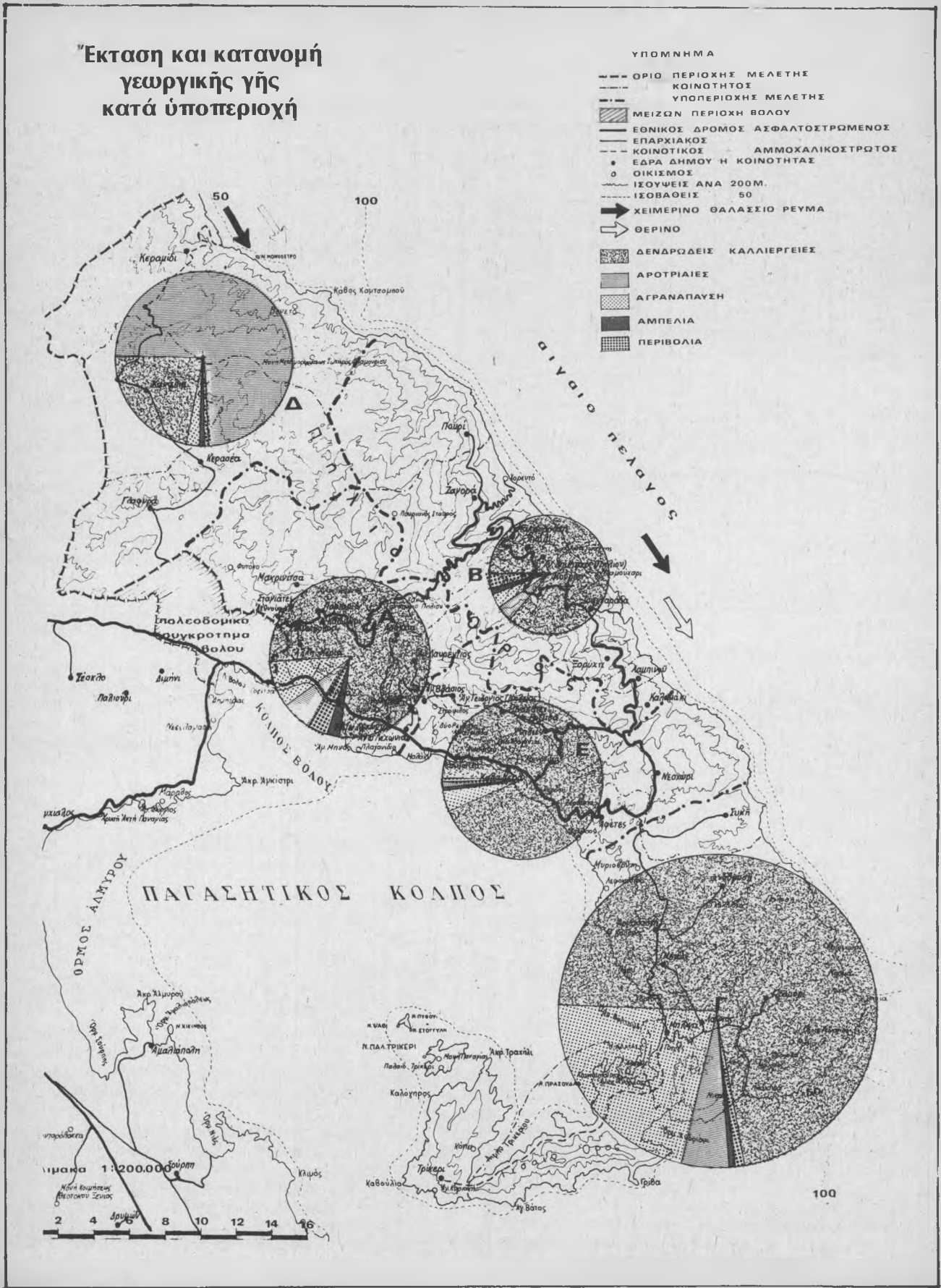
- α) Ήποχιακότητα τής λειτουργίας τών μεταποιητικών μονάδων, ή οποία εξαρτάται άμεσα από τήν αγροτική παραγωγή μέ αποτέλεσμα νά μήν είναι δυνατή ή πλήρης απορρόφηση τού εργατικού δυναμικού κατά τό μεγαλύτερο μέρος τού έτους ή, αντίθετα, νά παρατηρείται υπερχήτηση εργατικών χεριών κατά τίς περιόδους αίχμης.
- β) Μικρό μέγεθος και άνεπαρκής, παλαιός εξοπλισμός τών μεταποιητικών μονάδων.
- γ) Άνιση χωροθέτηση τών μεταποιητικών μονάδων μέσα στήν περιοχή μελέτης.

3. Τριτογενής τομέας – Τουρισμός

- α) Άνάγκη προστασίας τού περιβάλλοντος από τούς κινδύνους αλλοίωσης λόγω τής άνεξέλεγκτης τουριστικής ανάπτυξης.
- β) Ήψηλό κόστος άναστήλωσης και συντήρησης παραδοσιακών αρχοντικών και λοιπών αξιόλογων μνημείων.
- γ) Άνισοκατανομή τού τουρισμού στό χρόνο μέ αποτέλεσμα τό συνωστισμό και τή δυσκολία

Έκταση και κατανομή γεωργικής γής κατά ύποπεριοχή

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
 Άξια γεωργικής παραγωγής στο χώρο μελέτης Πηλίου - Έτους 1978

Είδος προϊόντος	Υποπεριοχή Α'		Υποπεριοχή Β'		Υποπεριοχή Γ'		Υποπεριοχή Δ'		Υποπεριοχή Ε'		Συνολική αξία
	Παραγωγή ΚΓ	Άξια δρχ.	Παραγωγή ΚΓ	Άξια δρχ.	Παραγωγή ΚΓ	Άξια δρχ.	Παραγωγή ΚΓ	Άξια δρχ.	Παραγωγή ΚΓ	Άξια δρχ.	
1. Σιτηρά	28.700	195.450	4.100	27.880	1.083.900	7.452.190	7.658.000	52.381.100	2.060	14.600	60.070.620
2. Όσπρια	18.400	901.600	40.460	1.982.540	9.150	448.350	-	-	6.220	304.780	3.637.270
3. Σαοί	79.500	307.500	112.000	459.500	191.000	805.000	410.000	2.050.000	43.250	186.250	3.898.250
4. Λαχανικά	3.385.500	39.309.500	1.300.800	12.172.700	339.400	4.141.910	221.800	2.441.200	462.900	5.180.670	63.245.980
5. Φρούτα	5.365.340	109.592.970	10.007.850	183.923.700	558.760	16.671.190	615.730	11.319.350	4.512.800	86.711.600	408.148.810
6. Έσπεριδοειδή	594.500	6.594.240	41.200	453.920	200.430	2.126.710	-	-	94.500	1.029.400	10.204.270
7. Ξηροί καρποί	638.370	20.026.050	558.650	14.030.750	99.200	3.256.400	508.000	19.027.000	243.940	6.184.300	62.524.500
8. Έλιές	5.217.000	110.235.750	2.196.000	57.678.300	6.150.000	125.037.000	62.000	1.126.200	6.145.000	142.926.000	437.003.250
9. Σταφύλια	592.000	5.962.000	20.600	208.100	117.600	1.220.520	550.000	4.672.200	195.900	1.962.780	14.025.600
Σύνολο αξίας		293.215.060		270.937.390		161.089.270		93.017.050		244.499.780	1.062.758.550

Στοιχεία: Ε.Σ.Υ.Ε. Έπεξεργασία Υ.Π.Α.Θ.

ἀπορρόφησης τοῦ πλήθους στοὺς θερινούς μῆνες, ἢ ἀντίθετα, τὴ χαμηλὴ πληρότητα τοῦ ξενοδοχειακοῦ δυναμικοῦ κατὰ τοὺς ὑπόλοιπους μῆνες.

- δ) Δυσκολία στὴν προσπέλαση ἀρκετῶν σημαντικῶν τοποθεσιῶν λόγω τῆς ἰδιάζουσας μορφολογίας τοῦ ἐδάφους.
- ε) Δυσκολίες συντήρησης ὀρισμένων ὑπηρεσιῶν σὲ οἰκισμοὺς μὲ πολὺ χαμηλὴ πληθυσμιακὴ δόση.

5. Σάν ἐπίλογος

Ἡ ἀνάγκη μιᾶς πλήρους καὶ ἀμεσα ὑλοποιήσιμης χωροταξικῆς μελέτης τονίσθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ ἄλλους τοὺς ἐκπρόσωπους τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης στὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας αὐτῆς. Ἡ συνειδητοποίηση αὐτῆ καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ διεκδικήσεις δὲν προσανατολίζονται πλέον πρὸς τίς ἑκτακτες παροχές ἢ τίς ἐπιδοτήσεις μέσω τοῦ Προγράμματος Δημοσίων Ἐπενδύσεων ἀλλὰ κυρίως πρὸς τὸν σφαιρικό φυσικό προγραμματισμό ἀποτελεῖ ἤδη ἓνα θετικό βήμα. Δικαιούται ὅμως κανεὶς νὰ διερωτᾶται ποιά θὰ ἦταν τὰ πρακτικά ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας προσπάθειας σὲ μιὰ χώρα ὅπου:

- Καμιὰ ρυθμιστικὴ ἢ χωροταξικὴ μελέτη δὲν ἐφαρμόστηκε μέχρι στιγμῆς οὔτε σὲ 5% τῆς δέσμης τῶν μέτρων καὶ ἔργων πού πρότεινε.
- Τὸ «χουντικό» Μακροχρόνιο Πρόγραμμα Ἀναπτύξεως 1972-87 ἔμεινε στὰ συρτάκια.
- Τὰ προκαταρκτικά τοῦ 5ετοῦ προγράμματος Ἀναπτύξεως 1978-82 τοῦ ΚΕΠΕ βρῖσκονται ἐν ἔτει 1981 ὑπὸ ψήφιση στὴν Βουλὴ.
- Τὸ Ἐθνικό Χωροταξικό Σχέδιο τοῦ Δοξιάδη θεωρεῖται, ἀναθεωρεῖται, ἀπορρίπτεται καὶ παραλαμβάνεται ἐδῶ καὶ 5 χρόνια.
- Ὁ μοναδικὸς οὐσιαστικὸς προοδευτικὸς νόμος πού ψηφίσθηκε μέχρι σήμερα, ὁ περιβόητος 947, δέχθηκε ἀπειρους μύθρους ἀπὸ δεξιὰ καὶ ἀριστερά μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρεῖται καὶ ἀναθεωρεῖται καιρὸ τώρα, ἐνὼ τὰ οἰκιστικά καὶ πολεοδομικά προβλήματα συσσωρεύονται.
- Δὲν ὑφίσταται ἐθνικὸ κτηματολόγιο καὶ οἱ ἐλλείψεις σὲ ἀεροφωτογραφήσεις καὶ χάρτες βάσεων εἶναι παροιμιώδεις.

- Τὸ συντριπτικὸ ποσοστὸ τῆς παραγομένης ὑπεραξίας καὶ τοῦ διαθέσιμου κεφαλαίου διοχετεύεται σὲ ταξίδια σὲ ἐξωτερικό, σὲ εἰσαγόμενα καταναλωτικά προϊόντα καὶ - αὐτὸ πού κύρια μᾶς ἐνδιαφέρει - σὲ παραθαλάσσια οἰκόπεδα, αἰθαίρετα κτίσματα, λυόμενα, καὶ ἐγγενη ντουβάρια παρὰ τὸ σκανδαλωδῶς εὐνοϊκὸ καθεστῶς ἐπιχορηγήσεων καὶ δανειοδοτήσεων πού ἀφορᾶ τίς ἰδιωτικὲς παραγωγικὲς ἐπενδύσεις.

- Ὑπάρχει πλήρης ἀνυπαρξία οὐσιαστικῆς νομοθεσίας πού ν' ἀφορᾶ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος σὲ ὅλες τίς μορφές τῆς.
- Τὸ σύνολο τῶν ἀποφάσεων λαμβάνεται σὲ γνωστὸ τρίγωνο Ὀμονοίας - Συντάγματος - πλατείας Κολωνακίου καὶ ὁ ρόλος τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης, τῶν Περιφερειακῶν Ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν ἐντεταλμένων Τοπικῶν Κυβερνητικῶν ὀργάνων εἶναι συχνὰ διακοσμητικός.
- Τὸ καθεστῶς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, π.χ. τῆς δασικῆς γῆς, εἶναι τὸ πολυπλοκότερο πού μιά διεστραμμένη σκέψη θὰ μποροῦσε νὰ συλλάβει.
- Ἡ πρωτεύουσα συγκεντρώνει ἤδη τὸ 45% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸ 50% τῶν δραστηριοτήτων τοῦ δευτερογενῆ καὶ τριτογενῆ τομέα ἀποτιμημένων σὲ δεικτες ἀπασχόλησης, ἱπποδύναμης καὶ παραγόμενου ἀκαθάριστου προϊόντος καὶ ὅπου κανεὶς οὐσιαστικὰ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ ἀποκέντρωση τῆς ὀποιασδήποτε δραστηριότητας.
- Τέλος, δὲν παρέχεται στὸν χωροτάκτη κανένα οὐσιαστικὸ νομοθετικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς πού προτείνει.

Κι ὅμως, ὅπως εἶχε πεί παλιότερα ὁ Πρόεδρος τοῦ Τοπικοῦ Τμήματος τοῦ ΤΕΕ, «πρέπει νὰ ζήσουμε κι ἐμεῖς οἱ ὀρεσίβιοι». Θὰ πρόσθετα ναί, ὄχι ὅμως γιὰ νὰ καθόμαστε τίς χειμωνιάτικες νύχτες κοντὰ σὲ κάποιο τζάκι στὴν Μακρυνίτσα, τὸν Κισσό ἢ τὸ Λαῦκο καὶ ἀνάμεσα σὲ ντουβάρια πού θὰ μαδᾶνε νὰ τρώμε φέτα πού εἰσήχθη ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία καὶ μοσαράκι Νέας Ζηλανδίας, νὰ σιγοπίνουμε ἰταλικὸ κρασί καὶ νὰ περιμένουμε τὸ τουριστικὸ καὶ ναυτιλιακὸ σινάλαγμα ἀναπολώντας τί θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι αὐτὸς ὁ τόπος ἂν ἓνα 10% αὐτῶν πού λένε οἱ - ἐλλειπῆς ἔστω - χωροταξικῆς μᾶς μελέτες καὶ τὰ Ἀναπτυξιακά μᾶς Προγράμματα εἶχε ποτὲ ἐφαρμοσθεῖ.

Ἐκπαιδευτικό Ὁμιλο στο ΚΚΕ

Ἡ πορεία
τοῦ Δημ. Γληνοῦ
μετά τό 1927

τοῦ Νίκου Π. Τερζῆ

1. Στήν πορεία μᾶς ἄλλης ἐργασίας μου¹ βρέθηκα στήν ἀνάγκη νά διερευνήσω τήν πολιτική θέση καί δράση τοῦ Δημήτρη Α. Γληνοῦ μετά τή διάσπαση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου (Ε.Ο.) (Μάρτιος-Μάιος 1927)· αὐτῆς τῆς διερεύνησης καρπός εἶναι τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ. Κίνητρο γιά τή δημοσίευσή του ἀποτελεῖ ἀπό τή μιά τό γεγονός ὅτι ἀκόμα καί πολύ πρόσφατα σχετικά δημοσιεύματα εἴτε δέν ἀναφέρονται στό θέμα αὐτό καθόλου² εἴτε δέν τό προσδιορίζουν ἀκριβῶς³ εἴτε τό ἀφήνουν ἀνοιχτό³· καί ἀπό τήν ἄλλη, πῶς ὅ,τι σχετίζεται μέ τόν Γληνό ἐνδιαφέρει ὄχι μόνο ὅσους ἄμεσα ἀσχολοῦνται μέ τά θέματα τῆς νεοελληνικῆς παιδείας καί ἐκπαίδευσης ἀλλά καί εὐρύτερους κύκλους τῆς κοινωνίας μας, ὅπως μπορεῖ νά συμπεράνει κανεῖς καί ἀπό τήν ὑποδοχή πού βρῖσκει τό ἔργο του ἀκόμα καί σήμερα. Στόχος, τέλος, τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι νά δώσει στό προκείμενο θέμα περισσότερη διαφάνεια καί ἀκρίβεια.

2. Σημεῖο ἀφετηρίας ὄρισамε τή διάσπαση τοῦ Ε.Ο., ὄχι τόσο ἀπό λόγους συμβατικούς, ὅσο γιατί αὐτό τό χρονικό σημεῖο ἀποτελεῖ πράγματι μιά τομή στή ζωή καί στή δράση τοῦ Γληνοῦ. Ἄλλωστε ἡ διάσπαση τοῦ Ε.Ο. ἀποτελεῖ καί γιά τή γενικότερη ἐξέταση τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ δημοτικισμοῦ ἕνα γεγονός καθοριστικῆς σημασίας – καί αὐτό μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ βάσιμα, παρά τό γεγονός ὅτι τά προβλήματα πού συνδέονται μέ τή διάσπαση του Ε.Ο. μένουν οὐσια-

στικά ἀδιερεύνητα. Αὐτή ἡ ἀποψη δέν παραγνωρίζει διόλου τό γεγονός ὅτι σχετικά δημοσιεύματα ὑπάρχουν· ὑπογραμμίζει ὅστόσο τό φαινόμενο ὅτι καμιά μονογραφία δέν ἀφιερῶθηκε ἀκόμα στόν Ε.Ο. μέ ἀποτέλεσμα οἱ ἀπόψεις πού ἀναπτύσσονται ἀκόμα καί στά νεότερα δημοσιεύματα νά «ἀναπαράγουν» τίς τοποθετήσεις πού ἔκαμαν οἱ πρωταγωνιστές τῆς διάσπασης.⁴

Ἔτσι ἡ αἰτία τοῦ φαινομένου πού ἐπισημαίνουμε δέ βρῖσκεται τόσο στή διαφορετική σκοπιά ἀπό τήν ὁποία ἐξετάζουν οἱ διάφοροι μελετητές τό θέμα, ὅσο στό γεγονός ὅτι δέν ἔχουν προκύψει νέα στοιχεία πού νά ἐπιτρέψουν τήν ἀνατοποθέτηση τοῦ προβλήματος.⁵

3. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Ε.Ο. ἱδρύεται τό 1910 ἀπό νέους – κυρίως – διανοούμενους καί ἐπιστήμονες στήν Ἀθήνα. Οἱ ἱδρυτές του ἀποτελοῦν μιά ομάδα χαρακτηριστική ὄχι μόνο γιά τήν προέλευσή τους ἀλλά καί γιά τή σταδιοδρομία τους.⁶ Τό σωματεῖο

4. Τίς σχετικές ἀπόψεις τίς ἀναπτύσσει ὁ Α.Π. Δελμούζος κυρίως: α) *Στό Παιδεία καί Κόμμα*, Ἀθήνα 1947 καί β) σέ δημοσιεύματα πού εἶναι συγκεντρωμένα στή δίτομη μεταθανάτια ἐκδοση, πού ἐγινε μέ τή φροντίδα τοῦ Ε.Π. Παπανούτσου, *Μελέτες καί Πάρεργα*, Ἀθήνα 1958 καί συγκεκριμένα:

α) «Λαχανιασμένη φευγάλα», τομ. 2, σ. 277-295 (Πρώτη δημοσίευση, στό περιοδικό *Ἑλληνικά Γράμματα*, Ἀθήνα, τόμ. Α', ἀριθμ. 2 (Ἰούλιος 1927) σ. 51-57).

β) «Ἡ ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση καί ὁ κομμουνισμός», τόμ. 2, σ. 218-231 (Πρώτη δημοσίευση στό: ἐφημ. *Πρωῖτα* (Ἀθηνῶν), 15-16 Σεπτ. 1936). Ὁ Δ.Α. Γληνός δίνει τά σχετικά γεγονότα ἀπό τή δική του σκοπιά κυρίως στό περιοδικό *Ἀναγέννηση* τό ὁποῖο διευθύνει τότε.

5. Τέτοια στοιχεία θά μπορούσε νά δώσει π.χ. τό Ἀρχεῖο τοῦ Ε.Ο., τό ὁποῖο, ἐνῶ μνημονεύουν πολλοί ἀπό τοῦς πρωταγωνιστές τοῦ Ε.Ο., μᾶς εἶναι ἀκόμα(;) ἀγνωστο οὐσιαστικά.

6. Πρβλ. Ν. Terzis, *Die reformpädagogische Bewegung Griechenlands [Zwischen Traditionalismus und Modernisierung (1902-1920). Der erzieherische Demotikismus]*, Frankfurt / Bern / Cirencester (U.K.) 1980, σ. 80-82: ἀνάμεσα στά ἱδρυτικά μέλη τοῦ Ε.Ο. βρῖσκει κανεῖς ἀν-

1. *Ἡ Παιδαγωγική τοῦ Ἀλεξάνδρου Π. Δελμούζου*. Συστηματική παρουσίαση τοῦ ἔργου καί τῆς δράσης του (θά δημοσιευθεῖ, ἐλπίζω, μέσα στό 1981).

2. Ἄννα Φραγκουδάκη, *Ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση καί φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Ἄγονοι ἀγῶνες καί ἰδεολογικά ἀδιέξοδα στό μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα 1977. Τάσος Βουρνάς, *Δημήτρης Γληνός. Ὁ δάσκαλος τοῦ γένους*, Ἀθήνα 1960.

2α. Ε.Π. Παπανούτσου, Α. Δελμούζος, *Ἡ ζωή του. Ἐπιλογή ἀπό τό ἔργο του*, Ἀθήνα 1978, σ. 101.

3. Πρβλ. Spyridon P. Rassis, *Demetrios Glinos and Educational Demoticism in Greece*, Urbana Illinois 1980 (ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σ. 144,151 ὑπόσ. 71.

αυτό, πού αποτέλεσε τό ὄργανο ἔκφρασης τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Δημοτικισμοῦ, διασπάρθηκε τό 1927,⁷ ἐπειδή τά μέλη του διχάστηκαν στό θέμα τοῦ προσανατολισμοῦ πού ἔπρεπε νά πάρει ἡ δράση του. Ἐγίναν ἀλλεπάλληλες γενικές συνέλευσεις (Φεβρ.-Μάρτ. 1927) καί διαμορφώθηκαν τελικά καί ἀναμετρήθηκαν δύο μερίδες⁸: ἐκείνη τοῦ Γληνοῦ καί ἡ μερίδα τοῦ Δελμούζου. Οἱ διαφωνίες τους ἀποκρυσταλλώθηκαν σέ τρία σημεία: τό ἔθνικό, τό θρησκευτικό καί τό κοινωνικό. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Γληνοῦ κέρδισαν τήν ὑποστήριξη τῆς πλειοψηφίας, ἐνῶ ὁ Δελμούζος καί ἄλλα 43 μέλη τοῦ ΕΟ, πού συμμαρτυροῦσαν τῆς ἀπόψεως του, παραιτήθηκαν ἀπό τήν ιδιότητα τοῦ μέλους μέ ἐπιστολή πού ἔστειλαν σέ ἐφημερίδα.⁹

4. Ἀπό τό σημείο αὐτό ἀρχίζει μιά νέα περίοδος στή ζωή τοῦ Γληνοῦ, ὁ ὁποῖος υἱοθετεῖ μιά στάση μέ τά ἐξῆς δύο χαρακτηριστικά: ἀπό τή μιά υἱοθετεῖ ρητά μαρξιστικές ἀπόψεις, καί μέ βάση αὐτές προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει τή γενικότερη κατάσταση, καί ἀπό τήν ἄλλη ὁροθετεῖται καθαρά ἀπέναντι στό ΚΚΕ. Τή βασική γραμμή πλεύσης τήν καθορίζει ὁ Γληνός στό περιοδικό *Ἀναγέννηση*: «Ὁ Γληνός ἔχει δηλώσει ἀπολύτως ἐπίσημα καί φανερά τί εἶναι. Εἶναι σοσιαλιστής μέ τήν πλατιά σημασία τῆς λέξης. Στοχάζεται ὄχι μαρξιστικά ἤ μή μαρξιστικά, ἀλλά ἐπιστημονικά, γιατί «ἡ ἐπιστήμη δέν ἔχει παράτιλους, εἶναι ἀπλά ἐπιστήμη, ζήτηση τῆς ἀληθείας».¹⁰ Παραπέρα ὁροθετεῖ ὄχι μόνο τόν ἑαυτό του ἀλλά καί ὁλόκληρο τόν ΕΟ, ὑποστηρίζοντας πώς ὁ ΕΟ «διακήρυξε πάντα σταθερά ἐδῶ καί δύο χρόνια, πώς εἶναι σωματεῖο καθαρά ἐκπαιδευτικό σοσιαλιστικό, χωρίς δηλαδή εἰδικότερο καθορισμό πολιτικοῦ χρωματισμοῦ οὔτε στενά σοσιαλιστικοῦ (Β' Διεθνῆς) οὔτε στενά κομμουνιστικοῦ (Γ' Διεθνῆς)».¹¹ Εἶναι ὡστόσο κομμουνιστικά ἀστεγος, ἀφοῦ σοσιαλιστικό κόμμα, οὐσιαστικά, δέν ὑπάρχει καί στό κομμουνιστικό δέν ἀνήκει, ὅπως τό δηλώνει στό δικαστήριο, ὅταν ἦταν κατηγορούμενος γιά τήν ὁμιλία τοῦ Παναίτ Ἰστράτι πού ὁργάνωσε ὁ ΕΟ στήν Ἀθήνα.¹²

θρώπους πού ἀργότερα ἔγιναν: πρωθυπουργοί τῆς χώρας (τέσσερις), ὑπουργοί (ἑφτά), βουλευτές (τρεις), καθηγητές Πανεπιστημίου (τρεις), πρεσβευτής (ένας), ναύαρχος (ένας), Διευθυντής τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (ένας), Διευθυντής τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου (ένας), Πρόεδρος τοῦ Ἐθνικοῦ Ὄργανισμοῦ Τουρισμοῦ (ένας), μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (δύο), σημαντικοί λογοτέχνες (Ν. Καζαντζάκης, Α. Καρκαβίτσας) δημοσιογράφος (Βλ. Γαβριηλίδης) κλπ.

7. Τή μοναδική ὡς τώρα «ἱστορία» τοῦ ΕΟ ἔγραψε ὁ Μάρκος Τσιριμώκος, Ἀθήνα 1927, ὁ ὁποῖος ὡς μέλος τοῦ ΕΟ «συμματέχει» κατά ἕνα τρόπο στά γεγονότα τῆς διάσπασης.
8. Εἶναι σωστό νά προστεθεῖ πώς ὑπῆρξε καί ἡ τάση Ἄλ. Σβώλου πού προσπάθησε νά παίξει κάποιο μεσολαβητικό, συμβιβαστικό ρόλο, χωρίς ὅμως ἀποτέλεσμα. (Ὁ Σβώλος ὑποστήριξε τελικά τήν ἀποψη Γληνοῦ). Μιά τέταρτη τάση δημιουργήθηκε γύρω ἀπό τό Βληζιώτη πού ἐξέφραζε τούς ὁπαδούς τοῦ ΚΚΕ στόν ΕΟ. Ἡ τάση αὐτή ὑπῆρξε γενικά ἀσήμαντη· πάντως κι αὐτή ὑποστήριξε τή γραμμή τοῦ Γληνοῦ.
9. Στήν ἐφημ. *Ἐλευθερον Βῆμα*, 8 Μαΐου 1927.
10. Στό περ. *Ἀναγέννηση*, Χρονιά Β', Φυλλάδιο 10ο (Ἰούνιος 1928), σ. 466
11. *Ὀπ. π.*
12. Ὁ Παναίτ Ἰστράτι, Ρουμάνος διανοούμενος, λογοτέχνης πού ζοῦσε στό Παρίσι, ἦρθε στήν Ἀθήνα (Ἰανουάριος 1928) καί μίλησε σέ συγκέντρωση τοῦ ΕΟ μέ θέμα

5. Ἀμέσως μετά τή διάσπαση τοῦ ΕΟ ὁ Γληνός εἶναι ἐκτεθειμένος σέ κριτική καί πιέσεις ἀπό τή δεξιά, δημοσιογραφικά ὄργανα τῆς ὁποίας μέ ἐπικεφαλῆς τήν *Ἐστία*¹³ ἀκούσαν ἔντονη καί συνήθως ὄχι καλόπιστη κριτική στόν Γληνό καί στή γραμμή πού ἀκολουθοῦσε. Ὡστόσο καί ἀπό τήν πλευρά τοῦ ΚΚΕ ἡ κριτική δέν εἶναι λιγότερο ἔντονη. Ἔτσι ὁ Γληνός βρίσκεται κάτω ἀπό διασταυρούμενα πυρά, ἐνῶ ὁ ἴδιος μετά τή ρήξη του μέ τή φιλελεύθερη παράταξη βρίσκεται σ' ἕναν πολιτικό χώρο χωρίς δυναμικά ἐρείσματα, καί τό γεγονός αὐτό δυσχεραίνει ὀπωσδήποτε τήν πολιτική του πράξη.

5.1. Ἡ ἐφημερίδα *Ἐστία* συγκεκριμένα κατηγορεῖ τόν Γληνό πώς, ἐνῶ εἶναι κομμουνιστής, χρησιμοποιοῖ «πρός παραπλάνησιν τῶν πολλῶν τό προσωπεῖον τοῦ «σοσιαλισμοῦ»».¹⁴ Ἀπαντᾷ ὁ Γληνός ἀπό τό περιοδικό *Ἀναγέννηση*, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ἀκριβῶς ἀφοῦ σοσιαλιστικό κόμμα δέν ὑπάρχει οὔτε τούς πολλούς παραπλανᾷ οὔτε φυσικά τό ἴδιο τό κόμμα ἐκμεταλλεύεται. Ἀλλά ἐπιπλέον, ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Γληνός, «γιατί αὐτός ὄντας κομμουνιστής, θά ἐργάζετο ὑπέρ τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀφοῦ εἶναι γνωστό, πώς οἱ κομμουνιστές τίποτε δέ σιχαίνονται καί δέν πολεμοῦν περισσότερο ἀπό τόν πολιτικό σοσιαλισμό, πού τόν θεωροῦν προδοσία τοῦ ἀληθινοῦ σοσιαλισμοῦ; Πισοῦς λοιπόν θά παραπλανήσει, τούς ἀνυπαρχτους σοσιαλιστές ἢ τούς κομμουνιστές πού θά τόν βρίσουν;».¹⁵ Ἡ σκληρή ἀντίκρουση τῶν δημοσιευμάτων τῆς ἐφημερίδας *Ἐστία* δίνει ταυτόχρονα τήν ἀφορμή στόν Γληνό νά δείξει καί τό τί ἀκριβῶς ἐσήμαινε γιά τόν ἴδιο ἡ ρήξη του μέ τή φιλελεύθερη παράταξη καί τόν Δελμούζο. Ἐχασε οὐσιαστικά τή δυνατότητα πο-

τήν ΕΣΣΔ. Μίλησε μέ κάποια, προφανῶς, θερμή γιά τήν ΕΣΣΔ, μέ ἀποτέλεσμα ἕνα τμήμα τοῦ ἀκροατηρίου του νά πραγματοποιήσῃ διαδήλωση ὑπέρ τῆς ΕΣΣΔ μετά τήν ὁμιλία. Ἀπό τίς ἀρμόδιες δικαστικές ἀρχές κινήθηκε διαδικασία ποινικῆς δίωξης ἐναντίον τοῦ Γληνοῦ, ὡς προέδρου τοῦ ΕΟ, καί τῶν Ν. Καζαντζάκη καί Π. Ἰστράτι, ὡς ὁμιλητῶν τῆς συγκέντρωσης. Ὁ Ἰστράτι ἀπελαύνεται καί ἡ δίκη ὁρίζεται γιά τίς 4.3.1928, ὅποτε ὅμως δέν ἐκδικάζεται λόγω ἀπουσίας δριμομένων μαρτύρων τῆς κατηγορίας. Κατά τήν ἐπανάληψη τῆς δίκης (3.5.1928) μοναδικός κατηγορούμενος βρίσκεται ὁ Γληνός, ἀφοῦ ὁ Καζαντζάκης ἀπουσίαζε ἤδη στό ἐξωτερικό. Παράλληλα καί ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κοινοποίησε στίς 2.4.1928 κλήση στό Γληνό στήν ὁποία τόν καλοῦσε νά παρουσιασθεῖ στό μητροπολίτη Σπάρτης Γερμανό γιά νά ἀπολογηθεῖ στίς κατηγορίες τῆς «ὑπονομιεύσεως τῆς ὀρθοδόξου Χριστιανικῆς πίστεως καί διαδόσεως ἀθεϊστικῶν θεωριῶν καί δοξασιῶν, ἐν γένει». Ὁ Γληνός δέν παρουσιάστηκε ποτέ στόν ἀνακριτή τῆς Ἱεράς Συνόδου, τῆς ὁποίας ἀμφισβήτησε τό δικαίωμα νά διατάξει ἀνακρίσεις, καθῶς τό Σύνταγμα κατοχύρωνε τό ἀπαράβιαστο τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης καί τῆν ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης καί τῆς διδασκαλίας. Ἡ Ἱερά Σύνοδος, ἀποθαρρύνθηκε ἀπό τήν Κυβέρνηση καί τελικά οὔτε τό πόρισμα τῶν ἀνακρίσεων δημοσιεύθηκε ποτέ, ἐνῶ ἡ ποινική δίωξη ἔφτασε στό ἀκροατήριο, ὅπου ὁ Γληνός ἀθωώθηκε. (Γιά περισσότερες λεπτομέρειες, στό περιοδικό *Ἀναγέννηση*, Χρονιά Β' φυλλάδιο 10ο (Ἰούνιος 1928), 451 κ.έ.)

13. Ἡ ἐφημ. *Ἐστία*, ἀφοῦ ἐγκατέλειπε τό βενιζελικό στρατόπεδο, ἀρχισε νά ἀσκει κριτική στήν ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση ἀπό τό ἔτος 1924 (Περβλ. Δημήτρη Α. Γληνοῦ, *Ἐκλεκτές Σελίδες*, IV, σ. 58).
14. Στό περ. *Ἀναγέννηση*, ὄπ., π. σ. 463.
15. *Ὀπ. π.*, σ. 464.

λιτικής ανόδου¹⁶ και την ευχέρεια να καταλάβει υψηλότερες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό¹⁷ ή πανεπιστημιακές θέσεις.¹⁸ Όλα αυτά τα θυσιάσε «συνειδητά και ψύχραιμα... για να ακολουθήσει τον καλό ή κακό - έστω - δρόμο των ιδεών του», καταλήγει ο Γληνός.¹⁹ Η ρήξη όμως αυτού του στοίχισε και «πολύτιμες φιλίες και συνεργασίες», τις οποίες εγκατέλειψε με «ψυχικό σπαραγμό».²⁰ Και όλα αυτά «για να μπορεί να λέει έλεφτερα ότι στοχάζεται, για την ήθικη λεφτεριά, που είναι τό πολυτιμότερο αγαθό για τον άνθρωπο», όπως γράφει.²¹

5.2. Στο μέτωπό του προς τό ΚΚΕ αγωνίζεται υπερασπίζοντας τή γραμμή που ακολουθεί ο ίδιος και ο «νέος» ΕΟ και απορρίπτοντας τις πολεμικές, κυρίως, θέσεις του κόμματος αυτού απέναντί του.

Ο Στρατής Σωμερίτης δίνει παραδείγματα που πιστοποιούν τή τακτική πίεσεων που ασκούσε τό ΚΚΕ στό «νέο» ΕΟ και στον Γληνό ειδικότερα μετά τή διάσπαση.²² Έπικροτούσε, εννοείται, τό ΚΚΕ τή διαφοροποίηση που μόλις είχε κάνει ο Γληνός, αλλά παράλληλα τον πίεζε για να τον αναγκάσει να εγκαταλείψει τή γραμμή άναμονής που ακολουθούσε. Με συνδυασμένα δημοσιεύματα ή με μαζική παρουσία σε διάφορες εκδηλώσεις του «νέου» ΕΟ προσπαθεί να ποδηγετήσει αυτό τό ζωτικό χώρο ζύμωσης.

Ο Γληνός απαντά με δημοσιεύματά του στην *Αναγέννηση* και δείχνει πώς ιδεολογικά βρίσκεται σε μία κατάσταση ρευστή, «υπό διαμόρφωση».²³ Τήν ίδια ώρα, πάντως, αντιπαράκειται με σαφήνεια απέναντι

στό ΚΚΕ, στό οποίο καταλογίζει πώς ή δράση του «παρουσιάστηκε μόνο στην έκδοση μιάς μετριότατης εφημερίδας (του *Ριζοσπάστη*), που φυτοζωεί, και σε κάποιους φανατικούς (έννοείται: θορυβώδεις) κυριακάτικους περιπάτους μερικών εκατοντάδων ατόμων».²⁴ Αρνείται ο ίδιος να παίξει τό ρόλο του διαδηλωτή και αντιδιαστέλλει τον εαυτό του ως προς τήν αντίληψη που είχε τό ΚΚΕ για τή λειτουργία, τή «λειτουργική οργανικότητα», των μελών ή των φίλων του.²⁵

Στήν ίδια αντίληψη αντιπαράκειται άλλου λέγοντας ότι «δέν κολάει στην ράχη του... έτικέτα».²⁶ Όταν αντικρούει τό περιοδικό *Έλληνικά Γράμματα*, τό κατηγορεί ότι θέτει ψευδοδιλήμματα μέ τό να υποστηρίξει πώς «ένας επιστήμονας πρέπει να είναι ή μπράδος του κόμματος ή παλιάνθρωπος», κατά τή διατύπωση του Γληνού.²⁷ Όταν τό ίδιο περιοδικό υποστηρίξει πώς «όποιος στοχάζεται μαρξιστικά πρέπει να είναι και κομμουνιστής», αντιτείνει: «θά τους διαψεύσει όχι μόνο μιά άπεραντη σειρά από ανθρώπους επιστήμονες Ευρωπαίους, που είναι μαρξιστές, χωρίς να είναι κομμουνιστές, μά και δλόκληρα κόμματα, όπως ή Γερμανική Σοσιαλδημοκρατία μέ δέκα εκατομμύρια ψήφους, που έχει για θεωρητική σημαία της τό μαρξισμό χωρίς να είναι κομμουνιστική».²⁸

Μέ τήν έντονη κριτική που ο Γληνός άσκει γενικά απέναντι στό ΚΚΕ επιδιώκει, καθώς λέει ο ίδιος, να δώσει «τήν άφορμή και για αυτοκριτική» στό ΚΚΕ.²⁹ Τήν άνυστεροβουλία του απέναντι στό κόμμα αυτό τήν υπογραμμίζει μέ τό γεγονός ότι δέν ενδιαφέρεται να πάρει θέση στό κομμουνιστικό κόμμα.³⁰ Όστόσο άσχολεϊται μέ τό ΚΚΕ, επειδή εκείνο «που ενδιαφέρει τό σοσιαλισμό είναι ή τακτική του *Ριζοσπάστη*. Και ή τακτική αυτή είναι δλέθρια και ο ζήλος μερικών ανθρώπων, που πιστέβουν πώς εργάζονται για τήν νίκη του προλεταριάτου, πολύ ύποπτος. Οί άνθρωποι αυτοί χρησιμοποίησαν και τήν εύκαιρία της δίκης του Γληνού,³¹ για να τον βρίσκουν και στό *Ριζοσπάστη* και στη *Νέα Έπιθεώρηση* μέ τό χυδαιότερο τρόπο».³²

Αντιπροσωπευτικό θά μπορούσε ως τό τέλος του 1931³³ να θεωρηθεί ότι υποστήριξε στό περιοδικό *Αναγέννηση* για τό θέμα τής κομματικής ένταξης

16. Αναφέρει ο ίδιος ότι κατά τις εκλογές του 1920 και του 1923 του είχε προσφερθεί θέση στους εκλογικούς συνδυασμούς τής φιλελεύθερης παράταξης (δπ. π., σ. 465).

17. Όπως εκείνη του Γ. Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας που κατείχε.

18. Στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης του προσφέρθηκε καθηγεσία (δπ. π.) ή ακόμα και ή πρωταναία, όπως αναφέρει ο ίδιος σε γράμμα του προς τον αδελφό του (*Στή μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού, Μελέτες για τό έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*. Αθήνα 1946, σ. 194), ενώ στό Πανεπιστήμιο τής Αθήνας «του προσφέρονταν οί ψήφοι των καθηγητών παρακλητικά» τό 1918, όπως σημειώνει στό περ. *Αναγέννηση*, δπ. π., σ. 465).

19. *Όπ. π.*

20. *Όπ. π.*

21. *Όπ. π.* Αυτή τήν άτεγκη ήθικη αντίληψη τή θεωρεί καντιανής προέλευσης ο Στρατής Σωμερίτης (*Η μεγάλη καμψη. Μαρτυρίες - Αναμνήσεις 1924-1974*. Μέρος πρώτο: «Από τή Δημοκρατία στό Φασισμό, 1924-1941», Αθήνα 1975, σ. 239). Εκεί όμως που φαίνεται ο «δαθύς χωρισμός του Γληνού από τή μαρξιστική-λενινιστική δογματική άκαμψία», συνεχίζει ο Σωμερίτης, «είναι στην είσαγωγή του στο *Σοφιστή* (που εκδίδεται τό καλοκαίρι του 1940 και για τήν όποία δέχτηκε και κάποια «διακριτική» κριτική από τό Γιάννη Ίμβριώτη - σύμφωνα με τή Ρόζα Ίμβριώτη (Ο Δημ. Γληνός: ή προμηθεική του θέληση γι' αναγέννηση), στο περ. *Έπιθεώρηση Τέχνης*, τευχ. 119-120 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1964), σ. 422 κ.έ.) - Ν.Τ.), όπου οί πλατωνικές και καντιανές καταβολές τής φιλοσοφίας του φαίνονται καθαρότατα» (Στρ. Σωμερίτης, δπ. π., σ. 239).

22. Στρ. Σωμερίτης, δπ. π., σ. 225-228, 232-236.

23. Στο περ.: *Αναγέννηση*, χρονιά Β', φυλλάδιο 10ο (Ιούνης 1928), σ. 467 σημειώνει ότι «είναι εργάτης μιάς ιδέας, που προσπαθεί να τήν κατανοήσει ο ίδιος και να τή μεταδώσει επιστημονικά. Αυτή δέβαια ή στάση δέν ικανοποιεί κανέναν από τούς φανατικούς ή τούς ύπόπτους σημαιοφόρους των πολιτικών διαδηλώσεων...».

24. *Όπ. π.*, σ. 466.

25. «Τόν ήθελαν (τό Γληνό, Ν.Τ.) διαδηλωτή του κόμματος; - Δέν είναι», δπ. π., σ. 467 -).

26. *Όπ. π.*, σ. 465.

27. *Όπ. π.*

28. *Όπ. π.*, σ. 465 κ.έ.

29. *Όπ. π.*, σ. 466.

30. *Όπ. π.* Γράφει συγκεκριμένα ο Γληνός: «Ο *Ριζοσπάστης* απαντά με σωρεία από προσωπικές βρισιές. Αυτές θά μάς ενδιέφεραν, αν κάμαμε εκείνο που φαντάζονται μερικοί άνθρωποι του *Ριζοσπάστη*. Αν διεκδικούσαμε δηλαδή προσωπική θέση μέσα στό κομμουνιστικό κόμμα. Ας ήσυχάσουν. Αν οί «λικιταριστές» καθώς λέει ο *Ριζοσπάστης* ζήτησαν να γίνουν δεχτοί στό κόμμα άνθρωποι σαν κι εμάς, εμείς ούτε τούς «λικιταριστές» γνωρίζουμε ούτε καμιά έντολή τούς δώσαμε ποτέ να ενεργήσουν για λογαριασμό μας».

31. Αφορά τήν υπόθεση του Παναίτ Ίστράτι.

32. Στο περ. *Αναγέννηση*, δπ. π., σελ. 466.

33. Από τά κείμενα του Γληνού (που είναι προσιτά μέ τήν έκδοση των τεσσάρων τόμων των εκδόσεων Στοχαστής, Αθήνα 1971-75) μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί ότι ή

του: «Μόνο τεράστια άγνοια, μόνο καθολική άπουσία επιστημονικού και φιλοσοφικού πνεύματος θά άπαιτούσε από έναν επιστήμονα νά τοποθετεί τόν έαυτό του μέσα στά σημερινά πλαίσια τής κομματικής παράταξης και μάλιστα στην Έλλάδα».³⁴

6. 'Ο Γληνός ώστόσο θά πάψει νά διαφοροποιείται έντελώς από τό ΚΚΕ μόνο τό 1934,³⁵ όποτε, όπως σημειώνει ή Ρόζα Ίμβριώτη,³⁶ τόν κερδίζουν οί προγραμματικές άρχές του ΚΚΕ· τότε τό κόμμα αυτό ύλοποιώντας σχετική άπόφαση τής ΚΔ έγκαταλείπει τήν πολιτική του «σοσιαλφασισμού»,³⁷ πράγμα πού όδηγει στην υίοθέτηση τής γραμμής του λαϊκού μετώπου.

'Ο Στρ. Σωμερίτης ύποστηρίζει ότι ή άλλαγή τής γραμμής του ΚΚΕ διευκολύνει τήν προσέγγιση του Γληνού προς τό κόμμα αυτό· μάλιστα θεωρεί τό Γληνό ώς τόν προπομπό του λαϊκού μετώπου στην Έλλάδα.³⁸

άπόσταση πού τόν χωρίζει από τό ΚΚΕ γίνεται όλοένα και μικρότερη, ιδιαίτερα, μετά τίς άρχές του 1932. Σχετικά δημοσιεύματα είναι:

- α) «Ποιοί δρόμοι άνοίγονται μπροστά στους νέους» στό: *Έκλεκτές σελίδες* IV, σ. 27-32 (Πρώτη δημοσίευση, στό: φοιτ. περιοδ.: *Μελέτη-κριτική*, τευχ. 4 (Μάης 1932), Άθήνα, σ. 23-26. Άναδημοσίευση, στό: *Στή μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού*, όπ. π., σ. 205-209).
- β) «'Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό» στό: *Έκλεκτές σελίδες*, IV, σ. 33-49 (Πρώτη δημοσίευση ώς πρόλογος στό όμώνυμο βιβλίό του Α. Kurella, έκδοση *Νέων Πρωτοπόρων*, Άθήνα (Ίούνιος 1932), σ. 5-27).
- γ) «'Πνευματικές μορφές τής αντίδρασης» στό: *Έκλεκτές σελίδες*, IV, σ., 50-94 (Πρώτη δημοσίευση στό περιοδ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, φ. 10,11,12 (Σεπ., Όχτ., Νοε., Δεκ. 1932), 1,2, (Γεν., Φλεβ. 1933).
- δ) 'Απάντηση σέ θεληματικές άπορίες στό: *Έκλεκτές σελίδες*, IV, σ. 95-100 (Πρώτη δημοσίευση στό περ.: *Νέοι Πρωτοπόροι*, φ. 3-4 (Μάρτης-Άπρίλης 1933), σ. 106-107 κλπ.
34. Στο περ. *Άναγέννηση*, όπ. π., σ. 466.
35. 'Η χρονική περίοδος αυτή (1931-1934) είναι ιδιαίτερα ταραγμένη για τό ΚΚΕ: τό 1931 έπεμβαίνει ή Κομμουνιστική Διεθνής (ΚΔ) στά έσωτερικά του ΚΚΕ και διορίζει νέα ήγεσία επιβάλλοντας τό Ζαχαριάδη (Α. Ήλεφάντης, *Ή επαγγελία τής αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και άστυρισμός στον μεσοπόλεμο*. Άθήνα - 1979, σ. 112, κ.έ.). 'Η διαμάχη ώστόσο ανάμεσα στις μερίδες πού προϋπήρχαν ή προέκυψαν από τήν επέμβαση τής ΚΔ έξακολουθούσε. Στο πλαίσιο αυτό ό Παντελής Πουλιόπουλος, άλλοτε Γραμματέας του ΚΚΕ, τήν περίοδο αυτή ήγετικό στέλεχος τής τροτσκιτικής ομάδας «Σπάρτακος», επιτίθεται εναντίον του Γληνού, στον όποιο καταλογίζει ότι, ενώ είναι ένας «άπό μερικούς σοφούς πού ήλικιωθήκανε ύπηρετώντας τήν ιδεαλιστική φιλοσοφία και τή μικροαστική σύγχυση...» (Π. Πουλιόπουλου, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Έλλάδα*, Άθήνα 1972 (1934), σ. 70, ύποσ. 2), «...προβάλλουσε πάνω από ένδοκομματικές διαφορές για νά γίνουν ένα είδος μισοεπίσημα πνευματικά προκαλύμματα τής γυμνής άπ' αυτή τήν άποψη σταλινικής διοίκησης...» (όπ. π.) Στή συνέχεια αναφέρει: «Φανταστείτε τους δψιμους προστάτες τής εργατικής τάξης - πού στό βάθος περιφρονάνε - νά διαδραματίζουν τόν ρόλο του δάσκαλου τής (καθαρής) μαρξιστικής διαλεκτικής» (όπ. π.).
36. Ρόζα Ίμβριώτη, όπ. π., σ. 421
37. Άγγελος Ήλεφάντης, όπ. π., σ. 93
38. Στρ. Σωμερίτης, όπ. π., σ. 29. Τήν άποτελεσμένη μορφή τής όρίσκει ή πολιτική του λαϊκού μετώπου «τήν εποχή του ΕΑΜ» (όπ. π.), του όποιου τήν προγραμματική διακήρυξη έγραψε, όπως είναι γνωστό, ό Γληνός, «Τί είναι και τί θέλει τό ΕΑΜ» (*Έκλεκτές σελίδες*, IV, σ. 141

Άντίθετα ό Δελμούζος ύποστηρίζει πώς ό δρόμος πού χάραξε ό Γληνός με τή διάσπαση του ΕΟ τόν όδηγούσε κατά τρόπο αναπόδραστο στό κόμμα αυτό.³⁹ Πάντως ό Γληνός θά γίνει μέλος τής Συντακτικής Έπιτροπής του κομματικού περιοδικού του ΚΚΕ, *Νέοι Πρωτοπόροι* μετά τό 1933.⁴⁰ Τό 1934 (4 Αύγ.-20 Σεπ.)⁴¹ ταξιδεύει με τόν ποιητή Κώστα Βάρναλη στην Σοβιετική Ένωση «προσκαλεσμένος από τήν Ένωση Σοβιετικών Συγγραφέων».⁴²

'Η παραπέρα πορεία του Γληνού είναι ή ακόλουθη: τό 1936 (Ίανουάριος) εκλέγεται βουλευτής του Παλ-λαϊκού Μετώπου ως συνεργαζόμενος με τό ΚΚΕ.⁴³ Κατά τή ρητή διατύπωση τής Ρόζας Ίμβριώτη προσχωρεί ό Γληνός στο ΚΚΕ τήν ίδια χρονιά.⁴⁴ Άντίθετα, ό Στρ. Σωμερίτης μεταφέρει τήν πληροφορία ότι ό Γληνός γίνεται μέλος του κόμματος αυτού, όταν είναι κρατούμενος στην Άκροναυπλία⁴⁵ και ότι, άργότερα, γίνεται και μέλος τής Κεντρικής Έπιτροπής και του Πολιτικού Γραφείου του ίδιου κόμματος⁴⁶.

Τό γεγονός, πάντως, ότι ό Γληνός δέν έμεινε άπλό μέλος του ΚΚΕ, αλλά έγινε, τουλάχιστον, μέλος τής Κεντρικής του Έπιτροπής πρέπει νά θεωρείται άδιαμφισβήτητο, άν λάβει κανείς υπόψη του τή μαρτυρία του Κώστα Καραγιώργη: «...ό Γληνός, ό "Ορέστης" τής παρανομίας, πού είχε όριστεί εισηγητής στην 10η όλομέλεια τής Κεντρικής Έπιτροπής του ΚΚΕ (Γενάρης 1944) είχε πεθάνει λίγες μέρες πριν από τήν όλομέλεια...».⁴⁷

κ.έ.) Μάλιστα «κατά τίς πληροφορίες πού είχαν διαφραγεί τότε, τίς διαπραγματεύσεις τής περιφημης συμφωνίας Σοφούλη-Σκλάβαινα τίς είχε αναλάβει ό Δημ. Γληνός». (Στρ. Σωμερίτης, όπ. π., σ. 240).

39. Α.Π. Δελμούζος, *Παιδεία και Κόμμα*, όπ. π., σ. 85 κ.έ.
40. Άγγελος Ήλεφάντης, όπ. π., σ. 138 κ.έ.
41. «Στή μνήμη» ... όπ. π., σ. 204.
42. Τάσος Βουρνάς, όπ. π., σ. 72. 'Εντυπώσεις του από τό ταξίδι αυτό δημοσιεύει ό Γληνός στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος*, καθώς λέει ό Βουρνάς, όπ. π. «σε κάπου έκάτο συνέχεια».
43. Κι όχι όπως λανθασμένα γράφει ή Ρόζα Ίμβριώτη τό 1935 (όπ.π., σ. 421) (Πρβλ. *Στή μνήμη ...*, όπ. π., σ. 236)
44. Ρόζα Ίμβριώτη, όπ. π., σ. 421
45. Στην Άκροναυπλία όρίσκει μετά τήν 7.5.1937 (πρβλ.: *Στή μνήμη ...*, όπ. π., σ. 204). Πάντως πρέπει νά θεωρηθεί ως βέδαιο ότι ό Γληνός έγινε μέλος του ΚΚΕ πριν από τήν 4. Αύγ. 1936, όπως ύποστηρίζει και ό Θ. Λυκογιάννης, *Στή μνήμη...*, όπ. π., σ. 110.
46. Στρ. Σωμερίτης, όπ. π., σ. 238.
47. *Στή μνήμη ...* όπ. π., σ. 62. 'Ο Γληνός είχε πεθάνει στις 26 Δεκεμβρίου 1943.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΤΟΥ ΒΡΕΤΤΑΝΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

Ήφ'ότου ο Τόνυ Μπέν ανακοίνωσε ότι σκοπεύει να θέσει υποψηφιότητα για την ύπαρξη του Έργατικού Κόμματος στο έτησιο Συνέδριο του Οκτωβρίου, δεν έχει περάσει σχεδόν καμιά μέρα, χωρίς ο «έγκυρος βρετανικός τύπος» και τα κρατικά μέσα ενημέρωσης να σχολιάσουν τις διαφωνίες και τις ξιφίδες που ξεσηκώθηκαν από τότε.

Η «άπειλη» που αίφρεται στη βρετανική πολιτική σκηνή είναι σαφής: η άριστη πτέρυγα του Έργατικού Κόμματος είναι πιά σε θέση να παραμερίσει τους κατεστημένους πολιτικούς από την ηγεσία και μέσα από μία σειρά αλλαγών στη διάρθρωση και τη λειτουργία του κόμματος να υιοθετήσει μία ριζοσπαστική πολιτική απέναντι στη σημερινή κρίση.

Σταθμός σ' αυτή την πορεία της άριστης πτέρυγας ήταν η απόφαση του ειδικού Συνεδρίου του Γουέμπλεϋ, όπου τον περασμένο Ιανουάριο εγκρίθηκε η πιο «άκραία» πρόταση για το σύστημα εκλογής της ηγεσίας.

Σύμφωνα με το νέο σύστημα ο αρχηγός (που είναι και πρωθυπουργός όταν το κόμμα είναι στην εξουσία) και ο ύπαρχηγός εκλέγονται από ψήφους που προέρχονται κατά 40% από τα συνδικάτα, 30% από την κοινοβουλευτική ομάδα και 30% από τις τοπικές οργανώσεις του Κόμματος. Στην τελική ψηφοφορία ήττήθηκε τόσο η ισόρροπη πρόταση της Εκτελεστικής Επιτροπής (από ένα τρίτο), όσο και η ισορροπιστική του Μάικλ Φούτ (25, 50, 25% αντίστοιχα).

Η άριστερά είναι αρκετά ισχυρή στην Κοινοβουλευτική Ομάδα (ο Τόνυ Μπέν ήρθε έπιλαχών στις εκλογές της σκιώδους κυβέρνησης), διαθέτει όμως αξιόλογη πρόσβαση στα συνδικάτα και ακόμα μεγαλύτερη στις τοπικές οργανώσεις. Ωστόσο, η άριστη πτέρυγα δεν είναι μία ομοιογενής και πειθαρχημένη ομάδα. Χαρακτηρίζεται κυρίως από ορισμένες προσωπικότητες και από μία σειρά ριζοσπαστικές απόψεις, υιοθετημένες από κομματικά σώματα (Συνδιάσκεψη ΕΕ), κομμ. οργανώσεις (Νεολαία Έργατικού Κόμματος, Επιτροπή Εκδημοκρατισμού Ε.Κ., ή τροτσκίζουσα τάση «Μίλιταντ» κλπ) ή οργανισμούς που υποστηρίζονται από το Κόμμα (Έκστρατεία Πυρηνικού Αφοπλισμού - CND, Αντιναζιστική Ένωση - ANL κλπ).

Ανάμεσα στους πρώτους διακρίνονται οι Τόνυ Μπέν (πρώην υπουργός Βιομηχανίας και κατόπιν Ένεργειας), ο Έρικ Χέφερ (πρώην μέλος του Κ.Κ. που αποχώρησε μετά την εισβολή στην Ουγγαρία το 1956, διατέλεσε μέλος του τροτσκίζοντος Σοσιαλιστικού Κόμματος Έργατών - SWP και έγινε μέλος του Ε.Κ. το 1959), ο Σκάρτζιλ, πρόεδρος των άνθρακωρύχων, ένα από τα ισχυρότερα «πόστα» της Βρετανίας κ.ά.

Οι κυριότερες θέσεις τους είχαν προταθεί από την ΕΕ και εγκρίθηκαν από το Συνέδριο του Οκτωβρίου. Περιλαμβάνουν την επέκταση του δημόσιου τομέα για να απορροφηθεί η υπάρχουσα πρωτοφανής ανεργία, την έπιβολή έπιλογικού έλέγχου εισαγωγών, τον μονομερή πυρηνικό αφοπλισμό και την έξοδο της Βρετανίας από την ΕΟΚ.

Η πλήρης εφαρμογή των θέσεων αυτών από μία έργατική κυβέρνηση θα ισοδυναμούσε με ύπνωση της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, που πραγματοποιείται σήμερα με την ανυποχώρητη μονεταριστική πολιτική της Θάτσερ, θα δημιουργούσε ίσως άξεπεράστα προβλήματα (καθώς θα συνοδευόταν από παρόμοια στην ύπολοιπη Εύρώπη) στην πυρηνική ανάπτυξη του ΝΑΤΟ και θα κλονίζε καίρια την γραφειοκρατικοποιημένη Κοινότητα. Υπάρχει βέβαια πάντα το παράδειγμα της προηγούμενης έργατικής κυβέρνησης που τελικά δεν έφαρμοσε ούτε τον περιορισμένο έλεγχο εισαγωγών, ούτε την επέκταση των δημοσίων δαπανών μετά την ώμη έπέμβαση του ΔΝΤ, παρ' όλο που η ΕΕ είχε έπιμείνει στην υιοθέτησή τους. Ποιος όμως μπορεί πιά να έγγυηθεί μία παρόμοια άνεση στην κυβέρνηση που ο πρωθυπουργός της θα εξαρτάται άπυευθείας και κατά πλειοψηφία από τους συνδικαλιστές και τη βάση του κόμματος, όταν μάλιστα αυτό είναι άπαλλαγμένο από τα πιά δεξιά στοιχεία του μετά τον σχηματισμό του ΣΔΚ;

Αν και η κυριαρχία της άριστης στο Ε.Κ. δεν μπορεί να προεξοφληθεί, είναι αισθητό σε όλους ότι έχει δρομολογηθεί, και το πρώτο ζήτημα που αναδύεται είναι εάν και πώς θα διατηρηθεί το δικομματικό σύστημα, που επί δεκαετίες τώρα εξασφάλιζε μία άπρόσκοπτη καπιταλιστική ανάπτυξη με το μέγιστο δυνατό κοινωνικό consensus (ή περίφημη διαδικασία STOP & GO).

Τά σενάρια που «δουλεύονται» είναι φυσικά πολλά: Το πιά εύδιάκριτο είναι η προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου πολιτικού πόλου, που θα εναλλάσσεται με τους Τόρυδες και έπιβάζεται θεβιασμένα για να γεννηθεί από τους Φιλελεύθερους και το νεότευκτο ΣΔΚ. Οι σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης είναι ύπερβολικά γενναίο-

δωρες, ή αδυναμία τους όμως να πετύχουν έστω και μία εϋπρόσωπη παρουσία στις τωρινές τοπικές εκλογές δείχνει ίσως καλύτερα την πραγματικότητα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πώς ενώ τις παραμονές τής αποστασίας τους από τό Ε.Κ. είχαν τήν όμόθυμη παρότρυνση τών μέσων ενημέρωσης, ό διορατικότερος Eeonomist χρησιμοποίησε μία δριμεία και σαρκαστική γλώσσα γιά να τούς πεί ότι τό καλύτερο πού έχουν να κάνουν είναι να παραμείνουν στό Ε.Κ. και να αγωνιστούν γιά τις ιδέες τους από τά μέσα(!).

Έχοντας χάσει μία μάχη, αλλά ελπίζοντας να κερδίσουν τόν πόλεμο, οι «κεντρώοι» και όσοι «δεξιοί» παρέμειναν στό Ε.Κ. προσπαθούν μέ κάθε τρόπο να αποτρέψουν είτε τήν παραπέρα κατάληψη κομματικών πόσων από στελέχη τής άριστεράς είτε τόν παραμερισμό τών θέσεων πού προβάλλουν. Ό ίδιος ό Φούτ, πού ή άνοδός του θεωρήθηκε «ελιγμός τής άριστεράς», έσπευσε να δηλώσει μετά τήν απόφαση τού μονομερούς άφοπλισμού ότι «μ. ναί μέν δέν θά δεχτούμε ως κυβέρνηση τήν εγκατάσταση νέων πυρηνικών όπλων, αλλά δέν πρόκειται να μειώσουμε τήν άμυντική ισχύ τής χώρας...», πράγμα πού όρθά άποδόθηκε ότι τό ζήτημα είναι να προλάβουν να εγκατασταθούν οι πύραυλοι επί Θάτσερ.

Η αντίδραση τού Φούτ πάλι, αλλά και άλλων στελεχών τού Ε.Κ. στήν ύποψηφιότητα τού Μπέν, ήταν ακόμα πιο όξεία καλώντας τον δημόσια και έπανειλημμένα να παραιτηθεί τών ήγετικών του φιλοδοξιών γιά να διασωθεί ή κομματική ένότητα, δηλ. μέ άλλα λόγια να διατηρηθεί ό Ντένις Χήλυ στήν ύπαρξηγία ως εϋπρόσωπος συνδετικός κρίκος και έγγυητής πρós τό βρετανικό κατεστημένο και τό ΔΝΤ. Η Τζούντιθ Χάρτ (μέλος τής ΕΕ τού ΕΚ) μάλιστα έιπε άνοικτά ότι «... ένδεχόμενη ήττα τού Μπέν θά ίσοδυναμεί και μέ ήττα τής πολιτικής του πού έχει σέ μεγάλο μέρος υιοθετηθεί από τό κόμμα...». Ό Έρικ Χέφερ από τή δική του σκοπιά είναι πιθανό να ύποβάλλει κι αυτός ύποψηφιότητα ύπαρξηγίας διασπώντας έτσι τό δυνητικό άριστερό μέτωπο, ή σίγουρη όμως ύστέρηση του από τόν Μπέν θά τόν τοποθετούσε όριστικά σέ δεύτερη μοίρα, ενώ τώρα μπορεί να θεωρείται «ίσοδύναμος», μέ ισχυρότερη μάλιστα πρόσβαση στα συνδικάτα, άπ' όπου και προέρχεται.

Ό ίδιος ό Τόνυ Μπέν, άφού πρώτα άπαρνήθηκε τις εκκλήσεις τού άρχηγού του, τόνισε ότι είναι άνυποχώρητος στήν ύποψηφιότητά του γιάτί «... οι συχνές κομματικές εκλογές, ιδίως μέ τό νέο σύστημα, δίνουν τήν ευκαιρία στό κόσμο τού κόμματος να συζητήσει και να επιλέξει τήν πολιτική και τούς εκπροσώπους του...» (ΣΣ. δέν μπορώ να άποφύγω τόν πειρασμό να αφιερώσω αυτό τό άπόσπασμα σέ όσους στήν Ελλάδα ισχυρίζονται ότι έχουν στενούς δεσμούς μέ τό Ε.Κ. και ιδιαίτερα μέ τήν άριστερή του πτέρυγα. Στους ίδιους αφιερώνεται και ή δημόσια διαμάχη Φούτ-Μπέν μέ τήν παράκληση να σκεφτούν πόσο δυνατό θά ήταν εδώ κάτι αντίστοιχο).

Η δυναμική κατάσταση πού έπικρατεί σήμερα στό Ε.Κ. θά έχει φορτιστεί ακόμα περισσότερα ως τό Συνέδριο τού Όκτωβρίου, όπου ή πολιτική ταυτότητα και ή σύνθεσή του μπορεί να αλλάξουν τόσο ώστε μέ βάση τις σημερινές τάσεις τού έκλογικού σώματος και τόν πόλεμο φθοράς τών μέσων ενημέρωσης, να προσλάβει διαστάσεις «κινδύνου» ή περίπτωση άνόδου του στήν έξουσία, άκριβώς γιάτί θά είναι σέ θέση να φέρει σέ πέρας ένα ριζικότερο πρόγραμμα κοινωνικών αλλαγών. Σέ τέτοιες συνθήκες θά είναι πολύ πιθανή ή λήξη τής έποχής τής εκ τού άσφαλούς κυβερνητικής εναλλαγής και ή υιοθέτηση από τις κυρίαρχες τάσεις κάποιας παραλλαγής τού γαλλικού προτύπου μονοκομματικής διακυβέρνησης. Τό να κάνει, βέβαια, κανείς προβλέψεις από δώ και πέρα δέν διαφέρει και πολύ από τή χειρομαντεία. Πολύ περισσότερο όταν τόν τελευταίο καιρό ή βρετανική κοινωνία κυριαρχείται από «άπροσδόκητα» και ακόμα άγνωστης διάρκειας και έντασης προβλήματα (άνεργία, παρατεταμένη ύφεση, φυλετικό, άναζωπύρωση τής Β. Ίρλανδίας κ.λπ.), πού προφανώς θά καθορίσουν άποφασιστικά τήν τελική μορφή τού άναδιαμορφούμενου πολιτικού χάρτη.

Νίκος Χριστοδουλάκης
4/5/1981

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

‘Επιμέλεια τεύχους: *Μαριάννα Δήτσα.*

Περιεχόμενα

Χριστόφορος Λιοντάκης

ὁ ρόλος

‘Ιβάν Γκαντζάνσκι

ποιήματα

μετάφραση: ‘Ελλη Σκοπετέα

Μπράιαν Πέττιν

Ὁδή σέ Ουράνια Μουσική

Γιώργης Γιατρομανωλάκης

Τρόποι ἀπόκρυψης καί παραλλαγῆς
ενός πού φυγοδικεῖ γιά φόνο
(ἀπόσπασμα)

Κάθριν Μάνσφηντ

- ‘Ανηθο τουρσί

- ‘Αποκαλύψεις

μετάφραση: Μαρία Λαϊνᾶ

Χίλιες καί μιά νύχτες

‘Η ἱστορία τῆς ωραίας Ζουμουρρούντ
μέ τόν ‘Αλισάρ, γιό Εὐδόξου
(ἀποσπάσματα)

μετάφραση: Σεραφεῖμ Βελέντζας

Παναγιώτης Μουλλάς

Από τή μεριά τοῦ Φλωμπέρ

Κλεοπάτρα Λεονταρίτη

‘Η ποίηση τῆς Ζωῆς

- ‘Η νεορομαντική βιοθεωρία τοῦ Καζαντζάκη
(ἀπόσπασμα:

- Διαμεσότητα καί σωτηριολογική ἀμοιβαιότητα -)

Βαγγέλης Μπιτσιώρης

‘Οψεις τῆς «θεματικῆς κριτικῆς» τοῦ Σταρομπίνσκι

Ζάν Σταρομπίνσκι

‘Η κριτική σχέση

μετάφραση: Βαγγέλης Μπιτσιώρης

Χριστόφορος Λιοντάκης

Δ.Ν. Μαρωνίτης

‘Οροι τοῦ λυρισμοῦ στόν ‘Οδυσσεά ‘Ελύτη

Γιάννης Χάρης

‘Αναζητώντας τή «δομή τῆς φραστικότητος»

Μαριάννα Δήτσα

Αργῶ

Χριστόφορος Λιοντάκης

‘Ο ρόλος

1

Κάνω στό ρόλο δοκιμές
Συνήγορος καί μάρτυρας
γιά ένα ατύχημα θανατηφόρο
ἐδῶ καί πέντε χρόνια.
Σ’ ἀρώματα μοιχείας
ἐπιπλέον φωνές καπνοῦ.
Συνάδελφο χαμόγελο
στό δέρμα μου κνησιμοί
γωνίες ἀπό βλέμματα
ὄπως ἐκείνες πού μιλιούνται
στά δημόσια λουτρά.

2

Ἐκεῖ θά προτιμοῦσα νά σέ γνώριζα
στή γεωμετρία τῶν ἀτμῶν,
ὄχι ἐπίσημοι ἰσκιοί,
σθησμένα στό δάπεδο τσιγάρα,
λέξεις ὑπό αἴρεση
νά συνεργοῦν στό φόβο
πού μόνο συμπεραίνεται. Ὁχι.

3

Οἱ κινήσεις μου ἐρεθίζουν τήν αἴθουσα
οἱ κινήσεις σου φθείρουν τή στολή σου.

4

Πλησιάζοντας – θά πρέπει νά ’τανε γυναίκα λαθρεμπόρου·
πόσο τό διάλειμμα;
κι ἐσύ χαμόγελο, ὁ κυνόδοντας ὑγρός ἀπό χρυσάφι:
προλαβαίνουμε, εἶναι κοντά τό ξενοδοχεῖο.

5

Ἐπ' τῆ μεριά τοῦ ἄλλου δέν φυσοῦσε·
 ἢ καθαρεύουσα κλητήρας σέ ἀνακαλεῖ στό ρόλο:
 – Κι ὅταν σᾶς ἀπευθύνομαι, νά χαιρετᾶτε.
 Τεντώνοντας τά πέντε δάχτυλά σου
 σᾶς ἔχω γραμμένους, καί μοῦ ἐκλείσες τό μάτι.
 Ὑπέροχη ἡ ρομφαία σου
 τό γέλιο τους παγώνει.

6

Γιά πέντε χρόνια μισθοφόρος
 συμφωνεῖς χωρίς νά συμφωνεῖς·
 θά προτιμοῦσες νά κυβερνᾶς πορνεῖο.
 Στό μικρό σου δάχτυλο
 λευκό μεγάλο νύχι
 στάζει ξυλοδαρμούς.
 Τό γκρίζο σου μέ τό πολύχρωμό τους
 δέν γίνεται νά τό ἀνταλλάξεις.
 Κλέβοντας τόν ἱλιγγο
 ξεπλένεις τή συμμετοχή σου
 καί σπέρματα παλίμψηστα ξενοδοχείου.

7

Ἐκεῖ θά προτιμοῦσα νά σέ γνώριζα:
 ὁ φόβος θά ἔταν μέ τό μέρος μας –
 Καί ἡ εὐλάβεια τοῦ γυμνοῦ,
 οἱ λαματικοί κρουνοί
 ἢ ἕνα συμβάν θανατηφόρο.

Τά ὑπόλοιπα θά τά διηγηθεῖς ἐσύ,
 σίγουρα ἀλλαγμένα.

Μπράιαν Πέττιν

Ὡδή σέ Οὐράνια Μουσική *
(ἢ Εἶναι Τό Κορίτσι Πού Τραγουδάει Στό Μπάνιο)

Δέν εἶναι οὐράνια μουσική εἶναι τό κορίτσι πού τραγουδάει στό μπάνιο.
Φαίνεται. Ἄν καί χειμῶνας
τά δέντρα ἔξω ἀπό τό παράθυρό της πέταξαν φύλλα
κάθε λογιῆς λουλούδια ξεπροβάλλουν ἀπό τό σανιδένιο πάτωμα.
Συλλογιέμαι – «τί βρώμικο παιχνίδι πᾶν νά μοῦ σκαρώσουν;»
Τά λιανίζω μέ τό ψαλίδι μου οὐρλιάζοντας
«Θέλω μονάχα Καλόπιστα οὐράνια μουσική!»
Ἀκούγοντάς το σταματάει τό τραγούδι.
Τό κορίτσι δῆλκε τώρα ἀπό τό μπάνιο καί χτυπᾷ τήν πόρτα μου,
«Σᾶς ἐνοχλεῖ τό τραγούδι μου;» χαμογελάει μπαίνοντας,
«εἶπατε πῶς εἶναι ἀνήθικο ἢ αἰσθησιακό;
Καί μέ συγχωρεῖτε, τό μπουρνούζι μου γλιστρᾷ».
Ἐνα θερμό ξανθό πλάσμα
βροντῶ τήν πόρτα πάνω στά στήθια της οὐρλιάζοντας
«Θέλω μονάχα Καλόπιστα οὐράνια μουσική!»

Πολύ ἀργότερα στή ζωή φορῶ τ' ἀκουστικά μου.
Τί ἔχω κάνει στό κορμί μου, παραμελώντας το,
μέ τό νά χωρίζω τά πράγματα σέ τόσα πολλά μέρη τά χέρια μου
δέν μποροῦν νά διορθώσουν τίποτε; Τ' ἀστέρια, τά πούστικα, λουφάζουν.
φΚάτω στό μπάνιο τώρα ἡ κόρη της τραγουδάει.
Γυρίζοντας τ' ἀκουστικά μου στήν ψηλότερη ἔνταση
Σκύβω κοντά στό σανιδένιο πάτωμα ἐλπίζοντας
ἕνα τραγούδι ἔστω νά τό διαπεράσει.

* Ἀπό τόν τόμο «Οἱ ποιητές τοῦ Λίβερπουλ» πού θά κυκλοφορήσει τόν ἐπόμενο μήνα ἀπό τίς ἐκδόσεις «Μπάμπη Μπαρμπουνάκη».

Ὁ Μπράιαν Πέττιν (Brian Patten) γεννήθηκε τό 1946 στό Λίβερπουλ καί φοίτησε σέ μιά πρότυπη Μέση ἐπαρχιακή σχολή. Ἐμφανίστηκε πολλές φορές μπροστά σέ κοινό «παίζοντας» ἢ καλύτερα, «παρασταίνοντας» τά ποιήματά του. Ἐχει δώσει διαλέξεις σέ πολλές πόλεις τῆς Ἑθρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς καί πρόσφατα ἐπισκέφθηκε καί τήν Ἑλλάδα. Ἐχει ἐκδώσει πολλές ποιητικές συλλογές καί ἔχει ἐπανελημμένα ἀνθολογηθεῖ. Ἀσχολεῖται καί μέ τήν παιδική λογοτεχνία. Τά τελευταῖα χρόνια ὁ Πέττιν ζεῖ στό Λονδίνο.

Ὁ Πέττιν εἶναι ὁ νεώτερος ἀπό τούς «Ποιητές τοῦ Λίβερπουλ» καί σέ πολλά σημεία ὁ πιό παραδοσιακός ἀπ' ὄλους, ὅσον ἀφορᾷ τούς «σκοπούς» του. Ἡ ποίηση, λέει, εἶναι ἰδιωτική ὑπόθεση τοῦ καθενός... Ἐχιναι ἕνα δῶρο γι' αὐτό πρέπει νά χαρίζεται ἔτσι, ἐλεύθερα στόν κόσμο! Δέν εἶναι πιά μάθημα, δέν προσπαθεῖ νά μᾶς μορφώσει ἢ νά δώσει ἕνα μήνυμα...

Ίβάν Γκαντζάνσκι

ποιήματα

μετάφραση: Έλλη Σκοπετέα

Άστακοί

Quandoque dormitat et bonus Homerus
σέ κάποιον απ' τούς λόφους του πού ξέμειναν
σ' ένα νησί του ἐρημωμένο
σ' άσπρο σάν ἐκκλησία ξενοδοχείο
σέ νέου ούρανοῦ τό κοντραμπάσο
κόκκινοι άστακοί μεγάλοι ζουμεροί καλό φαί

οί δυνατές όσμές κι ό πόθος μιās συνάντησης
τραβάνε μιά μικρή ρωμιά φευγάτη
πού 'θελε μέ τά μάτια της
γι' αυτά πολλά θά πούμε άκόμα
νά καταπιεί τή χώρα της
μαζί κι ό ποιητής εκείνος
περιφερόμενος μέ τήν έλληνική πληγή

κι ήταν τά μάτια της από καμένη ζάχαρη
πού σκόρπισε σέ μαύρες άκροθαλασσιές
μέσα τους δάκρυα και βροχές νησιώτικες
στή συμφωνία πού δέν έγινε κρύβανε τήν άνημποριά
νά ξεκουνήσουν νά χτυπήσουν νά μουσκέψουνε τή γή
τήν ιστορία πού στέρεψε

σπέρμα τής θάλασσας στό δέρμα της
συντηρημένο σέ στεγνή λαγνεία
κυλούσε στίς δίπλες τής κοιλιās της
φεύγοντας απ' τόν άγριο πίδακα πετρέλαιο
πού 'χαμε κατά νοῦ ν' αυξήσουμε τήν πίεση
νά ξαποστείλουμε τό άνείδωτο θεριό

ήρθε ή βροχή και τό θεριό δέν βγήκε
και μεις πάντα κοιτούσαμε τήν τουρκική άκτή
και λογαριάζαμε βαλκανισμούς

κοντοσταθήκαμε στή ζουμερή της γλώσσα
τή διπλωμένη σέ ψυχρό φύλλο από μέταλλο
όπου τυλίγουνε συνήθως

Ivan Gadjanski. Άπό τούς σημαντικότερους εκπροσώπους τής σύγχρονης σερβικής ποίησης. Γεννήθηκε τό 1938 στό χωριό Jaša Tomić του Μπανάτου (Βοϊβοδίνα). Σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή του Βελιγραδίου, όπου ζει και εργάζεται σήμερα. Ποιητικές συλλογές: Vojvodina (Βελιγράδι 1975), Banat (VRSAC 1976), Gimnastica (Νόβι Σάντ 1977). Η μετάφραση έγινε από τά σέρβικα).

μεγάλους ζουμερούς κόκκινους άστακούς
 στίς άσπρες άποθήκες τών ξενοδοχείων
 δέ φάγαμε τή γλώσσα της
 μονάχα πού τά λέγαμε μέ τό κρασί
 σέ τούτο τό τυχαίο ξενοδοχείο
 άσπρο σάν εκκλησιά
 στήν παχιά στάχτη
 τής ίδιας τής ψυχής μας

ή ρωμιπούλα μας πολύ άργότερα
 μιλούσε για τόν σοσιαλισμό μέ κάποιο δέος
 αλλά μέ μιά έκσταση πού άντηχούσε
 στίς κούφιεσ δαγκάνεσ ήχεία άσύμμετρα
 τών φαγωμένων άστακών

τό κέφι μας ξανάστρωσε
 όταν πιά ήπιαμε κρασί καμπόσο
 κι οί άστακοί ζωντάνεψαν
 και μέ τόν καρλομάγνο επικεφαλής
 φάγανε πρώτα τήν ιερουσαλήμ και τηνε χάρηκαν
 κι έπειτα έμάσ και τήν κωνσταντινούπολη μάσ ξεκοκάλισαν
 μέ δαγκάνεσ πετρωμένες ήχερές υστερικές
 και θγήκανε άργά στή βαθιά θάλασσα
 τρεκλίζοντας μέ ήδονή
 ακολουθώντας ίχνη πού τ' άναγνωρίζαμε
 δρόμων περπατημένων

(*Gimnastika*)

(*Vojvodina*)

ώκεανού τρεχόμενου άνεμος
 στή ράχη λίγος θάνατος
 φέρνει μαζί μ' άλάτι
 ρωτήματα και μνήμεσ

κι εκεί ψάρια βουδά μιλούν
 στού καθαρού καιρού τά δίχτυα σπαρταρώντας

ώκεανού τρεχόμενου άνεμος
 μέ νέα δίχτυα παίζει

στόν ώκεανό μακριά
 άπ' τά δικά σου
 άπ' τά δικά μου μάτια

(*Banat*)

σκόνη

πρίν γκρεμιστεί ό ούρανόσ
 μέ τήν τρικλοποδιά μας
 βρώμισε ό θάνατος

δάκρυ στό μάτι τής ευρώπησ
 πού τήν κέντησε άγκάθι

Βελιγράδι

μιά πόλη τήν αγάπησες για εκείνο πού τελικά μπορεί

σάν γέροντας και ξένος
φτάνεις νωρίς ένα πρωί
για παράδειγμα
και πρωτονιώθεις
πώς μέσ σε δρόμους νεαρούς
πού τρυφερά τρυπώσανε στ' άλλοτινά χωράφια
πίσω από μάτια και τά χέρια άπλωμένα για τό φίλο
ώραίο φανερώνεται τό πρωτοκατακλυσμιαίο θαῦμα

χρόνια πού κατακάθισαν σε έναν τόπο
πουλί του έφέρανε από τή ράχη τής ασίας
και γεροτυφλοπόντικα πού μαγεμένος άπ' τή νιοτή
και νηστικός
κάτω άπ' τό χῶμα παρακολουθεϊ
τρέχοντας μέσα στῶν ιστορικῶν συνηθειῶν τή μήτρα
τό οὐράνιο πέταγμα ζεύγους άδέσποτου αυτόματων φτερῶν

στρατοί κι άέρηδες
υπομονετικά περιγραμμένοι στά βιβλία
μπορουνε και ν' άγνοηθοῦν σε τέτοια πόλη γέρικη
σου άρκούν τά παιδεμένα χνάρια
σου υπόγειου ταξιδιώτη τόν εγκέφαλο
είτε σε κάποια δεύτερη καρδιά σου
πού καταπιάνεται
θέλοντας και μή θέλοντας
μέ διδαγμένη γυμναστική

τραγούδια ή τυχαία οὐράνια μοτίβα μογγολικής επιδρομής
για παράδειγμα
κουβαλημένα από τόν άνεμο κι από τίς περιστάσεις
χάνονται ή ξεμένουνε για τούς ιστορικούς
του λίμπο τό κομμάτι εντός σου
τό υπομονετικά έξασκημένο
διαθέτει πρότυπα για χώρους στάθμευσης τώρα άπαραίτητους
αυτοκινήτων για παράδειγμα
είτε για ξανανιώματα μέ τεχνικές yin yang έγκαταλελειμμένες

σάν γέροντας και ξένος μια πόλη τήν αγάπησες για εκείνο πού μπορεί

Ή κατάσταση

ή εξέλιξη τής καταστάσεως είναι τέτοια
πού τό άναμενόμενο εκπληροῦται
τουτέστιν πάμε πίσω στην αρχή
αρχή πού δέν μπορεί πιά νά υπάρξει
γιατί τραβήξαμε μακριά
πρός τήν εκπλήρωση του άπωτάτου στόχου

ή πλήρης υλοποίηση του όποιου
θά άκύρωνε κάθε δυνατότητα
για περαιτέρω εξέλιξη τής καταστάσεως
πού τείνει προς τό ως άνω τέλος

(*Tassle Dance*, 1979)

Γιώργης Γιατρομανωλάκης

Τρόποι απόκρυψης και παραλλαγής ένός πού φυγοδικεί για φόνο

(Απόσπασμα από τό ανέκδοτο μυθιστόρημα του Γιώργη Γιατρομανωλάκη *Ιστορία*, πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει από τίς εκδόσεις «Κέδρος»).

ὄψις τε ἐμή καί γνώμη καί ἱστορίη
Ἡρόδοτος II, 99, 1

Πάντως ἡ πιό ἐνδιαφέρουσα πρακτική πού ἐφάρμοσε ὁ φονιάς του Ζερβοῦ, καί ἡ ὁποία ἀργότερα συζητήθηκε στό καφενεῖο του χωριοῦ, ἦταν ἐκείνη πού ἀφοροῦσε τούς διάφορους τρόπους ἀπόκρυψης καί παραλλαγῆς κάποιου πού διέπραξε φόνο καί θέλει ἀφενός μὲν νά παραμείνει ἀσύλληπτος, ἕως ὅτου συμπληρωθοῦν τὰ ἐννιά-μερα του νεκροῦ, ἀφετέρου δέ νά μὴν ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τόν τόπο του. Τήν πρακτική αὐτή πιθανόν νά τήν εἶχε μάθει ὁ φονιάς, ὁ ἀποκαλούμενος Δίκαιος, στό διάστημα πού ὑπηρετήσε ὡς πολιτοφύλακας στήν παλαιά Ἑλλάδα, ἐπειδή οὔτε κανένας ἄλλος χωριανός του ἀλλά οὔτε καί ἡ τοπική χωροφυλακή εἶχε ἀκούσει κάτι σχετικό. Πόσο δέ ἀποτελεσματική ὑπῆρξε ἡ μέθοδος, φάνηκε καθαρά ἀπό τό γεγονός ὅτι, μολοντί ἡ χωροφυλακή καί κάμποσοι πολῖτες εἶχαν ἐπανειλημμένως ἐρευνήσει τίς χαρουπιές καί τή γύρω ὄρεινὴ περιοχή, ὁ Δίκαιος, πού ὅπως ἠμολόγησε ἀργότερα κρυβόταν καί τίς ἐννέα μέρες σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο, παρέμεινε ἐντελῶς ἀθέατος. Μόνο ἀφοῦ πέρασαν τὰ ἐννιάμερα ὁ φυγόποινος ἐγκατέλειψε οἰκιοθελῶς τήν κρύπτη του, κάθισε σέ μέρος ἐμφανές καί περίμενε νά τόν δοῦν καί νά τόν συλλάβουν. Καί πράγματι τήν ἐνδέκατη ἡμέρα ἀφότου διεπράχθη ὁ φόνος, καί συγκεκριμένα τό Σάββατο 18 Αὐγούστου 1928, παραμονή τῶν ἐκλογῶν, κατά τίς ὁποῖες θριάμβευσε ἡ βενιζελική παράταξη, τό ἀπόσπασμα μπόρεσε τελικά νά βρεῖ καί νά συλλάβει τό δράστη τήν ὥρα πού ἀποπατοῦσε κάτω ἀπό μιά χαρουπιά, χωρίς αὐτός νά προβάλλει καμιά ἀντίσταση. Φώναξε ὁμως νά τόν ἀφήσουν νά τελειώσει τή φυσική του ἀνάγκη καί ἀφοῦ τράβηξε τὰ παντελόνια του καί ἔσφιξε τό ζωνάρι του, μπῆκε στήν παρακείμενη κалύβα, πήρε τό μάλινχερ καί τίς πέντε γυαλισμένες σφαῖρες καί παρεδόθηκε στά χέρια τῶν χωροφυλάκων.

Τήν μοναδική πάντως φορά κατά τήν ὁποία ὁ Δίκαιος διακινδύνεψε νά συλληφθεῖ ἦταν τό πρωινό τῆς δεύτερης μέρας τῆς ἀπόκρυψης, τήν ὥρα τῆς κηδείας του Ζερβοῦ. Ἐνῶ δηλαδή εἶχε περάσει κιόλας μιά μέρα φυγοδικίας, ὁ Δίκαιος ἀποφάσισε νά διακόψει τήν ἀπόκρυψη καί νά κατεβεῖ στό μεγάλο χωριό νά πουλήσει τό δαχτυλίδι του καί νά προμηθευτεῖ τροφίμα καί καπνό γιά τίς ὑπόλοιπες μέρες, δεδομένου ὅτι τό παξιμάδι πού πήρε ἀπό τό σπίτι του εἶχε κιόλας καταναλωθεῖ. Ὑπολόγισε ὁμως πῶς

οί πιθανότητες νά αναγνωρισθῆ ἦταν πολύ λίγες ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού εἶχε γίνει γνωστή ἡ ταυτότητα τοῦ φονιά, ὄχι μόνο ἐπειδή κατέβαινε σπανιότατα στό μεγάλο χωριό καί οὔτε γνωριμίες εἶχε ἐκεῖ οὔτε σχέσεις ἀλλά κυρίως ἐπειδή ὄλοι οἱ χωριανοί του θά παρακολουθοῦσαν τήν κηδεῖα τοῦ θύματος καί ἦταν πολύ ἀπίθανο νά βρεθῆ κάποιος ἀπό τό χωριό τους στήν κωμόπολη.

Ἔτσι τήν ὥρα πού ὁ Δίκαιος ἔμπαινε στό μεγάλο χωριό καί ἐντυπωσιασμένος ἀπό τό πλήθος πού πουλοῦσε καί ἀγόραζε στό παζάρι προσπαθοῦσε νά θυμηθεῖ σέ ποιό δρόμο βρισκόταν ὁ σαράφης, ἄλλο πλήθος εἶχε συγκεντρωθεῖ στήν ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ του γιά τήν κηδεῖα, ἐνῶ ὁ Ζερβός εἶχε κιόλας περάσει, μέσα στό ἀνοιχτό φέρετρο, ἀπό τό στάδιο τοῦ θολοῦ σαπουνιοῦ στή διαφάνεια καί στή λάμψη τοῦ κεραιοῦ. Μέ τήν προϊούσα ὥρα, μέ τή ζέστη τῆς ἐποχῆς καί τίς ἀναπνοές τῶσων ἀνθρώπων, μέ τά ἀναμμένα κεριά, παραγωγή τῆς οἰκογένειας τοῦ νεκροῦ, καί μέ τήν ἐπενέργεια τῶν λουλουδιῶν τοῦ Αὐγούστου, τοῦ γερανοῦ, τῆς οἰκιακῆς μαργαρίτας, καί κυρίως τῶν λευκῶν κρίνων τῆς Παναγίας, ἡ μεταβολή τοῦ νεκροῦ σώματος ὑπῆρξε γρήγορη καί ὀλοκληρωτική. Ἀπόμεινε ὡστόσο τό τελευταῖο καί σημαντικότερο στάδιο τῆς μεταξένιας κατασκευῆς, ἀλλά αὐτό θά τό περνοῦσε μόνος του ὁ Ζερβός μακριά ἀπό τά μάτια τῶν συγγενῶν καί φίλων, στά σκοτεινά καί στά ἀπαραβίαστα δάθη τῆς γῆς.

Ἀνάλογη μεταβολή, διαφορετικοῦ ὅμως εἶδους, περνοῦσε τήν ἴδια ὥρα ὁ φονιάς μέσα στόν ἰδρώτα καί στή δίψα, περιπλανώμενος στούς στενοῦς τούρκικους δρόμους τῆς ἐπαρχιακῆς πρωτεύουσας. Μπαίνοντας ὁμως στό μικρό μαγαζί τοῦ ἀργυραμοιβοῦ ἐνίωσε τή δροσιά τοῦ σκεπασμένου σπιτιοῦ καί ἀνάσανε μέ εὐχαρίστηση. Μπόρεσε ἔτσι νά ἐκθέσει στόν ἔμπορα τῶν πολύτιμων μετάλλων, πού ἦταν ταυτόχρονα ἐπιδιορθωτής ρολογιῶν καί ραπτομηχανῶν, πλανόδιος φωτογράφος καί πρακτικός χημικός οἴνων, πῶς ἀνάγκη μεγάλη τόν πιέζει νά πουλήσει τό δακτυλίδι του. Ὁ ἔμπορος θεώρησε τούτη τήν ἀπόφαση τοῦ ἀγνωστοῦ δείγμα ἔσχατης φτώχειας, ἀφοῦ τό δακτυλίδι ἀκόμη καί ἐνός πού χηρεύει πρέπει νά μένει στό δάχτυλο μέχρι θανάτου. Αὐτή ἡ σκέψη περνοῦσε καί ξαναπερνοῦσε ἀπό τό νοῦ του ὅλη τήν ὥρα πού προσπαθοῦσε, βοηθώντας τόν πελάτη, νά βγάλει τό δακτυλίδι ἀπό τό δάχτυλο. Μόνο ὕστερα ἀπό κάμποση ὥρα καί ἀφοῦ χρησιμοποιήθηκε πολύ σαποῦνι, κατάφεραν νά τό ἀποσπάσουν, πού ἄφησε ὡστόσο στή θέση του ἕνα ἀσπροκόκκινο κύκλο.

Τό δακτυλίδι ἐξετιμήθη μόλις ἑκατόν ἐνενήντα δραχμές, περίπου δηλαδή μισή λίρα, ἐπειδή ὅπως ἐξήγησε ὁ ἀργυραμοιβός καί τό μέταλλο εἶχε λιώσει τόσα χρόνια στό χέρι τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά καί ἡ καθαρότητα τοῦ χρυσοῦ ἦταν μέτρια. Μέ τά χρήματα αὐτά ὁ Δίκαιος ἀγόρασε τρεῖς ὀκάδες παξιμάδι, δύο ὀκάδες ἐλιές, μία κούτα μέ ἑκατό τσιγάρα καί κάμποσο καπνό καί τσιγαρόχαρτο. Πρός στιγμὴν σκέφτηκε νά ἀγοράσει μισή ὀκά ζάχαρη, ἐπειδή ἐγνώριζε ὅτι ὁ φυγόδικος συχνά ἐπιθυμεῖ κάτι γλυκό μέσα στίς ὥρες τῆς ἀπόκρυψῆς του καί ὄχι σπάνια ἡ παράλογη τούτη ἐπιθυμία γίνεται αἰτία νά ἐγκαταλείπει τήν κρύπτη καί νά παραδίδεται πρόωρα. Ἡ δεύτερη σκέψη του ὁμως ἦταν πῶς αὐτή τήν ἐποχή ὑπάρχουν σύκα καί σταφύλια σέ περίπτωση πού ἐπιθυμῆσει κάτι γλυκό, ἐνῶ καπνός ἢ ψωμί δέν βρίσκεται στό ὑπαιθρο. Ἔτσι ἐπέστρεψε στίς χαρουπιές πολύ σύντομα, μολονότι ἡ ἀνηφόρα καί ἡ ζέστη τόν κούρασε πολύ, τήν ὥρα περίπου κατά τήν ὁποία ὁ ἱερέας διάβαζε τήν ἔσχατη εὐχή πάνω ἀπό τόν ἀνοιχτό τάφο τοῦ Ζερβοῦ καί οἱ ἄνθρωποι ἔριχναν χοῦφτες τό χῶμα, λίγο πρὶν κλείσουν οἱ πλάκες καί σφραγιστεῖ τό μνήμα μέ πηλό καί ἀσβέστη.

Σέ λιγότερο ἀπό μισή ὥρα ὁ Ζερβός εἶχε μείνει ἐντελῶς μόνος καί ἀρχίζε νά περνᾶ μέσα στό σκότος καί στή σιωπή ἀπό τό στάδιο τοῦ μαλακοῦ σαπουνιοῦ στά προκαταρκτικά τῆς μεταξένιας κατασκευῆς, ἐνῶ ὁ Δίκαιος μόνος ἐπίσης ἀρχίζε νά ἐπανευρίσκει τόν ρυθμό τῆς ἀπόκρυψῆς καί παραλλαγῆς, πού ἡ ἀνάγκη προμήθειας τροφῆς καί καπνοῦ εἶχε διακόψει προσωρινά. Ἔχοντας δέ χωρίσει τό διάστημα ἀπό τίς 8 Αὐγούστου, ἡμέρα τοῦ φόνου, ὡς τίς 16 Αὐγούστου, ὁπότε καί τά ἐννιάμερα, σέ τρία ἴσα μέρη ἀνάλογα μέ τούς βασικούς τρόπους ἀπόκρυψῆς καί παραλλαγῆς, ὁ Δίκαιος διαζόταν νά ἐπανέλθει μιά ὥρα νωρίτερα στήν κρύπτη του, ἔτσι ὥστε τό πρῶτο καί βασικό μέρος τῆς ἐννιάμερης δοκιμασίας του νά μὴν ὑστερήσει ἀπό τά ἄλλα δύο. Μάλιστα σκέφτηκε νά μεταθέσει ὄλο τό πρόγραμμα κατά μιά μέρα, ἐπειδή ἀμέσως μετά τό φόνο ἔχασε κάμποσες ὥρες ψάχνοντας γιά τό κατάλληλο κρησφύγετο καί τήν ἐπομένη ἄλλες τόσες ἐπίσης μέ τήν κάθοδό του στήν κωμόπολη. Τελικά ὁμως ἀποφάσισε νά διατηρήσει τό ἀρχικό σχέδιο, ἐπειδή, ὅπως ἔκρινε, λίγες ὥρες μέσα σέ ἐννιά

μέρες δέν έχουν καί τόση σημασία. Ἔτσι ἡ Τετάρτη τοῦ φόνου, 8 τοῦ μηνός, ἡ ἐπόμενη Πέμπτη καί Παρασκευή θά περνοῦσαν μέ τόν τρόπο τοῦ ἄσβου, τό τριήμερο, Σάββατο, Κυριακή καί Δευτέρα, 11, 12 καί 13 τοῦ μηνός ἀντίστοιχα, θά περνοῦσαν μέ τόν τρόπο τῆς πέρδικας καί οἱ τελευταῖες τρεῖς μέρες, Τρίτη 14, Τετάρτη 15 καί Πέμπτη 16 Αὐγούστου μέ τόν τρόπο τῆς πέτρας.

Ἄπό πολλοὺς θεωρεῖται πὼς ἡ ἀπόκρυψη κατὰ τόν τρόπο τοῦ ἀγροτικοῦ ἄσβου εἶναι σχετικά εὐκόλη καί ἄνετη καί πιθανῶς κάποιες ὥρες τῆς περιόδου αὐτῆς νά φαίνονται πὼς πράγματι ἔτσι εἶναι. Ἐπιβάλλεται ὡστόσο μεγάλη πειθαρχία καί αὐτοσυγκέντρωση ἐκ μέρους τοῦ φυγόδικου, διότι ἐνδέχεται νά ξεχαστεῖ μέσα στή φαινομενική ἄνεση τῶν ἡμερῶν αὐτῶν καί νά ἀποκαλυφθεῖ. Ἐξάλλου καθὼς περνᾶ ξαφνικά ἀπό τό στάδιο τοῦ ἐλεύθερου βίου στόν περιορισμό τῆς κρύπτης, στή μοναξιά καί στή δυσκολία, χρειάζεται συνεχῶς νά σκέφτεται τή θέση του καί μέσα στόν τόπο καί μέσα στό χρόνο καί οὔτε τή στιγμή τοῦ φόνου ἀλλά οὔτε καί τίς ἐπόμενες ἡμέρες νά βγάζει ἀπό τό νοῦ του. Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ φυγόδικος πρέπει νά βρεῖ μιά σπηλιά, ἕνα βαθούλωμα τῆς γῆς ἢ μιά ἀπλή κόγχη βράχου καί νά μείνει ἐκεῖ τρεῖς μέρες κουλουριασμένος πάνω στό χῶμα, ἐλεύθερος ὅμως νά κοιμηθεῖ, νά πιεῖ νερό καί νά φάει. Σέ περίπτωση πάλι πού δέν μπορεῖ νά βρεῖ κάποια τρύπα νά χωθεῖ, ὁ φυγόδικος ἔχει τή δυνατότητα νά παραμείνει ξαπλωμένος στό γυμνό ἔδαφος ἀρκεῖ νά ρίξει ἐπάνω του λίγο χῶμα καί νά σκέφτεται τόν ἄσβό. Ὁ Δίκαιος ὅμως δέν χρειάστηκε νά καταφύγει σέ τέτοιου εἶδους κάλυψη ἐπειδή, γνωρίζοντας τήν περιοχή, βρῆκε σχετικά εὐκόλα τήν κρύπτη του κάτω ἀπό ἕνα μεγάλο βράχο, δίπλα στίς διεκδικούμενες χαρουπιές, ὅπου ἔμεινε τρεῖς μερόνυχτα, ἐκτός βέβαια ἀπό τίς ὥρες ἐκεῖνες πού ἔχασε τήν πρώτη καί τή δεύτερη μέρα. Χρειάστηκε ὅμως καί τίς τρεῖς νύχτες νά πάει νά πιεῖ νερό σέ μιά πηγή πού βρισκόταν δύο χιλιόμετρα νοτιοανατολικά, μέσα στά κοινοτικά ὄρια τοῦ μεγάλου χωριοῦ. Ὅλες τίς φορές πῆγε καί ἦρθε περπατώντας στά τέσσερα, ὅπως ὁ νυχτόβιος ἄσβός καί πάντοτε ἀπό διαφορετικό μονοπάτι. Δυό φορές ἐπίσης, τά ξημερώματα τῆς Πέμπτης καί τῆς Παρασκευῆς, ἀποσύρθηκε πίσω ἀπό τό βράχο νά ἀποπατήσει, ὅπου, ἀντίθετα μέ τίς συνήθειες τοῦ ἄσβου, ὁ Δίκαιος σκέπασε τά περιττώματα μέ χῶμα, διότι ἦταν ἐνδεχόμενο νά προκαλέσουν τίς προδοτικές μύγες κι ἐκεῖνες μέ τή σειρά τους τό ἀπόσπασμα τῆς χωροφυλακῆς.

Τό πρωί τοῦ Σαββάτου, 11 Αὐγούστου, τήν ἡμέρα πού ὁ Μάρκος, ὁ μέγας γιός τοῦ Ζερβοῦ, δήλωνε πὼς μιά μέρα θά ἐκδικηθεῖ τό θάνατο τοῦ πατέρα του, ὁ Δίκαιος τίναξε τό χῶμα ἀπό τά ρούχα του, προχώρησε δέκα βήματα ἀπό τήν κρύπτη του, μπροστά στό μεγάλο βράχο, ξάπλωσε ἀνάσκελα καί παράλλαξε τόν ἑαυτό του στή σπασί τῆς κυνηγημένης πέρδικας. Ἡ στάση αὐτή, ἐνῶ μοιάζει ξεκουραστική καί ἀπλή, στήν πραγματικότητα ἀποδείχεται ιδιαίτερα ἐπιπονη, ἐπειδή ὁ κρυμμένος ἄνθρωπος πρέπει νά παραμείνει ἐπὶ τρεῖς μερόνυχτα ξαπλωμένος ἀνάσκελα στή σκληρή γῆ μέ τά χέρια καί τά πόδια ψηλά, θέλοντας ἔτσι νά δεῖξει πὼς τό σῶμα του εἶναι μέρος τοῦ ἐδάφους καί τά ἄκρα του ξερά ξύλα, ὅπως δηλαδή κάνει τό κυνηγημένο πουλί. Ὁ φυγόποινος ὀφείλει νά κοιμᾶται λίγο καί στά κλεφτά καί νά τρώει ἐλάχιστα ἀλλά μέ βουλιμία μεγάλη ἔτσι ὥστε νά διατηρεῖται τό αἶσθημα τῆς πείνας συνεχῶς.

Ὅσο γιά τή δίψα τά πράγματα εἶναι ἀκόμη δυσκολότερα ἐπειδή στή στάση αὐτή καί εἰδικά τόν μήνα Αὐγούστο ὁ κυνηγημένος διψᾷ τρεῖς φορές περισσότερο παρά ὅσο στό τριήμερο τοῦ ἄσβου. Ἔτσι ὁ Δίκαιος ἀναγκαζόταν κάθε δύο ὥρες νά κατεβαίνει στήν πηγή μέ μικρά περδικίσια βήματα, ὅπου ἔπινε γρήγορα-γρήγορα, συχνά στρέφοντας τό κεφάλι ὄχι μόνο στόν οὐρανό ἀλλά καί δεξιά καί ἀριστερά, φροντίζοντας γιά τήν ἀσφάλειά του. Στό διάστημα αὐτό πέρασε δίπλα ἀπό τόν Δίκαιο δυό φορές τό ἀπόσπασμα καί ἦταν εὐτύχημα πού οἱ χωροφύλακες δέν εἶχαν μαζί τους σκυλί. Ἄλλιῶς τό λαγωνικό εὐκόλα θά μύριζε τόν ἄνθρωπο καί ἡ παραλλαγή μέσα στά θάμνα καί στά κλαδιά δέν θά ὠφελοῦσε.

Οἱ δυσκολίες τῶν ἡμερῶν τῆς πέρδικας ταλαιπώρησαν, ὡς ἦταν φυσικό, τόν φονιά ταυτόχρονα ὅμως τόν κατέστησαν ἰκανό καί ἄξιο γιά τή δοκιμασία τῶν ὑπόλοιπων ἡμερῶν. Ὁ ἴδιος ἀποροῦσε μέ τήν ἀντοχή του, ἐπειδή γνώριζε ἀπό πείρα πὼς λίγοι φυγόδικοι καταφέρνουν νά ὀλοκληρώσουν τήν δοκιμασία ἐπιτυχῶς, πρὶν παραδοθῶν τελικά ἢ συλληφθῶν. Οἱ περισσότεροι, ἀπογοητευμένοι καί κουρασμένοι, παίρνουν τά βουνά καί κρύβονται μέ τή βοήθεια φίλων καί συγγενῶν ἐνῶ ἄλλοι περιπλανοῦνται ἔως ὅτου συλληφθῶν ἄδοξα ἢ βαρεθῶν τήν ἐρημιά καί παραδο-

θοῦν. Ὁ Δίκαιος ὅμως μέ τή ἀνατολή τῆς 14ης Αὐγούστου, παραμονή τῆς Κοιμήσεως, τήν ὥρα περίπου κατά τήν ὁποία ὁ γιός του ὁ Γρηγόρης ἀρχίζει νά τρυγᾶ τό ἀμπέλι καί μετά ἀπό λίγο νά πέφτει στόν ὕπνο τῶν βοοειδῶν, ξεκινοῦσε τήν τελευταία καί κρισιμότερη φάση τῆς ἀπόκρυψης, πού περιγράφεται ὡς τριήμερο τῆς πέτρας, τῆς ξηρασίας καί τοῦ ἀταθισμοῦ. Ἀκριβῶς ἐδῶ ἔγκειται ἡ μεγάλη διαφορά τῆς τρίτης περιόδου ἀπό τίς δύο προηγούμενες. Ἐνῶ δηλαδή ὁ φονιάς περνᾶ ὅλες τίς μέρες ἀπόλυτα μόνος του, ἔρημος καί ἀπομονωμένος, κατά τίς τρεῖς τελευταῖες μέρες ὀφείλει νά ἐνώσει τόν ἑαυτό του μέ ὄλους τούς παλαιούς φυγόδικους καί καταζητούμενους καί νά ἐξελιχθεῖ ὀργανικά σύμφωνα μέ τό παράδειγμά τους. Ἴδού λοιπόν τί διηγοῦνται σχετικά.

Ὁ φονιάς ἢ ὁ κυνηγῆμένος γιά κάθε ἄλλη μορφή ἐγκλήματος εἶτε κατά ἰδιώτη ἢ κατά δημοσίου, βρῖσκει μιᾶ πέτρα μεγάλη ἢ βράχο νά μπορεῖ νά ξαπλώσει μέ τέτοιο τρόπο ὥστε κάθε σημεῖο τοῦ σώματος ἀπό τό κεφάλι ὡς τά πόδια νά ἐφάπτεται στήν πέτρινη ἐπιφάνεια. Τό κορμί πρέπει νά βρῖσκεται ἐπί τρεῖς ἡμέρες σφικτά κολλημένο στήν πέτρα, ἀνάσκελα ἢ προύμντα ἀδιάφορο, καί ὁ κρυβόμενος ἄνθρωπος ἔνα καί μόνο στόχο καί σκοπό νά ἐπιζητᾶ ὄλο αὐτό τό διάστημα. Πῶς νά ξεπεράσει μέ τόν συνεχή καί ἐπίμονο τανυσμό τό πλάτος καί τό ὕψος τοῦ κορμιοῦ του. Ἀναφέρεται μάλιστα πῶς κατά τήν ἐποχή τῶν ἀγῶνων γιά τήν ἀνεξαρτησία τοῦ τόπου, φυγόδιχοι πατριῶτες, πολέμοιο τῆς ἐξουσίας καί ἄντρες μέ προσόντα ἐξαιρετικά καί χρηστά ἦθη, μπόρεσαν νά αὐξήσουν τήν ἐπιφάνεια τοῦ σώματός τους κατά ἕνα τέταρτο. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἄντρες αὐτούς συνελήφθησαν ὕστερα ἀπό καιρό καί ἀφοῦ διαπομπεύτηκαν ἀπό τίς ἀρχές βασανίστηκαν ἀγρία καί τελικά θανατώθηκαν. Ὡστόσο ὄχι μόνο οἱ ὁμόθητικοί τους συμπολεμιστές καί ὁμοϊδεάτες ἀλλά καί οἱ ἐχθρικοί καί τυραννικοί στρατιῶτες δέν ἀπέκρυπταν τό θαυμασμό τους στή θέα τῶν λαμπρῶν αὐτῶν παλικαριῶν μέ τά πεπλατυσμένα μέλη καί τήν ἀρχοντική διαφάνεια τοῦ σώματός τους. Κυρίως ὅμως γι' αὐτό γιά τό ὁποῖο ἐμακαρίζοντο οἱ εὐδαίμονες αὐτοὶ ἄντρες, ἦταν τά ὑπερμεγέθη μάτια τους, πού εἶχαν καλύψει μέγα μέρος τοῦ προσώπου τους καί ἀντικαθρέπτιζαν, σύμφωνα μέ ὄλους τούς αὐτόπτες μάρτυρες, κινούμενα νερά. Ἐπειδή ἕνα βασικό χαρακτηριστικό τῆς τριήμερης προσαρμογῆς πάνω στήν πέτρα, εἶναι πῶς ὁ καταζητούμενος δέν πρέπει νά πιεῖ καθόλου νερό. Ἐπιτρέπεται ὅμως νά διψᾷ καί νά ἀντικρῖζει μέσα στό νοῦ του ἀφθονα καί γάργαρα νερά. Γιά τοῦτο στό τέλος ὁ φυγᾶς βλέπει τά νερά μέσα του ἐντελῶς ἀληθινά ἔτσι ὥστε νά ἀντιγράφονται ἐκεῖνα πάνω στοῦς ὀφθαλμούς του καί νά παραμένουν ἐκεῖ γιά πολύ.

Στήν περίπτωση τοῦ Δίκαιου πάλι δέν ὑπῆρξε δυσκολία γιά νά βρεθεῖ ἡ κατάλληλη πέτρα. Τήν Τρίτη τό πρωί ἐγκατέλειψε τή στάση τῆς κυνηγημένης πέρδικας, τίναξε ὄλο τό χῶμα ἀπό τά ροῦχα του, τό πρόσωπό του καί τά χέρια του καί ἀνέβηκε πάνω στό βράχο, ἔχοντας δίπλα του, ὅπως καί τίς προηγούμενες μέρες, τό σακούλι μέ τό παξιμάδι, τό σακούλι μέ τίς ἑλιές, τόν καπνό καί τό τσιγαρόχαρτο σέ μιᾶ ποσότητα πού κανονικά ἔπρεπε νά διαρκέσει ἀκόμη δύο μέρες.

Οἱ πρώτες δέκα-ἐνδεκα ὥρες πέρασαν μέσα σέ καφερό ἥλιο καί ἀφύσικη γιά τήν ἐποχή ἀπνοια. Ὁ Δίκαιος ἴδρωσε πολύ καί αἰσθάνθηκε μέ ἀρκετή ἱκανοποίηση τή δροσιά τοῦ δικοῦ του κορμιοῦ. Καθώς δέ εἶχε τόσες ὥρες τεντωθεῖ κατάλαβε κάποια στιγμή πῶς εἶχε ἐπεκταθεῖ κάθετα καί ὀριζόντια ἴσαμε δύο δάχτυλα. Ὅταν ὅμως γύρω στίς ὀχτώ τό βράδυ ἀρχισε νά κατεβαίνει ἡ δρόσος τοῦ βουνοῦ ὁ Δίκαιος ἔνωσε μέ ἀρκετή ἀπογοήτευση πῶς ἐπανερχόταν στό φυσικό του μέγεθος. Μάλιστα στή διάρκεια τῆς νύχτας καί κυρίως δύο ὥρες μετά τά μεσάνυχτα, ὁ ἄνθρωπος μί- κρυνε καί μαζεύτηκε ἔτσι πού σκέφτηκε νά ἐγκαταλείψει τήν προσπάθεια καί νά πάει νά παραδοθεῖ. Ἐπειδή ὅμως σέ λίγες ὥρες ξημέρωνε ἡ εορτή τῆς Κοιμήσεως, ὁ Δίκαιος θεώρησε πῶς θά προκαλοῦσε μεγάλη ἀναστάτωση στό χωριό καί περισσότερη στός συγγενεῖς τοῦ Ζερβοῦ πού ἐτοιμάζονταν γιά τά ἐννιάμερα. Ἀποφάσισε λοιπόν νά παραμείνει στό βράχο διαλογιζόμενος πῶς ἡ περίπτωσή του δέν ἐμοιαζε πιθανῶς ἢ ἀκόμη πῶς ἦταν ἀντίθετη μέ τήν περίπτωση τῶν ἀντρῶν ἐκείνων πού ἀγωνίστηκαν γιά τήν ἀνεξαρτησία, ἐπειδή αὐτοὶ μέν σκότωναν καί τιμωροῦσαν ἀλλόφυλους καί ἀλλόπιστους ὁ ἴδιος δέ σκότωσε χωριανό του καί χριστιανό καί μάλιστα ὄχι γιά ἐθνικούς ἀλλά γιά προσωπικούς λόγους ὅπως θεωρεῖται ὁ δανεισμός χρημάτων, ὁ τοκισμός, ἡ πτώχευση καί ἡ δήμευση τῆς πατρικῆς περιουσίας γιά τήν ἐξόφληση τῶν

χρεών. Παρ' όλα αυτά ακολουθώντας, ως όφειλε, τη βασική αρχή του τριημέρου της πέτρας, την αταβιστική σύνδεση της ατομικής ζωής με τους παλαιούς καταζητούμενους, ο Δίκαιος κατάφερε να φτάσει, λόγω της κοπώσεως, μόνο δεκατρία ή δεκατέσσερα χρόνια πίσω στο παρελθόν και συγκεκριμένα την εποχή που ως πολιτοφύλακας κυνηγούσε μαζί με τον Ζερβό, πάνω στην παλαιά Ελλάδα, διάφορους φυγόδικους. Ακριβώς αυτήν την εποχή άρχισε να δανείζεται από τον συνάδελφό του και συγχωριανό του πολιτοφύλακα, μικρά ποσά, τά όποια ενώ εξοφλούσε, κάπως καθυστερημένα όπως κι ο ίδιος παραδεχόταν, αφηναν πάντοτε πίσω τους ένα υπόλοιπο, προϊόν της διαδικασίας του τοκισμού. Τά χρέη βέβαια δεν ήταν υπερβολικά και ο δανειστής ουδέποτε εξάσκησε ιδιαίτερη πίεση, ούτε στά δυό χρόνια της πολιτοφυλακής ούτε και μετά την επιστροφή τους στο χωριό. Αντίθετα ο δανεισμός συνεχίστηκε για δύο τρία χρόνια όποτε το φθινόπωρο του 1920 ο Δίκαιος υπολόγισε πώς με την πώληση της σταφίδας και των χαρουπιών όχι μόνο θά εξοφλούσε τον Ζερβό αλλά θά είχε και κάποιο περίσσεμα.

Εάν οι πωλήσεις των αγροτικών αυτών προϊόντων είχαν γίνει πριν από την πρώτη Νοεμβρίου, οι στόχοι του Δίκαιου θά είχαν επιτευχθεί. Καθώς όμως καθυστέρησε να μαζέψει τά χαρούπια και πέρασε όλος ο Οκτώβριος άπρακτα και ήρθαν οι καταστρεπτικές εκλογές της πρώτης Νοεμβρίου, όπου ήττήθηκε ο Βενιζέλος και σέ είκοσι μέρες έγινε τό δημοψήφισμα μέ τό όποίο επέστρεψε ο Βασιλιάς και μεταβλήθηκε ή πολιτική και ή οικονομική ζωή του τόπου, ή μέν τιμή της σταφίδας έπεσε αισθητά, όταν δέ τέλος του μηνός πατέρας και γιός πήγαν στίς διεκδικούμενες χαρουπιές τίς βρήκαν ραβδισμένες και μαζεμένες. Παρ' όλα αυτά ο Δίκαιος κατάφερε να εξοφλήσει τό χρέος του κατά τά τρία τέταρτα και παρακάλεσε τον Ζερβό να περιμένει ως τά Χριστούγεννα ώστε μέ τό πρώτο λάδι να εξοφλήσει τον λογαριασμό του εντελώς. Όμως ή μειωμένη παραγωγή του λαδιού, ο βαρύς χειμώνας του 1920 και οι επόμενες δύσκολες χρονιές 1921 και 1922 μέ τον πόλεμο, την καταστροφή και τή δραχμή κομμένη στά δυό, συνετέλεσαν ώστε ο όφειλέτης όχι μόνο να βρεθεί σέ αδυναμία να εξοφλήσει τον δανειστή αλλά να φτασει σέ χειρότερη οικονομική κατάσταση από πριν. Έτσι τό 1926 τό χρέος του Δίκαιου είχε τριπλασιαστεί μέ τίς αλληπάλληλες μεταβολές του επιτοκίου, γεγονός που τον ανάγκασε να πουλήσει σέ ξεφτελιστική τιμή ένα μικρό χτήμα απέναντι από τό τουρκικο νεκροταφείο χωρίς ωστόσο να μπορέσει να εξοφλήσει τον Ζερβό παρά μόνο κατά τά τέσσερα πέμπτα. Καθώς δέ είναι γνωστό πώς μόνο τό κέρδος μπορεί να προκαλέσει άλλο κέρδος και πώς ή αύξηση της κινητής και της ακίνητης περιουσίας ακολουθεί τους δικούς της νόμους, τους περιφημους νόμους της ιδιοκτησίας και της βαρύτητας, κατά τους όποιους τά περιουσιακά στοιχεία έλκουν μέ δύναμη τό ένα τό άλλο και ταυτόχρονα θρέφονται και αλληλοϋποστηρίζονται μέσα στο κλίμα της συσσώρευσης και της κατοχής, ο Δίκαιος έβλεπε άλλοτε μέ ενδιαφέρον και τίς περισσότερες φορές μέ τρόμο να επιδεικνύεται ή παλαιά αυτή αλήθεια. Παρατήρησε μάλιστα πώς ακόμη και τίς φορές κατά τίς όποιες εξοφλούσε τον Ζερβό έμενε πάντοτε ένα μικρό χρέος που αναπηδούσε μέ τρόπο θαυμαστό είτε από τό κεφάλι είτε από τά χαρτιά του δανειστή, πράγμα που σήμαινε ότι ή ισχυρή κινητή και ακίνητη περιουσία του Ζερβού τραβούσε μέ δύναμη την άνισχυρη περιουσία του έως ότου την αφομοιώσει εντελώς.

Τόν Ιούλιο του 1928, ένα μήνα περίπου πριν από τό φόννο, τό χρέος είχε ανέβει πάνω από πέντε λίρες ή γύρω στίς χίλιες οκτακόσιες δραχμές. Ο Ζερβός είδοποίησε τον Δίκαιο πώς επειδή πρόκειται να παντρεύει την κόρη του, τή μικρή, χρειαζόταν τά χρήματα όπωσδήποτε. Πώς μολονότι οι επικείμενες εκλογές θά είναι προσωπικός θρίαμβος του Βενιζέλου και του δικού του πολιτευτή, θά περιμένει να δει τά αποτελέσματα και άμέσως μετά θά κάνει τους άρραβώνες, έτσι ώστε να δώσει την ευκαιρία στον όφειλέτη του να τον εξοφλήσει τό άργότερο ως την ήμερα της Κοιμήσεως, είδαλλιώς να του παραχωρήσει τό άμπέλι μέ τή σουλτανίνα και τό ροζακί, συμπεριλαμβανομένου και του μικρού σπιτιού. Μέ τό φόννο όμως της 8ης Αυγούστου κάθε οικονομική δσοληψία ανάμεσα στον Δίκαιο και στον Ζερβό σταμάτησε τελεσίδικα, επειδή ούτε ή οικογένεια του θύματος ούτε ο γιός του φονιά έ γνώριζαν τίς σχέσεις των δύο άντρών και έτσι έκείνο τό χρέος τελικά δεν εξοφλήθη. Μέ την αποζημίωση όμως των δεκαπέντε χιλιάδων, ως ψυχική οδύνη, και τή δήμευση της περιουσίας του Δίκαιου μετά από τό θάνατό του στή φυλακή και μετά από τό μαχαίρωμα του Γρη-

γόρη, ἡ οἰκογένεια τοῦ Ζερβοῦ πληρώθηκε τελικά καί μάλιστα μέ τό παραπάνω, χω-
ρίς αὐτό ὥστόσο νά ενδιαφέρει πλέον τό δανειστή καί τόν ὀφειλέτη. Ἀποδείχθηκε
ὁμως γιά ἄλλη μιά φορά πῶς ἕνα χρέος ἐξοφλεῖται ἀργά ἢ γρήγορα μέ τόν ἕνα ἢ τόν
ἄλλο τρόπο καί πῶς ἡ συσσώρευση τῶν ἀγαθῶν πού ἀρχισε ἐπί τῆς ζωῆς κάποιου
μπορεῖ νά συνεχιστεῖ καί μετά τό θάνατό του, ἀφοῦ ὁ νόμος τῆς ἰδιοκτησίας καί τῆς
βαρύτητας δέν προσδιορίζεται ἀπό τή φθαρτή ζωή τῶν ἀτόμων ἀλλά ἀπό τή λεγό-
μενη γραμμή τῶν πολυτίμων μετάλλων, τῶν χρυσῶν, τῶν ἀσημένιων καί τῶν χαλκῶν
κερμάτων.

Ξημερώματα τῆς Κοιμήσεως οἱ λογαριασμοί τοῦ Δικαίου σταμάτησαν στίς πέντε
χρεωστούμενες λίρες, ἐνῶ διαπίστωνε μέ βεβαιότητα πλέον, πῶς ἀντί νά ἐπεκτείνεται
τό κορμί του, ὕστερα μάλιστα ἀπό τόση προσπάθεια, ἀντίθετα συνέχισε νά μαζεύει.
Οἱ ἐπόμενες δέκα ὥρες πέρασαν σέ λήθαργο τοῦ φυγόδικου μέ τό συνεχές ὄνειρικό
αἴσθημα πῶς τό κορμί του βρισκόταν μέσα στό νερό πού χυνόταν ἀπό ἕνα μεγάλο
καταρράχτη. Ὅτι ἀμέσως μετά τό κορμί του βρισκόταν ξανά στήν κορυφή τοῦ νεροῦ
πού ἔπερτε πάλι μέ τόν ἴδιο ρυθμό. Ὅταν γύρω στίς ἕξι τό πρωί οἱ ἱερεῖς στά γύρω
χωριά ἀρχίζουν τή λειτουργία τῆς Κοιμήσεως, ὁ Δίκαιος βρισκόταν πάνω σέ ἕνα
πλευούμενο ξύλο μέσα στό ποτάμι τοῦ χωριοῦ πού εἶχε περίεργα μεγαλώσει καί φου-
σκωμένο ὀμοῦσε πρὸς τή θάλασσα. Τότε ὁ Δίκαιος αἰσθάνθηκε ἀκαριαία καί δίχως
καμιά ἀμφιβολία, πῶς εἶχε αὐξηθεῖ δύο ἢ τρία δάχτυλα κατά μήκος καί ἄλλα τόσα
κατά πλάτος, ἐνῶ τό πρόσωπό του καί τά μάτια του, ὅπως μέ τήν ἀφή του διαπί-
στωνε, εἶχαν μεγαλώσει κατά τό ἕνα ἕκτο.

Ἡ αὐξηση τοῦ σώματος ἐξακολούθησε τίς ὑπόλοιπες 36 ὥρες σταθερά, μέ ρυθμό
ἕνα δάχτυλο περίπου ἀνά τρεῖς ὥρες, ἔτσι ὥστε τό θράδυ τῆς ἐπομένης, 16 Αὐγού-
στου, ὁ φυγᾶς εἶχε πλατύνει καί μακρύνει γύρω στά δώδεκα δάχτυλα, ἐνῶ ἡ ἐπιφά-
νεια τῶν ματιῶν εἶχε διπλασιασθεῖ. Τό πρωί τῆς Παρασκευῆς, 17 τοῦ μηνός, δύο
μέρες πρῖν ἀπό τίς ἐκλογές, ὁ Δίκαιος σηκώθηκε ἀπό τό θράχο, πήρε τό μάλινχερ, τίς
σφαῖρες, δύο κομμάτια παξιμάδι καί μιά φούχτα ἐλιές, ὅ,τι δηλαδή εἶχε ἀπομείνει
ἀπό τίς προμήθειές του, περπάτησε πενήντα βήματα ὡς τίς διεκδικούμενες χαρουπιές
καί μπήκε στήν καλύβα. Ἐκεῖ ἔστριψε τό τελευταῖο τσιγάρο, ἄφησε τά ὑπάρχοντά
του καί κατέβηκε δυό χιλιόμετρα στήν πηγὴ τῆς πέριδικας νά πιεῖ νερό καί νά πλυθεῖ.
Ἀφοῦ ἤπιε καί ἔπλυσε πρῶτα τό πρόσωπό του καί μετά τό μαντίλι του ἀνέβηκε καί
κάθισε σέ μέρος ἐμφανές χωρίς καμιά προφύλαξη, περιμένοντας τό ἀπόσπασμα. Σέ
μία ὥρα διάβηκαν δύο χωριανοί του σέ ἀπόσταση τριακοσίων μέτρων καί ὁ φονιάς
κίνησε τό χέρι του σάν σημεῖο χαιρετισμοῦ. Ἡ κατεύθυνσή τους ὁμως δέν ἦταν πρὸς
τό χωριό ἀλλά πρὸς τό βουνό καί ὁ Δίκαιος ὑπολόγισε πῶς θά περνοῦσαν κάμποσες
ὥρες ἕως ὅτου εἰδοποιηθεῖ τό ἀπόσπασμα. Ἐτσι ἔμεινε τρεῖς ἢ τέσσερις ὥρες στό ἴδιο
σημεῖο, κατά τίς ὁποῖες ἐπανῆλθε κατά μεγάλο ποσοστό στά φυσικά ὄριά του. Ὅταν
ἀργότερα ξαναπῆγε στήν πηγὴ παρατήρησε πῶς τά μάτια του εἶχαν χάσει κάτι ἀπό τό
εὔρος τους, μολονότι βέβαια ἦταν ἀρκετά πεπλατυσμένα. Ἀνάλογη σμίκρυνση εἶδε
καί στά χέρια του τά ὁποῖα ἐπιπροσθέτως εἶχαν ἀποβάλλει ἕνα ποσό τῆς διαφάνειάς
τους. Ἐτσι ἐνῶ ὅλη τήν ἡμέρα ὁ Δίκαιος ποροῦσε νά κοιτάζει τόν ἥλιο μέσα ἀπό τίς
παλάμες του καί νά τόν βλέπει καθαρά, πλὴν ἐλαφρά κοκκινωπό, τώρα παρουσιά-
στηκε θολότερος καί ἐντονότερα ἐρυθρός. Ἐκείνη τήν ὥρα, λίγο πρῖν ἀπό τή δύση, ὁ
ἕνας ἀπό τοὺς δύο χωριανούς πέρασε πάλι ἀπέναντι ἀπό τό φονιά, κατευθυνόμενος
τώρα πρὸς τό χωριό καί ὁ Δίκαιος δέν εἶχε πλέον καμιά ἀμφιβολία ὅτι μέσα σέ
δυό-δυόμισι ὥρες θά ἔχει συλληφθεῖ. Ὅμως ἕως ὅτου φτάσει ἡ πληροφορία στό χω-
ριό, εἰδοποιηθεῖ ἡ χωροφυλακή, συγκροτηθεῖ τό ἀπόσπασμα καί διευθετηθοῦν κάμ-
ποσες ἐκκρεμότητες, πού πάντοτε προκύπτουν αὐτές τίς ὥρες, ἡ ἐπιχείρηση ἀνεβλήθη
γιά τήν ἐπομένη. Ὁ φυγόδικος ἀφοῦ περιέμενε στή θέση του ὥσπου βράδιασε καλά,
κατάλαβε πῶς δέν ἔχει πλέον κανένα λόγο νά παραμένει στό ὑπαιθρο ὁπότε μπήκε
στήν καλύβα καί κοιμήθηκε ὡς τά ξημερώματα τῆς 18ης Αὐγούστου.

Κάθριν Μάνσφελντ

Ἡ ἀγγλίδα συγγραφέας Katherine Mansfield γεννήθηκε στή Νέα Ζηλανδία στά 1888 καί πέθανε στό Παρίσι ἀπό φυματίωση στά 1923. Τό πραγματικό της ὄνομα εἶναι Kathleen Beauchamp. Ἐγγραψε πέντε συλλογές μέ διηγήματα. Μετά τό θάνατό της, ὁ ἄντρας της, ὁ ἐκδότης καί κριτικός John Middleton Murry, δημοσίευσε τήν ἀλληλογραφία της, ποιήματα καί μιὰ συλλογή ἡμιτελῶν διηγημάτων. Μέ τό δεύτερό της βιβλίο, τό *Bliss*, πού ἐκδόθηκε στά 1920, ἡ Mansfield καθιερώνεται στήν ἀγγλόφωνη λογοτεχνία ὡς «μεῖζον» ὄνομα. Ἀπό τό *Bliss* (πού θά κυκλοφορήσει στίς ἐκδόσεις Γράμματα) εἶναι καί τά δύο διηγήματα πού παρουσιάζουμε ἐδῶ.

Ἄνηθο τουρσί

(μετάφραση: Μαρία Λαϊνᾶ)

1

Καί τότε, ἔξι χρόνια μετά, τόν ξανάδε. Καθόταν σ' ἕνα ἀπό κείνα τά μικρά τραπεζάκια μπαμπού, πού τό στόλιζε ἕνα γιαπωνέζικο βάζο μέ χάρτινους νάρκισσους. Μπροστά του εἶχε μιὰ πιατέλα μέ φρούτα, καί πολύ προσεχτικά, μ' ἕναν τρόπο πού αὐτή ἀναγνώρισε ἀμέσως σάν τό δικό του «ἰδιαίτερο» τρόπο, καθάριζε ἕνα πορτοκάλι.

Πρέπει νά ἐνιωσε ἐκεῖνη τήν ταραχή πού προκάλεσε ἡ ἀναγνώριση μέσα της, γιατί σήκωσε τά μάτια του καί συνάντησε τά δικά της. Ἀπίστευτο! Δέν τή γνώρισε! Αὐτή χαμογέλασε· αὐτός ἔσμιξε τά φρύδια του. Τόν πλησίασε. Αὐτός ἐκλείσε μιὰ στιγμή τά μάτια του, ἀλλά ὅταν τά ξανάνοιξε τό πρόσωπό του φωτίστηκε σά νά 'χε ἀνάψει ἕνα σπέρτο μέσα σ' ἕνα σκοτεινό δωμάτιο. Ἀκούμπησε τό πορτοκάλι κι ἐσπρωξε πίσω τήν καρτέλα του, κι ἐκεῖνη ἔβγαλε τό μικρό ζεστό της χέρι ἀπ' τό μανσόν καί τό ἄπλωσε πρὸς τό μέρος του.

«Βέρα!» ἀναφώνησε. «Τί περίεργο. Πίστεψέ με, γιά μιὰ στιγμή δέ σε γνώρισα. Δέ θά καθίσεις; Ἐχεις γευματίσει; Θά πιεῖς ἕνα φλιτζάνι καφέ;»

2

Αὐτή δίστασε, ἀλλά φυσικά τό ἤθελε. «Ναί, θά 'θελα λίγο καφέ». Καί κάθισε ἀπέναντί του.

«Ἐχεις ἀλλάξει. Ἐχεις ἀλλάξει πολύ» εἶπε αὐτός κοιτάζοντάς την μ' ἐκεῖνο τό ἔντονο, λαμπερό του βλέμμα. «Ἡ ὄψη σου εἶναι θαυμάσια. Δέ σ' ἔχω ξαναδεῖ τόσο καλά».

«Ἀλήθεια;» Σήκωσε τό βέλο της καί ξεκούμπωσε τόν σηκωμένο, γούνινο γιακά της. «Δέν αἰσθάνομαι πολύ καλά. Αὐτός ὁ καιρός – δέν μπορῶ νά τόν ὑποφέρω, ξέρεις».

«Ἄ, ὄχι. Ἀπεχθάνεσαι τό κρύο...»

«Τό σιχαίνομαι». Ἀνατρίχιασε. «Καί τό χειρότερο εἶναι πὼς ὅσο γερνάει κανεῖς...»

Τή διέκοψε. «Μέ συγχωρεῖς» καί χτύπησε ἐλαφρῶ στό τραπέζι γιά τή σερβιτόρα. «Φέрте παρακαλῶ λίγο καφέ μέ γάλα». Καί σ' ἐκεῖνη: «Σίγουρα δέ θές νά φᾶς κάτι; λίγα φρούτα, ἴσως. Ἐχουν περίφημα φρούτα ἐδῶ.»

«Ὁχι εὐχαριστῶ. Τίποτα.»

«Τότε ἐντάξει, τελείωσε.» Καί χαμογελώντας, μόλις

3

μιά ὑποψία πιά πλατιά ἀπ' τό κανονικό, σήκωσε πάλι τό πορτοκάλι.

«Ἐλεγε, ὅσο γερνάει κανείς —»

«Τόσο περισσότερο κρυνώνει» γέλασε αὐτή. Ἄλλα σκεφτόταν πόσο καλά τό θυμόταν αὐτό τό τέχνασμα — τό κόλλο του νά τή διακόπτει — καί πόσο αὐτό τήν εξαργύρωνε πρὶν ἕξι χρόνια. Ἐνωθε τότε, σάν ἐντελῶς ξαφνικά, στά μισά τῆς φράσης της, νά ἔβαζε τό χέρι του στά χεῖλη της, νά γύριζε, νά παρακολουθοῦσε κάτι ἄλλο, καί μετά, τραβοῦσε τό χέρι του καί μέ τό ἴδιο πλατύ χαμόγελο, ἀνεπαίσθητα ὑπερβολικό, ἔστρεφε ξανά τήν προσοχή του σ' αὐτήν... Ἐντάξει. Στό θέμα μας.

«Τόσο περισσότερο κρυνώνει!» ἐπανελάβε τά λόγια της, γελώντας καί αὐτός. «Ἄ! Ἀκόμα λές τά ἴδια πράγματα. Καί ὑπάρχει ἀκόμα κάτι πού δέν ἔχει καθόλου ἀλλάξει σέ σένα — ἡ ὑπέροχη φωνή σου, ὁ ὑπέροχος τρόπος σου νά μιλάς.» Τώρα ἦταν πολύ σοβαρός· ἔσκυψε πρὸς τό μέρος της καί ἐκεῖνη μύρισε τό ζεστό, ὀξὺ ἄρωμα τῆς φλούδας τοῦ πορτοκαλιοῦ. «Φτάνει νά πεις μιά λέξη καί θ' ἀναγνώριζα τή φωνή σου μέσα σ' ὅλες τίς φωνές τοῦ κόσμου. Δέν ξέρω τί εἶναι — πολλές φορές ἀναρωτήθηκα — πού κάνει τή φωνή σου τόσο — βασανιστική, ἐπίμονη ἀνάμνηση... Θυμάσαι κείνο τό πρῶτο ἀπόγευμα στό πάρκο Κιου; εἶχες τόσο ξαφνιαστεί πού δέν ἤξερα κανένα λουλουδί μέ τ' ὄνομά του. Εἶμαι ἀκόμα τό ἴδιο ἀμαθής, παρ' ὅλα ὅσα μοῦ εἶπες. Κάθε φορά ὅμως πού ὁ καιρός εἶναι ὁμορφος καί ζεστός καί βλέπω μερικά ζωηρά χρώματα — τρομαχτικά περίεργα — ἀκούω τή φωνή σου πού λέει: "Γεράνι, κατηφές, καί θερδέννα".»

5

Ἐκεῖνη τή στιγμή ἓνα μικρό κορίτσι μέ λευκό φόρεμα, κρατώντας ἓνα μακρὸ μουσκεμένο νούφαρο, ξεπρόβαλε ἀπὸ ἓνα θάμνο, τούς κοίταξε ἐπίμονα καί τραβήχτηκε πάλι πίσω. Αὐτός ὅμως δέν κατάλαβε τίποτα. Ἐσκυψε πάνω του:

«Μά γιατί τό λές αὐτό; Ἐγὼ δέ θά μπορούσα νά τό πῶ αὐτό.»

Ἄλλα ἐκεῖνος ἔβγαλε κάτι σάν ἀπαλό βογκητό καί παίρνοντας τό χέρι της τό κράτησε στό μάγουλό του.

«Γιατί ξέρω πὼς θά σ' ἀγαπήσω πολύ — ὑπερβολικά πολύ. Καί θά πονέσω τρομερά, Βέρα, γιατί ποτέ, ποτέ δέ θά μ' ἀγαπήσεις ἐσύ.»

Σίγουρα τώρα ἔδειχνε καλύτερα ἀπὸ τότε. Εἶχε χάσει ὅλη ἐκεῖνη τήν ὄνειροπόλα ἀοριστία καί δισταχτικότητα. Τώρα εἶχε τόν ἀέρα ἀνθρώπου πού ἔχει ὁρεῖ τή θέση του στή ζωὴ καί τή γεμίζει μέ μιά αὐτοπεποίθηση καί σιγουριά πού εἶταν — τό λιγότερο — ἐντυπωσιακή. Πρέπει, ἐπίσης, νά εἶχε κάνει λεφτά. Τό ντύσιμό του εἶταν θαυμάσιο, καί ἐκεῖνη τή στιγμή τραβήξε ἀπ' τήν τσέπη του μιά ρώσικη ταμπακέρα.

«Θά καπνίσεις;»

«Ναί, θά καπνίσω.» Δίστασε λίγο πάνω ἀπ' τά τσιγάρα.

«Δείχνουν ἐξαιρετικά τσιγάρα.»

«Θαρρῶ πὼς εἶναι. Τά παραγγέλνω καί μοῦ τά φτιάχνει ἓνας ἀνθρωπάκος στήν ὁδὸ Σαίντ Τζέμς. Δέν καπνίζω πολύ. Δέν εἶμαι ὅπως ἐσύ — ὅταν ὅμως καπνίζω, τά θέλω γευστικά καί φρέσκα. Γιά μένα τό κάπνισμα δέν εἶναι συνήθεια· εἶναι πολυτέλεια — ὅπως τ' ἀρώματα. Ἐχεις ἀκόμα ἀδυναμία σ' ἀρώματα; Ἄ, ὅταν εἶμουν στή Ρωσία...»

4

Καί νιώθω πὼς αὐτές οἱ τρεῖς λέξεις εἶναι τό μόνο πού θυμάμαι ἀπὸ κάποια ξεχασμένη, οὐράνια γλώσσα. Τό θυμάσαι ἐκεῖνο τό ἀπόγευμα;»

«Ὡ, ναί, πολύ καλά.» Πῆρε μιά βαθιά, μαλακιά ἀνάσα, λές καί τό ἄρωμα τῶν χάρτινων νάρκισσων εἶταν κάπως πολύ γλυκό γιὰ νά τό ἀντέξει. Ὅμως, αὐτό πού εἶχε μείνει στό δικό της νοῦ ἀπὸ κείνο τό ἰδιότυπο ἀπόγευμα εἶταν μιά παράλογη, γελοία σκηνή πάνω ἀπὸ τό τραπέζακι τοῦ τσαγιοῦ. Πλήθος ἀνθρώποι ἔπαιρναν τό τσάι τους σέ μιά κινέζικη παγγόδα, καί αὐτός ἔκανε σάν μανιακός μέ τίς σφήκες — τίς ἔδιωχνε κουνώντας τά χέρια, τίς χτυποῦσε μέ τό ψάθινο καπέλο του, σοβαρός καί ξεαγριομένος, δίχως τήν παραμικρὴ αἴσθηση τοῦ χώρου. Πόσο εἶχαν εὐχαριστηθεῖ τό θέαμα οἱ ἄλλοι πού ἔπιναν τό τσάι τους, μέ πνιχτά εἰρωνικά γελάκια. Καί πόσο εἶχε υποφέρει ἐκεῖνη.

Ἄλλά τώρα, καθὼς τόν ἀκουγε νά μιλάει, αὐτὴ ἡ ἀνάμνηση ξεθώριαζε. Ἡ δικιά του ἦταν ἡ πιὸ σωστή. Ναί, εἶταν ἓνα θαυμάσιο ἀπόγευμα, γεμάτο γεράνια καί κατηφές καί θερδένες, καί — ζεστή λιακάδα. Οἱ σκέψεις της καθυστέρησαν πάνω ἀπὸ τίς δύο τελευταῖες λέξεις, σά νά τίς τραγουδοῦσε.

Μέσα σ' αὐτὴ τή ζέση, θαρρεῖς, ξετυλίχτηκε μιά ἀκόμα ἀνάμνηση. Εἶδε τόν ἑαυτό της καθισμένο σέ μιά ἀνελούζα. Αὐτός ξαπλωμένος πλαί της, καί ξαφνικά, μετά ἀπὸ μιά μακριὰ σιωπὴ, κύλησε καί ἔβαλε τό κεφάλι του στήν ἀγκαλιά της.

«Θά ἔθελα» ψιθύρισε μέ μιά χαμηλή, ταραγμένη φωνή, «θά ἔθελα νά ἔχα πάρει δηλητήριο καί νά πλησίαζε νά πεθάνω — τώρα ἐδῶ!»

6

Τόν ἔκοψε: «Πηγες ἀλήθεια στή Ρωσία;»

«Ὡ, ναί. Ἐμείνα πάνω ἀπὸ χρόνο. Ξέχασες πὼς μιλούσαμε γιὰ ἓνα ταξίδι ἐκεῖ;»

«Ὅχι, δέν ξέχασα.»

Ἄφησε ἓνα παράξενο γέλιο καί ἀκούμπησε πίσω στήν καρτέλα του. «Δέν εἶναι περίεργο; Ἐκανα ὅλα ἐκεῖνα τά ταξίδια πού σχεδιάζαμε μαζί. Ναί, πῆγα σ' ὅλα ἐκεῖνα τά μέρη πού μιλούσαμε γι' αὐτά καί ἔμεινα ἀρκετό καιρό γιὰ "νά πάρω — ὅπως ἔλεγε — τόν ἀέρα μου". Τά τελευταῖα τρία χρόνια τά πέρασα ταξιδεύοντας συνέχεια. Ἰσπανία, Κορσική, Σιδηρία, Ρωσία, Αἴγυπτο. Ἐμείνει μόνο ἡ Κίνα, καί σκοπεύω νά πάω καί ἐκεῖ μόλις τελειώσει ὁ πόλεμος.»

Καθὼς μιλοῦσε, τόσο ἀνάλαφρα, χτυπώντας ἀπαλά τήν ἀκρὴ τοῦ τσιγάρου του στό τασάκι, αὐτὴ ἔνωσε τό παράξενο θηρίο πού κοιμόταν βαθιά τόσον καιρό στό στήθος της ν' ἀναδεύεται, νά τανύζει τά μέλη του, νά τεντώνει τ' αὐτιά του καί ξαφνικά νά ὀρθώνεται στά πόδια του καί νά στυλώνει τό νοσταλγικό, πεινασμένο βλέμμα του σ' ἐκεῖνα τά μακρινά μέρη. Ἄλλά τό μόνο πού εἶπε, χαμογελώντας εὐγενικά, εἶταν: «Πόσο σέ ζηλεύω.»

Αὐτός τό δέχτηκε. «Πέρασα» εἶπε «πολύ ὁμορφα — εἰδικά στή Ρωσία. Ἡ Ρωσία εἶταν ὅλα ὅσα εἶχαμε φανταστῆ καί πολύ, πολύ περισσότερο. Ἐξῆσα μάλιστα καί μερικές μέρες σ' ἓνα ποταμόπλοιο στό Βόλγα. Τό θυμάσαι ἐκεῖνο τό τραγοῦδι τοῦ βαρκάρη πού ἔπαιζες;»

«Ναί.» Καθὼς μίλησε, τό τραγοῦδι ἄρχισε νά παίζει μέσα της.

«Τό παίζεις καμιά φορά τώρα;»

«Όχι, δεν έχω πιάνο.»

Αυτός ξαφνιάστηκε. «Μά τί έγινε κείνο τ' όμορφο πιάνο πού είχες;»

Έκανε ένα μικρό μορφασμό. «Πουλήθηκε. Αιώνες πριν.»

«Μά αγαπούσες τόσο τή μουσική» άπόρησε αυτός.

«Δέν έχω καιρό γιά μουσική τώρα» είπε.

Δέν επέμεινε άλλο. «Αυτή ή ζωή στό ποτάμι» συνεχίσε «είναι κάτι έντελώς ιδιαίτερο. Μετά από μιά δυό μέρες δέ θυμάσαι πώς ζούσες ποτέ μίαν άλλη. Καί δέν είναι απαραίτητο νά γνωρίζεις τή γλώσσα – ή ζωή στό ποταμόπλοιο δημιουργεί ανάμεσα σ' εσένα και στούς άλλους γύρω σου ένα δεσμό πού είναι παραπάνω από αρκετός. Τρώς μαζί τους, περνάς τή μέρα σου μαζί τους, και τό βράδυ έρχεται εκείνο τό άτέλειωτο τραγούδι.»

Αυτή άναρρίγησε, ακούγοντας τό τραγούδι του θαρκάρη νά ξαναρχίζει δυνατό και τραγικό, κι αντίκριζοντας τή θάρα νά πλέει στά σκοτεινά νερά του ποταμού, μέ τή σειρά τά μελαγχολικά δέντρα από δω κι από κει στίς όχθες...

«Ναί, θά μου άρεσε αυτό» είπε, χαϊδεύοντας τό μανσόν της.

«Θά σου άρεσαν σχεδόν όλα στή ρώσικη ζωή» είπε μέ θέρμη αυτός. «Είναι τόσο άπλή, τόσο αυθόρμητη, τόσο ελεύθερη – μ' όλη τή σημασία της λέξεως. Καί μετά, οί χωρικοί είναι τόσο ύπεροχοι. Τόσο πολύ άνθρωπινα πλάσματα – ναί, αυτό είναι. Άκόμα κι ό άνθρωπος πού οδηγεί τήν άμαξά σου παίρνει – παίρνει κάποιο πραγματικό μέρος σ' ό,τι συμβαίνει. Θυμάμαι τό βράδυ πού μιά συντροφιά μας, δυό φίλοι

μπορούσα νά σου πώ πράγματα πού δέ θά τά ξεστόμιζα ποτέ σέ άλλον άνθρωπο.»

Ύπήρχε ένα ίχνος κοροϊδίας στή φωνή του ή ήταν ή φαντασία της; Δέν μπορούσε νά ναι σίγουρη.

«Πρίν σέ γνωρίσω» είπε «δέν είχα ποτέ μιλήσει γιά τόν εαυτό μου σέ κανέναν. Πόσο καλά θυμάμαι μιά νύχτα πού σου έφερα ένα μικρό χριστουγεννιάτικο δέντρο και σου διηγήθηκα όλόκληρη τήν παιδική μου ήλικία. Καί γιά τό πώς είμουν τόσο δυστυχισμένος πού τό σκασα και έμεινα κάτω από ένα καρότσι στήν αυλή μας δυό μέρες δίχως νά μ' ανακαλύψουν. Κι έσύ άκούγες, και τά μάτια σου έλαμπαν κι ένιωθα πώς είχες ύποχρεώσει ακόμα και τό μικρό χριστουγεννιάτικο δέντρο ν' άκούει, όπως συμβαίνει στα παραμύθια».

Άλλά από κείνο τό βράδυ αυτή θυμόταν ένα μικρό βάζο χαβιάρι. Είχε κοστίσει έφτά λίρες κι έξι πένες. Αυτός δέν μπορούσε νά τό ξεπεράσει. Γιά σκέψου – ένα τόσο δά βαζάκι νά κάνει έφτά λίρες κι έξι πένες. Καθώς έτρωγε, τήν παρατηρούσε μαγεμένος και σκανδαλισμένος.

«Έ λοιπόν όχι, αυτό σημαίνει στήν κυριολεξία νά τρώς λεφτά. Δέ θά μπορούσες νά χωρέσεις ούτε έφτά σελίνια σ' ένα τέτοιο βαζάκι. Σκέψου τί πρέπει νά κερδίζουν...» Καί είχε άρχισει κάτι άτέλειωτους περίπλοκους ύπολογισμούς... Άλλά τώρα, αντίο χαβιάρι. Τό χριστουγεννιάτικο δέντρο είταν στό τραπέζι και τό μικρό άγόρι ξάπλωνε κάτω άπ' τό καρότσι, έχοντας γιά μαξιλάρι τό σκυλί τής αυλής.

«Τό σκύλο τόν έλεγαν Μπόζουν» φώναξε μ' ένθουσιασμό.

μου και ή γυναίκα του ένός, πήγαμε γιά πικνίκ στή Μαύρη Θάλασσα. Είχαμε πάρει μαζί μας φαγητό και σαμπάνια και δειπνήσαμε στό γρασίδι. Καί καθώς τρώγαμε πλησίασε ό άμαξάς: «Πάρτε ένα άνηθο τουρσί» είπε. Ήθελε νά τό μοιραστεί μαζί μας. Αυτό μου φάνηκε τόσο σωστό, τόσο – καταλαβαίνεις τί έννοώ;»

Κι εκείνη τή στιγμή τής φάνηκε σά νά καθόταν αυτή στό γρασίδι πλάι στήν άνεξιχνίαστη Μαύρη Θάλασσα, μαύρη σά βελούδο, πού έσπρωχνε τίς ρυτίδες της ως τίς όχθες, σέ σιωπηλά βελούδινα κύματα. Είδε τό ξεπλυμένο φόρεμα τής γυναίκας στρωμένο, και τό διπλωμένο παρασόλ ξαπλωμένο στή χλόη σάν τεράστια μαργαριταρένια βελόνη πλεξίματος. Χώρια, μέ τό φαγητό του σέ μιά πετσέτα άπλωμένη στα γόνατά του, καθόταν ό άμαξάς. «Πάρτε ένα άνηθο τουρσί» είπε, και παρόλο πού αυτή δέν είταν σίγουρη τί ακριβώς είναι τό άνηθο τουρσί, είδε τό πρασινωπό γυάλινο βαζάκι μέ μιά κόκκινη πιπεριά νά λαμπυρίζει σά ράμφος παπαγάλου μέσ' άπ' τό γυαλί. Ρούφηξε τά μάγουλά της· τό τουρσί είταν τρομαχτικά ξινό...

«Ναί, ξέρω πολύ καλά τί έννοείς» είπε.

Στήν παύση πού άκολούθησε κοιτάχτηκαν. Όταν κοιτάζονταν στό παρελθόν έτσι, ένιωθαν μιά τέτοια άπεριόριστη κατανόηση άνάμεσά τους, πού οί ψυχές τους σά νά τύλιγαν ή μιά τήν άλλη και νά δυθίζονταν στήν ίδια θάλασσα μέσα, πρόθυμες νά πνιγούν, σάν πένθιμοι έραστές. Άλλά τώρα, τό εκπληκτικό ήταν πώς αυτός κρατήθηκε. Αυτός πού είπε:

«Τί θανατός άκροατής πού είσαι. Όταν μέ κοιτάς μ' αυτά τά άγρια μάτια σου αισθάνομαι πώς θά

Άλλά αυτός δέν άκολούθησε τή σκέψη της. «Ποίο σκύλο; Είχες σκύλο; Δέ θυμάμαι κανένα σκύλο.»

«Όχι, όχι. Έννοούσα τό σκύλο τής αυλής. Όταν είσουν μικρός.»

Αυτός γέλασε κι έκλεισε τήν ταμπάκερα.

«Ναί; Ξέρεις, τό είχα ξεχάσει. Λές κι έχων περάσει από τότε αίώνες. Άδύνατο νά πιστέψω πώς είταν μόλις έξι χρόνια πριν. Άφου σέ άναγνώρισα σήμερα – έπρεπε νά κάνω ένα τόσο μεγάλο άλμα – έπρεπε μά κάνω ένα άλμα πάνω από όλόκληρη τή ζωή μου γιά νά ξαναγυρίσω σ' εκείνη τήν εποχή. Είμουν τόσο παιδί τότε». Έπαιξε τά δάχτυλά του στό τραπέζι. «Συχνά σκεφτόμουν πόσο πολύ πρέπει νά έπληττες μαζί μου. Καί καταλαβαίνω ακριβώς τώρα γιατί μου έγραψες έτσι – μόλο πού κείνο τόν καιρό αυτό τό γράμμα τερμάτιζε σχεδόν τή ζωή μου. Τό ξαναβρήκα τίς προάλλες και δέν μπόρεσα νά μή γελάσω καθώς τό διάβαζα. Είταν τόσο έξυπνο – τόσο πιστή εικόνα του έαυτού μου». Σήκωσε τά μάτια του. «Δέ φεύγεις;»

Εκείνη είχε ξανακουμπώσει τό γιακά της και κατεβάσει τό βέλο της.

«Φοβούμαι πώς πρέπει» είπε, και κατάφερε νά χαμογελάσει. Τώρα ήξερε πώς αυτός κοροϊδευε.

«Α, όχι, σέ παρακαλώ» ίκέτεψε. «Μείνε ένα λεπτό ακόμα» και πήρε ένα από τά γάντια της στό τραπέζι και τό κράτησε σφιχτά σάν αυτό νά μπορούσε νά τήν έμποδίσει. «Βλέπω τόσο λίγους ανθρώπους νά μιλήσω πιά πού έχω γίνει σχεδόν βάρβαρος» είπε. «Είπα κάτι πού σέ πλήγωσε;»

«Όυτε κατά διάνοια» είπε ψέματα αυτή. Άλλά κα-

11

θώς τόν κοιτούσε νά παίξει τό γάντι της ανάμεσα στά δάχτυλά του χαιδεύοντάς το, ἤσυχα ἤσυχα ὁ θυμός της ξεθύμανε, κι ἐξάλλου, ἐκείνη τή στιγμή αὐτός ἐμοιάζε περισσότερο στόν ἑαυτό του πρὶν ἔξι χρόνια...

«Τό μόνο πού σ' ἀλήθεια ἤθελα τότε» ψιθύρισε ἀπαλά αὐτός «εἶταν νά γίνω κάτι σάν χαλί – νά κάνω τόν ἑαυτό μου ἕνα εἶδος χαλί γιά νά περπατᾶς καί νά μή χρειάζεται νά πληγώνεσαι ἀπό τίς κοφτερές πέτρες πού τόσο μισοῦσες. Τίποτα πιά σίγουρο ἀπ' αὐτό – τίποτα πιά ἐγωιστικό. Ποθοῦσα μόνο, τελικά νά μεταμορφωθῶ σέ μαγικό χαλί καί νά σέ ταξιδέψω. σ' ὄλες ἐκείνες τίς χῶρες πού νοσταλγοῦσες νά δεῖς.»

Καθώς αὐτός πέραγε, σήκωσε τό κεφάλι της σάν νά ἔπινε κάτι· τό περίεργο θηρίο στό στήθος της ἄρχισε νά γουργουρίζει...

«Ἐνιωθα πώς εἶσουν πιά μόνη ἀπ' ὁποιοδήποτε ἄλλο στόν κόσμο» συνέχισε αὐτός, «κι ὠστόσο, ἴσως τό μόνο πρόσωπο στόν κόσμο πού ἦταν πραγματικά, ἀληθινά ζωντανό. Γεννημένη ἔξω ἀπό τήν ἐποχή σου» μουρμούρισε, χαιδεύοντας τό γάντι, «μέ τό σημάδι τῆς μοίρας πάνω σου.»

Ἄ. Θεέ μου. Τί εἶχε κάνει. Πῶς εἶχε τολμήσει νά πετάξει ἔτσι τήν εὐτυχία της. Αὐτός εἶταν ὁ μόνος ἄντρας πού τήν εἶχε ποτέ καταλάβει. Εἶταν πολύ ἄργά; Μποροῦσε νά 'ναι πολύ ἄργά; Τό γάντι πού κρατοῦσε στά δάχτυλά του εἶταν αὐτή.

«Κι ὕστερα, τό γεγονός πώς δέν εἶχες φίλους καί ποτέ δέν εἶχες δημιουργήσει φίλες μέ τούς ἀνθρώπους. Πόσο πολύ τό καταλάβαινα, γιατί οὔτε κι ἐγώ εἶχα. Συμβαίνει καί τώρα τό ἴδιο;»

12

«Ναί» ἀνάσανε αὐτή. «Ἄκριβῶς τό ἴδιο. Εἶμαι ὅσο μόνη εἶμουν πάντα.»

«Κι ἐγώ» γέλασε μαλακά αὐτός, «ἀκριβῶς τό ἴδιο.»

Ξαφνικά, μέ μιά γρήγορη χειρονομία, τῆς γύρισε πίσω τό γάντι κι ἔσυρε τήν καρτέλα του στό πάτωμα. «Ὅμως ἐκεῖνο πού τότε μοῦ φαινόταν τόσο ἀνεξιχνίαστο μοῦ εἶναι τώρα ἐντελῶς κατανοητό. Καί σ' ἐσένα, φυσικά... Ἀπλῶς εἴμασταν τόσο ἐγωιστές, τόσο ἀπορροφημένοι ἀπό τόν ἑαυτό μας, τόσο κλεισμένοι μέσα μας, πού δέν ὑπῆρχε χῶρος στήν καρδιά μας γιά τούς ἄλλους, κανέναν ἄλλο. Ξέρεις» ἀναφώνησε, μ' ἕναν ἀπλό κι ἐγκάρδιο τρόπο καί φοδερὰ σάν μιά ἄλλη πλευρά ἐκείνου τοῦ παλιοῦ ἑαυτοῦ του ξανά, «ἄρχισα νά μελετῶ ἕνα Σύστημα Σκέψης, ὅταν εἶμουν στή Ρωσία, καί βρήκα πώς δέν εἴμασταν τίποτα μοναδικό. Εἶναι μάλλον μιά πασίγνωστη μορφή...»

Αὐτή εἶχε φύγει. Αὐτός καθόταν ἐκεῖ, ἀποσβολωμένος, κυριολεκτικά κατάπληκτος... Καί τότε ζήτησε ἀπό τή σερβιτόρα τό λογαριασμό.

«Δέν ἔχουμε ἀγγίξει ὁμως τό γάλα» εἶπε. «Παρακαλῶ μή μου τό χρεώσετε.»

Ἀποκαλύψεις

(μετάφραση: Μαρία Λαϊνᾶ)

1

Ἄπό τίς ὀχτώ τό πρῶι ὡς τίς δέκα καί μισή περίπου, ἡ Μόνικα Τυρέλ ὑπέφερε ἀπό τά νεῦρα της καί ὑπέφερε τόσο τρομαχτικά ὥστε οἱ ὥρες εἶταν – ἀληθινά ὀδυνηρές. Δέν μποροῦσε νά τό ἐλέγξει. «Ἄν εἶμουν ἴσως δέκα χρόνια πιά νέα...» ἔλεγε. Γιατί τώρα πού εἶταν τριάντα τριῶν εἶχε ἕναν περίεργο, ἀνεπαίσθητο τρόπο ν' ἀναφέρεται διαρκῶς στήν ἡλικία της, νά κοιτάζει τούς φίλους της μέ σοβαρά παιδιάστικα μάτια καί νά λέει: «Ναί, θυμᾶμαι πρὶν εἴκοσι χρόνια πῶς...» ἢ νά τραβᾶει τήν προσοχή τοῦ Ράλφ στά κορίτσια, πραγματικά κορίτσια, μ' ἐξαίσινα νεανικά μπράτσα καί ὑπέροχους λαιμούς καί ζωηρές, ἀναποφάσιστες κινήσεις, κορίτσια καθισμένα πλάι τους στά ἐστιατόρια. «Ἄν εἶμουν ἴσως δέκα χρόνια πιά νέα...»

«Γιατί δέ λές στή Μαρί νά σταθεῖ ἔξω ἀπό τήν πόρτα σου καί νά ἀπαγορεύει αὐστηρά στόν ὁποιοδήποτε νά πλησιάσει τό δωμάτιο μέχρι νά χτυπήσεις τό κουδούνι;»

«Ἄ, μακάρι νά εἶταν τόσο ἀπλό!» Πέταξε τά μικρά της γάντια καί πίεσε τά βλέφαρά της μέ τά δάχτυλα, μ' ἐκεῖνο τόν τρόπο πού τόσο καλά γνόριζε αὐτός. «Μά πρῶτ' ἀπ' ὅλα θά μέ καταπίεζε ἡ σκέψη πῶς ἡ Μαρί κάθεται ἐκεῖ, ἡ Μαρί κουνάει ἀπαγορευτικά τό δάχτυλό της στόν Ράντ καί τήν κυρία Μούν, ἡ Μαρί, ἕνα κράμα, κάτι ἀνάμεσα σέ δεσμοφύλακα καί νοσοκόμο γιά ψυχοπαθεῖς. Κι ὕστερα, τό ταχυδρομεῖο. Δέν μπορεῖ κανείς νά παραβλέψει τό γεγονός πώς ἔρχεται τό ταχυδρομεῖο, καί ἀπό τή στιγμή πού θά ἴσθαι, ποῖος – ποιός θά μποροῦσε νά περιμένει ὡς τίς ἔντεκα γιά νά διαβάσει τά γράμματα;»

2

Τά μάτια του ἔλαμψαν· τήν ἀγκάλιασε γρήγορα, ἀπαλά. «Τά δικά μου γράμματα, ἀγάπη;»

«Ἰσως» ἔσυρε τή φωνή της αὐτή, γλυκά, καί τό χέρι της χάιδεψε ἀφηρημένο τά κοκκινωπά μαλλιά του. Χαμογελοῦσε βέβαια, ἀλλά σκεφτόταν: «Θεέ μου. Τί ἀνόητη κουβέντα!»

Ὅμως ἐκεῖνο τό πρῶι τήν εἶχε ξυπνήσει ἕνα δυνατό βρόντημα τῆς ἐξέπορτας. Μπάνγκ! Τό διαμέρισμα τραντάχτηκε ὀλόκληρο. Τί εἶταν αὐτό; Ἀναπήδησε στό κρεβάτι καί γαντζώθηκε στό πάπλωμα. Ἡ καρδιά της πήγαινε νά σπάσει. Τί μποροῦσε νά 'ναι; Μετά ἄκουσε φωνές στό διάδρομο. Ἡ Μαρί χτύπησε καί, καθώς ἄνοιξε ἡ πόρτα, μέ μιά αἰφνίδια, ἐξωφρενική ταχύτητα πετάχτηκαν ἔξω τά πλαστικά στόρια κι ὄρμησαν μαζί καί οἱ κουρτίνες, κοκαλιασμένες, τινάζοντας τίς φουσκωμένες πτυχές τους μέ κραδασμούς. Ὁ θύσανος στήν ἄκρη τοῦ ρολοῦ χτύπησε – χτύπησε πάνω στό παράθυρο. «Eh, voilà!» φώναξε ἡ Μαρί, ἀκουμπώντας τό δίσκο καί τρέχοντας πρὸς τά κεῖ, «C' est le vent, Madame. C' est un vent insupportable»*. Τά στόρια σηκώθηκαν· τό παράθυρο τεντώθηκε μ' ἕνα τίναγμα· ἕνα γκριζουλιάρικο φῶς γέμισε τό δωμάτιο. Ἡ Μόνικα μόλις πού διέκρινε ἕνα ἀχανές ξεπλυμένο γαλάζιο κι ἕνα σύννεφο σάν κορδελιασμένο πουκάμισο νά σοῦρνεται διασχίζοντας τόν οὐρανό· ἀμέσως μετά ἔκρυψε τά μάτια της μέ τό μανίκι

* Εἶναι ὁ ἄερας, Μαντάμ· ἕνας ἄερας ἀνυπόφορος.

της. «Μαρί! Τίς κουρτίνες! Γρήγορα, τίς κουρτίνες!»
 «Η Μόνικα έπεσε πίσω στο κρεβάτι, κι ύστερα
 «Ντρίν-ντρίν-ντρίν-ντρίν!» Τό τηλεφώνο. Είχε ύπερ-
 βεί τὰ δρια του μαρτυρίου της· ήρέμησε έντελώς.
 «Πήγαινε δές, Μαρί».

«Είναι ο Κύριος. Θέλει νά ξερει άν ή Μαντάμ θά
 δειπνήσει στού Πρίνσες στή μία και μισή σήμερα».
 Ναί, είταν ο ίδιος στό τηλεφώνο. Ναί, είχε ζητήσει νά
 τής μεταφέρουν τήν παραγγελία άμέσως. 'Αντί ν'
 άπαντήσει, ή Μόνικα άκούμπησε τό φλιτζάνι και ρώ-
 τησε τή Μαρί μέ μιá ψιλή, άπορημένη φωνούλα τί
 ώρα είναι. 'Εννιά και μισή. Ξάπλωσε άκίνητη και μι-
 σόκλεισε τὰ μάτια της. «Πές στον Κύριο πώς δέ θά
 ήξερε πόσο τεντωμένα είναι τὰ νεύρα της τό πρωί.
 Δέν του είχε εξηγήσει και περιγράψει, και μάλιστα –
 μέ λεπτότητα, φυσικά· δέ λεγόταν κάτι τέτοιο κατά-
 μούτρα – δέν του είχε δώσει νά καταλάβει πώς ακρι-
 βώς αυτό δέ θά τό συγχωρούσε ποτέ;

Κι ύστερα, νά διαλέξει αυτό τό φριχτό πρωινό μέ
 τόν άέρα. Τί νόμιζε; πώς είταν άπλώς ιδιοτροπία της,
 μιá μικρή γυναικεία άνοησία, πού καλύτερα νά γελά-
 σουμε και νά τήν άγνοήσουμε; 'Ακόμα χτές θράδν
 του είχε πει: «'Α, πρέπει όμως και νά μέ παίρνεις στά
 σοβαρά». Κι αυτός είχε άπαντήσει: «'Αγάπη μου, δέ
 θά τό πιστέψεις, αλλά σέ ξερω άπειρώς καλύτερα άπ'
 ό,τι εσύ τόν έαυτό σου. Λατρεύω κάθε άδιόρατη αϊ-
 σθηση και σκέψη σου, είμαι σκλάβος τους. 'Αγαπώ
 τόν τρόπο πού άνασηκώνεται τό χείλος σου –» κι

σκοούρα μαλλιά της πρós τὰ πίσω – όλα πρós τὰ πίσω
 – και τό πρόσωπό της έμοιαζε μάσκα, μέ μυτερά βλέ-
 φαρα και δυοσινιά χείλια. Καθώς κοιτούσε τόν έαυτό
 της στό λουλακι μισοφωτισμένο κρύσταλο ένιωσε ξα-
 φνικά – ώ, τήν πιό παράξενη, τήν πιό άπεριγραπτη
 άναστάτωση νά τή γεμίζει, αργά, αργά, μέχρι πού αι-
 σθάνθηκε τήν επιθυμία ν' άπλώσει τὰ χέρια της, νά
 γελάσει, νά τὰ πετάξει όλα, νά σκανδαλίσει τή Μαρί,
 νά φωνάξει: «Είμαι ελεύθερη. 'Ελεύθερη σάν τόν
 άνεμο». Και τώρα, δλος αυτός ό δονούμενος, τρεμά-
 μενος, συναρπαστικός, ιπτάμενος κόσμος είταν δικός
 της. Είταν τό βασίλειό της. 'Οχι, όχι, δέν άνήκε παρά
 στη Ζωή.

«Φτάνει, Μαρί» τραύλισε. «Τό καπέλο μου, τό
 παλτό μου, τήν τσάντα. Και τώρα φώναξε μου ένα
 ταξί». Πού θά πήγαινε; 'Ω, όπουδήποτε. Δέν μπο-
 ρούσε νά υποφέρει άλλο αυτή τή σιωπηλή, άχρωμη,
 άθόρυβη Μαρί, αυτό τόν άψυχο, βουβό, θηλυκό έσω-
 τερικό χώρο. Πρέπει νά βγει έξω· πρέπει νά φύγει
 γρήγορα – όπουδήποτε, όπουδήποτε.

«Τό ταξί έφτασε, Μαντάμ». Καθώς έσπρωξε κι
 άνοιξε τή μεγάλη έξωτερική πόρτα του σπιτιού, τήν
 άρπαξε ό άγριος άνεμος και τήν πέταξε πέρα στό πε-
 ζοδρόμιο. Πού θά πήγαινε; Μπήκε στό άμάξι και,
 στέλλοντας ένα άστραφτερό χαμόγελο στον στυφό,
 ψυχρό οδηγό, του είπε νά τήν πάει στό κομμωτήριό
 της. Τί θά γινόταν χωρίς τό κομμωτήριό της; Κάθε
 φορά πού ή Μόνικα δέν είχε πουθενά άλλου νά πάει
 ή τίποτε άπολύτως νά κάνει, έπαιρνε ένα ταξί και
 πήγαινε εκεί. Μέχρι νά τής όντουλάρουν τὰ μαλλιά
 θά είχε σκεφτεί κάτι. 'Ο ψυχρός, μουτρωμένος οδη-
 γός πήγαινε μέ τρομαχτική ταχύτητα, κι αυτή άφηνό-

εσκυψε πάνω άπ' τό τραπέζι: «δέ μ' ενδιαφέρει
 όποιος κι άν βλέπει – λατρεύω καθετί δικό σου. Θά
 μπορούσα νά ζήσω μαζί σου στήν κορυφή ενός βου-
 νου και δέ θά μ' ένοιαζε άν δλοι οί προβολείς του
 κόσμου έριχναν τό φώς τους πάνω μας».

«Θεοί!» 'Η Μόνικα έπιασε τό κεφάλι της και τό
 'σφιξε. Είναι δυνατό νά τό είπε στ' αλήθεια αυτό;
 'Απίθανα πλάσματα οί άντρες. Και τόν είχε άγαπήσει
 – πώς μπορούσε νά 'χει άγαπήσει έναν άντρα πού μι-
 λούσε έτσι. Μά τί έκανε επιτέλους άπό τό θράδν πού
 είχε γίνει εκείνο τό γεύμα, κι αυτός τήν είχε συνοδέ-
 ψει σπíti της και είχε ρωτήσει άν μπορούσε νά 'ρθει
 και «νά ξαναδεί εκείνο τό νοχελικό, άραδικό χαμό-
 γελο»; 'Ω, τί άνοησίες – πέρα γιά πέρα άνοησίες – κι
 όμως θυμόταν, εκείνο τόν καιρό, μιá περιεργη, βαθιά
 άνατριχίλα έντελώς διαφορετική άπ' όλα όσα είχε αι-
 σθανθεί ως τότε. «Κάρβουνα. Κάρβουνα. Κάρβουνα.
 Παλιά σίδερα. Παλιά σίδερα. Παλιά σίδερα!» άκού-
 στηκε άπό κάτω. 'Όλα είχαν τελειώσει. Νά τήν κατα-
 λαβαίνει; Δέν είχε καταλάβει τίποτα. Αυτό τό τηλε-
 φώνημα ένα τέτοιο πρωί μέ λυσσασμένο άέρα είταν
 έξαιρετικά ένδεικτικό. Θά τό καταλάβαινε αυτό; Τής
 έχόταν σχεδόν νά γελάσει. «Μού τηλεφώνησες, όταν
 ό άνθρωπος πού θά μέ καταλάβαινε δέ θά είχε ποτέ
 διανοηθεί νά κάνει κάτι τέτοιο.» Αυτό είταν τό τέλος.
 Κι όταν ή Μαρί συνέχισε: «'Ο Κύριος άπάντησε πώς
 σε περίπτωση πού ή Μαντάμ αλλάξει γνώμη, θά
 περιμένει στό άντρέ», ή Μόνικα είπε: «'Οχι, όχι βερ-
 βένα, Μαρί. Γαρίφαλα. Δυό άγκαλιές».

'Ενα άγριο, γλωμό πρωινό, ένας τρελός άνεμος πού
 σήκωνε τὰ πάντα. 'Η Μόνικα κάθισε μπρός στον κα-
 θρέφτη. Είταν άχρή. 'Η καμαριέρα τής χτένισε τὰ

ταν νά πέφτει άπό τή μιá μεριά στήν άλλη. Μακάρι
 νά πήγαινε ακόμα πιό γρήγορα. 'Ω, ν' απαλλαγεί άπό
 του Πρίνσες στή μία και μισή, άπό τό νά 'ναι τό μι-
 κρό γατάκι στό πουπουλένιο καλάθι, τό σοβαρό, γοη-
 τευμένο μωρό τής 'Αραβίας, τό άθριο πλασματάκι...
 «Ποτέ πιά» φώναξε δυνατά, σφίγγοντας τή μικρή
 γροθιά της. 'Αλλά τό ταξί είχε σταματήσει κι ό οδη-
 γός τής κρατούσε τήν πόρτα.

Στό κομμωτήριο είταν ζεστά· τὰ πάντα γυάλιζαν.
 Μύριζε σαπούνι και καμένο χαρτί και μπριγιαντίνη
 βιολέτα. Νά και ή Μαντάμ πίσω άπό τό ταμείο,
 στρογγυλή, παχουλή, άσπρη, κεφάλι σάν πομπόν
 πάνω σέ μαύρη σατέν πελότα. 'Η Μόνικα είχε πάντα
 τήν άισθηση πώς τήν αγαπούσαν σ' αυτό τό μαγαζί,
 τήν αγαπούσαν και τήν καταλάβαιναν –τόν πραγμα-
 τικό της έαυτό– πολύ περισσότερο άπό πολλούς φί-
 λους της. 'Εδώ είταν ή άληθινή Μόνικα και συχνά
 μιλούσαν – έντελώς παράδοξα – αυτή και ή Μαντάμ.
 Και μετά, είταν ό Τζώρτζ πού τής έφτιαχνε τὰ μαλ-
 λιά, ό νεαρός, μελαχρινός, ψηλόλιγνος Τζώρτζ. Τόν
 συμπαθούσε ειλικρινά.

'Αλλά σήμερα –τί περιεργο! Μόλις πού τή χαιρέ-
 τησε ή Μαντάμ. Τό πρόσωπό της είταν πιό άσπρο
 άπό ποτέ, αλλά τὰ μπλέ χάντρινα μάτια της είχαν
 μόβ κύκλους· ακόμα και τὰ δαχτυλίδια στα κοντό-
 χοντρα δάχτυλά της δέν έλαμπαν. Είταν ψυχρά, πε-
 θαμένα, σάν κομμάτια γυαλιά. 'Όταν φώναξε άπό τό
 έσωτερικό τηλεφώνο τόν Τζώρτζ ύπήρχε μιá ένδειξη
 στη φωνή της πού πρώτη φορά τή διέκρινε ή Μόνικα.
 'Αλλά δέν ήθελε νά τό παραδεχτεί. 'Οχι, άρνιόταν νά
 τό πιστέψει. Είταν άπλώς ή φαντασία της. Ρούφηξε
 λάιμαργα τόν ζεστό, άρωματισμένο άέρα, και πέρασε

7

πίσω ἀπ' τῆ βελούδινη κουρτίνα στό μικρό δωματιάκι. Εἶχε βγάλει τό καπέλο καί τή ζακέτα της καί τὰ ἔχε κρεμάσει, κι ὅμως ὁ Τζώρτζ δέ φαινόταν. Εἶταν ἡ πρώτη φορά πού δέν εἶταν ἤδη ἐκεῖ νά τῆς κρατήσῃ τήν καρτέλα, νά πάρει τό καπέλο της καί νά κρεμάσῃ τήν τσάντα της, παίζοντάς τιν προηγουμένως στά δάχτυλά του σάν κάτι πού πρώτη του φορά τό ἔβλεπε –κάτι ξωτικό. Καί τί ἦσυχό πού ἦταν τό μαγαζί! Δέν ἀκουγόταν τίποτα, οὔτε ἀκόμα κι ἀπό τή Μαντάμ. Μόνο ὁ ἄνεμος φυσοῦσε, τραντάζοντας τό παλιό σπίτι. Ὁ ἄνεμος σφύριζε, καί τὰ πορτρέτα τῶν Κυριῶν ἐποχῆς Πομπαντούρ κοιτάζαν πρὸς τὰ κάτω καί χαμογελοῦσαν, πονηρά καί ὑπουλα. Ξαφνικά ἡ Μόνικα εὐχήθηκε νά εἶχε μείνει σπίτι. Ὡ, τί λάθος πού ἦρθε! Μοιραῖο. Μοιραῖο. Πού εἶταν ὁ Τζώρτζ; Ἄν δέν παρουσιαζόταν τώρα ἀμέσως, θά ἔφυγε. Ἐβγαλε τὴν ἄσπρη μπλούζα. Δέν ἤθελε νά κοιτάξῃ ἄλλο τὸν ἑαυτό της. Ὅταν ἀνοίξε ἕνα βάζο κρέμα στό γυάλινο ράφι τὰ δάχτυλά της ἔτρεμαν. Αἰσθανόταν κάτι νά προσπαθεῖ νά ξεκολλήσῃ ἀπ' τὴν καρδιά της, σάν ἡ εὐτυχία της – ἡ θαυμάσια εὐτυχία της – νά προσπαθοῦσε νά πετάξῃ.

«Ἀδύνατον. Θά φύγω». Ξεκρέμασε τό καπέλο της. Ἀλλά ἐκεῖνη ἀκριβῶς τὴ στιγμή ἀκούστηκαν βήματα, καί, κοιτάζοντας στὸν καθρέφτη, εἶδε τὸν Τζώρτζ νά ὑποκλίνεται στὴν πόρτα. Τί περίεργα πού χαμογελοῦσε! Ἐφταιγε φυσικά ὁ καθρέφτης. Γύρισε τό κεφάλι της γρήγορα. Τὰ χεῖλη του ἀνασηκώθηκαν σ' ἕνα εἶδος μορφασμοῦ καί – μὰ εἶταν ἀξέριστος; – τό πρόσωπό του ἔμοιαζε σχεδόν χαλκοπράσινο.

«Λυπᾶμαι πολύ πού σᾶς ἔκανα νά περιμένετε»

9

μπλούζα, σάν καλόγρια. «Συμβαίνει τίποτα ἐδῶ; Ἐγινε τίποτα;» Ἀλλά ὁ Τζώρτζ ἀνασήκωσε ἐλαφρὰ τοὺς ὤμους κι ἔκανε μιά μικρὴ γκριμάτσα. «Ὡ, τίποτα, Μαντάμ. Ἐνα μικρὸ συμβάν.» Καί σήκωσε πάλι τὴν τούφα τὰ μαλλιά. Ὅμως αὐτὴ δέν εἶχε γελαστεί. Αὐτὸ εἶταν. Κάτι φοβερό εἶχε συμβεῖ. Ἡ σιωπὴ –στ' ἀλήθεια, ἡ σιωπὴ ἔπεφτε σάν νιφάδες χιονιοῦ. Ἀνατρίχιασε. Τό μικρὸ δωματιάκι εἶταν παγωμένο, παγωμένο καί γυαλιστερό. Οἱ νικέλινες θρύψες καί τὰ μπέκ καί τὰ σπρέϊ ἔμοιαζαν σχεδόν μοχθηρά. Ὁ ἄνεμος κροτάλιζε τὴν κορνίζα τοῦ παράθυρου· ἕνα κομμάτι σίδερο χτύπησε, καί ὁ νεαρός ἄντρας συνέχισε ν' ἀλλάζει ψαλιδία, σκύθοντας ἀποπάνω της. Ὡ, πόσο τρομαχτικὴ εἶταν ἡ Ζωή, σκέφτηκε ἡ Μόνικα. Πόσο φριχτὴ. Τί τρομερὴ πού εἶναι ἡ μοναξιά. Στροβιλιζόμαστε σάν φύλλα, καί κανένας δέν ξέρει – κανένας δέ νοιάζεται πού πέφτουμε, ποιὸς μαῦρος ποταμὸς μᾶς παρασύρει μακριά. Τό συναίσθημα πού τὴν ἐσφιγγε ἔμοιαζε ν' ἀνεβαίνει στό λαιμό της. Πονοῦσε, πονοῦσε· πεθύμησε νά κλάψῃ. «Φτάνει» ψιθύρισε. «Δῶσε μου τὶς φουρκέτες.» Καθὼς αὐτὸς στεκόταν πλάι της, τόσο ὑποταγμένος, τόσο σιωπηλός, ἄφησε σχεδόν τὰ μπράτσα της νά πέσουν κι ἔκλαψε μὲ λυγμούς. Δέν μπορούσε ν' ἀντέξῃ ἄλλο. Σὰ μαριονέτα ὁ χαρούμενος νεαρός Τζώρτζ γλίστησε πάλι, σούρθηκε ἀθόρυθα, τῆς ἔδωσε τό καπέλο καί τό βέλο της, πῆρε τό χαρτονόμισμα καί γύρισε τὰ ρέστα. Αὐτὴ τὰ ἐσπρωξε στὴν τσάντα της. Πού θά πῆγαινε τώρα;

Ὁ Τζώρτζ πῆρε μιά δούρτσα. «Ἐχετε λίγη πούδρα στό παλτό σας» μουρμούρισε, καί τὴν τίναξε. Κι ὕστερα, ξαφνικά, ὄρθωσε τό κορμί του καί, κοιτάζοντας τὴ Μόνικα, ἀνέμιση παράξενα τὴ δούρτσα καί

8

μουρμούρισε, γλιστρώντας ἀθόρυθα πρὸς τό μέρος τῆς.

Ἄ, ὄχι, δέν ἐπρόκειτο νά μείνει. «Φοβοῦμαι...» ἄρχισε. Ἀλλά αὐτὸς εἶχε ἀνάψει τό γκάζι, εἶχε βάλει τό ψαλίδι, καί τῆς κρατοῦσε τὴν ἄσπρη μπλούζα.

«Φυσάει» εἶπε. Ἡ Μόνικα ὑποχώρησε. Μύρισε τὰ δροσερὰ νεανικά του δάχτυλα πού καρφίτσωναν τὴν μπέρτα κάτω ἀπ' τὸ πηγούνη της. «Ναί, φυσάει ἀέρας» ἔκανε, καί βυθίστηκε πίσω στὴν καρτέλα. Κι ἔπεσε σιωπὴ. Ὁ Τζώρτζ ἔβγαλε τὶς φουρκέτες μὲ τὸν ἐμπειρο τρόπο του. Τὰ μαλλιά της ἔπεσαν πίσω, ἀλλά αὐτὸς δέν τὰ κράτησε ὅπως ἄλλοτε, σάν γιὰ νά αἰσθανθεῖ πόσο φίνα καί ἀπαλά καί βαριά εἶταν. Δέν εἶπε, «εἶναι σέ θαυμάσια φόρμα». Τὰ ἄφησε νά πέσουν, καί, βγάζοντας μιά δούρτσα ἀπὸ ἕνα συρτάρι, ἔβγαλε ἐλαφρὰ, καθάρισε τὸ λαιμό του καί εἶπε ἄτονα: «Ναί, φυσάει πολὺ δυνατὰ, πολὺ δυνατὰ, θά ἴλεγα».

Δέν ἔβρισκε ν' ἀπαντήσῃ τίποτα. Ἡ δούρτσα ἔπεσε στά μαλλιά της. Ὡ, ὦ, τί θλιβερό, τί θλιβερό! Ἐπεσε γρήγορα κι ἀνάλαφρα, ἔπεσε ὅπως πέφτουν τὰ φύλλα· καί μετὰ ἔπεσε βαριά, τραβώντας, σάν ἐκεῖνο τὸ τράβηγμα στὴν καρδιά της.

«Φτάνει» φώναξε, κουνώντας τό κορμί της γιὰ νά ἐλευθερωθεῖ.

«Σᾶς πόνεσα;» ρώτησε ὁ Τζώρτζ. Μαζεύτηκε πάνω ἀπὸ τὸ ψαλίδι. «Μέ συγχωρεῖτε». Ξανά ἡ μυρωδιά τοῦ καμένου χαρτιοῦ – ἡ μυρωδιά πού ἀγαποῦσε – κι ἐκεῖνος στριφογύρισε τό καυτό ψαλίδι στά δάχτυλά του, κοιτάζοντας ἴσια μπρὸς του. Σήκωσε μιά τούφα ἀπ' τὰ μαλλιά της, ὅταν – δέν μπορούσε νά τὸ ὑποφέρει ἄλλο – τὸν σταμάτησε. Τὸν κοιτάξε· εἶδε τὸν ἑαυτό της νά τὸν κοιτάξῃ μέσα ἀπὸ τὴν ἄσπρη

10

εἶπε: «Ἡ ἀλήθεια εἶναι, Μαντάμ, μιά καί εἶστε παλιά πελάτισσα – ἡ μικρὴ μου κόρη πέθανε σήμερα τό πρωί. Τό πρώτο μου παιδί» καί μετὰ τὸ πρόσωπό του ζάρωσε σὰ χαρτί, καί τῆς γύρισε τὴν πλάτη κι ἄρχισε νά βουρτσίζει τὴν μπλούζα. «Ὡ, ὦ!» ἄρχισε νά κλαίει ἡ Μόνικα. Βγήκε τρέχοντας καί μῆτρε στό ταξί. Ὁ ὁδηγός, μὲ ἐξαγριωμένο ὄφρος, γύρισε ἀπὸ τομα στὴ θέση του καί βρόντηξε ξανά τὴν πόρτα. «Ποῦ πάμε;»

«Στοῦ Πρίνσε» ἔκανε αὐτὴ μὲ λυγμούς. Καί σ' ὀλόκληρη τὴ διαδρομὴ δέν ἔβλεπε παρὰ μιά τόση δά κερένια κούκλα, μὲ ἀπαλά χρυσαφένια μαλλιά, ξαπλωμένη ὑπάκουα, μὲ τὰ μικρὰ χεράκια καί ποδαράκια της σταυρωμένα. Καί μετὰ, λίγο προτοῦ φτάσουν στοῦ Πρίνσε, εἶδε ἕνα ἀνθοπωλεῖο γεμάτο λευκά λουλούδια. Ἄ, τί τέλεια σκέψη. Κρινάκια, καί λευκοὶ πανσέδες, διπλῆς ἄσπρης βιολέτες καί ἄσπρη βελούδινη κορδέλα.. Ἀπὸ μιά ἄγνωστη φίλη... Ἀπὸ κάποιον πού καταλαβαίνει... Γιὰ ἕνα Μικρὸ Κορίτσι... Χτύπησε τὸ παράθυρο, ἀλλά ὁ ὁδηγός δέν ἄκουσε, κι ἄλλωστε, εἶχαν ἤδη φτάσει στοῦ Πρίνσε.

Χίλιες και μία νύχτες

‘Η ιστορία της ωραίας Ζουμουρρούντ μέ τον ‘Αλισάρ, γιό Εϋδόξου

(άποσπάσματα)

μετάφραση: Σεραφείμ Βελέντζας

[‘Ο ὄμορφος ‘Αλισάρ, γιός του πλούσιου ἐμπόρου Εϋδόξου ἀπό τό Χορασάν, σπαταλά σέ ἀσωτείες τήν πατρική κληρονομιά και ἀναγκάζεται νά ζητιανέψει. Φτάνοντας στό παζάρι, παρακολουθεῖ μιά περίεργη ἀγοροπωλησία, ὅπου ὁ ἀφέντης μιᾶς πανέμορφης σκλάβας μέ ἄπειρα χαρίσματα, τῆς Ζουμουρρούντ, τήν πουλά μόνο σέ ἀγοραστή τῆς ἐγκρισῆς της· ἔτσι, οἱ ὑποψήφιοι ἀγοραστῆς, συνήθως πλούσιοι γέροι, ἀντιμετωπίζουν τήν ἀρνηση και τίς λοιδορίες τῆς ἐτοιμολογῆς σκλάβας –ἀνάμεσά τους και ὁ Σεῖχης Ρασιντεντίν, πού «χτύπησε» και τή μεγαλύτερη τιμή γιά τήν ἀγορά της. ‘Ο ντελάης του παζαριού, ἀπανδημένος, προτείνει στή Ζουμουρρούντ νά διαλέξει μοναχή τόν μελλοντικό της ἀφέντη. ‘Εκείνη ὑποδείχνει τόν ‘Αλισάρ, και κάνει ἡ ἴδια τίς διαπραγματεύσεις· ὅταν βλέπει πώς ὁ νέος εἶναι ἀπένταρος του δίνει και τά χρήματα γιά τήν ἀγορά της, και φεύγουν μαζί. Οἱ δύο νέοι ἐρωτεύονται σφοδρά ὁ ἕνας τόν ἄλλο και ζοῦν ἀνετα μέ τά ὄφρα τῆς χρυσοχέρας Ζουμουρρούντ, πού τά πουλά ὁ ‘Αλισάρ στό παζάρι μέ τόν ὄρο νά τά ἀγοράσει μαγαζάτορας και ποτέ περαστικός. Ὑστερα ἀπό ἕνα χρόνο εὐτυχίας, ὁ ‘Αλισάρ ξεγελιέται και παραδιάζει τόν ὄρο τῆς Ζουμουρρούντ, πουλώντας ἕνα της ὄφρα σέ κάποιον χριστιανό διαβάτη. ‘Ο χριστιανός τόν παρακολουθεῖ ὡς τό σπῆτι του και, ἐπικαλούμενος τούς ἱερούς νόμους τῆς φιλοξενίας, ὑποχρεώνει τόν ἀφελή νέο νά του δώσει νερό και φαῖ· καθὼς τρώνε, μέ τό πρόσχημα μιᾶς φιλικῆς χειρονομίας, προσφέρει στόν ‘Αλισάρ μιά μπανάνα μέ βαρὺ ὑπνωτικό.]

Δέν πρόλαβε ἡ μπανάνα νά του κατέβει στό στομάχι, και ὁ ‘Αλισάρ σωριάστηκε ἀναίσθητος, μέ τό κεφάλι

του βαρὺ σάν μολύβι. Τότε ὁ χριστιανός τινάχτηκε πάνω σάν λιμασμένος λύκος και ἔτρεξε ἔξω, στό ἀντικρινό στενό, ὅπου παραφύλαγαν ἄντρες μέ μιά μούλα, και ἐπικεφαλῆς τό σείχη Ρασιντεντίν, τόν ἔλεινό γαλανομάτη γέρο πού τόσο προσβλητικά τόν εἶχε ἀποκρούσει ἡ Ζουμουρρούντ, και αὐτός εἶχε ὀρκιστεῖ νά τήν ἀποχτήσει μέ τή βία, ὅ,τι και ἂν θά του κόστιζε. ‘Ο Ρασιντεντίν ἦταν ἕνα ἀχρεῖος χριστιανός πού καμωνόταν τόν μουσουλμάνο γιά νά ‘χει προνόμια στό ἐμπόριο, και ἦταν και ἀδερφός του Μπαρσοῦμ, του χριστιανοῦ πού εἶχε προδώσει τόν ‘Αλισάρ.

‘Ο Μπαρσοῦμ λοιπόν ἔτρεξε νά εἰδοποιήσει τόν ἀδερφό του πώς εἶχε πετύχει τό σχέδιό τους, και τά δύο ἀδέρφια μπῆκαν στό σπῆτι μαζί μέ τούς ἄντρες τους, ὄρμησαν στό διπλανό διαμέρισμα, πού τό εἶχε νοικιάσει ὁ ‘Αλισάρ γιά χαρέμι τῆς Ζουμουρρούντ, οἰχτήκαν πάνω στήν ὄμορφη σκλάβα και τή φίμωσαν. Τήν πήραν στά χέρια, τήν ἀνέβασαν στή ῥάχη τῆς μούλας στό ἄψε ὀθῆσε, και ἔφυγαν ὄλοι τρεχάλα· σέ λίγο ἔφτασαν ἀνενόχλητοι στό σπιτικό του γέρο-Ρασιντεντίν.

‘Ο τρισάθλιος γαλανομάτης και ἀλλήθωρος σείχης εἶπε τότε και κουβάλησαν τή Ζουμουρρούντ στήν πιό ἐπόμερη κάμαρα του σπιτιοῦ. Και σάν ἔμεινε μόνος μαζί της, τῆς ἔβγαλε τό φίμωτρο ἀπ’ τό στόμα και τῆς εἶπε: «Και τώρα σ’ ἔχω στό χέρι, ὄμορφη Ζουμουρρούντ, και ἂν πιστεύεις πώς αὐτός ὁ ἀνάξιος ὁ ‘Αλισάρ μπορεῖ νά σέ γλιτώσει, εἶσαι γελασμένη. Προτοῦ λοιπόν κοιμηθεῖς στήν ἀγκαλιά μου και δοκιμάσεις τήν ἀντρέια μου στή μάχη, θέλω ν’ ἀπαρνηθεῖς τήν ἀτιμη τήν πίστη σου και νά γίνεις χριστιανή ὅπως ἐγώ. Και μά τό Μεσσία και τήν Παρθένα, ἂν δέ γίνει ἀμέσως ὅ,τι σοῦ ζητῶ, θά σέ βασανίσω μέ τά χειρότερα μαρτύρια και θά σέ ταπεινώσω περισσότερο και ἀπό σκυλί!»

Τότε τά μάτια τῆς κοπελοῦδας γέμισαν δάκρυα, πού ἔτρεξαν στά μάγουλά της, και τά χεῖλια της τρεμούλιασαν, και ἐκείνη εἶπε: «Ποταπό ὑποκείμενο μέ τήν ἀσπρη σου λερή γενειάδα, κάνε με και κομμάτια ἂν τό βαστά ἡ ψυχή σου, ἀλλά τήν πίστη μου ἐγὼ δέν τήν ἀλλάζω. Ἀκόμα και ἂν μου πάρεις μέ τή βία τό

Τά ἀποσπάσματα πού δημοσιεύονται σ’ αὐτό τό τεῦχος εἶναι ἀπό τή μετάφραση πού θά κυκλοφορήσει στίς ἐκδόσεις ‘Ακμων, και ἡ ὄποια ἀκολουθεῖ τήν πλήρη γαλλική ἐκδοση *Le livre des mille nuits et une nuit*, μέ τή μετάφραση του J.C. Margrus και πρωτότυπη εἰκονογράφηση του Van Dongen (ἐκδ. Faslcelle - Gallimard, Παρίσι 1955).

κορμί, ὅπως ὁ ξαναμμένος τράγος τὴν ἀγουρη κα-
ταίκα, δὲ θά πατήσεις τὴν ψυχὴ μου μέ θρώμικο ἀλι-
σθερίσι. Καὶ ὁ Ἄλλάχ ἀργά ἢ γρήγορα θά σοῦ ζητή-
σει λόγο γιὰ τίς φριχτές σου ἀτιμίες».

Σάν εἶδε ὁ γέρος πῶς δὲ θά τὴν ἔκανε καλά μέ τὰ
λόγια, φώναξε τούς σκλάβους του καί τούς εἶπε:
«Ξαπλώστε τὴ χάμω μπρούμυτα καί κρατᾶτε τὴ
γερά». Κι ἐκεῖνοι τὴν ξάπλωσαν χάμω καί τὴν κράτη-
σαν τὰ μπρούμυτα. Καί τότε ὁ ἔλεεινός γέρο-χριστιανός
ἄρπαξε τὸ μαστίγιο κι ἔπιασε νά τὴ δέρνει ἄγρια
στά στρογγυλά της μέρη. Καί κάθε χτύπημα ἄφηνε
πάνω στό ἄσπρο δέρμα της μιά κόκκινη αὐλακιά. Κι
ἡ Ζουμουρρούντ, ἀντὶ νά λυγίσει, ἀνέκραξε: «Ἐνας
εἶναι ὁ Ἄλλάχ, καί προφήτης του ὁ Μωάμεθ!» Κι
ἐκεῖνος σταμάτησε νά τὴ δέρνει μόνο σάν μούδιασαν
τὰ χέρια του. Τότε πρόσταξε τούς σκλάβους του νά
τὴν πάρουν καί νά τὴν πετάξουν στό μαγερειό μαζί
μέ τίς δούλες, καί νά μὴν τὴς δώσουν νά φάει, οὔτε
νά πιεῖ. Καί οἱ σκλάβοι ὑπάκουσαν στό λεπτό.

[Στό μεταξύ ὁ Ἄλισάρ συνέρχεται καί, βλέποντας ὅτι
τοῦ ἔκλεψαν τὴν ἀγαπημένη, ἀπελπίζεται καί κον-
τεύει νά τρελαθεῖ. Παίρνει τούς δρόμους ὥσπου συν-
αντᾶ μιά καλὴ γερόντισσα πού τὸν λυπᾶται καί ἀνα-
λαμβάνει νά τοῦ θρεῖ τὴ Ζουμουρρούντ. Ντύνεται
πλανόδια ἐμπόρισα καί ἀνακαλύπτει τὴν ὁμορφη
σκλάβδα στό σπίτι τοῦ σείχη Ραϊντεντίν, ὅπου κατα-
στρώνουν μαζί τὸ ἐξῆς σχέδιο: τὸ ἐπόμενο δράδυ ἡ
Ζουμουρρούντ πρέπει νά θγεῖ στό παράθυρο τοῦ μα-
γερειοῦ καί, μόλις ἀκούσει ἕνα σφύριγμα, νά σφυρί-
ξει κι αὐτὴ καί νά κατέβει στό δρόμο, ὅπου θά τὴν
περιμένει ὁ Ἄλισάρ νά τὴ γλιτώσει.]

Καί σάν σουροῦπωσε τὴν ἄλλη μέρα, ὁ Ἄλισάρ πήρε
τὸ δρόμο γιὰ τὸ σπίτι τοῦ ἀπιστοῦ, πού τοῦ τὸ εἶχε
περιγράψει μέ λεπτομέρειες ἡ γερόντισσα, καί τελικά
τό βρήκε. Κάθισε χάμω μέ τὴν πλάτη ἀκουμπισμένη
στόν τοῖχο, καί περίμενε νά ῥθει ἡ ὥρα πού ἔπρεπε
γιὰ νά σφυρίξει. Ἄλλά, ὅπως ἦταν ἀκόμα νωρὸς καί
εἶχε νά κοιμηθεῖ δυὸ μερόνυχτα ὀλόκληρα, βάρυνε
ἀπὸ τὴν κούρασή καί τὸν πήρε ὁ ὕπνος. Δοξασμένος
ὁ Ἐνας καί Μοναδικός πού ποτὲ δέν κοιμάται!

Κι ἐνῶ ὁ Ἄλισάρ κοιμόταν κουρνιασμένος κάτω
ἀπὸ τὸ μαγερειό, ἡ μοῖρα δὴγήγησε σ' ἐκεῖνο τὸ στενο-
σόκακο ἕναν θρασύ κι ἀπτόητο κλέφτη πού ἀναζη-
τοῦσε μιά καλὴ εὐκαιρία. Ὁ κλέφτης ἔκαμε τὸ γύρο
τοῦ σπιτιοῦ χωρὶς νά βρεῖ εἴσοδο, κι ἔτσι ἔφτασε στὴ
γωνιά ὅπου κοιμόταν ὁ Ἄλισάρ. Ἐσκυψε πάνω του,
εἶδε τὰ πλούσια ρούχα του καί τοῦ ἔκλεψε μέ χέρι πιὸ
ἐλαφρὺ ἀπὸ πούπουλο τὸ ὠραῖο του σαρίκι καί τὸ
καφτάνι του, καί τὰ φόρεσε στό ἄψε σῆψε. Καί τὴν
ἴδια στιγμή εἶδε ν' ἀνοίγει ἕνα παράθυρο καί ἀκουσε
κάποιον νά σφυρίξει. Κοίταξε καλά καί ξεχώρισε τὴ
μορφὴ μιᾶς γυναίκας· κι αὐτὴ ἡ γυναίκα σφύριξε καί
τοῦ ἔκανε νοήματα: ἦταν ἡ Ζουμουρρούντ πού τὸν
εἶχε πάρει γιὰ τὸν Ἄλισάρ.

Σάν τὴν εἶδε ὁ κλέφτης, δέν πολυκατάλαβε τί τρέ-
χει, ἀλλά εἶπε μέσα του: «Καί γιατί νά μὴν ἀπο-
κριθῶ;»· καί σφύριξε κι αὐτός. Κι ἀμέσως ἡ Ζου-
μουρρούντ δρασκελίσε τὸ παράθυρο, καί μέ μιά τρι-
χιά κατέβηκε στό δρόμο. Καί ὁ κλέφτης, πού ἦταν
ἄντρας γεροδύναμος, τὴν πήρε στίς πλάτες κι ἔφυγε
σάν ἀστραπὴ.

Ὅταν ἡ Ζουμουρρούντ εἶδε πόσο δυνατός ἦταν ὁ

κουβαλητῆς της, ἀπόρησε πολὺ καί τοῦ εἶπε: «Πο-
λυαγαπημένε μου Ἄλισάρ, ἡ γερόντισσα μοῦ εἶπε ὅτι
σέρνεται στὰ πόδια σου ἀπ' τὴ λύπη καί τὸ φόβο, κι
ἐγὼ σέ βλέπω τώρα δυνατό σάν ἄλογο». Ὁ κλέφτης
ὁμως δέν ἀποκρινόταν, μόνο ἔτρεχε πιὸ γρήγορα, κι ἡ
Ζουμουρρούντ ἔβαλε τὰ χέρια στό πρόσωπό του καί
τό βρήκε ὅλο τρίχες, καί μάλιστα πιὸ σκληρές κι ἀπὸ
τὴ βούρτσα τοῦ χαμάμ, λές καί δέν ἦταν ἄνθρωπος
παρὰ ἀγριογούρουνο. Καί τότε τὴν ἔπιασε μέγανος
φόβος κι ἄρχισε νά τὸν χτυπάει στό πρόσωπο, φωνά-
ζοντάς του: «Ἐσὺ, ποῖος εἶσαι; Τί εἶσαι σὺ καί τί ζη-
τᾶς;» Ἐκεῖνη τὴ στιγμή εἶχαν ξεμακρύνει πιὰ ἀπὸ τὰ
σπίτια καί βρισκόνταν στὴν ἐρημιὰ καί στὰ σκοτά-
δια· ἔτσι, ὁ κλέφτης σταμάτησε λίγο, ἀπίθωσε χάμω
τὴν κοπελιά καί τὴς φώναξε: «Ἐγὼ εἶμαι ὁ Τζιβάν ὁ
Κοῦρδος, ὁ πιὸ ἀκόλαστος στὴ συμμορία τοῦ Ἀχμέτ
ἔντ-Ντανάφ. Εἴμαστε σαράντα παλικάρια, καί μᾶς
ἔλειψε καιρὸ ἡ δροσερὴ ἡ σάρκα. Ἡ αὐριανὴ νύχτα
θά ἔναι τρισευλογημένη, γιὰ τὴν θά σέ καθαλήσουμε
ὄλοι μέ τὴ σειρά καί θά κουρνιασόμαστε μέσα ἐκεῖ
πού ξέρεις καί θά σοῦ τὸ περιποιηθῶμε ἴσαμε τὰ χαρά-
ματα».

Σάν ἀκουσε ἡ Ζουμουρρούντ τὸν ἀπαγωγέα της νά
τὴς μιλάει ἔτσι, κατάλαβε σέ τί φοριχτὴ ἱστορία εἶχε
μπλεχτεῖ, καί ἄρχισε νά κλαίει καί νά χτυπιέται καί
νά θηρηολογεῖ γιὰ τὸ λάθος πού τὴν ἔριξε στὰ χέρια
αὐτοῦ τοῦ διασπῆ κακούργου, καί σέ λίγο καί στοὺς
ὑπόλοιπους σαράντα συντρόφους του. Σάν εἶδε, λοι-
πόν, πῶς ἡ κακοριζικιά εἶχε πάρει τὸ πάνω χέρι στὴ
ζωὴ της καί δὲ γινόταν νά τὴν ἀντιπαλέψει, παραιτη-
θηκε, καί ὁ ληστὴς τὴν ξανασῆκωσε στίς πλάτες, δι-
χως αὐτὴ νά διαμαρτυρηθεῖ· μόνο ἀναστέναξε:
«Ἐνας εἶναι ὁ Ἄλλάχ, καί σ' Αὐτόν ἐμπιστεύομαι τὴ
μοῖρα μου! Καθένας ἔχει τὴ μοῖρα του κρεμασμένη
στό λαμό, καί δέν μορεῖ νά τὴς ξεφύγει».

Ἐκεῖνη τὴ στιγμή ἡ Σαχραζάτι εἶδε πῶς κόντευε νά
φέξει καί σάπασε διακριτικά. Ἄλλά τὴν τριακοσιο-
στὴ εἰκοστὴ τρίτῃ νύχτα εἶπε:

Ὁ Τζιβάν ὁ Κοῦρδος ξαναφορτώθηκε, λοιπόν, τὴν
κοπελιά στίς πλάτες καί συνέχισε νά τρέχει, ὥσπου
ἔφτασε σέ μιά σπηλιά κρυμμένη στὰ βράχια, ὅπου εἶ-
χαν τὸ λημέρι τους οἱ σαράντα κλέφτες. Κι ἐκεῖ μιά
γριά, πού ἦταν ἡ μάνα τοῦ ἀρχαγῆ τῆς Ζουμουρ-
ρούντ, σφύριξε τὸ νοικοκυριὸ τῶν ληστών καί τούς
μαγεῖρευε. Κι ἀκούγοντας τὸ σύνθημα, βγήκε στό
ἔμπα τῆς σπηλιάς νά καλωσορίσει τὸ γιὸ της καί τὴν
αἰχμάλωτη. Ὁ Τζιβάν παράδωσε τὴ Ζουμουρρούντ
στὴ μάνα του καί τὴς εἶπε: «Περιποιήσου τὴ γαζέλα
μας ἴσαμε νά γυρίσω· πάω νά βρῶ τούς συντρόφους
μου, νά ἔρθουν νά τὴν καθαλήσουμε. Ἄλλά ἔχουμε
κάτι δουλειές νά τελειώσουμε καί δέν πρόκειται νά
εἴμαστε πίσω πρὶν ἀπὸ αὐριο τὸ μεσημέρι· ἔτσι σοῦ
τὴν ἀφήνω ἐδῶ καί θέλω νά τὴν ταῖσεις καλά γιὰ ν'
ἀντέξει τὴν κάψα μας». Κι ὕστερα ἔφυγε.

Τότε ἡ γριά πήγε κοντὰ στὴ Ζουμουρρούντ καί τὴς
ἔδωσε νά πιεῖ, καί τὴς εἶπε: «Τί εὐτυχία, κόρη μου,
πού σέ λίγο θὰ ἰώσεις μέσα σου σαράντα παλικάρια,
χωρὶς νά λογασιάζουμε καί τὸν ἀρχηγό, πού εἶναι
ἀπὸ μόνος του νικητὴ ὅσο ὄλοι οἱ ὑπόλοιποι μαζί!
Ἄχ, ἡ καρδίω τὴν σίγη· ὦ, πού εἶσαι κι αὐτὴ καὶ λα-
χταριστὴ!» Ἡ Ζουμουρρούντ αὐτὴ νά ἀποκρεθεῖ: τυ-
λίχτηκε στό πέπλο της, ξάπλωδ κατανῆς καί ἔμεινε
ἔτσι ὡς τὸ ξημέριμα.

Χίλιες και μία νύχτες

Τή νύχτα, λοιπόν, συλλογίστηκε πολύ· και ξαναπήρε θάρρος, και είπε με τό νοῦ της: «Τί μ' ἔπιασε πάλι; Ἄραγε εἶναι τώρα ἡ στιγμή νά ἀδιαφορήσω γιά τόν ἑαυτό μου; Ὑπάρχει μεγαλύτερη ἁμαρτία; Δηλαδή πρέπει νά σταυρώσω τά χέρια και νά περιμένω πότε θά κοπιᾶσουν αὐτοί οἱ σαράντα πλανταγμένοι ἐπιβήτορες ληστές, πού θά μέ ρημάξουν και θά μέ πλημμυρίσουν στό σπέραμα, ὅπως τό νερό πλημμυρίζει τό καρᾶνι ὡσπου νά τό βουλιάξει στόν πάτο τῆς θάλασσας; Ὅχι, μά τόν Ἀλλάχ, θά γλιτώσω τήν ψυχή μου και δέ θά τούς παραδοθῶ». Καί καθώς εἶχε κίολας ξημερώσει, σηκώθηκε, πήγε δίπλα στή γριά, τῆς φίλησε τό χέρι και τῆς εἶπε: «Καλή μου μητερούλα, τούτη τή νύχτα ξεκουράστηκα γιά τά καλά, κι αἰσθάνομαι δυναμωμένη. Σάν τί λές νά κάνουμε γιά νά περάσει ἡ ὥρα; Τί θά ἔλεγε νά βγαίναμε ὄξω στή λιακάδα, κι ἐγώ νά σοῦ ξεψείριζα τό κεφάλι και νά σοῦ βούρτσιζα τά μαλλιά;» Κι ἡ γριά ἀποκρίθηκε: «Μά τόν Ἀλλάχ, ὑπέροχη ἡ ἰδέα σου, κόρη μου, γιατί ἀπό τότε πού κάθομαι σέ τούτη τή σπηλιά δέν κατάφερα νά λουστῶ, και τώρα τό κεφάλι μου εἶναι γεμάτο ψείρες κάθε λογῆς πού ὀρέγονται τά μαλλιά τῶν ἀνθρώπων και τό τρίχωμα τῶν ζώων. Καί σάν νυχτώνει, τά καταρμένα τά ζωύφια φεύγουν ἀπ' τό κεφάλι μου και σεργιανοῦν μπουλούκια μπουλούκια σ' ὄλο μου τό κορμί: κι εἶναι μαῦρα και ἄσπρα, μικρά και μεγάλη· κι εἶναι και κάτι ἄλλα μέ μακριά οὐρά πού τραβοῦν ἀνάποδα σάν τόν κάβουρα· και κάτι ἄλλα ἔχουν μιά μπόχα βρωμερότερη κι ἀπό τίς πιό πιγιερές κουφοκλανιές και τίς πιό ἀνοσουλιαστικές πορδές. Ἄν λοιπόν τά καταφέρεις νά μέ ἀπαλλάξεις ἀπ' αὐτά τά σιχαμερά ζωύφια, θά περάσεις ζωή χαρισάμενη κοντά μου!»

Καί βγήκαν ἀπό τή σπηλιά, και ἡ γριά κάθισε σταυροπόδι στή λιακάδα, βγάζοντας τό τσεμπέρι. Καί τότε ἡ Ζουμουρρουντ εἶδε πώς πράγματι ὑπῆρχαν ὅλες οἱ γνωστές κι ἄγνωστες ψείρες πάνω της. Δέν ἔχασε τό κουράγιο της, κι ἔπιασε νά τίς βγάξει, στήν ἀρχή χουῖφτες χουῖφτες και μετά χτενίζοντας σύρριζα τά μαλλιά μέ χοντρά ἀγκάθια· και σάν ἀπομειναν πιά οἱ κανονικές ψείρες τῶν ψειριάρηδων, ἄρχισε νά τίς βρῖσκει μέ τά δάχτυλα και νά τίς σπάζει ἀνάμεσα στό νύχια, καταπῶς γίνεται συνήθως. Ὑστερα τῆς βούρτισε τά μαλλιά ἀργά ἀργά, ἔτσι πού ἡ γριά ἔνωσε νά τήν κυριεύει ἡ γλύκα ἀπό τήν καθαρισμένη τῆς ἐπιδερμίδα, και τέλος ἀποκοιμήθηκε βαθιά. Ἡ Ζουμουρρουντ, χωρίς νά χάσει οὔτε στιγμή, σηκώθηκε κι ἔτρεξε στή σπηλιά, ὅπου πήρε ἀντρικά ροῦχα και τά φόρεσε μάνι μάνι, τύλιξε στό κεφάλι ἕνα ὁμορφο σαρίκι, ἀπό τά κλεψιμίεκα τῶν σαράντα ληστών, και βγήκε γρήγορα ἔξω νά πάρει ἕνα ἄλογο, κι αὐτό κλεμμένο, πού τριγυροῦσε μέ δεμένα τά δυό του πόδια. Τό σέλωσε, τοῦ ἔβαλε χαλινάρι, τό καβαλίκεψε μέ ἕνα πήδημα και τό ἴστωσε στό τρέξιμο, ἴσα μπροστά της, εὐγνωμονώντας τόν Ἀφέντη τ' οὐρανοῦ γιά τή σωτηρία της.

Ἐτρεχε καλπάζοντας ἀσταμάτητα ὡσπου νύχτωσε· και τήν ἄλλη μέρα τό πρωί, μόλις χάραξε, ξαναπήρε τό δρόμο της, σταματώντας πού και πού ὅσο νά ξεποστᾶσει μιά στάλα, νά φάει λίγες ρίζες και νά βοσκῆσει τ' ἄλογο της. Κι αὐτό κράτησε ἕξι μέρες κι ἕξι νύχτες.

Καί κατά τό πρωί τῆς ἑβδόμης μέρας βγήκε ἐπιτέλους ἀπό τήν ἔρημο, και βρέθηκε σέ μιά κατάχλωρη

πεδιάδα ὅπου κυλοῦσαν γάργαρα νερά, και τό βλέμμα εὐφραίνονταν μέ τά ψηλά δέντρα, τά φουντωτά και σκιερά κλαριά, τά ρόδα και τά λουλούδια πού φύτρωναν μέ τίς χιλιάδες· και φτεροκοποῦσαν παιχνιδιάρικα τά γλυκόλαλα και πολύχρωμα πουλιά τῆς πλάσης, και περνοῦσαν κοπάδια γαζέλες και πλήθος ἄλλα ὁμορφα ζῶα.

Ἡ Ζουμουρρουντ ξεπόστασε μιά ὥρα σ' αὐτό τό μαγευτικό μέρος, κι ὕστερα ξανακαβαλίκεψε τό ἄλογο και πήρε ἕνα ἀπολαυστικό μονοπάτι κάτω ἀπό πυκνές πρασινισμένες φυλλωσιές, και εἶδε πώς τό μονοπάτι αὐτό τήν ὀδηγοῦσε σέ μιά μεγάλη πολιτεία πού οἱ μιναρέδες της γυαλοκοποῦσαν ἀπό μακριά στόν ἥλιο.

Καθώς πλησίασε στά τείχη τῆς πολιτείας, ἔξω ἀπό τήν πύλη εἶδε πλήθος μαζεμένο, πού μόλις τήν ἀντίκρισε ἄρχισε νά βγάξει ζωηρές κραυγές χαρᾶς και ἰαχές θριάμβου. Καί ἀμέσως μετά ξεπρόβαλαν ἐμίρηδες καβάλα σ' ἄλογά τους, και ἄρχοντες και στρατηλάτες, και πήγαν νά τήν προὔπαντήσουν, και προσκύνησαν και φίλησαν τό χῶμα μέ ὄλα τά σημάδια τῆς ὑποταγῆς πού φανερώνουν οἱ ὑπήκοοι στό βασιλιά τους, ἐνῶ ἀπ' ὅλες τίς μεριές σηκωνόταν τό τεράστιο βουητό τοῦ πλήθους πού φώναζε: «Δῶσε νίκη στό σουλτάνο μας, Ἀλλάχ! Καλωσόρισε και εἶθε νά φέρεις εὐλογία στό λαό τῶν μουσουλμάνων! Ὁ Ἀλλάχ νά στεριώνει τό θρόνο σου, ἀφέντη και βασιλιά μας!» Τήν ἴδια στιγμή χιλιάδες πολεμιστές καβαλάρηδες παρατάχτηκαν χωρίζοντας στά δυό τό πλήθος πού παραληροῦσε, κι ἕνας ντελάλης πάνω σέ πλούσιοσσι-γισμένη γκαμήλα διαλαλοῦσε μέ ὄλη του τή δύναμη τόν καλότυχο ἐρχομό τοῦ βασιλιά.

Ἀλλά ἡ Ζουμουρρουντ, πάντα ντυμένη ἀντρικά ροῦχα, τά ἔχε χαμένα· μόνο στό τέλος κατάφερε νά ρωτήσει τούς ἀνώτατους ἀξιωματούχους πού εἶχαν πάρει τά χαλινάρια τοῦ ἄλογου της, ἕνας ἀπό δῶ κι ἄλλος ἀπό κεῖ: «Μά τί γίνεται στήν πόλη σας, μεγάλοι μου ἀφεντάδες; Καί τί γυρεῦτε ἀπό μένα;» Τότε βγήκε μπροστά ἕνα κλειδούχος, ἔκαμε μιά βαθιά ὑπόκλιση και εἶπε στή Ζουμουρρουντ: «Ὁ ἀφέντης μας ὁ Δωρητής δέν τοιγκουνεύτηκε τίς χάρες πού σέ γέμισε! Δοξασμένο τ' ὄνομά Του! Σέ πήρε ἀπό τό χέρι και σ' ἔφερε κοντά μας γιά νά σέ ἀνεδώσουμε στό θρόνο και νά σέ κάμουμε βασιλιά μας! Εὐλογημένος νά ἔναι πού μᾶς χάρισε ἕναν τόσο νιό και ὁμορφο βασιλιά, ἀπ' τήν ἀρχοντική φυλή τῶν Τούρκων, μέ πρόσωπο λαμπερό! Δοξασμένο τ' ὄνομά Του! Γιατί ἄν μᾶς εἶχε στείλει κανένα δερβίση διακονιάρη ἢ καν ἄλλο ἀσήμαντο ἀνθρωπο, ἐμεῖς πάλι θά ἤμαστε ἀναγκασμένοι νά τόν κάμουμε βασιλιά μας και νά τόν τιμοῦμε ὅσο ζεῖ. Γιατί πρέπει νά μάθεις...

Ἐκείνη τή στιγμή ἡ Σάχραζάτ εἶδε πώς κόντευε νά ξημερώσει και σόπασε διακριτικά. Ἀλλά τήν τριακοσιοστή εἰκοστή τέταρτη νύχτα εἶπε:

...Μάθε, λοιπόν, ὅτι σ' αὐτήν ἐδῶ τήν πολιτεία, ὅταν πεθαίνει ὁ βασιλιάς μας χωρίς ν' ἀφήσει ἀρσενικό παιδί, ἔχουμε τή συνήθεια νά βγαίνουμε σέ τούτη δῶ τή στράτα, και νά προσμένουμε τόν πρῶτο περαστικό πού θά μᾶς στείλει ἡ τύχη, γιά νά τόν κάμουμε βασιλιά και νά τόν προὔπαντήσουμε σάν βασιλιά. Καί σήμερα εἶχαμε τήν εὐτυχία νά συναντήσουμε ἐσένα, ὠραιότατε!»

Κι ἡ Ζουμουρρουντ, πού ἦταν ξύπνιο θηλυκό και τό μυαλό της ἔπαιρνε γρήγορα στροφές, δέν ἄφησε νά

τήν πιάσει οσαστιμάρα μέ ὄσα ἀπίστευτα εἶχε ἀκούσει, καί εἶπε στόν κλειδοῦχο καί στούς ὑπόλοιπους ἀξιωματούχους: «Κι ἐσεῖς ὄλοι μή νομίζετε ὡστόσο πώς εἶμαι κάνας Τούρκος μέ ἀδηλη καταγωγή ἢ κάποιο ἀπολαίδι. Ἄπεναντίας! Μπροστά σας ἔχετε ἕναν ἀρχοντα Τούρκο, ἀπό ἀρχοντική γενιά, πού ἔφυγε ἀπ' τόν τόπο του καί ἄφησε τά πλουμιστά τσαντήρια του, γιατί τά χάλασε μέ τούς δικούς του καί ἀποφάσισε νά γυρίσει τόν κόσμο νά γνωρίσει περιπέτειες. Κι ἀφοῦ ἡ μοίρα μου δίνει αὐτή τήν ὁμορφη εὐκαιρία, δέχομαι κι ἐγώ νά γίνω βασιλιάς σας».

Κι ἀμέσως μπῆκε μπροστά στήν πομπή, καί μέ τίς ἐπευφημίες καί τίς χαρούμενες ζητωκραυγές τοῦ πλήθους, τοῦ λαοῦ τῆς, ἔκαμε τή θριαμβευτική τῆς εἰσοδο στήν πολιτεία.

Σάν ἔφτασε στή μεγάλη πύλη τοῦ παλατιοῦ, οἱ ἐμίρηδες καί οἱ θαλαμηπόλοι ξεπέζεψαν ἀπ' τ' ἄλογά τους καί τή βοήθησαν νά ξελεζέψει, καί τήν κουβάλησαν στή μεγάλη αἴθουσα, ὅπου τῆς φόρεσαν τά βασιλικά ἐμβλήματα καί τήν ἔβαλαν νά καθίσει στόν ὀλόχρυσο θρόνο τῶν παλιῶν τους βασιλιάδων. Καί τήν προσκύνησαν ὄλοι καί φίλησαν τό χῶμα πού πατούσε, ἀπαγγέλλοντας τόν ὄρκο τῆς ὑποταγῆς.

Καί ἡ Ζουμουρρουντ ἄρχισε τή βασιλεία τῆς προσταζόντας νά ἀνοίξουν τούς βασιλικούς θησαυρούς πού εἶχαν μαζευτεῖ ἀπό αἰῶνες· κι ἔβγαλε καί μοίρασε πλούτη στούς στρατιῶτες, τούς φτωχοῦς καί τούς ἀνάπηρους. Κι ἔτσι ὁ λαός τήν ἔβαλε στήν καρδιά του καί τῆς εὐχήθηκε νά στεριώσει στό θρόνο καί νά ζήσει χρόνια πολλά. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ Ζουμουρρουντ δέ λησμόνησε νά χαρίσει τιμητικές φορεσιές στούς ἀξιωματούχους τοῦ παλατιοῦ καί νά γεμίσει μέ δῶρα τούς ἐμίρηδες καί τούς κλειδοῦχους, καθώς καί τίς γυναῖκες τους καί τίς γυναῖκες τοῦ χαρμελιοῦ. Κατάργησε καί τούς φόρους καί τίς εἰσφορές, λευτέρωσε ὄλους τούς φυλακισμένους καί ἐπανόρθωσε κάθε ἀδικία. Κι ἔτσι κέρδισε τήν ἀγάπη τῶν μεγάλων καί τῶν ταπεινῶν, ἐνῶ ὄλοι τήν ἔπαιρναν γιά ἀρσενικό καί ἀποροῦσαν μέ τήν ἐγκράτεια καί τήν ἀγνότητά του, πού δέν ἐπισκεπτόταν ποτέ τό χαρμεῖο καί δέν πλάγιαζε ποτέ μέ τίς γυναῖκες του. Καί πράγματι, τή νύχτα εἶχε στήν ἰδιαίτερη ὑπηρεσία τῆς μόνο δυό μικρούς εὐνούχους, πού τούς ἔβαζε νά κοιμῶνται μπροστά στήν πόρτα τῆς.

Ἀλλά ἡ Ζουμουρρουντ δέν ἦταν εὐτυχημένη· ὄλη τῆς ἡ σκέψη ἦταν στόν πολυαγαπημένο τῆς τόν Ἄλισάρ, πού δέν εἶχε καταφέρει νά τόν ξαναβρεῖ, ὄσο κι ἂν τόν εἶχε γυρέψει στά κρυφά. Γι' αὐτό, ὄταν βρισκόταν μοναχή, ἔκλαιγε ἀσταμάτητα καί νήστευε καί προσευχόταν νά δώσει ὁ Ὑψιστος τήν εὐλογία του στόν Ἄλισάρ καί νά τόν ξαναφέρει κοντά τῆς σῶο καί ὑγίη μετά ἀπό τόν σκληρό τους χωρισμό. Κι αὐτό κράτησε ἕνα χρόνο· καί οἱ γυναῖκες τοῦ παλατιοῦ σήκωναν τά χέρια καί ἀνέκραζαν ἀπελπισμένες: «Τί κακό μᾶς θρῆκε, νά ἴναι ὁ βασιλιάς μας τόσο θεοσεβούμενος καί ἐγκρατής!»

Στό χρόνο ἀπάνω, τῆς Ζουμουρρουντ τῆς κατέβηκε μία ἰδέα καί θέλησε ἀμέσως νά τήν πραγματοποιήσει. Κάλεσε λοιπόν τούς βεζίρηδες καί τούς θαλαμηπόλους, καί τούς πρόσταξε νά πάρουν ἀρχιτέκτονες καί μηχανικούς καί νά ἀνοίξουν ἕνα μεγάλο μείντάνι, καί στή μέση νά χτίσουν μεγαλόπρεπο θολωτό κίόσκι· καί ἀπόμέσα νά τό στολίσουν μέ πλούσια χαλιά στούς τοίχους, καί νά τίσησουν ἕνα θρόνο καί καθίσματα τόσα ὄσοι κι οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ παλατιοῦ.

Καί ἡ προσταγή τῆς Ζουμουρρουντ ἐκτελέστηκε ταχύτατα. Καί σάν φτιάχτηκε τό μείντάνι καί χτίστηκε τό κίόσκι καί στήθηκαν οἱ θέσεις στή σειρά, ἀνάλογα μέ τήν ἱεραρχία, ἡ Ζουμουρρουντ κάλεσε ὄλους τούς μεγάλους τῆς πόλης καί τοῦ παλατιοῦ, κι ἔκαμε ἕνα γλέντι τρικούδερτο, πού ὄμοιό του δέ θυμόνταν οἱ παλιότεροι ποτέ. Καί σάν τέλειωσε τό γλέντι, ἡ Ζουμουρρουντ στράφηκε στούς καλεσμένους τῆς καί εἶπε: «Ἀπό τώρα καί ὄσο βασιλεύω, θά σᾶς καλῶ σέ τοῦτο τό κίόσκι κάθε ἀρχιμηνιά, κι ἐσεῖς θά ἔρχεστε καί θά κάθεστε στή θέση σας· καί θά προσκαλῶ κι ὄλο μου τό λαό νά πάρει μέρος στό συμπόσιο, νά φάει καί νά πιεῖ καί νά εὐχαριστήσῃ τόν Πλάστη γιά τά δῶρα Του». Ὅλοι ὑποκλίθηκαν μέ σεβασμό στά λόγια τῆς καί ἐκείνη πρόσθεσε: «Οἱ ντελλάληδες νά καλοῦν το λαό στό φαγοπότι μου, καί νά τόν εἰδοποιοῦν πώς ὄποιος ἀρνηθεῖ θά κρεμαστεῖ!».

Τήν ἀρχή τοῦ μήνα, λοιπόν, οἱ ντελλάληδες σκόρπισαν στούς δρόμους τῆς πολιτείας καί διαλάλησαν: «Ἀκούσατε, ἀκούσατε, ἔμποροι κι ἀγοραστής, πλούσιοι καί φτωχοί, πεινασμένοι καί χορτάτοι! Ὁ ἀφέντης μας καί βασιλιάς μας σᾶς καλεῖ νά τρέξετε στό κίόσκι πού ἔχτισε στό μείντάνι. Θά φάτε καί θά πιεῖτε καί θά βλογηθεῖτε τόν Ἄλλάχ καί Εὐεργέτη. Κι ὄποιος δέν πάει στό φαγοπότι, θά κρεμαστεῖ! Κλείστε τά μαγαζιά καί σταματήστε τίς δουλειές! Ἄν κάποιος ἀρνηθεῖ, αὐτός θά κρεμαστεῖ!»

Σάν ἄκουσε τό πλήθος τό κάλεσμα τοῦ ντελλάη, ἔτρεξε καί συνάχτηκε στό κίόσκι μπουλούκια μπουλούκια, ἐνῶ ὁ βασιλιάς καθόταν στό θρόνο καί γύρω του οἱ ἀρχοντες κι οἱ ἀξιωματοῦχοι, καθένας στή θέση του. Κι ἄρχισαν ὄλοι νά τρών ἀπό τά ἐκλεκτά ἐδέσματα, ρύζι μέ φρέσκο βούτυρο, ἀρνιά στή σούβλα, καί προπαντός ἐκεῖνο τό ἐξάισιο φαγητό, τό «κίσκ», πού γίνεται μέ κοπανισμένο σάτιρι καί ξινόγαλα. Κι ἐνῶ ἔτρωγαν, ὁ βασιλιάς τούς παρατηροῦσε ἕναν ἕναν μέ προσοχή καί ὦρα πολλή, τόσο πού ὁ καθένας ἔλεγε στόν διπλανό του: «Μά τόν Ἄλλάχ, δέν καταλαβαίνω γιατί ὁ βασιλιάς μέ κοιτάζει ἔτσι ἐπίμονα». Καί σ' ὄλο αὐτό τό διάστημα οἱ ἀρχοντες κι οἱ ἀξιωματοῦχοι ἔδιναν θάρρος στόν κόσμο, λέγοντας: «Μήν ντρέπεστε, φάτε καί χορτάστε! Ἡ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση πού μπορεῖτε νά δώσετε στόν ἀγαπημένο μας τό βασιλιά εἶναι νά τοῦ δεῖξετε τήν ὄρεξή σας!» Κι ἐκείνοι ἔλεγαν μέσα τους: «Μά τόν Ἄλλάχ! Δέν ξαναδάμε στή ζωῆ μας βασιλιά πού ν' ἀγαπάει τόσο πολύ τό λαό του καί νά νοιάζεται τόσο πολύ γιά τό καλό του».

Ἀνάμεσα στούς πολυφαγάδες, λοιπόν, πού ἔτρωγαν μέ τή μεγαλύτερη λαιμαργία, ἐξαφανίζοντας στό λεπτό ὀλόκληρες πιατέλες, ἦταν καί ὁ ἐλεεινός Μπαρσοῦμ, ὁ χριστιανός πού εἶχε ναρκώσει τόν Ἄλισάρ καί εἶχε κλέψει τή Ζουμουρρουντ μέ τή βοήθεια τοῦ ἄλλου ἀχρείου, τοῦ ἀδερφοῦ του, τοῦ γέρο-Ρασιντεντίν. Σάν ἔφαγε ὁ Μπαρσοῦμ τό κρέας του καί τά φαγιά του μέ βούτυρο ἢ μέ λίπος, ἔβαλε στό μάτι ἕνα ταψί μακριά του, πού εἶχε ἐκλεκτό ρύζι μέ καϊμάκι, πασπαλισμένο μέ ζάχαρη ἄχνη καί κανέλα. Ἐκανε πέρα μέ τούς ἀγκῶνες ὄλους τούς πλαινοῦς του κι ἔφτασε τό ταψί, τό τράβηξε καί τό ἔφερε μπροστά του, πῆρε μιά τεράστια μπουκιά καί τήν ἔχαψε ἀμάσητη.

Ἐκείνη τή στιγμή ἡ Σαχραζάτ εἶδε πώς κόντευε νά φέξει καί σῶπασε διακριτικά. Ἀλλά τήν τριακοσιοστή εἰκοστή πέμπτη νύχτα εἶπε:

Χίλιες και μία νύχτες

...Τότε κάποιος πλαινός του σκανδαλίστηκε και του είπε: «Σά δέν ντρέπεσαι, ν' άπλώνεσαι και σ' άλλα φαγητά και νά κρατάς για τήν άφεντιά σου τόσο μεγάλο ταψί, σάν κάτι άγενέστατους μοναχοφάηδες! Δέ σ' έμαθαν ποτέ πώς ή ευγένεια άπαιτεί νά τρώμε μόνο ό,τι θρίσκεται μπροστά μας;» Κι ένας άλλος παραδίπλα πρόσθεσε: «Μακάρι νά σου κάτσει στο στομάχι τό φαί και νά σου ταράξει τ' άντερα!» Κι ένας άνθρωπάκος, μεγάλος χαισοπότης, του πέταξε: «Έ, για τόν Άλλάχ, τουλάχιστον νά τό μοιραστούμε! Φέρ' το λίγο πιό δώ νά φάω δυό τρεις μπουκιές». Άλλά ό Μπαρσούμ του έριξε ένα περιφρονητικό βλέμμα και του φώναξε άγρια: «Τράβα από δώ, μολυσμένη χαισική! Αυτό τό άρχοντικό φαί δέν είναι για τά βρωμοσάγονά σου, παρά για τό λαρύγγι τών έμυρηδων και τών καλόγουστων ανθρώπων». Και έτοιμαζόταν νά βουτήξει τά δάχτυλα στο έξαισιο φαγητό, όταν ή Ζουμουρρούντ, πού τόν παρατηρούσε από ώρα, τόν άναγνώρισε και έστειλε κοντά του τέσσερις φρουρούς, λέγοντάς τους: «Τρέξτε κι αρπάξτε γρήγορα εκείνον εκεί πού τρώει τό ρυζόγαλο, και φέρετε τον μπροστά μου». Και οι τέσσερις φρουροί όρμησαν καταπάνω στον Μπαρσούμ, του πήραν τήν μπουκιά πού έτοιμαζόταν νά καταπιεί, του κράτησαν τό κεφάλι σκυφτό και τόν έσυραν από τά πόδια μπροστά στο θρόνο του βασιλιά, ενώ οι σαστισμένοι θεατές σταμάτησαν άμέσως τό φαί και ψιθύρισαν μεταξύ τους: «Νά τί παθαίνει ό λαίμαργος πού δέν του φτάνει τό δικό του τό φαί, μόνο παίρνει και του άλλουνο». Κι ό χαισοπότης είπε στους γύρω του: «Ό Άλλάχ μέ φύλαξε και δέν έφαγα κι εγώ άπ' αυτό τό υπέροχο ρυζόγαλο μέ τήν κανέλα! Ποιός ξέρει τώρα τί τιμωρία θά του βάλουν...» Κι όλοι άρχισαν νά περιμένουν μέ άγωνία τί θά γίνει.

Η Ζουμουρρούντ, μέ τά μάτια της φωτιά, ρώτησε τόν άνθρωπο μπροστά της: «Γιά πές εσύ, μοχθηρέ γαλανομάτη, πώς λέγεσαι και τί σ' έσπρωξε νά έρθεις στή χώρα μας;» Ό ελεεινός χριστιανός μέ τό λευκό σαρίκι, πού ήταν προνόμιο μόνο τών μουσουλμάνων, είπε: «Άφέντη μου και βασιλιά μου, τό όνομά μου είναι Άλή και κάνω τή δουλειά του καζάζη. Και σέ τούτον έδώ τόν τόπο ήρθα για νά δουλέψω και νά κερδίσω τό ψωμί μου μέ τά χέρια μου».

Τότε ή Ζουμουρρούντ είπε σ' έναν από τούς μικρούς της ευνούχους: «Φέρε μου γρήγορα τήν πλάκα μου μέ τή μαντική άμμο, και τό μπακιρένιο μου κοντύλι για τή γεωμαντεία». Μόλις έκτελέστηκε ή έντολή της, ή Ζουμουρρούντ άπλωσε προσεχτικά τή μαντική άμμο στή γυαλιστερή επιφάνεια τής πλάκας και χάραξε πάνω της μέ τό μπακιρένιο κοντύλι τή μορφή ενός πίθηκου και κάτι άλλα άκαταλαβίστικα. Έπειτα, άφου συλλογίστηκε λίγα λεπτά, σήκωσε άπότομα τό κεφάλι και μέ φωνή τρομερή, πού ακούστηκε άπ' όλο τό πλήθος, φώναξε στον άρχείο: «Τολμάς και λές τέτοια χοντρά ψέματα στους βασιλιάδες, σκύλε; Δέν είναι τάχα αλήθεια ότι είσαι χριστιανός και λέγεσαι Μπαρσούμ; και ήρθες σ' αυτή τήν πολιτεία νά βρεις μία σκλάβα πού κάποτε τήν είχες κλέψει, άτιμε, εσύ ό ίδιος; Καταραμένο σκύλι! Όμολόγησε άμέσως όλη τήν αλήθεια πού μου φανέρωσε ολοκάθαρα ή μαντική μου άμμος».

Σάν άκουσε ό χριστιανός τούτα τά λόγια, κυλίστηκε έντρομος στο πάτωμα, έπλεξε τά δάχτυλα και είπε: «Έλεος, τρανέ βασιλιά, δέ γελάστηκες! Πράγματι είμαι ένας άθλιος χριστιανός—πού νά μή σ' άγ-

γίξει ποτέ τό κακό— και ήρθα έδώ νά βρω μία μουσουλμάνα πού τήν είχα κλέψει κάποτε, και τό σκάσε άπ' τό σπίτι μας».

Τότε ή Ζουμουρρούντ—μέσα από τά μουμουρητά θαυμασμού όλου του λαού πού έλεγε: «Όυάλλάχ, δέν υπάρχει στον κόσμο μάντης πού νά διαβάξει τήν άμμο όπως ό βασιλιάς μας!»— φώναξε τό δήμιο και τούς βοηθούς του, και τούς είπε: «Πάρτε αυτό τόν άθλιο σκύλο και πηγαίνετε τον έξω από τήν πόλη, γδάρτε τον ζωντανό, τυλίξτε τον μέ ξερόχορτο και γυρίστε νά καρφώσετε τό τομάρι του στήν πόρτα του μεϊντανιού. Και τό κουφάρι του νά τό κάψετε μέ ξερά άποπατήματα, και ό,τι άπομείνει νά τό παραχώσετε στο λάκκο μέ τίς άκαθαρσίες». Κι εκείνοι ύποκλίθηκαν ύπάκουα, πήραν τό χριστιανό και τόν τιμώρησαν μ' αυτό τον τρόπο, πού ό λαός τόν βρήκε δίκαιο και άνσοφο.

Όσο για τούς διπλανούς του άρχείου χριστιανού, πού τόν είχαν δει νά τρώει τό ρύζι, έπιασαν κι έλεγαν ό ένας στον άλλο τίς έντυπώσεις τους. Κι ό ένας είπε: «Παίρνω όρκο στή ζωή μου! Δέν πρόκειται νά άγγίξω ποτέ αυτό τό φαί, όσο κι άν τό λιγουρεύομαι περισσότερο άπ' όλα. Φέρνει γρουσουζιά». Κι ό χαισοπότης, πού κρατούσε τήν κοιλιά του γιατί τόν είχε πιάσει κολικός από τήν τρομάρα, άνέκραξε: «Η καλή μου ή μοίρα μέ φύλαξε και δέν άγγιξα αυτό τό καταραμένο ρύζι μέ τήν κανέλα». Κι όρκίστηκαν όλοι νά μήν προφέρουν ποτέ στή ζωή τους τή λέξη ρυζόγαλο.

[Έτσι, μέ τό πρωτομηνιάτικο φαγοπότι και τό κόμπο τής μαντικής άμμου πού ξεμυρσοκιάζει τούς ψεύτες, ή Ζουμουρρούντ τούς δυό επόμενους μήνες άπαλλάσσεται άνέλπιστα από τούς άλλους δυό έχθρους της, τόν Τζιβάν τό ληστή και τό σείχη Ρασιντεντίν, ενώ ό λαός θεωρεί γρουσουζικό τό ρυζόγαλο και τό άποφεύγει σάν τήν κατάρα. Στο μεταξύ έχει περάσει ένας χρόνος από τό χωρισμό της μέ τόν Άλισάρ, και άπελπίζεται πώς θά τόν ξαναβρεί. Από τήν άλλη, ό Άλισάρ είναι βαριά άρρωστος από καημό και έχει άφθεθεί στις φροντίδες τής καλής γερόντισσας πού τελικά τόν πείθει ότι πρέπει νά σηκωθεί και νά άναζητήσει τήν άγαπημένη του σέ ξένους τόπους. Εκείνος ξεκινά και φτάνει στήν πολιτεία τής Ζουμουρρούντ, πρώτη του μήνα. Μπαίνει στο κιόσκι, κάθεται μπρός στο ρυζόγαλο πού τό άποφεύγουν όλοι, και άρχίζει νά τρώει, άδιαφορώντας για τίς προειδοποιήσεις τών διπλανών του. Η Ζουμουρρούντ τόν άναγνωρίζει άμέσως και συγκρατείται μέ κόπο νά μήν ξεφωνίσει από χαρά· τόν άφήνει νά χορτάσει και μόνο τότε τόν καλεί ευγενικά μπροστά της. Στις γνωστές της έρωτήσεις, εκείνος άπαντά μέ κάθε ειλικρίνεια, ή μαντική άμμος επιβεβαιώνει τά λόγια του, και ή Ζουμουρρούντ τόν προσκαλεί μελιστάλαχτα στο παλάτι, γεμίζοντας άπορία τόν έντυπωσιασμένο της λαό.]

Κι όσο για τή Ζουμουρρούντ, περίμενε μέ άφάνταστη άνυπομονησία νά πέσει ή νύχτα, για νά μπορέσει επιτέλους νά μείνει μοναχή μέ τόν άγαπημένο της. Δέν πρόλαβε καλά καλά νά βασιλέψει ό ήλιος και νά καλέσουν οι μουεζίνηδες τούς πιστούς στήν προσευχή, κι ή Ζουμουρρούντ ξετύθηκε και ξάπλωσε στο στρώμα της, φορώντας μόνο τή μεταξένια της πουκαμιά. Και χαμήλωσε τούς μπερντέδες για νά χει μι-

σοσκόταδο, και πρόσταξε τούς δύο σκλάβους της να φέρουν μέσα τόν Ἀλισιάρ πού περίμενε στό διάδρομο.

Κι ὅσο γιά τούς θαλαμηπόλους και τούς ἀξιωματούχους τοῦ παλατιοῦ, αὐτοί δέν εἶχαν πιά τήν παραμικρή ἀμφιβολία γιά τίς προθέσεις τοῦ βασιλιᾶ, βλέποντάς τον να φέρεται μέ τόσο ἀσυνήθιστο τρόπο στόν ἄμορφο Ἀλισιάρ. Καί εἶπαν μέσα τους: «Εἶναι φανερό πώς ὁ βασιλιάς ἐρωτεύτηκε τό παλικαράκι· και σίγουρα αὔριο, μετά ἀπό τή νύχτα τους, θά τό διορίσει κλειδοῦχο ἢ και στρατάρχη». Αὐτά και μέ δαύτους.

Κι ὅσο γιά τόν Ἀλισιάρ, μόλις βρέθηκε μπροστά στό βασιλιά, διπλώθηκε και φίλησε τό χῶμα πού πατούσε ὁ εὐεργέτης του, και περίμενε να τόν ρωτήσει πρώτα ἐκεῖνος κάτι. Καί ἡ Ζουμουρρουντ εἶπε μέσα της: «Δέν μπορῶ να τοῦ φανερωθῶ ἀμέσως· ἂν τόν ἀναγκάσω να μέ ἀντικρίσει και να μέ ἀναγνωρίσει, θά πεθάνει ἀπ' τή συγκίνηση». Γύρισε λοιπόν, πρὸς τό μέρος του, και τοῦ εἶπε: «Καλό μου παλικαράκι, ἔλα πιό κοντά. Γιά πές μου, πῆγες στό χαμάμι;» Κι ἐκεῖνος ἀποκρίθηκε: «Πῆγα, ἀφέντη μου». Καί τοῦ λέει ἐκείνη: «Και πλύθηκες παντοῦ κι ἀρωματίστηκες και φρεσκαρίστηκες;» Κι ἐκεῖνος ἀποκρίθηκε: «Μάλιστα, ἀφέντη μου». Καί τότε τοῦ εἶπε: «Σίγουρα τό λουτρό θά σοῦ ἀνοιξε τήν ὄρεξη, Ἀλισιάρ. Νά, ἐκεῖ μπροστά σου ἔχει ἕνα δίσκο μέ κοτόπουλα και γλυκά. Φάε λοιπόν πρώτα να χορτάσεις». Κι ὁ Ἀλισιάρ ὑποκλίθηκε ὑπάκουα, κι ἔφαγε και καρδιοπιάστηκε. Καί ἡ Ζουμουρρουντ εἶπε: «Τώρα θά διψᾷς. Ἐκεῖ, στό πλαῖνό σκαμνάκι, εἶναι ὁ δίσκος μέ τά πιότα. Πιές να ξεδιψάσεις, κι ὕστερα ἔλα δῶ κοντά μου». Κι ὁ Ἀλισιάρ ἤπιε ἕνα τάσι ἀπό κάθε κανάτα, και σίμωσε στό στρώμα τοῦ βασιλιᾶ.

Τότε ὁ βασιλιάς τοῦ πῆρε τό χέρι και τοῦ εἶπε: «Πολύ μου ἀρέσεις, παλικαράκι μου! Ἐχεις πολύ ἄμορφο πρόσωπο, και τά ἄμορφα πρόσωπα μ' ἀρέσουν. Τρίψε με, σέ παρακαλῶ, στά πόδια». Καί ὁ Ἀλισιάρ ἀνασκουμπώθηκε, ἔσκυψε κι ἔπιασε να τρίβει πρόθυμα τά πόδια τοῦ βασιλιᾶ.

Σέ λίγο ὁ βασιλιάς τοῦ εἶπε: «Τώρα τρίψε με στίς γάμπες και στά μπουτία». Καί ὁ Ἀλισιάρ τοῦ Εὐδόξου ἔπιασε να τρίβει τίς γάμπες και τά μπουτία τοῦ βασιλιᾶ. Καί σάτισε και μαζί θάμαξε σάν εἶδε πόσο τρυφερά και μαλακά και λευκά σάν τό γάλα ἦταν. Καί εἶπε μέσα του: «Οὐαλλάχ! Τί ἀσπρα κι ἀφράτα πού εἶν' τά μπουτία τοῦ βασιλιᾶ! Καί δέν ἔχουν και τρίχες».

Ἐκείνη τή στιγμή ἡ Ζουμουρρουντ τοῦ λέει: «Κατέχεις καλά τήν τέχνη να τρίβεις, παλικαράκι μου. Προχώρα ὡς τόν ἀφαλό μου». Ἀλλά ὁ Ἀλισιάρ σταμάτησε ξαφνικά τό τρίψιμο και εἶπε: «Συγχώρα με, ἀφέντη μου, ἀλλά δέν ξέρω να τρίβω ψηλότερα ἀπ' τούς μηρούς. Ὅ,τι ἤξερα, τό 'καμα».

Ἐκείνη τή στιγμή ἡ Σαχραζάτ εἶδε πώς κόντευε να φέξει και σάπασε διακριτικά. Ἀλλά τήν τριακοσιόστη τριακοστή νύχτα εἶπε:

...Σάν ἀκουσε ἡ Ζουμουρρουντ τήν ἀπόκρισή του, πῆρε χολιασμένο ὕφος και φώναξε: «Πῶς! Τοιμᾶς και μέ παρακοῦς; Μά τόν Ἀλλάχ, ἂν χασομερήσεις ἄλλο, τούτη ἡ νύχτα δέ θά σοῦ 'θγει σέ καλό! Μὴν κοντοστέκασαι ἄλλο και ἱκανοποίησε δίχως χασομέρι τήν ἐπιθυμία μου. Κι ἐγώ, γιά να σοῦ τό ἀνταποδώσω, θά σοῦ δώσω τόν τίτλο τοῦ ἐπίσημου ἐραστοῦ

μου, και θά σέ κάμω ἐμίρη και στρατάρχη μου». Κι ὁ Ἀλισιάρ εἶπε: «Δέν καταλαβαίνω τί ἀκριβῶς θέλεις, βασιλιά μου. Τί πρέπει να κάμω γιά να σέ ὑπακούσω;» Κι ἐκείνη ἀποκρίθηκε: «Λύσε τό ἀξιοσέβαστό σου σῶβρακο και ξαπλώσου τά μπρούμυτα». Ὁ Ἀλισιάρ ἀνέκραξε: «Αὐτό τό πράγμα δέν τό 'χω ξανακάμει στή ζωή μου. Ἄν λοιπόν μέ ἀναγκάσεις να τό κάμω, θά σοῦ ζητήσω λογαριασμό τή μέρα τῆς Ἀνάστασης. Γι' αὐτό ἄσε με να φύγω ἀπό δῶ και να γυρίσω στόν τόπο μου». Ἀλλά ἡ Ζουμουρρουντ ξαναεἶπε μέ πιό ὀργισμένο ὕφος: «Σέ διατάζω να κατεβάσεις τό ἀξιότιμο σῶβρακό σου και να ξαπλωθεῖς τά μπρούμυτα, εἰδαλλιῶς σοῦ παίρνω τό κεφάλι στή στιγμή! Ἔλα λοιπόν, παλικαράκι, κάνε μου τή χάρη να πλαγιάσεις μαζί μου, και δέ θά μετανιώσεις».

Τότε κι ὁ Ἀλισιάρ ἀπελπίστηκε και εἶδε πώς δέ γινόταν διαφορετικά. Ὑπάκουσε λοιπόν, κι ἡ Ζουμουρρουντ τόν ἀγκάλιασε, ἀνέθηκε πάνω του και ξάπλωσε στίς πλάτες του.

Σάν εἶδε ὁ Ἀλισιάρ τή βιασύνη και τήν ὀρμή τοῦ βασιλιᾶ, εἶπε μέσα του: «Θά μέ ρημάξει και δέ θά 'χω γιατρεία!» Ἀλλά σέ λίγο ἔνωσε κατιτί λαφρύ ἀπάνω του να τόν χαϊδεύει, κι ἦταν σάν τό μετάξι, τρυφερό μαζί και στρόγγυλο, γερό στήν ἀφή ἀλλά και σάν βουτυράτο, και εἶπε πάλι μέσα του: «Οὐαλλάχ! Αὐτός ὁ βασιλιάς ἔχει ἐπιδερμίδα καλύτερη κι ἀπό γυναίκεια!» Ἀλλά σάν πέρασε μιὰ στιγμή σ' αὐτή τή στάση και δέν ἔνωσε τίποτα τό πιεστικό πίσω του, εἶδε τό βασιλιά να ξεκολλάει ξαφνικά ἀπό πάνω του και να ξαπλώνει πλάι του ἀνάσκελα. Καί συλλογίστηκε: «Εὐλογημένο και δοξασιμένο τ' ὄνομα τοῦ Παντοδύναμου πού δέν ἄφησε να ξυπνήσει τό παιδί. Ποιός ἔξερει τί θά εἶχα ἀπογίνει, ἂν τό 'χε καταφέρει!» Καί ἄρχισε να ἀνασαιίνει πιό ἐλεύθερα, ὅταν ὁ βασιλιάς τοῦ εἶπε: «Μάθε Ἀλισιάρ, πώς τό παιδί ἔχει συνηθίσει να σηκώνεται μόνο σάν τό μαλάζουν μέ τά δάχτυλα! Πρέπει λοιπόν να μοῦ τό πιλατέψεις ἐπιδέξια, ἀλλιῶς σέ εἰδοποιῶ πώς εἶσαι νεκρός κιόλας!» Καί ἡ Ζουμουρρουντ, πάντα ξαπλωμένη ἀνάσκελα, πῆρε τό χέρι τοῦ Ἀλισιάρ, γιοῦ Εὐδόξου, και τό ἀπίθωσε ἀπαλά στό παραμῦθι της. Κι ὁ Ἀλισιάρ ἔνωσε μέ τό ἀγγιγμα μιὰ στρογγυλάδα ἐξογκωμένη σάν τροῦλο, και παχουλή σάν κότα, και πιό ζεστή ἀπό λαϊμό περιστεριοῦ και πιό καυτή ἀπό καρδιά πού καίγεται ἀπ' τό πάθος· κι αὐτή ἡ στρογγυλάδα ἦταν λεία και λευκή και ἀπαλή και μεγάλη. Καί ξαφνικά τήν ἔνωσε, κάτω ἀπό τά δάχτυλά του, να σηκώνεται σούζα σάν τό μουλάρι πού τό τσίμπησε μύγα στά ρουθούνια ἢ σάν τό γάιδαρο πού τόν ἀγκύλωσαν ἀνάμεσα στά πισινά.

Ὁ Ἀλισιάρ τά 'χασε μ' αὐτή τή διαπίστωση, και εἶπε μέ τό νοῦ του: «Ἐτοῦτος ὁ περιεργος βασιλιάς ἔχει σχισμάδα, μά τό ναί. Αὐτό εἶν' ἀπό τ' ἄγραφα!» Κι ἔτσι πού πῆρε θάρρος μέ τήν ἀνακάλυψή του και ἔπαψε πιά να ἔχει και τόν παραμικό δισταγμό, ἔνωσε ξαφνικά τό πουλί του να ὀρθώνεται και να φτάνει σέ ἀσυγκράτητη στυση.

Ἀκριβῶς αὐτό περίμενε κι ἡ Ζουμουρρουντ. Καί στή στιγμή ξέσπασε σέ τρανταχτά γέλια. Κι ὕστερα εἶπε στόν Ἀλισιάρ: «Πῶς ἔγινε και δέν ἀναγνωρίζεις ἀκόμα τή σκλάβά σου, ἀφέντη μου πολυαγαπημένε;» Ἀλλά ὁ Ἀλισιάρ δέν καταλάβαινε ἀκόμα τίποτα, και ρώτησε: «Γιά ποιὰ σκλάβά μιλάς, τρανέ μου βασιλιά, και ποιόν ἀφέντη;» Κι ἐκείνη εἶπε: «Ἄχ Ἀλισιάρ, ἐγώ εἶμαι, ἡ Ζουμουρρουντ, ἡ σκλάβά σου! Τόσα σημάδια σοῦ 'δωσα, κι ἀκόμα δέ μέ γνώρισες;»

Χίλιες και μία νύχτες

Σάν άκουσε ό Άλισάρ αυτά τά άπίστευτα λόγια, γύρισε και κοίταξε προσεχτικότερα τό βασιλιά, και τότε άναγνώρισε τή λατρευτή του τή Ζουμουρρούντ. Και τήν έσφιξε στην άγκαλιά του, και τή φίλησε με χίλιες δυό διαχύσεις χαράς. Και ή Ζουμουρρούντ τόν ρώτησε: «Θά τολμήσεις, τώρα, νά μου άντισταθείς κι άλλο;» Κι ό Άλισάρ, άντί για άπόκριση άλλη, ρίχτηκε πάνω της σάν τό λιοντάρι στην προβατίνα, και, καθώς γνώριζε τό δρόμο, τράβηξε μπροστά χωρίς νά τόν νοιάζει άν είν' στενό τό μονοπάτι. Και σάν έφτασε στό τέλος τής στράτας, κάθισε ώρα πολλή στητός και ντουρος, φύλακας αυτής τής θερμής πύλης και ιμάμης σ' αυτό τό μιχράμπ. Άλλά και ή κοπελούδα δέν ξεκόλλησε ούτε μισό δάχτυλο από πάνω του, μαζί του σηκωνόταν, και γονάτιζε, και κυλιόταν, και ξανασηκωνόταν, και άγκομαχούσε, άνάλογα με τήν κίνηση έκεινου. Και τό χάδι έφερνε χάδι, και τό στροβίλισμα στροβίλισμα. Και ό ένας άπαντούσε στον άλλο με τέτοιους στεναγμούς και με τέτοιες κραυγές πού οί δυό μικροί έννοϋχοι, άκούγοντας τό σαματά, άνασήκωσαν τόν μπερντέ νά δούν μήπως τούς χρειαζόταν ό βασιλιάς. Και μπρός στά τρομαγμένα μάτια τους παρουσιάστηκε τό θέαμα του βασιλιά τους πού ήταν ξαπλωμένος άνάσκελα με τό παλικάρι άποπάνω του και σε διάφορες έναλλακτικές στάσεις, πού σε κάθε έφοδο άποκρινόταν με άκοντιές, σε κάθε έπαφή με ψαλιδιές και σε κάθε σάλεμα με σφαδασμούς.

Έκείνη τή στιγμή ή Σαχραζάτ είδε πώς κόντευε νά φέξει και σόπασε διακριτικά. Άλλά τήν τριακοσιοστή τριακοστή πρώτη νύχτα είπε:

...Μπροστά σ' αυτό τό θέαμα, οί δυό έννοϋχοι έτρε-

ξαν σίς μύτες νά φύγουν και έλεγαν μέσα τους: «Όπωσδήποτε τά καμώματα του βασιλιά δέν είναι καθόλου άντρίκια, μόνο θυμίζουν γυναίκα σε παραλήρημα». Άλλά φυλάχτηκαν και δέ διασάλπισαν τό μυστικό στους άλλους.

Σάν ξημέρωσε, ή Ζουμουρρούντ φόρεσε τά βασιλικά της ρούχα και σόναξε στη μεγάλη αίθουσα του παλατιού τούς θεζύρηδες και τούς κλειδούχους της, τούς συμβουλάτορες και τούς έμίρηδες, τούς στρατάρχες και τούς προύχοντες, και τούς είπε: «Πιστοί μου ύπήκοοι, σάς έπιτρέπω νά πάτε σήμερα κιόλας στό δρόμο όπου συναντήσατε κι έμένα, και νά βρείτε κάποιον άλλο για βασιλιά σας. Έγώ πήρα τήν άπόφαση νά παραιτηθώ από τό θρόνο και νά πάω νά ζήσω στη χώρα αυτού του παλικαριού πού τό διάλεξα για φίλο στη ζωή· γιατί θέλω νά του χαρίσω κάθε μου στιγμή όπως του χάρισα και τή στοργή μου. Ούασαλάμ!» [...]

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ₂₁

πεζò - ποίηση · κριτική

Υπάρχει μιá άντιδραστική κουλτούρα; (Έρευνα. Άπόδοση: Νάσος Κυριαζόπουλος) ITALO CALVINO: Οί άράτες πόλεις. (Διήγηματα. Άπόδοση: Άλέκος Γούναρης) ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ: Δύο ποιήματα. MICHELANGELO ANTONIONI: Σκέψεις πάνω στον ήθοποιό. (Άπόδοση: Σωτ. Παστάκας) ARTURO SERRANO PLAJA: Ένα ποίημα. (Άπόδοση: Βαγγ. Χατζηδημητρίου) Συζήτηση με τόν GABRIEL GARCIA MARQUEZ. (Άπόδοση: Στρατής Πασχάλης) LEONARD KOHEN: Έξι ποιήματα (Άπόδοση: Χρήστος Βάθης) ΡΕΑ ΓΑΛΑΝΑΚΗ: Ένα διήγημα. VIRGINIA WOOLF: Τρεις γκινέες (Άπόσπασμα - Άπόδοση: Μυρτώ Πισσαλίδου) MEL CALMAN: Έη ώρα των πενήντα λεπτών (Διήγημα. Άπόδοση: Σπ. Ηλιόπουλος) EUGENIO MONTALE: Φανταστική συνέντευξη (Άπόδοση: Βανέσα Λάπα) BLAISE CENDRARS: Ό χορός μου (Ποίημα. Άπόδοση: Γ. Βέης) SAMUEL BECKETT: Κείμενα για τό τίποτα (Άπόδοση: Π.Ι. Κωνσταντόπουλος) ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΑΡΕΟΣ: Έη Κούλα αίμοδότης (Διήγημα) ΜΑΝΟΛΗΣ ΤΣΙΑΙΜΙΔΗΣ: Έη ντουλάπα (Διήγημα) VLADIMIR HOLLAN: Τέσσερα ποιήματα (Άπόδοση: Νανά Ησαία) JULIO RAMÓN RIBEYRO: Ένα διήγημα (Άπόδοση: Γ. ΡΟΥΒΑΛΗΣ). ΕΝΑΣ ΛΟΓΟΣ. Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ. ΓΡΑΦΟΤΗΝ ΑΠΟ... (Άνταποκρίσεις από: Ρώμη, Λονδίνο, Βερολίνο) ΤΑ ΦΥΛΛΑ (Σχόλια για τήν πνευματική επικαιρότητα)

ΓΙΑ ΜΕΡΙΚΟΥΣ ΠΟΥ ΠΡΟΤΙΜΟΥΝ ΤΑ ΚΑΥΤΑ ΔΙΣΚΟΠΟΛΕΙΑ, ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΟ...

POP-11 ΣΚΟΠΙΑ 15^η ΚΟΛΟΝΑΚΙ 36 30 066

ΕΚΕΙ ΠΟΥ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ

ΘΑ ΒΡΗΤΕ:

είδικα τμήματα δίσκων εισαγωγής:

ROCK new wave
jazz punk
soul ROCK 'N' ROLL
reggae BLUES

ΕΠΙΣΗΣ, ΕΙΔΙΚΟ ΤΜΗΜΑ:

ΡΕΜΠΕΤΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΑΡΑΒΙΚΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΟΠΙΘΕΣΗ: αυθεντικά μικρασιατικά
"sphinx" Ο ΠΡΩΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΣΚΟΣ ΤΖΑΖ

ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΑΖΟΝΤΑΣ ΣΤΟΥ ΜΠΑΡΑΚΟΥ!

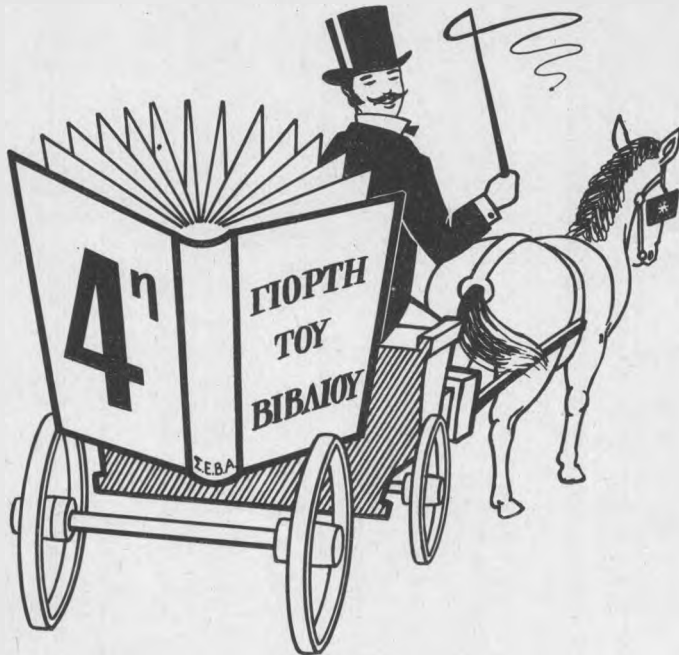
Τώρα, 7 ευρώ κάρτα

ΑΛΕΣΙΟΥ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΗ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ-ΖΩΗ

και τώρα NEO POP-11 με καφέ και τσίτσι!

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 8 84-41-484
Πλατεία του Μουσικέρου Έλευθερίας (πλευρά του γιρνό του Π.Α.Ο.) στους ΑΜΠΕΛΟΚΗΡΟΥΣ
ΠΩΛΗΣΗ ΧΟΝΔΡΙΚΗ-ΛΙΑΜΚΗ

ΕΠΙΣΚΕΥΘΗΤΕ ΤΗΝ
4^η
ΓΙΟΡΤΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
 αφιερωμένη στον Έλληνα συγγραφέα

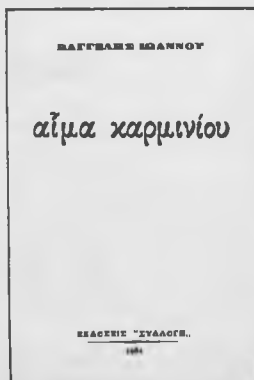

19 ΙΟΥΝΙΟΥ - 5 ΙΟΥΛΙΟΥ
 ΑΛΣΟΣ ΚΗΦΙΣΙΑΣ

ΟΡΓΑΝΩΣΗ: ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ: ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΔΗΜΟΥ ΚΗΦΙΣΙΑΣ

Ώρες λειτουργίας: 6-11 π.μ. • Κυριακές: 10 π.μ.-11 π.μ.

**ΑΚΟΜΑ ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ
 ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΣΥΛΛΟΓΗ»**

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

- 1) Ντίνου Θεοδωρόπουλου:
Ψυχογράφημα, ποιητική
σύνθεση
- 2) Βαγγέλη Ιωάννου:
Η άλωση των χελιδονιών
- 3) Βαγγέλη Ιωάννου:
Ήταν άνοιξη περιμένοντας
Πάσχα
- 4) Βαγγέλη Ιωάννου:
Μνήμες τον καιρό της
αδερφοσφαγής
1ο βιβλίο:
η τρέλα που καίει

**ΣΕ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ
 ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
 ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΛΛΟΓΗ»
 ΓΕΡΑΚΗ 29 - ΠΑΤΗΣΙΑ
 ΤΗΛ. 20.14.411**

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
 ΑΔΕΛΦΩΝΤΟΛΙΔΗ**

**Έκδόσεις - Βιβλιοπωλείο
 Σόλωνος 71 - Τηλ. 36 11 318**

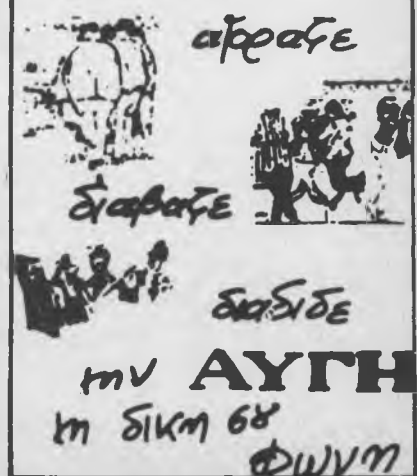
Χέλντράτχ - Μηλλιαράκη. Λεξικό των δη-
 μωδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος.
 Το περίφημο Λεξικό που έχει διεθνή ακτι-
 νοβολία, συνταγμένο από τους δύο κορυ-
 φαίους βοτανολόγους και καθηγητές του
 Πανεπιστημίου πριν εκατό χρόνια. Φωτομη-
 χανική ανατύπωση ..... Δρχ. 350.

Πουκεβίλ, Ταξίδι στο Μοριά. Το περίφημο
 περιηγητικό του Γάλλου ιστορικού γιατρού
 και διπλωμάτη, που ταξίδεψε στη χώρα μας
 και υπέστη ως αιχμάλωτος των Τούρκων
 πολλές κακουχίες το 1805. Μετάφραση Όλ-
 γας Ρομπάκη - Έλένης Γαρίδη. Έπιμέλεια -
 εισαγωγή Τάσου Βουρνά ..... Δρχ. 450.

Θανάση Βακαλιού, ύφηγητή του Πανεπι-
 στημίου της Βουδαπέστης, δρος Φιλοσοφί-
 ας. 'Ο άνθρωπος μέσα από τή κίνηση της
 'Αριστεράς. 'Ανάλυση της προσωπικότητας
 του κομμουνιστή. 'Ένα βιβλίο που άπαντά
 θετικά και στό έρώτημα αν ό ύπαρκτός σο-
 σιαλισμός περικλείει στους κόλπους του τίς
 δυνάμεις της αλλαγής ..... Δρχ. 200

**Τάσου Βουρνά 'Ιστορία της Νεότερης και της
 Σύγχρονης Ελλάδας.** Τρεις αυτοτελείς τόμοι
 που αναφέρονται στά πολιτικά, κοινωνικά
 και πολιτιστικά δεδομένα της χώρας από τό
 1821 ως τό 1945. 'Η σειρά που κατέκτησε χι-
 λιάδες αναγνώστες σε επανειλημμένες έπα-
 νεκδόσεις τώρα και σε έκδοση βιβλιοδετη-
 μένη μέ κομψό κάλυμμα από πανί. Οι τρεις
 τόμοι σελίδες 2000 περίπου .... Δρχ. 1.800

ΚΑΘΕ ΠΡΟΙ

Παναγιώτης Μουλλάς

Από τή μεριά του Φλωμπέρ

Ce qui jusqu' à Flaubert était action devient impression
Marcel Proust (1920)

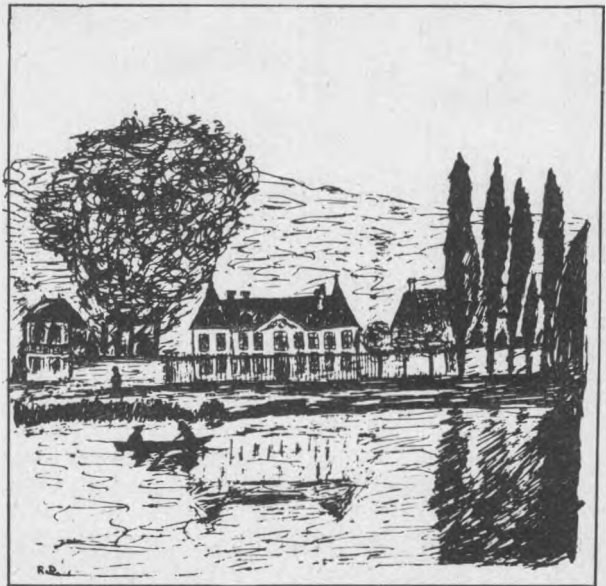
I

Τιμητική προσφορά στά εκατόχρονα τής *Αίσθηματικής αγωγής*, ή ελληνική αυτή μετάφραση πρωτοκυκλοφόρησε στά 1971. Θυμάμαι τήν ατμόσφαιρα τής ετοιμασίας τής: μιά διάχυτη αίσθηση κλειστού ορίζοντα (ή δικτατορία φαινόταν τότε νά σταθεροποιείται), ένα σιωπηλό αναγνωστήριο στό βραζιλιάνικο σπίτι τής παρισινής Φοιτητούπολης (ό Μάης τού 1968 μόλις είχε καταλαγιάσει), μιά επίμονη φυγή μες στην ιστορία (ή εποχή ευνουόσε τίσ αντικειμενικές συστοιχίες). Άλλά τό πρόβλημα ήταν κυρίως ή κατάκτηση τού ξένου κειμένου. Γιά τό μεταφραστή: πρόβλημα αυτοσυντήρησης μέσα σ' ένα ξενόγλωσσο περιβάλλον· και κατάκτηση μέ τήν ερωτική σημασία τής λέξης.

Σήμερα ή μετάφραση αυτή ξαναπαρουσιάζεται διορθωμένη και δουλεμένη άπ' τήν αρχή. Στο μεταξύ τά εκατόχρονα τού θανάτου τού Φλωμπέρ επισκίασαν τά εκατόχρονα τού διβλίου του. Έορτασμοί, διεθνή συνέδρια, «ήμέρες εργασίας», εκδόσεις, επανεκδόσεις, αφιερώματα περιοδικών: ή βιβλιογραφία τού Γάλλου συγγραφέα άθγατίζει ολοένα. Άναφέρω εδώ, μόνο γιά τά τελευταία χρόνια, τά συνέδρια τής Ρουάν (1969), τού Καναδά (1973) και τού Σεριζύ (1974), παραλείποντας, φυσικά, τίσ ποικίλες εκδηλώσεις τού «έτους Φλωμπέρ» (1980). «Μιά εκπληκτική μεταθανάτια μοίρα»: έτσι ύποτιτλοφορούσε ένα αφιέρωμα τής ή γαλλική εφημερίδα *Le Monde* (25 Άπριλιού 1980). Πραγματικά, άν τό καλοσκεφτούμε, δέν υπάρχει άλλος συγγραφέας τού 19ου αιώνα πού νά εισβάλλει τόσο κυριαρχικά στον αιώνα μας και πού ν' ανταποκρίνεται τόσο άμεσα στην προβληματική τής εποχής μας. Πώς ξεηγείται μιά τέτοια «μεταθανάτια μοίρα»;

Είναι γεγονός ότι, δημοσιεύοντας μόνο πέντε διβλία όσο ζούσε, ο Φλωμπέρ δέ φανέρωσε τή συγγραφική του φυσιογνωμία σέ όλες τίσ διαστάσεις τής. Τό

* Άπόσπασμα άπ' τή νέα ξαναδουλεμένη έκδοση τής *Αίσθηματικής αγωγής τού Φλωμπέρ (χρονολογία, προλεγόμενα, μετάφραση, σημειώσεις Παν. Μουλλά)* πού κυκλοφορεί προσεχώς στίς εκδόσεις «Όδυσσέας».

Τό σπίτι τού Φλωμπέρ στό Κρουασέ

Λεξικό τών κοινοτοπιών και τά νεανικά έργα του, καμιά σαρανταριά πεζά κείμενα κάθε είδους γραμμένα πριν άπ' τό 1845, είναι γνωστά μόλις άπ' τό 1910, δηλαδή άπ' τήν πρώτη έκδοση τών *Άπάντων* του (L. Copard, 1909-1954). Η συνολική παρουσίαση τής περίφημης άλληλογραφίας του άποτελεί επίσης έργο τού αιώνα μας (άφήνω πού άκόμη δέν ολοκληρώθηκε στην *Pléiade* ή προσπάθεια τού Jean Bruneau ν' απαλλάξει τήν άλληλογραφία αυτή από τίσ σεμνότερες επεμβάσεις τών προηγούμενων έκδοτών τής). Τέλος όρισμένα σημαντικά χειρόγραφα, σχεδιάσματα και πρόχειρα «σενάρια» έργων τού συγγραφέα γνωστοποιήθηκαν μόλις πριν από μερικές δεκαετίες (M.-J. Dugry, 1950). Έχουμε λοιπόν νά κάνουμε μ' έναν νέο και άγνωστο Φλωμπέρ, άνακάλυψη τού αιώνα μας; Θα ήταν υπερβολή νά ύποστηριχτεί κάτι

τέτοιο. Γιατί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὁ συγγραφέας πού ἡ ἐποχή μας ἀνακαλύπτει μέ τή συμβολή μιᾶς πολλαπλά σημασιοδοτικῆς ἀνάγνωσης δέν εἶναι ἄλλος ἀπ' αὐτόν πού γνώρισαν καί οἱ σύγχρονοί του ὡς δημιουργοῦ τῆς *Κυρίας Μποδαρύ*, τῆς *Σαλαμπώ*, τῆς *Αἰσθηματικῆς ἀγωγῆς*, τοῦ *Πειρασμοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου*, τῶν *Τριῶν διηγημάτων* καί τοῦ *Μπουβάρ καί Πεκινσέ*. Ἄλλου λοιπόν θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ τό μυστικό τῆς ἐπιβολῆς του: ὄχι τόσο σέ ὅ,τι καινούριο προσφέρει ὁ ἴδιος, ἀλλά σέ ὅ,τι καινούριο βρῖσκει σ' αὐτόν ἡ ἐποχή μας.

Τί βρῖσκει ἀκριβῶς; Θά 'λεγα, μέ δύο λόγια: ἕνα προοίμιο τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας, αὐτῆς πού δέν εἶναι πιά μιᾶ ἀναπαράσταση του κόσμου, ἀλλά μιᾶ προβληματική πάνω στήν ἴδια τήν ὑπαρξή της ἢ τήν ἀδυναμία της νά ὑπάρξει. Ἄπ' αὐτήν τήν ἀποψη, εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ «μεταθανάτια μοῖρα» τοῦ Φλωμπέρ ἀρχίζει γύρω στόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Συμπτώσεις διόλου τυχαίες: ἡ *Αἰσθηματική ἀγωγή* προκαλεῖ ταυτόχρονα τό θαυμασμό διανοουμένων σάν τὸ Λούκατς (*Ἡ θεωρία τοῦ μυθιστορημάτος*, 1920) ἢ σάν τὸ Μαρσέλ Προυστ (*Γιά τὸ ὕφος τοῦ Φλωμπέρ*, 1920), ἐνῶ μεταβάλλεται γιά τόν Κάφκα (βλέπε τίς ἐγκωμιαστικές ἀναφορές τοῦ *Ἡμερολογίου* του) σέ ἀξεπέραστο μυθιστορηματικό πρότυπο. Ζήτημα ἀπονομῆς δικαιοσύνης; Ἀλλά τό πρόβλημα δέν εἶναι ν' ἀθωωθεί ὀψιμα, καί μέ τή μεγαλόψυχη συνδρομή τοῦ αἰώνα μας, ἕνα βιβλίο καταδικασμένο ἀπ' τήν ἐποχή του, οὔτε, πολύ περισσότερο, ν' ἀποκατασταθεῖ μιᾶ σωστή ἱεραρχία στό ἔργο τοῦ Φλωμπέρ. (Στό κάτω-κάτω μιᾶ τέτοια ἱεραρχία εἶναι ἀνέφικτη: ἀπ' τὸ Χένου Τζέμς ὡς τὸ Σάρτρ καί τῆ Ναταλί Σαρρώτ δέ λείπουν ὅσοι ἐξακολουθοῦν νά πριμοδοτοῦν φανατικά καί ἀδιάλλακτα τήν *Κυρία Μποδαρύ*). Τό πρόβλημα εἶναι ἄλλου: νά ἐπισημανθεῖ μιᾶ ὀριακή συγγραφική περίπτωση· ν' ἀπαλλαγεῖ ὁ Φλωμπέρ ἀπ' τούς μονοσήμαντους (ρομαντικούς, ρεαλιστικούς ἢ νατουραλιστικούς) συσχετισμούς μέ τόν αἰώνα του καί νά τοποθετηθεῖ στό σημεῖο μιᾶς τομῆς: νά φανεῖ, τέλος, πῶς αὐτός μέ τό ὕφος του ἀνανέωσε τή σχοπιά μας πάνω στά πράγματα σχεδόν ὅσο καί ὁ Κάντ; (Προυστ, 1920).

Ἔτσι τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται ἐντελῶς φυσικά ἐκεῖ ὅπου τό εἶχε τοποθετήσει, σχεδόν μέ ἀποκλειστικότητα, καί ὁ ἴδιος ὁ Γάλλος συγγραφέας: στή γκαφή του. Γύρω στά 1920, καθὼς πλησιάζουν τὰ ἐκατόχρονα ἀπ' τῆ γέννησή του, ἕνα προκλητικά σχολαστικό δημοσίευμα (*Ὁ Φλωμπέρ ἔγραφε ἄσχημα*) ἀνοίγει τό δρόμο γιά μιᾶ σειρά ἀπό γόνιμες παρεμβάσεις· ἀρκεῖ ν' ἀναφέρω τήν περίφημη συζήτηση τοῦ Προυστ μέ τόν Τιμπωντέ. Μπερξονισμός καί φαινομενολογία; Σέ μεγάλο βαθμό. Ἀλλά τό σημαντικό εἶναι ὅτι, ἀπό ἐδῶ κι ἐμπρός, πολιτογραφημένος ὀριστικά στόν αἰώνα μας ἢ τουλάχιστον στό πεδίο τῆς προβληματικῆς του, ὁ Φλωμπέρ προσφέρει στήν κριτική σκέψη, πρῖν ἀπ' ὅλα, ἕνα ὕφος καί μιᾶ ἐμπειρία γραφῆς. Ἄν οἱ ὑπερρεαλιστές τόν παρακάμπτουν σοφά (μέ μιᾶ σημαδιακή ἐξαίρεση: τὸ Ραιμόν Κενώ), οἱ νεότεροι τόν τοποθετοῦν ψηλότερα ἀπό ποτέ. Ἡ πατρότητά του δέ διεκδικεῖται πιά μόνο ἀπ' τὸ νατουραλισμό τοῦ περασμένου αἰώνα· θεωρεῖται αὐτονόητη γιά τὸ γαλλικό «νέο μυθιστόρημα» καί τούς ὀπαδούς τῆς «σχολῆς τοῦ βλέμματος». Ἡ προνομιακή του παρουσία στήν ἐποχή μας φανερόνεται σ' ἕνα πλήθος ἀπὸ θεωρητικά κείμενα· θυμίζω μόνο τό περίφημο τρίτομο ἔργο τοῦ Σάρτρ *Ὁ ἠλίθιος τῆς οἰκογένειας* (1971-1972) καί τίς ἐπίμονες ἀναφορές τῆς

«νέας κριτικῆς», ἀπ' τὸ *Σημεῖο μηδέν τῆς γραφῆς* (1953) τοῦ Ρολάν Μπάρτ ὡς τίς πιό πρόσφατες σημειολογικές καί ἄλλες προσεγγίσεις. Ἔτσι δέν εἶναι οὔτε ἀνύπαρκτο οὔτε ἀκατανόητο τό φαινόμενο πού πρῖν ἀπό λίγα χρόνια ἐπισημάνθηκε σέ μιᾶ μελέτη μέ τὸν τίτλο *Ἡ φλωμπερολατρία* (*La flaubertolatrie*, περ. *Littérature*, 15 Ὀκτ. 1974). Συλλογίζεται κανεὶς αὐτόματα τὸν ὄρο «βυρωνολατρία» τοῦ Παλαμά. Συμπωματική ἀντιστοιχία νεολογισμῶν; Κι ἂν τελικά τό καινούριο στοιχεῖο πού φέρνει στή λογοτεχνία ὁ Φλωμπέρ δέν εἶναι παρά ἡ ἄρνηση τοῦ Μπαίρον καί τοῦ βυρωνισμού;

II

Ἡ ἐρώτηση ἴσως νά ξαφνιάσει: τί νόημα μπορεῖ νά ἔχει σήμερα μιᾶ σύγκριση τοῦ Γάλλου μυθιστοριογράφου μέ τὸν Ἄγγλο ποιητή; Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ἡ ἐπίδραση τοῦ δευτέρου πάνω στόν πρῶτο διαπιστώνεται εὐκόλα στά νεανικά, ἰδίως αὐτοβιογραφικά, ἔργα τοῦ Φλωμπέρ. Τίποτε πιό φυσικό: ἂν μέσα στή δεκαετία 1830-1840 ὁ βυρωνισμός δέν εἶναι ὁ ἐπικρατέστερος, εἶναι πάντως ἀπ' τούς ἐπικρατέστερους κώδικες πού διαθέτει γιά νά ἐκφραστεῖ ἕνας νεαρός Γάλλος ἀστός τῆς «δευτέρας ρομαντικῆς γενιάς» (τό ἴδιο ἐξάλλου συμβαίνει καί ἄλλου, ἀκόμη καί στήν Ἑλλάδα τῶν Σούτσων καί τοῦ Ραγκαβῆ). Ἀρκεῖ νά μὴν ξεχνᾶμε πῶς ἔχουμε νά κάνουμε μέ συμπεριφορές πού συγχέουν τήν τέχνη μέ τῆ ζωή. Ὅταν στά 1835, σ' ἕνα γραφτό του μέ τὸν τίτλο *Πορτρέτο τοῦ λόρδου Μπαίρον*, ὁ δεκατετράχρονος Φλωμπέρ ἐκφράζει τό θαυμασμό του γιά τὸ «γίό τοῦ αἰώνα», αὐτό πού θαυμάζει περισσότερο ἀπ' τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου: τό πάθος, ὁ φιλελευθερισμός, ἡ ἀνταρσία, ἡ περιφρόνηση γιά τίς καθιερωμένες ἀξίες, ἡ δράση, ὁ ρομαντικός θάνατος.

Ἔτσι ὁ λυρισμός ταυτίζεται μέ τῆ θυμική ἐκτόνωση καί τὸ παραλήρημα· οἱ ἐξομολογητικές ἀνάγκες ἀποκοιμίζονται τίς ἐκφραστικές φροντίδες· τὰ σημαίνονα ἐκμηδενίζονται τὰ σημαίνοντα. Ἀδιάφορο ἂν ὁ νεαρός Φλωμπέρ ἐκφράζεται ἀποκλειστικά μέ τὴν πρόζα καί δέχεται τήν παράλληλη ἐπίδραση πολλῶν ρομαντικῶν ἀναγνώσεων (Σαίξπηρ, Γκαίτε, Ρουσσώ, Σατωμπριάν, Σκότ, Οὐγκώ, Μπαλζάκ, Κινέ κ.ά.), ἀκόμη καί τήν ἐπίδραση Ἑλλήνων, Λατίνων καί Γάλλων κλασικῶν. Ἔνα εἶναι βέβαιο, πῶς ὀλοκληρο τό νεανικό ἔργο του, ἱστορικό, φιλοσοφικό καί αὐτοβιογραφικό, ἐπιβάλλει τὸ πρωτεῖο τῆς ἐπικοινωνίας καί φανερόνεται μιᾶ χαρακτηριστικὴ ἀδιαφορία γιά τό ὕφος καί γιά τὰ προβλήματα τῆς γραφῆς.

Πότε ἔρχεται ἡ ἀλλαγὴ; Ἄς ποῦμε γύρω στά 1845 (τὴν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή ὅπου καί γιά τὸ νέο Μάρξ συμβαίνει ὅ,τι ὀνομάστηκε «ἐπιστημολογικὴ τομῆ»). Καί λέω «γύρω στά 1845» ξέροντας πόσο ἐπικίνδυνο εἶναι νά ἐξαρτοῦμε ἄμεσα, ὅπως κάνει ἄλλωστε καί ὁ ἴδιος ὁ Φλωμπέρ, τὴν καλλιτεχνική του ἀλλαγὴ ἀπ' τὴ νευρική κρίση του σὸ Πόν-Λεβέκ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1844. Στό κάτω-κάτω ἡ λογοτεχνικὴ πορεία ἐνός συγγραφέα δέν ἀλλάζει ἀπ' τὴ μιᾶ μέρα στήν ἄλλη μέ τὴν παρεμβολὴ ἐνός βιογραφικοῦ ἐπεισοδίου. Ἔπειτα, σέ τέτοιες περιπτώσεις, κινδυνεύουμε πολὺ συχνά νά θεωρήσουμε ὡς αἴτιο ὅ,τι δέν εἶναι ἴσως παρά μόνο ἀποτέλεσμα. Ὅπως καί νά 'χουν τὰ πράγματα, ἡ τομὴ ἀποτελεῖ γεγονός μαρτυρημένο καί χρονολογημένο ἀπ' τὸν ἴδιο τὸ Γάλλο συγγραφέα: «Αὐτός πού ζεῖ τώρα καί πού εἶμαι ἐγὼ παρατηρεῖ τὸν ἄλλο ἐαυτό μου πού εἶναι νεκρός. Εἶχα δύο τε-

λείως ξεχωριστές ζωές· όρισμένα έξωτερικά περιστατικά ύπήρξαν τό σύμβολο του τέλους τής μιάς και τής άρχής τής άλλης· όλα αυτά μέ μαθηματική ακρίβεια. 'Η ζωή μου ή ενεργητική, ή παθιασμένη, ή συγκινημένη, ή γεμάτη άντιθετικά σκιρτήματα και πολλαπλές έντυπώσεις τελείωσε στά 22 μου χρόνια. Αύτή τήν εποχή έκανα μεγάλες προόδους μονομιΐας» (γράμμα στην Κολέ, 27 Αυγούστου 1846).

"Όλα όμολογούνται ή ύποδηλώνονται μέ σαφήνεια. Τά «έξωτερικά περιστατικά» είναι άσφαλώς ή νευρική κρίση, ή διακοπή των σπουδών, τό κλείσιμο στό Κρουασέ, ίσως ακόμη και τά οικογενειακά πένθη. "Ωρμος για τή τέχνη, ό Φλωμπέρ άποσύρεται από τήν ενεργητική ζωή· πληρώνει τίς «μεγάλες προόδους» του μέ τό θάνατο ενός μέρους άπ' τόν έαυτό του. "Ετσι τόν περιγράφουν και οί Γκονκούρ: «Είναι ένας άντρας μέ κάτι σκοτωμένο μέσα του...» 'Αντίο θυρωρικά νιάτα, λυρικές διαχύσεις και προσωπικά έρωτικά διώματα. 'Ο Νοέμβριος (1842) είναι τό τέλος μιάς εποχής, τό λεί και ό δημιουργός του: «Αυτό τό έργο ύπήρξε ό επίλογος τής νιότης μου» (γράμμα στην Κολέ, 2 Δεκεμβρίου 1846). 'Η πρώτη *Αισθηματική άγωγή* (1843-1845) βρίσκεται στό σημείο τής τομής, στό μεταβατικό στάδιο όπου τό παλιό ύποσκελίζεται άπ' τό νέο. Νά τό αυτοκριτικό σχόλιο του Φλωμπέρ: «Υπάρχουν μέσα μου, από λογοτεχνική άποψη, δύο ξεχωριστοί άνθρωποι: ό ένας γοητεύεται άπ' τόν κραυγαλέο τόνο, άπ' τό λυρισμό, άπ' τά μεγάλα αέτσια πετάγματα, άπ' όλα τά ήχητικά έφέ τής φράσης και τίς ύψηλές ιδέες· ό άλλος σκάβει και άνιχνεύει τήν αλήθεια όσο μπορεί, του άρέσει νά περιγράψει τό άσήμαντο και τό σημαντικό γεγονός μέ τήν ίδια δύναμη, θά 'θελε μάλιστα νά σας κάνει νά νιώθετε μέ τρόπο σχεδόν ύλικό τά πράγματα πού ζωγραφίζει (...) Χωρίς νά τό ξέρω, ή *Αισθηματική άγωγή* ύπήρξε μιά προσπάθεια σύνθεσης των δύο αυτών τάσεων του πνεύματός μου (...) 'Απέτυχα» (γράμμα στην Κολέ, 16 Ίανουαρίου 1852).

"Αν άφήσουμε καταμέρος τό συμπέρασμα, άπομένει ή αυτοπροσωπογραφία: ή συνύπαρξη του λυρικού μέ τόν παρατηρητή Φλωμπέρ. "Ότι ό πρώτος είναι ρομαντικός και ό δεύτερος ρεαλιστής, ακόμη και νατουραλιστής, δέ χωρεί άμφιβολία. Πώς όμως ή συνύπαρξη συνδυάζεται (άν συνδυάζεται) μέ τήν άλλαγή; Καί σέ τί βαθμό ή στροφή του 1845 άποτελεί προμόδοση του ρεαλισμού σέ βάρος του ρομαντικού στοιχείου; 'Ερωτήματα πού τίθενται και ξανατίθενται, έδώ και πολλές δεκαετίες, προκαλώντας τίς ίδιες σχεδόν άπαντήσεις. "Ετσι, άλλοτε ό Φλωμπέρ τεμαχίζεται σέ ρομαντικό, ρεαλιστή ή νατουραλιστή, και άλλοτε θεωρείται ως σύνολο άντιθετικών τάσεων πού συνυπάρχουν στά έργα του μέ διαφορετικές ποσοστιαίες αναλογίες. Πολύ συχνά οί μελετητές, βασισμένοι στην άλληλογραφία του συγγραφέα, μεταθέτουν τό πρόβλημα στό ψυχολογικό πεδίο, όπως τόν περασμένο αιώνα ό Μπρυνετιέρ: «'Η λογοτεχνική ιστορία του Φλωμπέρ, αυτού του λυρικού, δέν είναι καμωμένη παρά μέ νίκες τής θέλησής του πάνω στην ιδιοσυγκρασία του». "Εστω. 'Αλλά πώς οί νίκες αυτές φανερώνονται συγκεκριμένα μέσα στό κείμενο; Κι έπειτα, κάτω από ποιές συνθήκες ένας δημιουργός άποφασίζει νά κινητοποιήσει τή θέλησή του ενάντια στην ιδιοσυγκρασία του;

Στό κάτω κάτω άν όλο τό πρόβλημα ήταν ή άλλαγή τής λογοτεχνικής έτικέτας του Φλωμπέρ (άμέτρητοι καλλιτέχνες έχουν περάσει άπ' τή μιά σχολή στην άλλη), δέ θά ύπήρχε καν πρόβλημα. 'Αλλά ό,τι αλλά-

ζει μετά τό 1845 δέν είναι μόνο ζήτημα τεχνικής· είναι κυρίως ζήτημά κοσμοθεωρίας. Θά 'λεγα πώς, αύτή τή στιγμή, μαζί μέ τό νεανικό έργο του και μέ τήν «ένεργητική ζωή» του, ό Φλωμπέρ εγκαταλείπει από μόνον άποψη και τήν εποχή του για ν' άναγγείλει τή δική μας. Σήμερα τά πράγματα φαίνονται καθαρά: κάτι πολύ σημαντικό για τή λογοτεχνία και για τό λογοτεχνικό συντελείται στά μέσα του περασμένου αιώνα. «'Ό,τι ως τό Φλωμπέρ ήταν δράση γίνεται έντύπωση» (Προύστ, 1920). Κι ακόμη: «'Απ' τή στιγμή όπου ό συγγραφέας έπαψε νά είναι μάρτυρας του καθολικού για νά γίνει μιά δυστυχισμένη συνείδηση (κατά τό 1850), ή πρώτη του χειρονομία ήταν νά διαλέξει τή στράτευση τής φόρμας του, είτε υιοθετώντας είτε άπορρίπτοντας τή γραφή του παρελθόντος του. 'Η κλασική γραφή λοιπόν θρυμματίστηκε και ολόκληρη ή Λογοτεχνία, άπ' τό Φλωμπέρ ως τίς μέρες μας, έγινε μιά προβληματική του λόγου» (Ρ. Μπάρτ, 1953). Δηλαδή: «Μέ τό Φλωμπέρ όλα άρχίζουν νά κλονίζονται» (Ρόμπ-Γκριγιέ, 1963).

Φυσικά, οί κλονισμοί συνδέονται άμεσα μέ τήν ιστορία και μέ τά συλλογικά όράματα (αυτά πού καλύπτουν, σέ μεγάλο βαθμό, τό τρίτο μέρος τής τελικής *Αισθηματικής άγωγής*). 'Αλλά ή επανάσταση ού 1848 καταλήγει σ' ένα άδιέξοδο. "Ό,τι άκολουθεί, τό πραξικόπημα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, ή άνακήρυξη τής Δεύτερης Αυτοκρατορίας και ή περίοδος τής αυταρχικής συντήρησης (1852-1870), θεσμοποιεί τή ρήξη του συγγραφέα μέ τόν περιγυρό του. 'Απ' αύτή τήν άποψη, ή πρώμη άπομόνωση του Φλωμπέρ στό Κρουασέ έχει συμβολική σημασία: ή γραφή επιβάλλει τήν έξαφάνιση του ύποκειμένου, ορθώνει τά τείχη του έλεφάντινου πύργου και νομιμοποιεί τή διάσταση άνάμεσα στην τέχνη και τή ζωή. "Ότι τό φαινόμενο παρουσιάζει συλλογικό χαρακτήρα και σχετίζεται μ' αυτό πού ό Σάρτρ ονόμασε «άντικειμενική νεύρωση», είναι άναμφισβήτητο. "Όταν στά 1872 ό Φλωμπέρ προλογίζει τά *Τελευταία τραγούδια* του νεκρού φίλου του Μπουιλέ, θά 'λεγε πώς ταυτόχρονα βιογραφεί και αυτοβιογραφείται: «Τό 1848 κλόνισε τή δημοκρατική πίστη του· κι έγινε άπόλυτος λογοτέχνης, περίεργος μόνο για μεταφορές, για παρομοιώσεις, για εικόνες, και για όλα τά ύπόλοιπα άρκετά ψυχρός». 'Η έπίσης: «'Ηταν μιά ύπαρξη έντελώς άφροσωμένη στό ιδανικό, ένας από τους σπάνιους ίερούργους τής λογοτεχνίας για τή λογοτεχνία, από τους τελευταίους φανατικούς μιάς θρησκείας πού χάνεται - ή πού έχει χαθεί».

Θρησκεία είναι ή κατάλληλη λέξη. Στην άλληλογραφία του ό Φλωμπέρ γίνεται άμεσότερος: «Είμαι μυστικιστής καταβάθος και δέν πιστεύω σέ τίποτε». 'Η άλλου: «Χωρίς τό πάθος τής μορφής θά ήμουν ίσως ένας μεγάλος μυστικιστής». 'Ο 'Αγιος 'Αντώνιος και ό 'Αγιος Ίουλιανός, παρόντες στό έργο του (άφήνω τό συμβολικό έρημητήριο του Κρουασέ), μπορούν ν' άποδείξουν πώς τό κείμενο του Βαλερύ *'Ο πειρασμός του (Άγίου) Φλωμπέρ* (1942) δέ στηρίζεται μόνο σ' ένα λογοπαίγνιο. Κι έπειτα ή ίδια ή τεχνική του μυθιστοριογράφου, κυρίως ή προτίμησή του για τό τρίτο πρόσωπο του άφηγητή-παντογνώστη, έξομοιώνει αυτόματα τό δημιουργό μέ τό Δημιουργό. «Μέσα στό έργο του ό συγγραφέας πρέπει νά είναι όπως ό Θεός μέσα στό σύμπαν, πανταχού παρών και πουθενά όρατός» (γράμμα 9 Δεκεμβρίου 1852). "Ετσι έρχόμαστε στό περίφημο δόγμα τής άπρόσωπης τέχνης, τής άπάθειας ή άντικειμενικότητας. 'Απ' τό νεανικό έργο ως τήν *Κυρία Μποβαρύ* ή

απόσταση που έχει διανυθεί είναι τεράστια. Ο θυρωνικός αυτόδιογραφούμενος λυρικός βρισκόταν πέρα απ' τό λόγο· ό μεταθυρωνικός απρόσωπος παρατηρητής βρίσκεται εδώθε απ' τό λόγο (μιά απόλυτη εξαφάνιση που ίσοδυναμεί με μίαν απόλυτη παρουσία). Η διαδικασία της αλλαγής έχει ολοκληρωθεί· τά πράγματα χωρίζονται τώρα μ' ένα φράγμα· αρχίζει τό ύφος, τό στάδιο της γραφής.

Αλλά τό ύφος δέν είναι εύκολη υπόθεση· είναι τυραννία με τίς δυό σημασίες της λέξης: έξουσία και μαρτύριο. Απ' τήν εποχή της *Κυρίας Μποβαρύ* οί δυσκολίες του Φλωμπέρ με τό γράψιμο δέν έχουν τελειωμό· άρκει νά διατρέξει κανείς τήν αλληλογραφία του ή νά ρίξει μιά ματιά στά χειρόγρατά του. Νά μιά χαρακτηριστική περιγραφή του απ' τό Μαξιμ Ντύ Κάν (έννοείται βέβαια ότι εδώ όλα αποδίδονται στήν επιληπτική κρίση του 1844): «Δουλεύοντας στέναζε, άγκομαχούσε, σπάρραζε (...) Ήταν περισσότερο ένας εργάτης που ιδροκοπούσε απ' τή χειρωνακτική δουλειά παρά ένας συγγραφέας που κρατούσε πένα. Μερικές φορές, στό τέλος μιάς φράσης βγαλμένης σάν ορυκτό, ή έξάντλησή του ήταν τόση που ένιωθε ράκος, έπεφτε στό ντιβάνι του κι άποκοιμιόταν ξεθεωμένος απ' τήν κούραση». Ήτσι εγκαινιάζεται ή «χειρωνακτική γραφή» που υποκαθιστά τήν «άξια-χρήση» με τήν «άξια-εργασία» (Ρ. Μπάρτ, 1953). Σέ μιά εποχή καπιταλιστικής ανάπτυξης, τό έργο-κομψοτέχνημα μπορεί ν' άρνείται τήν έμπορευματοποίησή του μέσα στήν οικονομία της άγοράς, αλλά εμφανίζεται πάντως καθαγιασμένο με τό μόχθο του εργάτη-κατασκευαστή του. Δέν έχει άλλο σκοπό απ' τήν όμορφιά του· είναι αυθύπαρκτο και αυτόνομο· δέ χρησιμεύει, δέν υπηρετεί, υπάρχει.

Αν αναζητήσουμε τό στοιχείο της ιδιομορφίας του, τήν ειδοποιό διαφορά ή τήν ταυτότητά του, φτάνουμε στό ύφος του. Τί είναι τό ύφος; Ασφαλώς όχι ή κομψοέπεια, ή καλλιγραφία, τά επαναλαμβανόμενα «τίκ», ή θελημένη απόκλιση απ' τό γλωσσικό κανόνα, τά πυροτεχνήματα των νεολογισμών (αυτά όλα πιστοποιούν ίσως μόνο επιθυμίες ή προθέσεις). Οί στυλίστες του τύπου Φλωμπέρ δέν ένδιαφέρονται νά εκφραστούν πρωτότυπα ή έντυπωσιακά. Συνήθως κακογράφοι από φυσικού τους (τό βλέπουμε και στήν αλληλογραφία του Γάλλου συγγραφέα), φτάνουν στό ύφος με κόπο γυρεύοντας τή σαφήνεια. Ζήτημα ιδιοφυίας και ύπομνης. Τό ύφος του Φλωμπέρ, γεμάτο κοινά επίθετα και τετριμμένες μεταφορές, δέν έχει έξωτερικά πλουμίδια. Είναι έσωτερική υπόθεση: «ένας απόλυτος τρόπος θεώρησης των πραγμάτων» (γράμμα 16 Ίανουαρίου 1852), άκόμη και «ένας τρόπος σκέψης» (Μάιος 1859). Μερικές δεκαετίες άργότερα, μιλώντας άκριβώς για τό συγγραφέα της *Αίσθηματικής άγωγής*, ό Προύστ θά ξαναπεί: «τό ύφος δέν είναι υπόθεση τεχνικής αλλά σκοπιάζς».

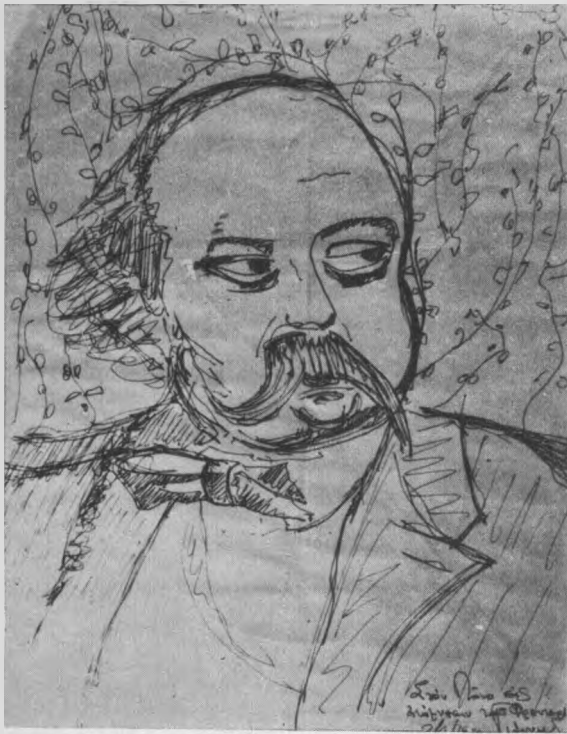
Αυτή ή σκοπία θά μās οδηγούσε ασφαλώς στήν ουσία του προβλήματος. Ας συνοψίσουμε τά πράγματα: στήν ώριμότητά του ό Φλωμπέρ, άπομακρυσμένος απ' τά σημαίνόμενα, κρύβεται πίσω απ' τά σημαίνοντα, πίσω απ' τό φράγμα του λόγου· ή μεταξίωση των (θυρωνικών) άξιών επιβάλλει τήν άπόσωση, ούδέτερη ή αντικειμενική θεώρηση, και ό συγγραφέας άφήνει τή σκηνή για τό παρασκήνιο, δηλαδή τοποθετείται πίσω απ' τό φακό του παρατηρητή. Τί συνέπειες έχει μία τέτοια μετακίνηση;

Θά 'λεγα πώς ό,τι καινούριο φέρνει στή λογοτεχνία ό Γάλλος συγγραφέας βρίσκεται άκριβώς εδώ: σ' αυτή τή συνειδητή άποχώρησή του στό Κρουασέ της

γραφής, πράξη που μεταβάλλει ένα δλόκληρο σύστημα σχέσεων και δημιουργεί μιά καινούρια οπτική γωνία. Από ιδεολογική και πολιτική άποψη πρόκειται, αν θέλετε, για άποστράτευση ή για λιποταξία: ό καλλιτέχνης εγκαταλείπει τήν ταξική πάλη έξασφαλίζοντας, μαζί με τό πόστο του παρατηρητή, και τό άλλοθι της κοινωνικής του ουδετερότητας. Απ' τήν άποψη του ρεαλισμού πρόκειται για ένα είδος παραχάραξης: ασφαλώς ή πραγματικότητα δέν αποδίδεται «πιστά» μ' ένα ύφος που ενεργεί σάν παραμορφωτικός καθρέφτης. Αλλά ό Φλωμπέρ δέν είναι ούτε προοδευτικός αγωνιστής ούτε ορθόδοξος ρεαλιστής. Θεατής των πραγμάτων, αποβάλλει τή δράση ταυτόχρονα απ' τή ζωή του και απ' τό έργο του, αρχίζοντας απ' τήν *Κυρία Μποβαρύ*: «Έχω γράψει πενήντα σελίδες όπου δέν υπάρχει ούτε ένα επεισόδιο. Είναι ένας συνεχόμενος πίνακας άστικού δίου και άπραγου έρωτα» (15 Ίανουαρίου 1853). Παλεύοντας άδιάκοπα με τίς δυσκολίες του, με τή γλωσσική ύλη, με τή μορφή, δέ νοιάζεται καν για τό θέμα του, και πολύ θά επιθυμούσε νά γράψει ένα βιβλίο χωρίς υπόθεση «που θά κρατιόταν από μόνο του με τήν έσωτερική δύναμη του ύφους του όπως ή γή κρατιέται στον άέρα χωρίς νά στηρίζεται» (16 Ίανουαρίου 1852). Καταβάθως δέν αγαπάει ούτε τήν άφηγηματική πράξη: «ή άφήγησή μου είναι κάτι πολύ άνιαρό» (2 Μαΐου 1852). Αγαπάει μόνο τήν περιγραφή, τή στατική παρουσία των πραγμάτων μέσα στό χώρο. Η σκοπία του τριμοδοτεί τό δλέμμα (όχι τό σχόλιο), τό λόγο (όχι τό λέγοντα), τό αντικείμενο (όχι τό υποκείμενο), τήν άδράνεια (όχι τήν κίνηση).

Χρειάζεται νά υπογραμμιστούν οί «αντιφάσεις» του: Στήν ουσία, όχι μόνο ή αλληλογραφία του, αλλά και όλόκληρο τό έργο της ώριμότητάς του φανερώσει μιά σειρά από αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις. Καλλιτέχνης ως τό κόκαλο, αν ό Φλωμπέρ επιζητεί τό ώραίο («πάνω απ' όλα βάζω τό ύφος», 12 Δεκεμβρίου 1856), αγωνίζεται ώστόσο έπίμονα νά τό συνδυάσει με τό άληθινό: μέσα του ό ποιητής συνυπάρχει με τό θετικιστή και με τό θαυμαστή της επιστήμης. Θυμόμαστε τό συμπέρασμα του Σάιντ-Μπέβ στο περίφημο άρθρο του για τήν *Κυρία Μποβαρύ*: «Γιός και άδελφός διακεκριμένων γιατρών, ό κ. Γκυστάβ Φλωμπέρ κρατάει τήν πένα όπως άλλοι τό νυστέρι. Ανατόμοι και φυσιολόγοι, σάς ξαναβρίσκω παντού!» (4 Μαΐου 1857). Με δυό λόγια, βασισμένη σε μιά «έπιστημονική τέχνη»-άναπαράσταση, ή αισθητική του Γάλλου συγγραφέα, άθροισμα αντιθέσεων, αποβλέπει όχι μόνο στήν ένότητα της μορφής και του περιεχομένου, αλλά και σ' ένα «ιατρικό δλέμμα πάνω στή ζωή», άκόμη και σ' ένα ύφος «ρυθμικό σάν τό στίχο και άκριβολόγο σάν τή γλώσσα της επιστήμης» (24 Απριλίου 1852). Πώς όμως αυτή ή ρεαλιστική (οπτική) άναπαραγωγή του αντικείμενου συμβιδάζεται με τήν ύποταγή του σ' έναν αισθητικό (άκουστικό) κώδικα όπου ή απόλυτη πρωτοβουλία άφήνεται στίς λέξεις; Έπειτα, τό δόγμα της άπρόσωπης τέχνης καταστρατηγείται πολλές φορές στήν πράξη, κι όχι μόνο με διακηρύξεις του τύπου «Η κυρία Μποβαρύ είμαι εγώ!»: ό άφηγητής είτε παρεμβαίνει άμεσα για νά πεί τή γνώμη του, είτε ταυτίζεται έμμεσα με τούς ήρωές του, πράγμα που φαίνεται και απ' τή συχνή χρήση του ελεύθερου πλάγιου λόγου.

Συλλογίζομαι τήν παράλληλη πορεία του Σολωμού: κι εκεί κι εδώ (κοινή άφορμή ό Μπάιρον) ή δυσκολία του συγγραφέα δέν είναι νά δείξει φαντασία και πάθος, αλλά νά υποτάξει αυτά τά δύο πράγματα, με

Φλωμπέρ. Σκίτσο του Γιάννη Τσιώμη

καιρό και με κόπο, στό νόημα της τέχνης. Έτσι ξανα-γυρίζουμε από άλλο δρόμο στις «νίκες της θέλησης πάνω στην ιδιοσυγκρασία» ή, τουλάχιστο, σ' αυτό πού για τό Μαλλαμέ και τό Βαλερύ αποτελεί μία νόμιμη αποδοχή όρισμένων κανόνων-καταναγκασμών. Θεωρητικά άπρόσωπος, άπαθής ή αντικειμενικός, ό «παρνασσιακός» Φλωμπέρ υποτάσσει τό θυμικό του στην τέχνη του, διατηρεί όμως άκέραιες, καθώς τό πρόσεξε άπ' τό 1921 ό Άγγλος κριτικός J.M. Muirgy, τίς «ρομαντικές»-συγκινησιακές του αντιδράσεις: τήν άποστροφή και τήν άγανάκτηση. Αιτές, σέ τελευταία άνάλυση, καθορίζουν τή θεματική του. Άπόδειξη οί δύο έμμονες ιδέες του (πού είναι καταβάθος μία και μόνη): ή απέχθειά του για τήν ανθρωπινή δλακεία και τό μίσος του για τήν άστική πραγματικότητα του καιρού του.

Η πρώτη, είναι αλήθεια, συνδυάζεται με μία παράξενη έλξη. Θά 'λεγες πώς αυτός ό άσυμβίβαστος άτομικιστής, ό μανιακός δουλευτής του ύφους, άπωθείται και ταυτόχρονα έλκεται άκατανίκητα άπ' τίς συλλογικές κοινοτοπίες πού, άν όχι τίποτε άλλο, νομιμοποιούν τήν άπόλυτη άδράνεια του λόγου. Άπ' τά παιδικά του χρόνια τό ενδιαφέρον του για τίς μωρολογίες είναι χαρακτηριστικό. Έννιάχρονος, σχεδιάζει νά καταγράψει τίς «άνοησίες» μιās κυρίας πού έρχεται στού πατέρα του (γράμμα 31 Δεκεμβρίου 1830). Λίγο άργότερα έπινοεί με τούς φίλους του τό Άγόρι, έναν τύπο ήλίθιου άστού πού εκφράζεται με κοινούς τόπους: ή παιδική συντροφιά του Φλωμπέρ δέ χορταίνει νά υποδύεται τό ρόλο αυτό και νά τόν πλουτίσει με καινούρια εύρήματα. Σημεία των καιρών: τό «πνεύμα της πλάκας» (έτσι τό όνομάζουν οί Γκονκούρ στού *Ημερολόγιό* τους, 10 Άπριλίου 1860) δέν καλύπτει μόνο έκτονωτικές άνάγκες των νεαρών της Ρουάν· είναι γενικότερη κοινωνική άνάγκη· άρκει

νά θυμηθούμε μόνο τή θεατρική έπιτυχία των *Λαϊκών σκηνών* (1830) του Άνρί Μοννιέ και τόν περίφημο ήρωά τους Ζοζέφ Πρυντόμ, αντιπροσωπευτικό τύπο γελοίου άστού. Άπ' αυτή τήν άποψη, ή ρήξη στό έργο του Φλωμπέρ είναι καταβάθος λιγότερο σημαντική άπ' ό,τι φαίνεται με τό πρώτο βλέμμα. Μετά τό 1845, τό *Λεξικό των κοινοτοπιών* κωδικοποιεί τά άποταμιεύματα μιās πολύχρονης έμπειρίας. Στην *Κυρία Μποβαρύ* ό φαρμακοποιός Όμαί πιστοποιεί σέ μεγάλο βαθμό τήν επιδίωση του Άγοριού. Τέλος οί Μπουβάρ και Πεκυσέ συμπληρώνουν μιá πινακοθήκη ήλιθίων πού ή συγκρότησή της έχει άρχίσει πριν από άρκετές δεκαετίες.

Μέ τέτοιους όρους, χρονικό της ανθρωπίνης άσημαντότητας, τό έργο του Γάλλου μυθιστοριογράφου, όπως κι άν ιδωθεί, φανερώνει πολλαπλά τίς σημασίες του. Άν μείνουμε στά πλαίσια του ρεαλιστικού κώδικα, έχουμε νά κάνουμε με μιάν άναπαράσταση του πραγματικού κυριαρχημένη άπ' τούς μέσους όρους: οί προικισμένοι ρομαντικοί ήρωες αντικαθίστανται από ανθρωπους της σειράς, ή ποσότητα ύποσκελίζει τήν ποιότητα και οί κοινοτοπίες λειτουργούν καταλυτικά αναιρώντας κάθε «πρωτοτυπία» (ρομαντική έννοια, άς μήν τό ξεχνάμε, άγνωστη πριν άπ' τά τέλη του 18ου αιώνα). Άν σταθούμε στή νευρωτική ιδιοσυγκρασία του δημιουργού, μπορούμε νόμιμα νά καταγράψουμε τά σήματα ενός ανθρωπου πού τόν έκλεισαν από νωρίς μες στην παθητικότητα (Σάρτρ, 1971): ταυτίζοντας τήν άνοητολογία με τόν κυρίαρχο λόγο της τάξης του κι άδυνατώντας νά τήν άποσειεί ενεργητικά, ό ανθρωπος αυτός τήν άποποιείται και τήν οικειοποιείται ταυτόχρονα, καθώς ή άνάγκη της κοινωνικής του ένσωμάτωσης συνυπάρχει με τή συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του.

Ούσιαστικά βρισκόμαστε μπροστά στή βασικότερη αντίφαση πού σημαδεύει τό έργο του Φλωμπέρ. Γιατί, όσο κι άν φαίνεται παράξενο, ή κοινοτοπία και τό ύφος εδώ λειτουργούν παράλληλα ή συμπληρωματικά. Τί σχέση μπορούν νά έχουν μεταξύ τους; Η κοινοτοπία είναι ό χώρος της άδράνειας, του καταναγκασμού και της άωνυμίας, με άλλα λόγια ή άρνηση της ίδιας της δημιουργικής πράξης: τά λεκτικά στερεότυπα εγκλωβίζουν τίς λέξεις μέσα σέ σταθερά σημαίνοντα-φόρμουλες έξουδετερώνοντας κάθε συνδυαστική και μετασχηματιστική λειτουργία τίς γλώσσας. Άπεναντίας τό ύφος, βασισμένο στον άξονα της επιλογής, άνοίγει ένα παράθυρο προς τήν έλευθερία δημιουργώντας νέες δυνατότητες μορφών, συνδυασμών ή σχέσεων. Έτσι ό Φλωμπέρ, τοποθετημένος άνάμεσα στην κοινοτοπία και τό ύφος, βρισκείται συνάμα άνάμεσα στην ύποταγή και τήν άνάίρεσή της, προσπαθώντας άπ' τή μιá μεριά ν' άποτινάξει τήν άδρανή γλωσσική ύλη πού τόν συνθλίβει κι άπ' τήν άλλη νά σβήσει κάτω άπ' τό βάρος της. Ό σκοπός είναι νά νικηθεί ή μωρολογία με τή μωρολογία. Τρομοκρατικό στις προθέσεις του, τό *Λεξικό των κοινοτοπιών* προορίζεται τελικά νά επιβάλει με τήν άναγνώση του τή σιωπή, ώστε «νά μήν τολμάει πιá κανείς νά μιλήσει, από φόβο μήν πει κάποια άπ' τίς φράσεις πού περιέχονται σ' αυτό». Κατά τά άλλα: «Θά δείξω πώς οί πλειοψηφίες έχουν πάντοτε δίκαιο, οί μειοψηφίες πάντοτε άδικο (...) Σχετικά με τή λογοτεχνία θ' άποδείξω, πράγμα εύκολο, πώς ή μετριότητα, προσιτή σέ όλους, είναι ή μόνη νόμιμη και πώς πρέπει έπομένως νά καταπολεμούμε κάθε είδους πρωτοτυπία ως επικίνδυνη, άνόητη κλπ.» (γράμμα στην Κολέ, 17 Δεκεμβρίου 1852).

ο Λογοτεχνικός Πολίτης

Φυσικά, τὰ παραπάνω γράφονται ειρωνικά. Κι ωστόσο ο μυθιστοριογράφος δὲ διστάζει νὰ ταυτιστῆι μὲ τοὺς ἥρωές του καὶ νὰ ἐπωμιστῆι τὴν ἀσημαντότητά τους ὡς ἐσχατὴ ἐκδήλωση αὐτοθυσίας ἢ αὐτοκριτικῆς. Οἱ προσεγγίσεις του εἶναι διαδοχικῆς: ὑπάρχει ἕνας Φλωμπέρ-Κυρία Μποβαρύ, ἕνας Φλωμπέρ-Φρεντερίκ Μορώ, ἕνας Φλωμπέρ-Μπουδάρ καὶ Πεκυσέ (ἡ ἀνοησία τῶν δύο τελευταίων εἶναι καὶ δική του, ὁμολογεῖ). Ἀποτέλεσμα: ὁλόκληρος ὁ κόσμος τοῦ Γάλλου συγγραφέα, δράμα καὶ δράση μετριότητων, ἀποπνέει μετριότητα. Ὁ R. Descharmes ἐδειξε κιόλας ἀπ' τὸ 1921 πῶς τὸ *Λεξικό τῶν κοινοτοπιῶν* δὲ συνδέεται μόνο μὲ τὸ *Μπουδάρ καὶ Πεκυσέ*, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὸ βασικό κείμενο πού τροφοδοτεῖ χωρὶς ἐξαίρεση ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Φλωμπέρ, ἀκόμη καὶ τὴν ἀλληγογραφία του. Παράλληλα φανερώνεται κι ἕνα δεύτερο θεματικό μοτίβο: ἡ ἀηδία γιὰ τὴ σύγχρονη ἐποχή. Θ' ἀκριβολογούσαμε περισσότερο ἂν μιλούσαμε γιὰ σύγχρονη ἀστική πραγματικότητα: οἱ λέξεις «ἀστός» καὶ «ἀστικός», συνώνυμες τῆς χυδαιότητος καὶ τῆς ἀνοητολογίας, ἐπανερχοῦνται ἐπίμονα ἐδῶ βυθίζοντας τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης σ' ἕνα τέλμα δυσκινήσιας, παθητικότητας καὶ ἀδιεξόδου.

Ἔτσι παράγονται τὰ ἑραῖα, νωθρά μυθιστορήματα τοῦ Φλωμπέρ («παράλυτα» τὰ ὀνόμασε χαρακτηριστικά ὁ Μαλρώ): ἀργόσυρτα καὶ ἀργόστροφα, μὲ μεγάλες μάζες σκιάς ἐπάνω τους (ἀσήμαντους ἥρωες, στατικές περιγραφές, κοινοτοπίες), μὲ ἀνασταλτικούς μηχανισμούς πού ἐπιβραδύνουν τὴ δράση καὶ θεσμοθετοῦν τὴν ἀδράνεια. Διαδοχικῆς εἰκόνες-σκηνές, πολλῆς φορῆς χωρὶς λογικῆς διασυνδέσεις μεταξὺ τους, ἐξασφαλίζουν τὴν ἐξέλιξη τῆς πλοκῆς. Κάποτε οἱ περιγραφές τείνουν ν' αὐτονομηθοῦν· ὁ διάλογος

ἐναλλάσσεται μὲ τὸν πλάγιο ἢ μὲ τὸν ἐλεύθερο πλάγιο λόγο· οἱ σιωπῆς ἀνοίγουν μεγάλα κενά σὰν τὸ περίφημο «λευκό» τῆς *Αἰσθηματικῆς ἀγωγῆς* (γ' μέρος, ἀνάμεσα στὸ V καὶ VI κεφάλαιο) πού θαύμαζε ὁ Προύστ. Μποροῦμε ἄραγε νὰ μιλάμε γιὰ εἰρωνεία ἢ σάτιρα; Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὁ πειρασμός μιᾶς σατιρικῆς ἀνάγνωσης τοῦ Φλωμπέρ γεννιέται ἀπ' τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ κειμένου του, κυρίως ἀπ' τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα σὸν ἀφηγητὴ καὶ τὸ ἀντικείμενό του. Κι ὁμως ἡ ἀπόσταση (καλύτερα: ἡ ἀποστασιοποίηση) αὐτὴ ἐκμηδενίζεται ἐντελῶς ὅταν ὁ ἀφηγητής, ταυτισμένος μὲ τοὺς ἥρωές του ἢ κρυμμένος πίσω ἀπ' τὰ γλωσσικά στερεότυπα, ἀπλῶνει σὸ χώρο τῆς γραφῆς του τὰ πλάγια τυπογραφικά στοιχεῖα (σήματα τῆς ἀνωνυμίας, δηλαδή τοῦ συλλογικοῦ ἀπρόσωπου λόγου), σὰν νὰ ἤθελε νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' τὸ ρόλο του καὶ νὰ σωπάσει. Σ' αὐτῆς τῆς στιγμῆς, ἀλλὰ μόνο σ' αὐτῆς, πιστεύω, δικαιολογεῖται ἡ αὐστηρότητα τοῦ Σάρτρ (1971): «Στὴν πραγματικότητα, ὁ Φλωμπέρ δὲ μιλάει σὰν ἀστός· μιλάει ὡς ἀστός, γιὰτὶ εἶναι ἀστός». Ἀλλὰ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση τὸ ἐρώτημα «ποιὸς μιλάει» μπορεῖ καὶ νὰ μὴν ἔχει σημασία. Μιλάει τὸ κείμενο μόνο του, μιλοῦν ὄλοι καὶ κανεῖς. Βρισκόμαστε σὸ στάδιο ὅπου ἡ λογοτεχνία ἀρχίζει νὰ ψελλίζει τὴ γλώσσα τοῦ Μπέκετ: «Ἐχω νὰ μιλήσω καὶ δὲν ἔχω τίποτε νὰ πῶ, τίποτε ἄλλο ἀπ' τὰ λόγια τῶν ἄλλων». Ὁ σὺδέτερος ἢ ἀπρόσωπος ἀφηγητῆς ἔχει ὁλοκληρώσει τὴν ἀποστολή του. Δὲν ὑπάρχει πιά. Βγάζει τὴ μάσκα ἢ τῆς μᾶσκες του κι ἐξαφανίζεται. Αὐλαία.

**ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ '81
ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ**
27

ΖΑΝ ΛΥΚ ΓΚΟΝΤΑΡ • Χ.Α. ΜΠΟΡΚΕΣ • Π.Π. ΠΑΖΟΛΙΝΙ
Βιβλιοθήκη Λογοτεχνίας

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

ΥΒΟΝΝΗ
μετάφραση: Κωστής Σκαλιόρας

Ο ΓΑΜΟΣ
μετάφραση: Κωστής Σκαλιόρας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΘΑΚΗ
Παν/μίου 25-29 (Ἡ Φωλιά τοῦ βιβλίου)
τηλ. 3229560

Κλεοπάτρα Λεονταρίτη

Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Ἡ νεορομαντική βιοθεωρία τοῦ Καζαντζάκη

Διαμεσότητα καί σωτηριολογική ἀμοιβαιότητα*

Γιὰ τόν Καζαντζάκη, ὁ ἄνθρωπος (Εἶδος), φιλοσοφικοῖστορικά ἰδωμένος, ἀποτελεῖ μιά διαδικασία πού συνδέει τήν «οὐσία» μέ τήν «παρουσία» τοῦ Εἶναι. Ὁ πόνος καί ἡ ἄρνηση πού συνεπάγεται ἡ ὀριακή φύση τοῦ ὄντος εἶναι τό μνητικό «πρέπει» πού ἀπό τήν «Σταύρωση» ὀδηγεῖ στήν «Ἀνάσταση» (Ἐλευθερία).¹ Ἡ ὑπαρξη, ὅσο πόνος κι ἂν μᾶς προξενεῖ, εἶναι μιά «δοκιμαστική» ἀπόπειρα αἰωνιότητος. Κατά τή διάρκειά της, μέ ἄλλα λόγια, ὁ ἄνθρωπος «δοκιμάζεται», ἀλλά ταυτόχρονα πάνω στή διαδικασία δοκιμάζει τή γεύση τῆς λύτρωσης (ἐλευθερίας)... Ἡ κοσμική διαλεκτική θεολογία τοῦ Καζαντζάκη ἀναγνωρίζει τό θαῦμα πού διαπιστώνει ὁ Χέγκελ στή *Φαινομενολογία*, ὅτι τό *ὑπερφυσικό* (Πνεῦμα) *συγκλίνει μέσα στό φυσικό (φαινόμενα) γιά νά συμβάλουν στή συντήρηση τῆς «οὐσίας» τοῦ Εἶναι, πού εἶναι καί ἡ κοινή τους ιδιαιτερότητα*,² ἀλλά παράλληλα καί ἡ ἀπόλυτη αἰσιοδοξία. Ἔτσι φτάνουμε στό μεγάλο «μυστήριο» πού ἀποκαλύπτει ὁ Καζαντζάκης ἀρχιερέας τῶν μυστηρίων τῆς Ζωῆς, τήν ἀναγνώριση ὅτι:

*«Τό λαμπρότερο πρόσωπο τῆς ἀπελπισίας εἶναι ὁ Θεός· τό λαμπρότερο πρόσωπο τῆς ἐλπίδας εἶναι ὁ Θεός».*³

Ἡ νέα κατηγορία Ζωῆ εἶναι μιά συναρπαστική ἀναγκαιότητα Ἐλευθερίας καί ἐλευθερία θγαλμένη ἀπό τήν Ἀναγκαιότητα. Μέσα ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική γωνία βλέποντας τόν κόσμο καί ὁ συγγραφέας μας μπορεῖ νά μιλάει ταυτόχρονα γιά τήν «ἀπέλλιδη κοσμοθεωρία» του⁴ ἀλλά καί γιά τό διονυσιακό θαῦμα τοῦ μέλλοντος (ἐλπίδα ἀπόλυτης ἐλευθερίας). Ἡ νέα θεώρηση τοῦ Εἶναι τόν πάει, ὅπως λέει, «πέρα ἀπό τήν ἐλπίδα καί τήν ἀπελπισία, πέρα ἀπό τά παμπάλαια σύνορα...»⁵ στήν ὑποσχετική, παρά τίς ἀρνήσεις της, «διάμεση» κατάσταση τῆς Γῆς.

Βέβαια ὅλα αὐτά, ὅσο παρήγορα κι ἂν ἤχουν σ' αὐτιά, δέ σημαίνει πώς πείθουν τή λογική τοῦ συγγραφέα, πού παραμένει ἀγρυπνη ὅσο ὁ ρομαντικός

Καζαντζάκης «*ὄνειρεύεται*». Ἡ ἀνικανότητά του νά δει πραγματικά διαλεκτικά τό πῶς ἀλλάζει καί πῶς θ' ἀλλάξει ὁ κόσμος, τόν ὀδήγησε στήν ἀποδοχή τοῦ ρομαντικοῦ «ἀντριμοῦ» (κριτική) τῆς νιτσειῆς τοποθέτησης. «Ἄς εἶναι καλά ὁ Θεοφονιάς ὁ Νίτσε» γράφει κάπου στήν *Ἀναφορά του ὁ Καζαντζάκης*, «αὐτός μου ἔδωκε κουράγιο νά πῶ: Αὐτό θέλω,... τό πιό δύσκολο,... τό πιό ἀντάξιο τοῦ ἀνθρώπου, πού δέν κλαψουρίζει, δέν παρακαλάει, δέ ζητιανεύει...».⁶ Χάρη στό Νίτσε, τόν μοντέρνο ὄντολογικό μετασχηματιστή τῶν ρομαντικῶν «θαυμάτων», μέ γενναιοδωρία ὑπεράνθρωπου καί γενναιότητα ἥρωα, ἔμαθε νά παραχωρεῖ στήν ἄρνηση, χωρίς θυμό καί ἐκδικητικότητα, τό διαλεκτικό μερίδιο ζωῆς πού τῆς ἀνήκει. Οὔτε σέ Θεούς κατέφυγε γιά νά τήν ἀντιμετωπίσει, οὔτε κλάφτηκε σέ κανέναν γιά τόν Πόνος τῆς Ζωῆς, οὔτε καί ζητιάνεψε, ὅπως λέει, τή «χάρη» τῆς λύτρωσης. Χωρίς ἀπελπισία τήν ἀποδέχτηκε ὡς δεδομένο τοῦ Ὄλου (Ζωῆς), ἀλλά γιά νά ικανοποιήσει καί τήν καρδιά του, πού δέ συμφωνεῖ πάντα μέ τή λογική, ἀλλά οὔτε ἔχει καί τή δύναμή της, ἔπλασε κι ἕνα «ἀληθο-φανές» παραμῦθι πού ἔκανε τήν πραγματικότητα «ὁμορφία» (Τέχνη) καί τή μαύρη της πλευρά «ἀνδρεία». ⁷ Γνωρίζοντας ὅτι «δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει τήν πραγματικότητα»,⁸ ὅτι δέν μπορεῖ, ὅπως ἔλεγε ὁ ἀγαπημένος του ρομαντικός Σενανκούρ, νά πολεμήσει σάν τρελός τήν ἀναγκαιότητα⁹ ἀλλάζει «τό μάτι πού βλέπει τή πραγματικότητα»¹⁰ ἢ, ὅπως ἔλεγε καί πάλι ὁ Σενανκούρ, προσπαθώντας «νά δει τά πράγματα ὡς ἐκείνες τίς σχέσεις τους πού τοῦ προσφέρουν χορᾶ καί ἰκανοποίηση». ¹¹ Αὐτοσαρκαστικά λέει σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο:

*«Θέλω ἡ καρδιά μου, ἡ καρδιά μου περισσότερο κι ἀπ' τό μυαλό εἶχε ἀλλάξει».*¹³

Ὁ μῦθος τῆς διαλεκτικῆς λύτρωσης ἀπό τόν πεσιμισμό καί τό μῖσος γιά τήν ἄρνηση ἔχει, ὠστόσο, καί τήν καλή του πλευρά: παρ' ὅλη του τήν «Πλανερή» ἄλλη ὄψη, δείχνει στόν ἄνθρωπο τόν τρόπο νά πάψει νά ἔναι «δοῦλος» τῶν παθῶν του, νά συγκεντρωθεῖ στήν «πράξη» καί ν' ἀποβλέπει μέ κάποια ἐμπιστοσύνη στό νόημα πού περιλαμβάνει ἀναλογικά ἡ προσωπική του ζωή. Ὅσο γι' αὐτό πού φαίνεται στόν ἄνθρωπο ὅτι εἶναι ἡ μεταφυσική (καί γι' αὐτό ἀκαταμάχητη) πηγὴ τῆς ἄρνησης, τό Θεό, ὁ ἀντικειμενικός Καζαντζάκης, χάρις στή μέθοδό του, τόν «αἶρει»

* Ἀπόσπασμα ἀπό μελέτη τῆς Κλεοπάτρας Λεονταρίτη, Ἡ ποίηση τῆς ζωῆς, ἡ νεορομαντική βιοθεωρία τοῦ Καζαντζάκη, πού θά κυκλοφορήσει προσεχῶς ἀπό τίς ἐκδόσεις «Θεμέλιο».

Σκίτσο του Τάση Καυμούγου

έγγελιανά μέσα στην δλότητα, ὥστε νά μή τοῦ διαταράσσει τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου μέ ἀλλοτριωτικά πάθη. Ὁ ἴδιος ὁ νέος Θεός (ἄνθρωπος) συμβουλεύει τόν ἄνθρωπο:

«Νίκησε τόν πόνο, ἀνέβα ἀπάνω ἀπό τήν ἐκδί-
κηση, λυτρώσου! Μήν κοιτάξεις πίσω, μήν κοι-
τάξεις ἐμένα, τράβα μπροστά! Λευτερώσου
ἀπό μένα· ὅσο μέ συλλογίζεσαι, ὅσο μέ μισεῖς,
εἶσαι σκλάβος μου!». ¹³

Τέλος, ὁ συγγραφέας καλεῖ τόν ἄνθρωπο νά σεβα-
στεῖ τή δυναδική ιδιαιτερότητα τῆς οὐσίας του καί νά
κάμει τή Γῆ «τῆς ὑπομονῆς τ' ἀλώνι», ¹⁴ γιατί κάθε
ἄλλη διέξοδος στό πρόβλημα, εἴτε πρὸς τοὺς Θεούς,
εἴτε πρὸς τίς ἰδέες, εἴτε στόν ἐγωισμό μας, ὀδηγεῖ στή
μῆ-Πράξη (νιχιλισμό). Μᾶς θυμίζει ζωηρά μέ δλα
τοῦτα τόν Νίτσε πού προτρέπει τοὺς ἀνθρώπους νά
«μείνουν πιστοί στή γῆς καί νά μήν πιστεύουν ἐκεί-
νους πού μιλοῦν γιά ἐλπίδες τοῦ ἐπέκεινα» ¹⁵ καί
ἄλλα τέτοια μονοπάτια «μοναξιᾶς». Ὅλα τοῦτα εἶναι
«τεμπέλικα καί στεῖρα». ¹⁶ «Τό ν' ἁμαρτήσεις ἐνάντια
στή γῆς εἶναι τό φοβερότερο πράγμα» ¹⁷ συμπληρώνει
ὁ Ζαρατούστρα προειδοποιητικά. Ἡ ἁμαρτία, ἂν
ὑποθεθεῖ ὅτι ὑπάρχει κάτι τέτοιο, ὑπαινίσσεται ἡ ὄν-
τολογία τοῦ Καζαντζάκη, δέν εἶναι ἡ διβλική πτώση
ἀλλά ἡ ἀντίθεσή της, τό νά μή θέλεις νά δεχθεῖς ν'
ἁμαρτήσεις, νά βρεθεῖς, δηλαδή, μέσα στό πλαίσιο
τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Ἡ
ἁμαρτία εἶναι ἡ ἀγιότητα! Κάθε ἠθική, κάθε ἀξία,
θέλει νά μᾶς πει ὁ Καζαντζάκης μέ τοὺς «παράλο-
γους» ἀντιθετικούς συμβολισμούς του, ὅταν δέν στη-
ρίζεται στή διαλεκτική τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἀντιμε-
τωπίσεων εἶναι μισερή, ἀχρηστη καί ἀντίθετη πὸς τήν
ἀγωνιστική Βούληση τῆς Ζωῆς (Γίνεσθαι). Ἀπη-
χώντας πάντα τόν καταφατικό Λόγο τῆς Ζωῆς τοῦ
Νίτσε, ὁ Καζαντζάκης ἀμελιχτα καταγγέλλει τό
μεταφυσικό «ἄγνωστο» καί τήν ἰδιοτέλεια τῆς ἐσωτε-
ρικής μοναχικῆς «ἐλευθέρωσης» σάν λιποταξίες ὄχι
μόνο ἀπό τή ζωή ἀλλά καί ἀπό τήν ἱστορική «εὐ-
θύνη» τοῦ Εἶδους γιά καταπολέμηση τῶν ἀναγκαιο-
τήτων, ἀλλά καί «ξεστράτισμα» ἀπό τήν φυσική
προσαγῆ τοῦ Εἶναι μας. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νά εἶ-
ναι «παραγωγός» ἐλευθερίας, ἀλλιῶς δέν ἔχει λόγο
ὑπαρξης. Τελικά, ὁ Καζαντζάκης φτάνει στό συμπέ-
ρασμα ὅτι ἡ ἠθική συνείδηση αὐτή καθαυτή εἶναι μιᾶ
ἀρνητική κατάσταση ζωῆς καί ὀτιδήποτε ὑποβάλλει

τήν ἀπομόνωση τοῦ ὄντος γιά χάρη κάποιας «ἀγιότη-
τας» ἢ «ἀγνότητας» ἢ οὐτοπικῆς ἀπόλυτης ἐλευθε-
ρίας εἶναι ὁ χειρότερος ἐχθρός τῆς ζωντανῆς οὐσίας
τοῦ:

«καί μέσ στ' αὐτιά του ἀχοῦσαν πλανερὰ, θα-
νατερά τραγοῦδια·
μά δλα τά γρίκαι αὐτός καί χαίρονταν κι ἔβανε
πλώρα, δῆχως ἢ
πλήθια γλύκα τό λαμπρό μυαλό ποτέ νά ξε-
στρατίσει». ¹⁸

Γιά τόν Καζαντζάκη ἡ ἔννοια τῆς πραγματικότητας
συνίσταται στόν ἐγελομαρξιστικό διαλεκτικό λόγο,
μιάν ἄσαφή καί συγκεχυμένη ἀπό μέρους του σύλ-
ληψη τῆς συγκεκριμένης διαλεκτικῆς κατηγορίας
«ἀλλαγῆ μέσω συγκρούσεων». Τήν ποικιλία τῶν συγ-
κρούσεων πού βλέπει μέσα στή φαινομενολογία τῆς
ἱστορίας καί τῆς φύσης, ὁ Καζαντζάκης, ἐπηρεασμέ-
νος ἐπίσης σέ μεγάλο βαθμό καί ἀπό τόν ἐξελικτικό
βολονταρισμό τοῦ Μπέρξον, πολώνει σέ δύο βασικές
ἀντίμαχες κατηγορίες, τήν Ἐλευθερία καί τήν Ἀναγ-
καιότητα (ἄρνηση-θέση), πού ἔχουν τήν οἰκουμενική
ἀντιστοιχία τους στήν αἰώνια στοιχειακή πάλη τῆς

1. Ν. Καζαντζάκη, *Χριστός* (τραγωδία), σ. 119. «Σταυρός
ὑψώνεται τό σώμα σας, ὦ Μύστες».

2. Hegel, *Phänomenologie*, 611.

3. Ν. Καζαντζάκη, Ἀναφορά, σ. 24.

4. Ὀπ. παρ., σ. 405.

5. Ὀπ. παρ., σ. 24.

6. Ὀπ. παρ., σ. 405.

7. Ὀπ. παρ., ἰδ. σημ. «Ἡ πιό ἀπέλπιδη πίστη μοῦ φάνηκε
ἴσως ὄχι ἡ πιό ἀληθινή παρά ἡ πιό ἀντρέικεια».

8. Ν. Καζαντζάκη, Ἀναφορά, σ. 54.

9. Etienne Rivert de Senancourt, *Oberman* (London,
1903), σ. 140.

10. Ν. Καζαντζάκη, Ἀναφορά, σ. 54.

11. E.P. Senancourt, *Oberman*, σ. 140.

12. Ν. Καζαντζάκη, Ἀναφορά, σ. 394.

13. Ν. Καζαντζάκη, *Μέλισσα*, σ. 631.

14. Ν. Καζαντζάκη, Ὀδύσσεια, σ. 230.

15. Friedrich Nietzsche, *Zarathustra*, Μέρος Α', «Πρό-
λογο», τμήμα 3.

16. Ν. Καζαντζάκη, *Τελευταῖος Πειρασμός*, σ. 73.

17. Friedrich Nietzsche, *Zarathustra*, «Πρόλογος», τμήμα
3.

18. Ν. Καζαντζάκη, Ὀδύσσεια, Α 611-13.

ύλης μέ τό Πνεύμα. Χωρίς νά αναλύει, στόν κοινωνικό τομέα, τά αίτια τών συγκρούσεων, λές καί ήταν *αναγκαίες*, χωρίς νά μεθοδεύει τήν αντί-δραση τοῦ ἀγώνα σέ ἕνα συγκεκριμένο νέο στόχο, *χωρίς νά ἐνδιαφέρεται γιά τή μορφή τοῦ νέου (μελλοντικοῦ) ἀλλά ἀπλῶς γιά τό νέο (ἀλλαγῆ), ἀρκεῖται στό γοητευτικό θέαμα (φαινομενολογία) τῆς μαχομένης οὐσίας τῆς Ζωῆς γεμάτος μεταφυσική πεποίθηση* ὅτι τό νέο αὐτό θά εἶναι τελικά ἡ ἐνοάρκωση μιᾶς ἀνθρωπιστικῆς ἀρμονίας. Μιά εὐτυχία ἀνθρωπολογική πλανιέται στόν φουτουριστικό του ὀρίζοντα, ἀλλά δέν μπορεῖ νά τή διατυπώσει σέ ρεαλιστική (κοινωνική) τέχνη. Εἶναι εὐτυχία νέου τύπου κι αὐτή, ὅπως ὁ νέος ἀνθρώπος πού δραματίζεται, ὅπως ὁ νέος Θεός πού πλάθει μέ τή διαλεκτική του γνωστική καί ὅπως, τέλος, ἡ νέα τέχνη, πού «παίζει» ἀνάμεσα στήν ἰδέα καί στό φαινόμενο. Στόν ἀνθρώπο πού ἀνυπόμονα ζητάει συγκεκριμένη εὐτυχία (ἀλλαγῆ) ἀπαντᾷ, ὅτι τό μόνο σημάδι γιά χαρά πού βλέπει πρός τό παρόν γύρω του, μέσα σ' ἕνα χάος ἀρνήσεων, εἶναι ἡ *δούληση γιά συνέχιση τοῦ ἀγώνα*:

*«Μή φωνάζεις καρδιά μου... Δέ γεννήθηκε ὁ ἀνθρώπος νά 'ναι εὐτυχισμένος... μά νά πολεμᾷ καί νά σκοτώνει».*¹⁹

Ὡς τότε τό Εἶδος θά σκοτώνει τά κεφάλια τῆς Λερναίας Ὑδρας (ἀρνηση) ὁ Καζαντζάκης δέν μπορεῖ νά τό προφητεύσει. Ὅπως εἶδαμε, ἀρκεῖται στή χαρά ὅτι ὁ ἀνθρώπος βρῖσκεται «στό δρόμο» γιά... τή Λύτρωση. Γιά τήν ὥρα εἴμαστε τοποθετημένοι ἀνάμεσα στήν ἀτέλεια καί τήν τελείωση, ἀν καί δεσπόζουσα τάση κατά τόν Καζαντζάκη εἶναι μιᾶ τάση «ἀγνωστικῆς» τελείωσης (φουτουρισμός), πού δημιουργεῖ προβλήματα ἀγωνίας στόν ἀναμεταξύ ἀγωνιζόμενο καί σταυρωμένο ἀνθρώπο.

Ὅλα γίνονται στό «μεταξύ» αὐτό, τό βασικό κατηγορημα καί λειτουργικό χαρακτηριστικό τῆς ὑπαρξης. Στήν οὐσία, ὁ Καζαντζάκης μεταφέρει τόν ἀγνωστικισμό του σέ σχέση μέ τό ἀπό πού καί πῶς τοῦ εἶναι (θεολογία – μεταφυσική) στό φουτουριστικό ἱστορικό τῆς ρομαντικῆς ἀνοιχτῆς πορείας τῆς ζωῆς πρός... Στό μοντέρνο αὐτό ὑποκατάστατο τοῦ θεολογικοῦ ἀγνωστικισμοῦ, πού παρ' ὅλη του τή «δημιουργική» (ἱστορική) προοπτική παραμένει μιᾶ ἀσαφῆς κοινωνιολογικά σαφῶς ἀρνητική κατηγορία, στήν ὁποία ὁ Καζαντζάκης, χάρη στή φυσιολογική του φαντασία, ἐρχεται συνενπικουρός μέ τήν περίφημη «κρητική ματιά» του, ἀλλά τούτη τή φορά ἀντιστραμμένη!

Ὁ Καζαντζάκης, σ' αὐτό τό θέμα ἀποδεικνύεται, ὅπως θά δοῦμε, πῶς «ἀνθρώπος» ἀπό τόν σκληρό, ἀλλά ὄχι γιά τοῦτο λιγότερο παράλογο, Κίρκεγκααρντ. Ὁ Κίρκεγκααρντ, δηλαδή, προτιμᾷ νά μήν προβάλει, ἔστω καί ἀγνωστικά, στούς ἱστορικούς του ὀρίζοντες ἕνα σημεῖο «πληρωματικό», τήν ἐπιθυμητή δηλαδή ἔνωση ὄντος καί Θεοῦ, ὅπως ἔκανε ὁ παράλογος, αἰσιόδοξος καί διαστικός Καζαντζάκης. Ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς πολιτισμικῆς συμφιλίωσης τοῦ ὕλικου μέ τό πνευματικό στοιχεῖο εἶναι μᾶλλον ἀπίθανη κατάσταση γιά τόν «θεολογούντα» Κίρκεγκααρντ. Ἡ διαλεκτική ἀνθρωπολογική διαδικασία δέν τοῦ φαίνεται καί τόσο «ἀπόλυτα» ἀποτελεσματική ὅπως στόν ἑλληνα συγγραφέα πού κυριολεκτικά τήν ἔχει ἀποθεώσει. Ὁ Κίρκεγκααρντ, ἴσως γιατί θέλει νά πιστεύει στήν ὑπαρξη μεταφυσικοῦ Θεοῦ, πού τόν «ἀγγίζει» μόνο μέ ἄμεση διαισθητική «ἐπαφή»,

δέν ἀνοίγει προοπτικές σκληροῦ ἀλλά ὑποσχετικοῦ ἀγώνα μέσα στήν ἱστορία, πού θά οδηγήσουν κάποτε, ἔστω καί προοδευτικά, πρός τήν κατάκτηση καί ἐκθρόνιση τοῦ Θεοῦ ἀπό τόν Ἀνθρώπο. Μιά τέτοια προοπτική, γιά τό συντηρητικό, κοινωνικά ἀντιδραστικό καί, βέβαια, θρησκευόμενο δανό ἀντιεγελιανό φιλόσοφο, εἶναι παραλογοισμός, ἴσως-ἴσως ἄτοπο τῆς ἐγελιανῆς λογικῆς, πού τήν παραλαμβάνει αὐστηρότατα. Ὁ Θεός, γράφει κάπου, δέν εἶναι ἀνθρώπος καί ὁ ἀνθρώπος δέν εἶναι Θεός. Τό ἀναμεταξύ τους χάσμα δέν γεφυρώνεται μέ τή διαλεκτική σκέψη. Μπορεῖ νά γεφυρωθεῖ μόνο μέ τό πῆδημα στήν πίστη (θρησκεία), τό παράλογο. Ὁ Κίρκεγκααρντ, ὁ λογικός, διάλεξε τήν παράλογη λύση (λύτρωση) πηδώντας στήν ἀνανεωμένη ψυχικά θρησκεία, τόν δικό του «καθαρό» χριστιανισμό. Ὁ Καζαντζάκης, ὁ «παραμυθᾶς», προτίμησε τή λογική λύση, τῆς «εἰδολογικῆς» προσπάθειας, ἀλλά γιά λόγους ψυχολογικούς ἔκανε κι αὐτός μερικά «πηδῆματα» στό ἀνθρώπινο παράλογο, σώζοντας παράλληλα τό ἀθεϊκό μεγαλεῖο τοῦ μοντέρνου ἀνθρώπου ἀλλά καί τό θάρρος του, πού μποροῦσε νά κλονιστεῖ ἀπό τήν ἔλλειψη Θεοῦ!

Ἐπειδή ὁ ἀνθρώπος, ἀναγνωρίζει ὁ Καζαντζάκης, στό «μεταξύ» τῆς μοίρας του πονεῖ, ἀδημονεῖ καί ζητᾷ τήν ἀλλαγῆ καί ὄχι μόνο τήν ἐλπίδα τῆς ἀλλαγῆς, ἴσως γιά λόγους ψυχολογικούς θά 'πρεπε νά «μετριάζει» τήν ἀδυσσαλέα χαρά τῆς «διαδικασίας», (πού φαίνεται νά τόν συνεπαίρνει, σέ σημεῖο πού ξεχνᾷ ὅτι ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων κραυγάζει γιά ἄμεση δικαιοσύνη, ἐλευθερία καί «εὐτυχία»), μέ τήν καθημερινή ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης αὐτῆς ἀνάγκης. Ἀποφασίζει κι αὐτός μιᾶ φορά νά κατανοήσει τοὺς «πολλούς» καί ἀντί νά τοὺς διαφωτίζει πάνω στά ἐγκοσμιακά προβλήματα καί στίς τάσεις τοῦ «Ἀόρατου», ὅπως λέει, νά τοὺς προσφέρει μιᾶ πῶς ἀνθρώπινη ὑπηρεσία, ἐντοπισμένη στό τώρα καί τό ἐδῶ, τήν τόσο παραγνωρισμένη μέσα στό ἔργο του «στιγμῆ» (προσωπική κατάσταση). Ὁ συγγραφέας μας ἀντιλαμβάνεται ὅτι:

*«γιά τίς μικρές ψυχές [ἡ θεωρία του] φαντάζει μαρτύριο: νά βλέπεις τήν ἀδυσσο μπροστά σου [ἐλευθερωτικός ἀγνωστικισμός], νά προχωρᾷς καί νά μήν καταδέχεσαι νά τρομάξεις».*²⁰

Ὁ Καζαντζάκης ἀριστοκράτης σταματᾷ γιά λίγο τό ἱστορικομεταφυσικό του «ὄνειροπόλημα» καί ἀντί νά κηρύξει τήν «ἐλευθερία» τῶν λίγων (δυνατῶν) στούς πολλούς, ἀποφασίζει, ἐπιτέλους, νά ὑποδείξει μέ συμπόνια πῶς μποροῦν κι αὐτοί νά «λευτερωθοῦν» ἀπό τήν ἀγωνία τῆς «ἀριστοκρατικῆς» ἐγελοντιστικῆς ἐλευθερίας πού εἶχε προσπαθήσει νά τοὺς προσφέρει ὡς γνωστικό λυτρωτικό φάρμακο γιά τήν ἀνελευθερία τῆς ζωῆς τους. Ἡ νέα παρηγορητική «διδασκαλία» δέν εἶναι ὡστόσο πολύ διαφορετική ἀπό τή διδασκαλία τῆς ἱστορικῆς του «ἠθικῆς». Ἐνῶ, δηλαδή, στήν περίπτωση τῆς ἐλευθερίας-διαλεκτικῆς ἡ «ματιά» τοῦ Καζαντζάκη ἦταν γνωστικῆς φύσης, τώρα ἡ ἴδια ἡ «ματιά» τοῦ ὄλου παίζει τό ρόλο τῆς ψυχογνωστικῆς καί θεραπευτικῆς μεθόδου, ὅποτε μετατρέπεται σέ διαλεκτική θεώρηση τῆς ἐλευθερίας.

19. Ν. Καζαντζάκη, *Μέλισσα*, σσ. 635 καί 641.

20. Ν. Καζαντζάκη, Ἀναφορά, σ. 384. Πρβλ. *Προμηθεὺς Δεσμώτης*, σ. 171, *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος*, σ. 562, *Ὀδύσεια*, Σ 666-8 κ.ά.

Οἱ λίγοι, οἱ φιλόσοφοι, οἱ ἅγιοι, οἱ ποιητές καί οἱ ἥρωες-ἡγέτες ἐπειδή «κατορθώνουν νά ζοῦν καί στήν ἐφήμερη τούτη ζωή τήν αἰωνιότητα»²¹, συνειδητοποιοῦν τή διαμεσότητα (σταυρωτική Πράξη) σάν μέσο πρὸς τήν ἐλευθερία (τελείωση). Οἱ πολλοί, ἀντίθετα, ἔχουν ἀνάγκη νά κατανοήσουν ὅτι μιὰ τέτοια θεώρηση τῆς ζωῆς-ἐλευθερίας τούς βοηθαίει νά ζήσουν λιγότερο ὀδυνηρά τίς ἀναγκαιότητες τοῦ «ιστορικοῦ» προορισμοῦ τους.²²

“Ὅλα αὐτὰ εἶναι πολύ ἐγελιανά γιά νά ἀναζητήσουμε ἄλλου τίς ἄμεσες πηγές τους. Ὁ αὐτοσύνειδος ἄνθρωπος, λέει ὁ Χέγκελ, πρέπει νά ἐλευθερωθεῖ ἀπό τό αἶσθημα τῆς «δυστυχιωμένης συνείδησης» μπρὸς στό θέαμα τῆς δυαδικῆς ὑπόστασης τοῦ Εἶναι. Ἡ ἀρνηση μέσα στόν κόσμο, εἶτε μέ τή μορφή τῆς ὄντικῆς ὀριακότητας (θάνατος) εἶτε μέ τή μορφή τῶν ἀρνήσεων μέσα στίς ἱστορικές σχέσεις, εἶναι κάτι σχετικό, ἀποτελεῖ ἀπλῶς τή σκοτεινὴ πλευρά τῆς ὑλικότητας τοῦ ὄντος καί τῆς μερικότητας τῶν φαινομένων. Ἐκεῖνο πού «πεθαίνει» εἶναι τό ἐξωτερικό περίβλημα, πού γυμνωμένο ἀπό τό οὐσιακὸ ὄν (πνεῦμα) εἶναι ἀπό μόνο του νεκρό. Ὁ ἀγώνας τῆς διαμεσότητας, καί ὅταν πεθάνει, ἐπιζεῖ στήν «Ἀφαίρεση» τοῦ θεοῦ ὄντος (Πνεῦμα-Ἱστορία). Ἡ θεώρηση τῆς οὐσίας μας πέρα ἀπὸ τή μερικότητα καί τήν ὑλικότητα, πέρα ἀπὸ τὴν ἀρνηση καί τὴν ἀπελπισία, εἶναι ὁ μόνος τρόπος νά δει κανεὶς τὸν ἑαυτό του ἀήτητο, ἀθάνατο, λυτρωμένο. Ἡ αἰσθητικὴ διαίσθηση καί ἡ συμβολικὴ λογικὴ τοῦ ὄντολόγου Καζαντζάκη μᾶς φέρνουν στό νοῦ τό κλασικὸ γιά τὴ μοντέρνα ὄντολογία χωρίο τῆς Φαινομενολογίας, πυρήνα τῆς γέννησης τῆς «κρητικῆς ματιάς» τοῦ Καζαντζάκη:

«Ἡ ζωή τοῦ πνεύματος δέν ἀποφεύγει τό θάνατο, δέν ὀρθωδεῖ μπρὸς στήν καταστροφή· ὑπομένει τό θάνατο καί μέσα σ’ αὐτόν συντηρεῖ τὴν οὐσία του. Ἡ ζωή τοῦ πνεύματος κατακτᾷ τὴν ἀλήθεια τῆς μόνο στόν πλήρη διχασμὸ τῆς. Τό Πνεῦμα (Ζωή) εἶναι ἡ μεγάλη δύναμη, πού παρόλο πού εἶναι κάτι τό θετικό, δέν ἀποστρέφεται τό ἀρνητικό... ἀντίθετα μάλιστα, εἶναι ἡ δύναμη πού κοιτάει κατάματα τό ἀρνητικό καί ἐμμένει σ’ αὐτό. Ἡ ἐμμονή (ἐνύπαρξη) αὐτῆ εἶναι ἡ μαγικὴ δύναμη πού μετουσιώνει τὴν ἀρνηση σέ ὑπαρξη».²³

Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Καζαντζάκη, γιά νά δλοκληρώσει τὴν αὐτοσυνειδησία τῆς ὑπαρξιακῆς του οὐσίας, κάνει τὴν ἀντίθετη κίνηση ἀπὸ τὸν Θεό (Πνεῦμα) τοῦ Χέγκελ. “Ὅπως, δηλαδή, ὁ Θεός Πνεῦμα γιά νά δλοκληρώσει τὴν ὑποκειμενικὴ σπιριτουαλιστικὴ οὐσία του-ταυτότητα ((*reine Subjektivität der Substanz*)²⁴ εἶναι ἀναγκασμένος νά «πεθάνει» μέσα στίς σχετικότητες τῆς ὑλικῆς (φυσικῆς) πλευρᾶς τοῦ Εἶναι του (Tod... der natürliche Seite), ἔτσι καί ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά δεχθεῖ τό θάνατο τῶν ἀρνήσεων καί τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὀριακότητάς του γιά νά ἀρθεῖ (συντηρηθεῖ) στήν Ὀλότητα τῆς Ἱστορικῆς Ἀφαίρεσης (Abstraktion).²⁵

Μ’ αὐτὸ τὸν τρόπο συντελεῖται τό παράδοξο Θεός καί ἄνθρωπος νά εἶναι ἀναγκασμένοι νά ζήσουν τὴ διαλεκτικὴ κατάσταση τῆς «δυστυχιωμένης Συνείδησης» ὡστε νά ἔχουν τὴ δυνατότητα, μέσω τῆς γηινότητας, νά ἀνακαλύψουν τὴν δλοκλήρωσή τους. Ἡ ἀπόρριψη τῶν ἀρνητικῶν διωμάτων (πόνος) θά περιόριζε τό Θεό στό Σιωπηλό (νεκρὸ) ἑαυτό του καί τὸν ἄνθρωπο στήν αἰώνια ἀτελή ὑπόσταση τοῦ ζώου. Μέ

ἐγελιανὸ συμβολισμό ὁ Καζαντζάκης ζητᾷ ταυτόχρονα ἀπὸ τό ὄν καί τό Εἶναι (Θεό) νά δεχτοῦν τὴ μεταβατικὴ ρευστότητα τῆς ἐγκοσμιακῆς «ἀσκητικῆς» πού προϋποθέτει τὴ δυαδικότητα, τὴν πάλι δηλαδή τοῦ πνεύματος ἐναντίον τῆς ἀναγκαιότητας (ἀνελευθερίας):

«Σέ δύο στρατόπεδα... νά μοιραστεῖς Δυσσέα· τό ἓνα ἀψηλά· ἴπα στήν κορφή τοῦ νοῦ, γιομάτο φῶς καί φλόγα· τό ἄλλο βαθιά· στά λασποσωθικά μέ τό βαθύ σκοτάδι, κι ὀρκίσου», ἔκραζα
«μοναχογιέ, πά στή κορφή τοῦ νοῦ σου νά στέκεις πάντα ὀρθός νά πολεμᾷς τὰ λασπωμένα σπλάχνα».²⁶

Στὴν ἕκτη Ἐπιστολή γιά τὴν Αἰσθητικὴ Παιδεία ὁ Σίλλερ ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ διχασμὸς αὐτὸς δέν εἶναι καί τόσο ευχάριστη συνειδητοποίηση γιά τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἐξέλιξης. “Ὅπως ὁ Καζαντζάκης ἀποδέχεται τὴ σημασία τῆς Ἀρνησης ὡς βασικοῦ συντελεστή Θέσης (Ἀγώνα), ἔτσι ὁ Σίλλερ δέχεται τὴν πρόκλησή της, γιατί «χωρὶς αὐτὴν τό ἀνθρώπινο εἶδος δέν θά εἶχε καμιά πρόοδο».²⁷ Τό νά ζεῖς ἀνάμεσα στό κακό καί τό καλὸ εἶναι ἀσφαλῶς δύσκολος ἄθλος. Οἱ ἄγγελοι, οἱ Θεοί, τὰ ζῶα ἔχουν μέσα στήν ἐγκοσμιοτητα μιὰ συγκεκριμένη θέση. Ὁ ἄνθρωπος, ὄντας κάτι ἀνάμεσα στά δύο, λίγο καί ἀπὸ τὰ δύο, ἀλλὰ καί τίποτε ἀπὸ τὰ δύο, ἔχει ὑποχρέωση, λόγω πνευματικῆς (μεταφυσικῆς) καταγωγῆς, νά ἀπομακρύνεται ἀπὸ τό «εὐτυχι-

21. Ν. Καζαντζάκη, Ἀλέξης Ζορμπᾶς, σ. 244.

22. “Ὅλα αὐτὰ ἴσως νά προκαλοῦν τό μείδιμα τοῦ ἀναγνώστη. Ἀπορεῖ κανεὶς, πραγματικά, πὼς ἓνα πνεῦμα τοῦ ἀναστήματος τοῦ Καζαντζάκη ἢ ὅποιου ἄλλου – καί δέν εἶναι λίγοι αὐτοὶ – πού κινεῖται στόν ὄντολογικὸ χῶρο προβληματισμοῦ, πιστεῖει ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ παιγνίδια τοῦ «λογικοῦ» καί τῆς φαντασίας εἶναι δυνατὸ νά ἐπιηρεάσουν τὸν προσανατολισμὸ τοῦ ἀνθρώπου ἢ τουλάχιστον νά τὸν βοηθήσουν νά δει τὸν κόσμο διαφορετικὰ ἀπ’ ὅ,τι τὸν βλέπει μέ τὴν ἀμεσότητα τῶν διωμάτων του. Ὁ ἐξω-πραγματισμὸς καί ὁ ὄνειρισμὸς πού διακρίνει παρόμοιες θέσεις, καί μόνον αὐτὸς εἶναι ἀρκετὸς νά μᾶς πείσει γιά τό πόσο ἀκατάλληλοι εἶναι οἱ ποιητές καί οἱ ρομαντικὲς φύσεις νά ἀναμιχθοῦν στά πραγματικά ἀνθρώπινα προβλήματα. Πολλές φορές, τουλάχιστον αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη μας, ἡ στάση τους, ἄσχετα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τῆς ἢ συμβολικὴ ἀξία, ἀποτελεῖ μιὰ σκανδαλώδη «πρόκληση» γιά τὸν νηφάλιο καί πραγματιστὴ παρατηρητὴ τῶν πραγματικοτήτων.

23. Hegel, *Phänomenology*, ἔδ. 26: «Aber nicht das Leben, das sich vor dem Tode scheut und von der Verwüstung rein bewahrt, sondern das ihn erträgt und in ihm sich erhält, ist das Leben des Geistes. Et gewinnt seine Wahrheit nur, indem er in der absoluten Zerrissenheit sich selbst findet. Diese Macht ist er nicht, als das Positive, welches von dem Negativen wegsteht,... sondern er ist diese Macht nur, indem er dem Negativen ins Angesicht schaut, bei ihm verweilt. Dieses Verweilen ist die Zauberkraft die es in das Seyn umkehrt».

24. Ὁπ. παρ., ἔδ. 590.

25. Ὁπ. παρ., ἔδ. σημ.

26. Ν. Καζαντζάκη, Ὀδύσσεια, π. 1146-50.

27. «...so wenig es auch den Individuen bei dieser Zerstückelung ihres Wesens wohl werd'n kann, doch die Gattung auf keine andere Art hätte Fortschritte machen können” (VI, ii).

Κλεοπάτρα Λεονταρίτη

σμένο» από ασυνειδησία του πόνου (διχασμού) ζωο και να τείνει προς τό Θεό (αυτοσυνειδησία-έλευθερία).²⁸ Η μεγαλοσύνη του εγκείται στην Ικανότητά του «ν' αγγίζει ταυτόχρονα τά δύο άκρα και νά πληρώνει τό διάμεσο χώρο», έλεγε ο Πασκάλ.²⁸ Ο Καζαντζάκης, μέ τό ίδιο πνεύμα μιλάει γιά τή «φρονιμάδα των συνόρων τής δύναμης του ανθρώπου»²⁹ και τήν οντολογική υπευθυνότητα πού ενέχει ή αιώνια ρευστότητα μιάς τέτοιας διάμεσης κατάστασης· έχοντας μάλιστα υπόψη του τή διαλεκτική, θεϊκή προέκταση τής ανθρώπινης μοίρας, τήν πρόοδο, τήν ευχαριστεί γιά τήν τιμή πού έλαχε στό Είδος νά «προ-οδοποιεί» τόν έρχομό του Θεού (Έλευθερία):

«ευχαριστώ σε, γιατί μ' έβαλες σ' ένα επικίνδυνο πόστο νά πολεμώ».³⁰

Δέν είναι μικρό, αλήθεια, τό αντί-τιμο τής Άγωνίας και του Άγωνα μας πάνω στή γή και μέσα στό χρόνο· τιμή συνάμα και ανώτατο μυστήριο, πού μās καθιερώνει σάν απόλυτους παράγοντες στά πλαίσια τής πλάσης. Μέ τόν διαλεκτικό συμβολισμό και τήν ιστορική ήθικη του ο Καζαντζάκης προσπαθεί νά μās αποσπάσει τό νοϋ από τήν Άρνηση και τόν Πόνο και νά μās κάνει νά δοϋμε τό «θαύμα» πού ενέχεται στήν ανθρώπινη θέση μας: πώς δηλαδή, ένα «χαροτάξιδο» όν,³¹ ένα μοναχικό καλάμι, σέ σύγκριση μέ τό σύμπαν, όπως λέει ο Πασκάλ, ανέλαβε τόν ήράκλειο ρόλο του «Λυτρωτή τής Έλευθερίας»,³² του «συμπαραστάτη του Θεού»,³³ του άνιχνευτή του «μονοπατιού πού παίρνει ο Θεός»³⁴ προς τήν ποθητή άθανασία. Τό «κεντρικό όν» (Zentralwesen), όπως χαρακτηρίζει ο Σέλλινγκ τόν άνθρωπο, δέν πρέπει νά εγκαταλείψει ποτέ τή συμπαντική «κεντρικότητα» του, παρόλη τήν άπαιτητικότητα μιάς τέτοιας «προνομιούχας» θέσης.³⁵ Η «βαθιά μελαγχολία»³⁶ πού ο Σέλλινγκ διακρίνει σύμφυτη στίς δομές τής Φύσης, λόγω τής άρχέγονης, θά 'λεγε κανείς, ύπαρξης στά σπλάχνα τής τής άρνησης, σκορπίζει κάπως, καθώς τό όν αναλογίζεται τόν ύψηλό του ρόλο και τή χαρά πού δίνει, εκπληρώνοντάς τον, στό Θεό. Η τραχιά κι άμετακίνητη αλήθεια, ότι «μόνο όπου ύπάρχει δυαρχία [άντίθεση] έχει βρισκεις και τόν δημιουργικό Λόγο»,³⁷ έχει γιά άντιστάθμισμά της παρήγορο τόν αντίλογο «ή χαρά πρέπει νά κρύβει πόνο και ο πόνος λυτρώνεται σέ χαρά».³⁸ Φτάνει νά μήν ξεχνούμε, ότι γιά νά άντλήσουμε από τόν πόνο (μας) τήν ύπαρξιακή αυτή «χαρά», πρέπει νά τοποθετήσουμε «σωστά» μέσα στή ζωή και νά αποδεχτούμε μέ θάρρος τίς υποχρεώσεις πού μās δένουν μαζί τής έλευθερωτικά.

Όσο περιεργη κι άν φαίνεται ή διαλεκτική αυτή «χαρά», πού θγαίνει μέσα από τόν πόνο, και πού οι προοπτικές της είναι μόνο οισύφειος πόνος, έχει στή βάση της έναν έπαρκή λόγο, τήν άτέλεια, πού διακρίνει ακόμα σέ τραγικό βαθμό τίς σχέσεις των όντων και σά συνέπεια τήν άνάγκη άγώνα, τήν άνάγκη γιά άλλαγή, και γιά τήν άλλαγή τής άλλαγής...

«Ο κόσμος θγήκε μισερός απ' του Θεού τά χέρια, χρέος νά ξεκινήσω εγώ μονάχος μου νά τόν ξαποτελέψω;»³⁹

Ο Καζαντζάκης μπορεί νά είναι άπολιτικός, καμιά φορά μοναχικά άκοινωνικός, έλιτιστής και ό,τι άλλο επακόλουθο μπορεί νά έχει ο ιδεαλισμός πού διάλεξε

σάν όπτική του γωνία, αλλά σέ ένα ζήτημα δέν έπαψε ποτέ νά είναι θετικός παρατηρήτης: στή διαπίστωση τής άρνησης πού περιέχουν οι παρούσες δομές τής κοινωνικής ζωής και τήν άνάγκη γιά άλλαγή, άλλαγή πού άπαιτεί σκληρό και άπειρο άγώνα, συλλογικό ή άτομικό. Γιά χάρη τής άλλαγής άλλαξε τή «ματιά» του, γιά χάρη τής άλλαξε και τήν κατεύθυνση τής βούλησης του Θεού του ίδιου, και τόν άνάγκασε νά εγκαταλείψει τή μυστική του όμφαλοσκοπήση και νά «έκταθει» μέσα στήν ιστορία. Γιά χάρη αυτής τής άνάγκης γιά άλλαγή, άπόσπασε και τούς άτομικούς στόχους ενέργειας από τό στενό τους κύκλο (άτομική ζωή) και τούς «άνέφερε» στόν εύρύτατο όντολογικό κύκλο τής ειδολογικής προσπάθειας. Όπως λέει κάπου χαρακτηριστικά, παρόλη τήν ύπεροβλή τής διαπίστωσης, τό ενδιαφέρον γιά τήν εξέλιξη τής δημιουργίας του Θεού είναι πολύ πιό μεγάλο απ' αυτό πού είχε ο χριστιανικός Θεός δημιουργώντας τόν κόσμο:

«Ο καινούργιος Γραφιάς... πού περισσότερο αυτός αγαπάει τόν άνθρωπο από τό Θεό».⁴⁰

Καμιά νομοτελειακή, μεταφυσική ή θεολογική ή κοινωνική αντιδραστική διδασκαλία δέν μπορεί νά πείσει τόν «καινούργιο Γραφιά» νά δεχτεί τό διχασμό, τόν πόνο ή τήν παθητική άποδοχή τής άρνησης, σέ όποια της μορφή. Άναγνωρίζει τίς πολύ άτελείς ακόμα μορφές των άνθρωπολογικών και κοινωνικών δομών, και παρ' όλο πού οι κατάφωρες άλλοτριώσεις τους τόν κάνουν νά λέει τό φαινομενικά άπαισιόδοξο έκείνο «είμαστε... δυό κουτσουρεμένα πλάσματα»,⁴¹ από τήν άλλη, γεμάτος πεποίθηση στήν «άκεραιοποιητική» δυνητικότητα του όντος, αντιπροβάλλει τό

28. Blaise Pascal, *Pensées*, Fragm. 353: «On ne montre pas sa grandeur pour être à une extrémité mais bien en touchant les deux à la fois et remplissant tout l'entre-deux».

29. Ν. Καζαντζάκη, *Προμηθέας Πυρφόρος*, σ. 41.

30. Ν. Καζαντζάκη, *Άδερφοφάδες*, σ. 12.

31. Ν. Καζαντζάκη, *Όδύσσεια*, Ψ 380.

32. Fr. Schelling, *Über das Wesen der menschlichen Freiheit*, VII, 411: «der Mensch ist der Erlöser der Natur».

33. H. Bergson, *Two Sources of Morality and Religion*, σ. 221: «adjurotes Dei». Στο ίδιο χωρίο ο Μπέρξον λέει ότι ή τιμή αυτή δέν κάνει τόν άνθρωπο άλαζόνα. Άντίθετα νιώθει μεγάλη ταπεινοφροσύνη. Καί δέν είναι παράξενο. Ο Άνθρωπος, στό «σιωπηλό του διάλογο μέ τόν Μοναχικό (Ένα), στόν όποιο άπορροφάται όλόκληρο τό είναι του» ανακαλύπτει τήν ταπεινοφροσύνη του Παντοδύναμου πού κατέβηκε μέσα στά φαινόμενα και έκφράζεται μέσω αυτών (δηλ. τής ψυχής). Πρβλ. Ν. Καζαντζάκη, *Βραχώκης*, σ. 37.

34. Ν. Καζαντζάκη, *Προμηθέας Πυρφόρος*, σ. 36.

35. F. Schelling, *Über das Wesen der menschlichen Freiheit*, VII, 411: «Er Allein ist ein Centralwesen und soll darum auch in Centro bleiben. In ihm sind alle Digne erschaffen, so wie Gott nur durch den Menschen auch die Natur annimmt und mit sich verbindet».

36. F. Schelling, *Über das Wesen der menschlichen Freiheit*, VII, 399: «Tiefe Traurigkeit».

37. *Όπ. παρ.*, VII, 400.

38. *Όπ. παρ.*, έδαφ. 399 και 291.

39. Ν. Καζαντζάκη, *Όδύσσεια Y 290-1*. Πρβλ. *Όδύσσεια*, M 1156. «Θέ μου, καλά δέν τά κατάφερες, κι ο κόσμος σου ντροπή 'ναι».

40. Ν. Καζαντζάκη, *Άγγλία*, σ. 85.

41. Ν. Καζαντζάκη, *Ταξιδεύοντας, Ιταλία, Αίγυπτος...*, σ. 83.

ἐνθαρρυντικό «εἴμαστε τὰ δύο κομμάτια μιᾶς μεγάλης ψυχῆς»,⁴² πράγμα πού ξέρομε πιά τί προεκτάσεις ἔχει γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Εἴδους... Μπορεῖ τὸ συγγραφέα μας νὰ τὸν διακρίνει ἕνας διάχυτος ρομαντικός συντηρητισμός, ἀλλὰ ἡ ἀνθρωπολογικὴ του σκέψη δονεῖται ἀπὸ μιὰ «σταθερὴ ἐπανάσταση» κατὰ τῆς ἀρνήσεως. Τὸ πονεμένο καὶ «κουτσουρεμένο» σῶμα τοῦ Εἴδους περικλείνει μέσα τοῦ «στριμωγμένο» τὸ Θεό τὸν ἴδιο⁴³ (Γίγνεσθαι) ἔτσι πού παρ' ὅλα τὰ φαινόμενα, στήν οὐσία, βασιζόμενος μόνο στὰ φαινόμενα (ἱστορία), ὁ Καζαντζάκης διατυπώνει τὴν αἰσιόδοξη προφητεία γιὰ τὸ «ἀόρατο» μέλλον τοῦ Ἀνθρώπου:

«Μονάχα ὅταν βλέπω τὰ ὄρατὰ μπορῶ νὰ μαντέψω τί θὰ ἔναι ὁ Ἀόρατος· ἂν ἔλειπαν αὐτὰ, θὰ ἴμουν χαμένος».⁴⁴

Ὁ Θεός πού ὁ Καζαντζάκης ἔκανε στόχο προανατολιστικὸ τῆς νέας του ἀντι-θεολογικῆς πίστεως γιὰ τὸ Θεό-Ἀνθρώπο, ὅσο μακρινός καὶ ἀδιατύπωτος κι ἂν φαίνεται, εἶναι Θεός-Ἰδέα πού βγαίνει ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ Ἰδέα-Πράξη τῆς ἀρνήσεως τῆς Ἀρνήσεως:

«Αἶμα, φωτιά καὶ χῶμα καὶ νερό κι ἰδρώτας ὁ θεός μου!»⁴⁵

Αὐτὸ πού θέλει, τέλος, νὰ πεῖ ὁ Καζαντζάκης εἶναι, ὅτι ὑπάρχει ἀρνήση κι αὐτὴ μᾶς ἐμποδίζει νὰ γίνουμε θεοὶ (ἐλεύθεροι), καὶ ὅτι ὅσο ὑπάρχει θὰ εἴμαστε διαμεσότητες (διαδικασία ἀγωνιστικῆ), πού τείνουν πρὸς τὸ ἰδεώδες (τὴν κοινωνικοθητικὴ ἀρμονία) ἀνάλογα μὲ τὴν προσπάθεια πού καταβάλλουν γιὰ νὰ ξεριζώσουν τὴν ἀρνήση. Ἡ ἀρνήση καὶ ἡ θέση βρίσκονται στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη σὲ σχέση σύζευξης καὶ ἀλληλοσυμπλήρωσης, ὅπως καὶ ἀπ' ὅπου καὶ νὰ τίς δῆξ· στήν περίπτωση τῆς ἐξελιξιμότητας τοῦ πολιτισμοῦ παίρνουν τὴ μορφή τῆς συμβολικῆς «ἐνότητας τοῦ ἀνθρώπινου καὶ τοῦ θεοῦ (χρονικοῦ) πόνου, τῆς ταπεινῆς ἀδερφοσύνης»⁴⁶ τους πάνω στὸν ἀγῶνα ἰσορροπίας, ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας. Θὰ κλείσουμε τὸ κεφάλαιο αὐτὸ μὲ ἕνα πολὺ ἐγελομαρξιστικὸ χωρίο τοῦ Καζαντζάκη, πού ἐπισφραγίζει τίς θετικὲς του ἀπόψεις γιὰ τὴ θετικὴ ὄψη τῶν ἀγῶνων τοῦ ἀνθρώπου πού θέλει νὰ γίνε Θεός...

«Δέν ὑπάρχουν ἰδέες, ὑπάρχουν μονάχα ἀνθρώποι πού κουβαλοῦν τίς ἰδέες· κι αὐτὲς παίρνουν τὸ μῦθὸ τοῦ ἀνθρώπου πού τίς κουβαλάει».⁴⁷

Σκέψη πού μᾶς φέρνει στὸ νοῦ τὰ λόγια τοῦ Meipencke ὅτι «οἱ ἱστορικὲς ἰδέες δέν εἶναι μόνο σκέψεις, εἶναι κατὰ πρῶτο λόγο τάσεις, στίς ὁποῖες βαθαίνει περισσότερο ἢ συμμετοχὴ τῶν ἀναγκῶν τῆς δοῦλης καὶ τοῦ αἰσθηματος παρὰ τῆς διανόησης»⁴⁸.

Ὅσο ἡ «ἀνάγκη» πιέζει τὸν ἀνθρώπο, θὰ ἐξεγείρεται, θὰ ἀντιδρᾷ καὶ θὰ δρᾷ ἐλευθερωτικά. Κάθε πρόδος, πιστεύει ὁ Καζαντζάκης, εἶναι μιὰ ἀντεπίθεση τῆς Βούλησης, πού μὲ «ἀγάπη» τείνει συνεχῶς στήν ἔκφραση τῆς ζωτικῆς ἐπιθυμίας της. Καὶ ἡ κεντρικὴ ζωτικὴ ἐπιθυμία τοῦ ὄντος δέν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Ἐλευθερία:

«Ἡ λευτεριά δέν ἔρχεται, ὄχι, ἀπέξω· μὰ δαίμονας ἐντὸς μας, καὶ μᾶς τρώει, αὐτὸς κι αὐτὸς ἀνέσπληχνος, τὸ σπλάχνου!»⁴⁹

Ἄλλὰ, ἐπαναλαμβάνουμε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ, ἡ ὀργανικιστικὴ αὐτὴ τάση τοῦ Ἐγῶ, δέν συνίσταται ἀποκλειστικά στήν ἐπιθυμία αὐτοβεβαίωσης τοῦ «σπλάχνου» της, ἀλλὰ καὶ στήν παράλληλη «ἀνέσπληχνη» ἀναγκαιότητα νὰ μάχεται ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ της, γιὰ νὰ τὸν ἀναγκάσει νὰ ἀναγνωρίσει τὴν μυστικὴ ἀπρόσωπη ὑπερουσία του. Ὅπως λέει ὁ μεγάλος ἄγγλος ὀργανικιστὴς μυθιστοριογράφος Λῶρενς «ἡ βασιλεία τῆς ἀγάπης πέρασε καὶ ἐπανερχεῖται ἡ βασιλεία τῆς δυνάμεις». Ὁ διανοούμενος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὅπως καὶ ὁ καλλιτέχνης, εἶναι «δυοτυχισμένη συνείδηση» μὲ τὴ διαλεκτικὴ σημασία τοῦ ὄρου, δὲ γνωρίζει δηλαδὴ τὸ «σπλάχνου» του ἀνάπαυλα, πού σημαίνει δέν πραγματοποιεῖ τὴν ἰδεώδη «ταυτότητα». Σάν τὸν ρομαντικὸ πρόγονό του, δέχεται τὴν ἀποθέωση τοῦ Ἐγῶ (ὑποκειμενισμός) χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀρκεσθεῖ στὸν τιτανισμό του, πού τὸν καρφώνει στὸ βράχο τῆς «ἀφαίρεσης» ἀπὸ τὰ πράγματα (κοινωνία). Ὁ μοντέρνος, ἀλλὰ παράλληλα καὶ ρομαντικὸς ὀργανικιστὴς, δέν μπορεῖ νὰ χωρέσει στὸ ρόλο τοῦ ρεαλιστῆ οὔτε, ὅμως, καὶ τοῦ outsider, ἀποκλειστικά. Δέχεται νὰ κλειστεῖ στὰ τεῖχη τῆς τέχνης, ὄχι ὅμως σάν περιθωριακός, ἀσχετος πολίτης τῆς «παρακμασμένης» πολιτείας πού δέν κουράζεται νὰ βάλλει ἐναντίον της· ζητᾷ νὰ παίξει τὸν ρόλο τοῦ «ἐνσωματωμένου» ἀπόλυτα στὰ πολὺπλοκα διαλεκτικὰ δίχτυα τῆς Πολιτείας, καὶ ὄχι μόνο αὐτὸ, ἀλλὰ τὴν προὐβάλλει μέσα στὸ ἔργο του σὰ δεσπίζουσα θεματικὴ – ἴσως τὴ μόνη – διάστασή της. Ἡ στάση του, τυρανιστικὴ καὶ ἀντιφατικὴ, εἶναι, ὅπως λέει καὶ πάλι ὁ Λῶρενς στὴ μελέτη του *Ἡ Φαντασία τοῦ Ἀσυνείδητου*, «μιὰ ἀέναη ταλάντευση ἀνάμεσα σὲ μιὰ περήφανη ὑμολόγηση τῆς ἀτομικῆς αὐτονομίας καὶ μιὰ πείνα γιὰ κοινωνικὴ ἀκεραίαση». Ἡ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἕνα ὄρο τοῦ μεγάλου κριτικῆς τῆς λογοτεχνίας Ἀουερμαπαχ, ὁ Καζαντζάκης εἶναι ἕνας «τραγικὸς ρεαλιστὴς», πού ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά γυρίζει «κριτικά» τὴν πλάτη στὸν σύγχρονο ρεαλισμὸ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ καταφάσκει «αὐτοβιογραφικά» (ἐξομολογητικά) τὴν οὐσία (Ἐγῶ), προσπαθεῖ μέσα ἀπὸ τὴν τύψη καὶ ὀδύνη γιὰ τὴν καταδίκη καὶ «ἀπώλεια» τοῦ «ἀντικειμένου» νὰ ἄρθεῖ προφητικά σὲ μιὰ ἄχρονη προοπτικὴ τοῦ «πραγματικῆς». (Πράξη).⁵⁰

42. Ν. Καζαντζάκη, *Βούδας*, σ. 469. «Στριμώξε σ' ἕνα πλάσμα τὸν πλάστη, σ' ἕνα κορμὶ τὴν "ἀπεραντοσύνη"».

44. Ν. Καζαντζάκη, *Ὁ Φτωχούλης τοῦ Θεοῦ*, σ. 44.

45. Ν. Καζαντζάκη, *Ὀδύσσεια*, Ο 939. Πρόβλ. Σ 357-9, Μ 1168, Μ 1196-1200, Μ 1209, Μ 1213-18 κ.ά.

46. Ν. Καζαντζάκη, *Βραχόκηπος*, σ. 37.

47. Ν. Καζαντζάκη, *Ἀδερφοφάδες*, σ. 257.

48. Ἀναφέρεται στὸ Karl Borties, *Die Romantik und ihre Geschichte*, σ. 8.

49. Ν. Καζαντζάκη, *Προμηθεὺς Λυόμενος*, σ. 198.

50. Βλέπε γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ μοτίβα λογοτεχνικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ κειμένου τὸ ἔργο τοῦ John Orr, *Tragic Realism and Modern Society. Studies in the Sociology of the Modern Novel*. University of Pittsburgh Press, 1977. (Ἰδιαίτερα τὸ κεφάλαιο Δ', πού ἔχει τὸν τίτλο «Τραγικὸς Ρεαλισμὸς καὶ πολιτικὸ μῦθιστόρημα», σσ. 40-9).

”Οψεις τῆς «θεματικῆς κριτικῆς» τοῦ Σταρομπίνσκι

Τό μικρό αυτό σημείωμα ἀποθλέπει κυρίως στήν ὀριοθέτηση τοῦ κριτικοῦ προγράμματος τοῦ J. Starobinski. Ἡ κριτική σχέση, γραμμένη στά 1967, ἐγγράφεται στή σφοδρή διαμάχη, πού ξέσπασε δυό χρόνια πρῖν καί συγκλόνησε τά γαλλικά γράμματα, ἀνάμεσα στή «νέα» καί «παλιά» κριτική. Ὡς τώρα ἀκόμη, πολλοί ἔχουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ «νέα κριτική» ταυτίζεται κατά κάποιο τρόπο μέ τό νεο-φορμαλισμό, ξεχνώντας ὅτι, στή Γαλλία τουλάχιστον, στή δεκαετία 1950-60 πρωτοστατοῦσε στήν ἀνανέωση τῆς προσέγγισης τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων ἡ λεγόμενη «θεματική» κριτική. Τό κοινό στοιχεῖο πού διατρέχει τό νεο-φορμαλισμό καί τή θεματική κριτική εἶναι ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ἀξιολογικῶν κριτηρίων καί ἡ ἀναζήτηση σταθεροτέρου ὑπόβαθρου· παρόλη τήν καλή διάθεση καί ἀπό τά δύο μέρη νά συγκατοικήσουν στό χώρο τῆς «νέας κριτικῆς»¹, θεματική κριτική καί νεο-φορμαλισμός ἀκολουθοῦν διαφορετική πορεία ἔχοντας διαφορετικούς σκοπούς.

Ἐδῶ θά περιοριστοῦμε σέ μιά μικρή ἐπισκόπηση τῶν θέσεων καί τῶν τάσεων τῆς θεματικῆς κριτικῆς, καθώς καί τοῦ κριτικοῦ ἔργου τοῦ Σταρομπίνσκι. Ἡ *στάθμευση* σ' αὐτό τό χώρο ἐπιβάλλεται ἀπό τό γεγονός ὅτι, σήμερα, στή νεοελληνική κριτική, εἰσάγονται τά τελευταῖα μοντέλα, γενικευμένα σχήματα τῆς δομικῆς, σημειολογικῆς, σημειωτικῆς ἀνάλυσης πού σαρκώνονται μ' ἕνα στοχασμό ὁ ὁποῖος συχνά μᾶς παραπέμπει, συγκεχυμένα, στήν προβληματική τῆς θεματικῆς κριτικῆς καί, ἀκόμη συχνότερα, στήν ἱμπεριονιστική κριτική.

Ἡ θεματική κριτική ὀφείλει τήν ὀνομασία στή λέξη *θέμα*· δυστυχῶς, ὁ ὅρος αὐτός εἶναι ἀσαφής καί συνοδεύεται πολλές φορές καί ἀπό ἄλλους συγγενεῖς ὄρους, ταυτόσημους σχεδόν γιά τούς χρήστες τους. Μιά πρώτη σύγχυση καί συνάμα προσπάθεια διάκρισης τῶν ὄρων, ἐπιχειρεῖται στόν τομέα τῆς θεματολογίας. Ὁ ἴδιος ὁ Σταρομπίνσκι, μιλώντας γιά τίς «θεματικές μελέτες», λέει ὅτι

«χαρακτηρίζονται ἀπό τή σχετική περιστολή τοῦ εἰδικοῦ ἀντικειμένου τῆς προσοχῆς τους καί

συνάμα ἀπό τήν ἔκταση τοῦ χώρου ὅπου ἐξετάζεται αὐτό τό ἀντικείμενο: ἐπιλέγοντας ἕνα *μοτίβο* θέτουν συγκεκριμένα ὄρια, ἀλλά ταυτόχρονα ἀνοίγουν ἕνα ὀλόκληρο πεδίο ἔρευνας. Μποροῦν νά μείνουν ἐγκλειστές μέσα στό ἔργο ἑνός συγγραφέα, νά ἐπεκταθοῦν συγχρονικά σέ μιά ὀλόκληρη ἐποχή ἢ, ἐντέλει, ν' ἀκολουθήσουν, στήν ἱστορική διάσταση, τήν ἐξέλιξη καί τίς μεταμορφώσεις τοῦ ἐπιλεγμένου μοτίβου: ἔτσι ἐπεκτείνονται σέ μιά πνευματική ἢ ποιητική παράδοση. Μέ αὐτή τήν ἐννοια, ἡ θεματική κριτική θά ὀριστεῖ ὡς ἡ *διαχρονική* ἱστορία τῶν ἰδεῶν, τῶν εἰκόνων ἢ τῶν συμβόλων· εἶναι ἡ *Stoffgeschichte* καί ἡ *Problemgeschichte* τῶν Γερμανῶν· εἶναι μιά ἀπό τίς πτυχές τῆς *History of Ideas* τῶν Ἀγγλοσαξόνων. Αὐτός ὁ θεματισμός, ὅπως βλέπουμε δέν εἶναι καινούριος· ἄν ἀκολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη μᾶς μυθικῆς μορφῆς ἢ ἑνός προβλήματος (διαμέσου πολλῶν αἰώνων ἢ σέ μιά μικρότερη διάρκεια) μποροῦμε νά διαβάσουμε σ' αὐτή τήν ἐξέλιξη τούς μετασχηματισμούς τοῦ πνεύματος τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ πολιτισμοῦ. Χωρίς νά χάνουν διόλου τήν ἀξία τους ὅταν τίς παρατηροῦμε μεμονωμένα, οἱ μεταλλαγές τοῦ θέματος παίζουν ἐπιπλέον ἕνα ρόλο ἀποκαλυπτικό: κατορθώνουμε νά κατανοήσουμε μιά σφαιρική διακίνηση, ἕνα συλλογικό μετασχηματισμό, ἄν καταγράψουμε τίς διακυμάνσεις μᾶς «μεταβλητῆς». Σύμφωνα μέ αὐτή τήν ἀποψη, ἡ θεματική κριτική εἶναι λογοτεχνική ἱστορία πού τή διατρέχει ἕνα καθοδηγητικό νῆμα, ἱστορία πού ἐξειδικεύεται καί ἀποκτᾶ βάθος»².

1. Ἐνδεικτική προσπάθεια συγκατοίκησης ἀποτελεῖ τό συνέδριο στό Διεθνές Πολιτιστικό Κέντρο τοῦ Cerisy-la-Salle, ἀφιερωμένο στίς «Σύγχρονες τάσεις τῆς κριτικῆς» (2-12 Σεπτεμβρίου 1966).

2. J. Starobinski, «Considerations sur l'état présent de la critique littéraire», περ. *Diogene*, 74 (1971), σελ. 67-68.

Είναι φανερό ότι ο Σταρομπίνσκι θέλει να δηλώσει τις καταβολές και την προέλευση της θεματικής κριτικής: πρόδρομος της ή θεματολογία, ή *Stoffgeschichte* των Γερμανών. Σ' ένα άλλο επίπεδο ωστόσο ή παράθεση των λέξεων μοτίβο, θέμα, πρόβλημα (ιδιαίτερα των δύο πρώτων) συσκοτίζει αυτή τη συγγενική και αντίπαρβαλλόμενη σχέση. Οι λέξεις μοτίβο και θέμα μάς παραπέμπουν στην έρευνα των λαϊκών παραμυθιών και στις τυπολογικές διακρίσεις των Ρώσων φορμαλιστών, δηλαδή στη σύγχρονη θεματική ανάλυση. Έτσι, γύρω από τον όρο θέμα συγκροτούνται τρία πεδία έρευνας που συσχετίζονται αλλά και προσπαθούν να διατηρήσουν την αυτόνομή τους: ή θεματολογία³, ή θεματική ανάλυση και ή θεματική κριτική.

Στις θεματολογικές έρευνες, επικρατεί ή άποψη ότι τό μοτίβο εκφράζει μία γενική έννοια, ενώ τό θέμα την έξατομικήυση κι έξειδίκευση του μοτίβου.⁴ Έτσι ή αντίζηλία πατέρα και γιου άποτελεί ένα μοτίβο, ενώ ή ιστορία του Οιδίποδα τό θέμα. Ο Μ. Wehrli λέει ότι «ο Faust, ως ιστορία ενός συμβολαίου με τό διάβολο είναι ένα μοτίβο (Motiv), ως ιστορία του Δόκτορα Faustus, ένα θέμα (Stoff)»⁵. Η θεματολογία για να μνή παρεκκλίνει από τόν καθαυτό λογοτεχνικό χώρο και καταλήξει σε μία έξωλογοτεχνική-διοστορική αναζήτηση, όφειλε να μελετήσει τά θέματα και όχι τά μοτίβα, δηλαδή την παράδοση κι έξέλιξη διαμέσου της λογοτεχνίας, όρισμένων επώνυμων μορφών (Προμηθέας, Faust, Οιδίποδας κλπ).

Οι πρώτες συστηματικές μελέτες για την ταξινόμηση των λαϊκών παραμυθιών έρμηνεύουν τό θέμα και τό μοτίβο έντελώς αντίστροφα. Ο Ρώσος Ιστορικός της λογοτεχνίας και μελετητής της ιστορικής ποιητικής Α. Ν. Veselovskii, ισχυρίζεται ότι ή εύρύτητα του όρου θέμα είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι του μοτίβου: «Λέγοντας ύποκείμενο (sujet) έννοω ένα θέμα στο όποιο ύφαινονται διάφορες καταστάσεις — τά μοτίβα»⁶. Για τό Βεσελόβσκι, τό μοτίβο είναι «ή πιό απλή ένότητα της διήγησης»⁷, ένα είδος άπομόνου (άτητου) της διήγησης. Η σύγχρονη θεματική ανάλυση διακρίνει με τη σειρά της μοτίβο και θέμα (άκολουθώντας τό παράδειγμα του Ρώσου φορμαλιστή Τοματσέβσκι)⁸. Ο Τodorov ισχυρίζεται ότι τό θέμα «δηλώνει μία σημασιολογική κατηγορία που μπορεί να είναι παρούσα σ' όλο τό κείμενο ή άκόμη στο σύνολο της λογοτεχνίας (τό «θέμα του θανάτου»)»⁹, ενώ τό μοτίβο δηλώνει την «έλάχιστη θεματική ένότητα»¹⁰. Όπως διαπιστώνουμε, ή θεματολογία επιλέγει τό «θέμα» της χωρίς ν' άποβλέπει στην έξέταση του σημασιολογικού περιεχομένου των γλωσσικών ένότητων της διήγησης. Τό ίδιο ισχύει περίπου, όπως θά δούμε παρακάτω, για ή θεματική κριτική.

Η θεματική κριτική (θεματισμός) άντλει τά θέματά της διαμέσου της άναγνωστικής πράξης, ή όποία έντοπίζει στο κείμενο όρισμένα όργανικά, ένδεικτικά δίκτυα που άνάγονται στη σφαίρα του συνειδητού του συγγραφέα παρόλο που δέν είναι έκδηλα. Όπωςόδηποτε, ένας κοινός όρισμός του όρου «θέμα» που θά επικάλυπτε όλες τις τάσεις του θεματισμού είναι άδύνατος: παράλληλα, μία έκτενης παρουσίαση των τάσεων και των έκπροσώπων της θεματικής κριτικής θ' άπαιτούσε μεγαλύτερο χώρο από όσο διαθέτουμε¹¹. Τό βασικό κοινό στοιχείο που συνδέει, κατά κάποιον τρόπο, όλες αυτές τις τάσεις είναι ή σημασία που άποδίδεται στην άνάγνωση. Μέσω της άνάγνωσης ένεργοποιείται ή συνειδησιακή άναφορά του άναγνώστη-κριτικού προς την έγειρόμενη συνείδηση του συγγραφέα που διατρέπει όλα τά σημεία του κειμένου. Άπώτερος σκοπός αυτής της άνάγνωσης-άνιχνυσης είναι ή ταύτιση¹² της συνείδησης του κριτικού με τη συνείδηση του συγγραφέα: τό στάδιο της στοχαστικής άπομάκρυνσης που άκολουθεί, συνοδεύεται πάντοτε από μία σειρά τομών οι όποίες άποκαλύπτουν κοινά θέματα είτε στο ίδιο βιβλίο είτε σε μία σειρά έργων του ίδιου συγγραφέα.

Είναι φανερό ότι ή πορεία της θεματικής κριτικής ξεκινά από την ύποκειμενικότητα του δημιουργού: σκοπός αυτής της πορείας δέν είναι ή προσέγγιση του έμπειρικού έγώ του συγγραφέα, ούτε ή σχέση του με τό έργο. Έδώ άκριθώς ή θεματική κριτική άπομακρύνεται από την ψυχαναλυτική έρμηνεία των λογοτεχνικών έργων σε δύο σημεία: άφενός άρνείται να διαχωρίσει τό έμπειρικό έγώ από τό κείμενο, άφετέρου άποκλείει την άναγωγή των εικόνων, συμβόλων σε συγκρούσεις της libido¹³.

Έτσι ό θεματισμός έγγράφεται στα πλαίσια της φαινομενολογίας, όπου ή άναφορικότητα της συνείδησης κατέχει επίκεντρη θέση, και στις παρυφές της ψυχανάλυσης: ως μελέτη των περιεχομένων των εικόνων και των συμβόλων, δηλαδή ως ούσιακή θεματική περιγραφή, αντίτίθεται στη μορφική περιγραφή της θεματικής ανάλυσης.

Η κριτική του Σταρομπίνσκι είναι μία έκτενης μελέτη του θέματος «βλέμμα». Τό προίμιο στη μελέτη *L'oeil vivant* δίνει τό σίγμα της έρμηνευτικής του. Πριμοδοτώντας την όραση, ή καλύτερα, την όρώσα συνείδηση, ό Starobinski έχει τη δυνατότητα να προσεγγίζει συνάμα την άισθητή πραγματικότητα και την ιδεατή. Όπως ό ίδιος παρατηρεί, όραση και ιδέα είναι έτυμολογικά συγγενείς. Τό κριτικό βλέμμα του Σταρομπίνσκι, στις τέσσερις μελέτες του για τό Ρακίνα, Κορνέιγ, Ρουσσό και Σταντάλ, έπιχειρεί ν' άναβιώσει την «ιστορία ενός βλέματος που ή έπιθυμία συμπαρασύρει από άνακάλυψη σε άνακάλυψη»¹⁵. Πρέπει να έπισημάνουμε ότι αυτός ό θεματισμός άποφεύγει τόν κίνδυνο να περιοριστεί στην περιγραφή και ανάλυση ενός περιορισμένου θέματος ή μοτίβου: ή έπιλογή της μελέτης της περιπλάνησης του βλέματος που παρασύρεται από την έπιθυμία διευρύνει τό πεδίο έρευνας, περιλαμβάνοντας και τις σχέσεις με τόν Άλλο. «Τό βλέμμα στοιχειοθετεί τό ζωντανό σύνδεσμο άνάμεσα στο πρόσωπο και στον κόσμο, άνάμεσα στο έγώ και στους άλλους: κάθε ματιά του συγγραφέα άναθεωρεί τό status της πραγματικότητας (και του λογοτεχνικού ρεαλισμού), όπως έπίσης και της έπικοινωνίας (και της ανθρώπινης κοινότητας)»¹⁶. Η άναφορά στη

3. Ο αντίστοιχος γερμανικός όρος είναι *Stoffgeschichte*: παραπλήσιοι και πολλές φορές ταυτόσημοι είναι και οι όροι *Motivgeschichte* και *Problemgeschichte*.

4. Βλ. τη μελέτη του R. Trousson, *Un problème de littérature comparée: Les études de thèmes*, Paris, M. Minard, 1965.

5. M. Wehrli, *Allgemeine literaturwissenschaft*, Bern, A. Francke, 1951, σελ. 104.

6. Τό άναφέρει ό V. Propp, *Morphologie du conte*, Paris, Seuil, coll. Points, 1970, σελ. 21.

7. Αύτ. σελ. 22.

8. Βλ. Β. Tomachevski, «Thematique», *Théories de la littérature, textes des formalistes russes*, Paris, Seuil, 1965, σελ. 268.

9. O. Ducrot — T. Todorov, *Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage*, Paris, Seuil, 1972, σελ. 283.

10. Αύτ. σελ. 283.

11. Οι κυριότεροι έκπρόσωποι της γαλλικής θεματικής κριτικής είναι οι G. Poulet, J. — P. Richard, J. Starobinski, J. Rousset, J.-P. Weber.

12. Πρβλ. G. Poulet, «Une critique d'identification», *Les chemins actuels de la critique*, Paris, 10/18, 1968, σελ. 9-23.

13. Η προσφορά του έργου του G. Bachelard σ' αυτό τόν τομέα είναι σημαντική.

14. Ο Jean Starobinski γεννήθηκε στη Γενεύη, στα 1920, όπου και διδάσκει στην έδρα της Ιστορίας των ιδεών. Είναι επίσης διδάκτορας Ιατρικής. Οι σπουδαιότερες μελέτες του είναι οι έξής: *Montesquieu par Lui-même*, Seuil, Paris, 1953, I. — J. Rousseau, *La transparence et l'obstacle*, Paris, Gallimard, 1957¹, 1971², *L'oeil vivant*, Paris, Gallimard, 1961, *La Relation critique*, Paris, Gallimard, 1970, *Les mots sous les mots. Les anagrammes de F. de Saussure*, Paris, Gallimard, 1971, 1789. *Les emblèmes de la raison*, Milano, Istituto editoriale italiano, 1973 και Paris, Flammarion, Coll Champs, 1979, *Trois fureurs*, Paris, Gallimard, 1974.

15. *L'oeil vivant*, ό. π. σελ. 16.

16. Αύτ. σελ. 17.

σαρτρική φιλοσοφία είναι προφανής¹⁷. Γύρω από τό βλέμμα συγκροτούνται περίπλοκες σχέσεις στις οποίες εμπλέκονται τὰ ἀντικείμενα του ἔξωτερικου κόσμου, ἡ ὄρασα συνειδηση, ἡ ἀλληλοσύγκρουση τῶν βλέμμάτων, ἡ ἀναγωγή στό φανταστικό. Τῆ μοίρα τῆς περιπλάνησης του βλέματος πού διαφαίνεται μέσα στό λογοτεχνικό ἔργο ὀρίζει ἡ μοίρα τῆς ἐπιθυμίας: ἔτσι στις τέσσερις μελέτες πού περιλαμβάνει τό ἔργο *L' œil vivant*, ὁ Σταρομπίνσκι διακρίνει ἀντίστοιχα τέσσερις πορείες, πού ξεκινοῦν ἀπό ἕνα «ἀρχικό βλέμμα» ἀκολουθώντας μιά ὀρισμένη, περίπλοκη τροχιά: πρόκειται γιά τό «ἐκπληκτό» βλέμμα (τῶν ἡρώων του Κορνέιγ), τό «ὀρεγόμενο» βλέμμα (τῶν ἡρώων του Ρακίνα), τό «λαθραῖο» βλέμμα του Ρουσσώ καί τό «προκλητικό» του Σταντάλ.

Ἡ παρακολούθηση τῆς «μοίρας» τῆς ἐπιθυμίας πού ὑποκινεῖ, καθοδηγεῖ καί πολλές φορές ἐκτροχιάζει τό βλέμμα, μᾶς ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στό χώρο τῆς λήπινο καί του ἀσυνειδήτου. Ἡδη στήν *Κριτική σχέση* ὁ Σταρομπίνσκι ἀναφέρεται στις σχέσεις ψυχανάλυσης καί λογοτεχνίας. Χωρίς ν' ἀπορρίπτει τήν ἀναζήτηση του νοήματος πού ἐπιδιώκει ἡ ψυχαναλυτική ἔρμηνεια, δέ δέχεται τήν ἀναγωγή σ' ἕνα ἀπόκρυφο, καί κυρίως ἔξω ἀπό τή σφαῖρα του συνειδητοῦ, χώρο. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στό φανερό καί στό ἀπόκρυφο, δηλαδή στό συνειδητό καί στό ἀσυνειδητό εἶναι ψευδής. «Ἐπομένως, δέ ἀπόκρυφο, ἀν τό ὀρίσουμε καλύτερα εἶναι τό ὑπαινικτικό – παρόν μέσα στό εἰπωμένο ἀντικείμενο, ὄχι πίσω του – τό ὁποῖο ὡστόσο δέν μπορέσαμε ν' ἀποκρυπτογραφήσουμε μέ τήν πρώτη ματιά. Τό ἀπόκρυφο εἶναι μία προφάνεια πού ἀναμένει τή φανέρωσή της. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, ὁ Μερλώ-Ποντύ μπόρεσε νά γράψει: «Φαινομενολογία καί ψυχανάλυση δέν εἶναι παράλληλες: εἶναι κάτι περισσότερο: καί οἱ δύο κατευθύνονται πρὸς τόν ἴδιο ἀπόκρυφο χώρο». Στήν κριτική, ἡ συγκλίνουσα προσπάθεια τῆς φαινομενολογίας καί τῆς ψυχανάλυσης θά μπορούσε νά ὀνομασθεῖ καί ὑφολογία. Ἡ συμβολή τῆς ὑφολογίας του Leo Spitzer στή διαμόρφωση τῆς κριτικῆς του Σταρομπίνσκι εἶναι σημαντική: αὐτή, κατά κάποιο τρόπο, ὀρίζει ἕνα μεγάλο τμήμα τῆς «κριτικῆς πορείας» του, ὅπως θά δοῦμε λίγο ἀργότερα.

Ἡ θεματική τῆς ὄρασης, σ' ἕνα μεταφορικό ἐπίπεδο, λειτουργεῖ ἐπίσης καί στό χώρο τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ὁ κριτικός στήν ἀνίχνευση τῶν περιπετειῶν του θυμικοῦ δυναμικοῦ πού ὑποκινεῖ καί προσανατολίζει τό βλέμμα τῶν ἡρώων τῆς λογοτεχνίας, εἶναι ὀπλισμένος μ' ἕνα «κριτικό βλέμμα»: «Ἡ ἀξίωση ἡ ὁποία ἐμψυχώνει τό [κριτικό βλέμμα] εἶναι σχεδόν παρόμοια μ' ἐκείνη πού συναντᾶμε στους δημιουργούς. Γιατί, ὅσον ἀφορᾶ τήν ὄραση, τό πνεῦμα πρόκειται νά ὀδηγηθεῖ πέρα ἀπό τό βασίλειο τῆς ὄρασης: στό βασίλειο του νοήματος. Τό κριτικό πνεῦμα ἀποκρυπτογραφεῖ τίς λέξεις γιά ν' ἀναχθεῖ στήν ἐνόραση τῆς τέλειας κατανόησής τους: αὐτή ἡ ἀντίληψη δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τήν ὀπτική πράξη, παρά μόνο μεταφορικά. Ἐτσι τό κριτικό βλέμμα χάνεται μέσα στό νόημα πού διεγείρει»¹⁸. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀναγνωστική πράξη ἀπαιτεῖ ἐξαρχῆς τήν ἐνεργοποίηση του κριτικοῦ βλέματος καί κατόπιν τό ἀπορροφᾶ. Ἡ ἐκτόξευση τῆς ματιᾶς μετατρέπεται σ' ἐμπάθεια: ἡ κριτική συνειδηση ταυτίζεται μέ τή συνειδηση του δημιουργοῦ καί ὑποτάσσεται στήν ἀνέλιξή της. Ἡ πρώτη «ὀπτική ἀνάγνωση» εἶναι ὀπωσδήποτε ἀναγκαῖα, ἀλλά ὄχι καί ἱκανή. Πρέπει νά ἐμπλουτίζεται ἀπό ἕνα δεύτερο, στοχαστικό βλέμμα, γιά ν' ἀποφύγει τόν κίνδυνο τῆς σιωπῆς πού συνεπάγεται ἡ πλήρης ταύτιση μέ τή φωνή του ἀναλυόμενου κειμένου. Ἐτσι τό «διεισδυτικό» βλέμμα, πού ἔχει τήν τάση νά ἐμβαθύνει στό ἐσωτερικό του ἔρ-

γου, ἀντιτίθεται στό «ὑποκείμενο» βλέμμα, τό ὁποῖο τοποθετεῖ τό ἔργο στόν ἱστορικό καί κοινωνικό του περίγυρο. Γιά τό Σταρομπίνσκι, «ἡ τέλεια κριτική δέν εἶναι ἴσως οὔτε ἐκείνη πού ἀποσκοπεῖ στήν ὀλότητα (ὅπως κάνει τό ὑπερκείμενο βλέμμα), οὔτε αὐτή πού ἀποβλέπει στήν οἰκειότητα (ὅπως κάνει ἡ συνταυτίζουσα ἐνόραση): εἶναι ἕνα βλέμμα πού ξέρει ν' ἀπαιτεῖ διαδοχικά τήν ὑπέρθαση καί τήν οἰκειότητα, γνωρίζοντας ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ἡ ἀλήθεια δέ βρίσκεται οὔτε στό ἕνα οὔτε στό ἄλλο ἐγχείρημα ἀλλά στήν κίνηση πού πηγάζει ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο. Δέν πρέπει ν' ἀρνηθοῦμε οὔτε τόν ἴλιγγο τῆς ἀπόστασης, οὔτε τόν ἴλιγγο τῆς ἐγγύτητας: πρέπει νά ἐπιθυμοῦμε αὐτή τή διπλή ὑπερβολή, ὅπου τό βλέμμα κινδυνεύει κάθε φορά νά χάσει ὄλο τό κύρος του»²⁰.

Ἡ διπλή αὐτή τροχιά, ἀπό τήν ταύτιση στήν ἀποστασιοποίηση, ἀπό τό ἐσωτερικό στό ἔξωτερικό, ἀπό τό μερικό στό γενικό, μᾶς παραπέμπει στόν «ἔρμηνευτικό κύκλο» τῶν Γερμανῶν, στόν ὁποῖο ἐγγράφεται ὀλη σχεδόν ἡ ἔρμηνευτική δραστηριότητα του Λέο Σπίτζερ. Ὁ ὄρος «ἔρμηνευτικός κύκλος» μεταφράζει τόν ἀντίστοιχο γερμανικό ὄρο Zirkel im Verstehen ὁ ὁποῖος ἀνάγεται στόν ὄρο Zirkelschluss πού χρησιμοποιεῖ ὁ Schleiermacher στήν «ἔρμηνευτική» του²¹. Ὁ Schleiermacher θεωροῦσε ὅτι ἡ γνώση δέ συγκροτεῖται διαμέσου τῆς μετάβασης ἀπό τή μιά λεπτομέρεια στήν ἄλλη, ἀλλά μέσω τῆς αἰσθησης του ὄλου. Ὁ Σπίτζερ, στήν προσπάθειά του νά ἐντοπίσει τό «ζωτικό κέντρο του ἔργου», ξεκινᾶ τήν ἀνίχνευσή του ἀπό τήν περιφέρεια, ὅπου καί συγκεντρώνει ὄλες τίς ἐμφανείς λεπτομέρειες (κυρίως γλωσσικές): κατόπιν προσπαθεῖ νά ἐντάξει αὐτές τίς λεπτομέρειες στή «δημιουργική ἀρχή» πού φωλιάζει στό πνεῦμα του συγγραφέα καί ἀποτελεῖ τόν πυρήνα τῆς σύλληψης ὄλου του ἔργου του. Ἐφόσον ἡ ἐνταξη εἶναι ἐφικτή, τότε ἀκολουθεῖ πάλι ἡ μετάβαση πρὸς τήν περιφέρεια, γιά τήν ἐξέταση ἄλλων ἐπιμέρους στοιχείων. Ἡ συνεχῆς παλινδρόμηση ἀπό τό «θυμικό κέντρο» του συγγραφέα πρὸς τίς διάφορες ἐκφράσεις αὐτοῦ του θυμικοῦ, στοιχειοθετοῦν τήν ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς του ἔρμηνευτικοῦ κύκλου.

Ὁ Σταρομπίνσκι υιοθετεῖ αὐτή τή μέθοδο, ἀλλά τήν ἐντάσσει στό γενικότερο σχῆμα τῆς «κριτικῆς πορείας», ὅπου συνυπάρχουν ἡ ταύτιση μέ τό ἔργο (ἡ ἐμπάθεια), οἱ φιλολογικές μελέτες, οἱ μέθοδοι τῶν ἐπιστημῶν του ἀνθρώπου καί, τέλος, ἡ φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία ἐπιτυγχάνει τή διευθέτηση καί τήν ἐναρμόνιση ὄλων τῶν ἐπιμέρους μεθόδων, γιατί ἀκριβῶς ἀποβλέπει στήν ὀλότητα.

Βαγγέλης Μπιτσιώρης

17. Πρβλ. J.-P. Sartre, *L' être et le néant*, Paris, Gallimard, 1943, σελ. 310-368, ὅπου τό κεντρικό θέμα εἶναι τό βλέμμα.

18. *La relation critique*, ὁ. π., σελ. 282. Πρβλ. αὐτ. σελ. 60, ὅπου ὁ Σταρομπίνσκι μιλώντας γιά τήν πρώτη περίοδο τῆς ἔρμηνευτικῆς του SPITZER (κατά τήν ὁποία προέχει ἡ ἀναζήτηση τῶν «θυμικῶν κέντρων» του συγγραφέα διαμέσου μίας ὑφολογικῆς ἀπόκλισης), λέει τά ἑξῆς: «Εἶδαμε ὅτι ἡ ψυχανάλυση ἔτσι ὅπως τήν χρησιμοποιοῦσε ὁ Σπίτζερ, δέν ἐγκατέλειπε διόλου τό ἐπίπεδο τῶν ἀμεσῶν συναισθημάτων πού ἐμπεριέχονταν στό ἔργο καί σ'α ἐκδήλα συστατικά στοιχεία τους... Ἡ ὑφολογική ἔρμηνεια ὑπῆρξε πάντοτε ἡ ἐξήγηση ἐνός προφανοῦς νοήματος, ἡ ἀνάγνωση μίας ὀλοφάνερης περικοπῆς».

19. *L' œil vivant*, ὁ. π., σελ. 24.

20. Αὐτ. σελ. 27.

21. Πρβλ. L. Spitzer, *Études de style*, Paris, Gallimard, coll. Tel, 1970, σελ. 61, 72 ὑποσημ. 10 καί J. Starobinski, *La relation critique*, ὁ. π., σελ. 13, 67, 151, 165.

J. Starobinski

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ

μετάφραση: Βαγγέλης Μπιτσώρης

Ἡ πρόσφατη διαμάχη¹ γύρω ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἔχει τὸ προτέρημα ὅτι μᾶς ὑποχρεώνει νὰ διατυπώσουμε ξεκάθαρα ὀρισμένες θεωρητικὲς θέσεις. Ἔτσι κανεὶς δὲ θὰ διαμαρτυρηθεῖ βλέποντας ν' ἀποκρυσταλλώνονται οἱ ἀπόψεις, ἔστω καὶ μὲ τὸ τίμημα κάποιων ξεεπασμάτων πολεμικῆς. Κάθε δηλωμένη τοποθέτηση ρίχνει λίγο φῶς, ἂν ὄχι πάντοτε στὰ θεμελιώδη προβλήματα, τουλάχιστον στὰ ἀμφισβητούμενα σημεῖα τὰ ὁποῖα, ἐνάντια στὴ μόδα ἢ χάρις σ' αὐτὴ, φανερώνουν τὴς ἐφήμερες ἀντιδικίες καὶ συγχύσεις.

Θεωρία, μέθοδος: αὐτοὶ οἱ δύο ὄροι, πού δὲν ἐπικαλύπτονται, θεωρήθηκαν πολὺ συχνὰ ἀνταλλάξιμοι. Ἄν τοὺς ἐξετάσουμε προσεκτικὰ, θ' ἀντιληφθοῦμε ὅτι ἡ σημασία καθενὸς ἀπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς παραμένει ἀκόμη διαφορῶμενη. Ἡ *θεωρία*, ὑπὸ μίαν ὀρισμένη ἔννοια, εἶναι μιά ὑπόθεση πού προδικάζει τὴ φύση καὶ τὴς ἐσωτερικῆς σχέσεις τοῦ ἐξεταζόμενου ἀντικειμένου: ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε δικαιολογημένα ὅτι στίς φρυσικὲς ἐπιστῆμες ἡ θεωρία προηγεῖται ἀναγκαστικὰ τῆς ἀνακάλυψης. Ὅμως, ὑπὸ μίαν ἄλλη ἔννοια, περισσότερο συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐτυμολογία, ἡ λέξις *θεωρία* φανερώνει τὴν κατανοοῦσα θέαση ἐνὸς συνόλου τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη διερευνηθεῖ, τὴ γενικὴ θεώρηση ἐνὸς συστήματος πού διέπεται ἀπὸ μιά ἔλλογη τάξη. Στὸν τομέα τῆς λογοτεχνίας ἡ «θεωρητικὴ» ἐξέταση τῆς παραγωγῆς τοῦ παρελθόντος συμβαίνει νὰ ἐπηρεάζεται σημαντικὰ

ἀπὸ τὴν ἐξίσου «θεωρητικὴ» πρόθεση τοῦ μελλοντοῦ μας ἔργου. Ἀποκρυσταλλοῦμε τὸ παρελθόν μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ τὸ ὀδηγοῦμε ἀναγκαστικὰ σ' ἕνα μέλλον, τὸ ὁποῖο προκαθορίζεται ἀπὸ τὸ θέσιμα τῆς βούλησής μας· θέλοντας νὰ ξεπεράσουμε καὶ νὰ προεκτείνουμε τὴς καταβολές μας, τὴς κατευθύνουμε ἔτσι ὥστε νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴς ἐπιθυμίες μας καὶ, μερικὲς φορές, μὲ τὴς ἀυταπάτες μας. Ἔτσι, προικίζουμε τὴν ἱστορία μ' ἕνα νόημα στὸ ὁποῖο, ὑποτίθεται, ὑποτασσόμαστε. Ὅσο γιὰ τὴν κριτικὴ μέθοδο, αὐτὴ πότε ἐπιδιώκει νὰ κωδικοποιήσει εὐσυνειδήτητα ὀρισμένα τεχνικὰ μέσα, καὶ πότε ἀναπτύσσεται, ὑπὸ μίαν εὐρύτερη ἔννοια, ὡς στοχασμὸς γιὰ τοὺς σκοποὺς, τοὺς ὁποίους ὀφείλει ἡ ἴδια νὰ προτείνει, χωρὶς νὰ ἐκφορᾶζει δογματικὰ τὴς ἀπόψεις τῆς γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν μέσων.

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι τὰ πράγματα, ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ σημερινὴ διαμάχη ἔρχεται στὸ προσκήνιο κάπως καθυστερημένα. Ἡ «νέα κριτικὴ», ἂν ὑπάρχει, δὲν ἀναγγέλθηκε ἀπὸ καμιά προγραμματικὴ δήλωση· ξεκίνησε ἐπιδιώκοντας νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα μὲ τὸν τρόπο τῆς ζήτησαν νὰ λογοδοτήσει ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἀπὸ τὴ μεριά τῆς υπεράσπισης ἢ τῆς κατηγορίας, οἱ διακηρύξεις ἀρχῶν καὶ ὁ στοχασμὸς γιὰ τὴ μέθοδο προβλήθηκαν σὲ τόνο ἀπολογίας ἢ κατηγορητηρίου. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ προκληθοῦν ὀρισμένες διαστρεβλώσεις. Οἱ θεωρητικὲς ἀναλύσεις, χωρὶς νὰ ἔχουν ἤδη θέσει τὴν ἀπαραίτητη μείζονα πρόταση τοῦ συλλογισμοῦ τους, ἐμφανίστηκαν ὑπακούοντας στίς ἐκκλήσεις τυχαίων περιστάσεων, (ὄπου ὅμως, μὲ τὸ δίκιο μας, μποροῦμε νὰ διαγνώσουμε μιά συγκαλυμμένη ἀναγκαιότητα)· γιὰ νὰ ἐξηγήσουν καὶ νὰ «θεματοποιήσουν» τοὺς κανόνες πού εἶχε ἀκολουθήσει σιωπηλὰ ἡ ἐφαρμοσμένη κριτικὴ. Ἡ διακήρυξις ἀρχῶν, a posteriori νομιμοποιούσα ἀρχή, ἔχει ἐπίσης, ἄς μὴν ἀμφιδάλλουμε, ἀξία ἐρεθίσματος. Στὸ χωρὸ πού ἐξετάζουμε, ἡ θεωρητικοποίηση τῆς μεθόδου ἐμφανίζεται ὡς συνέπεια καὶ σάν σκιά πού ἀκολουθεῖ τὴ μακρόχρονη πρακτικὴ ἐνασχόληση, καὶ συνακόλουθα, ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ κάνει ἕνα νέο βῆμα πρὸς τὰ ἐμ-

1. Ἀναφορὰ στὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὴν «παλαιὰ» καὶ «νέα» κριτικὴ πού ξέσπασε στὴ Γαλλία στὰ 1965. Ἡ πρώτη ἐπίσημη φάση τῆς πολεμικῆς ἀρχίζει μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ λιβέλου τοῦ καθηγητῆ τῆς Σορβόννης R. Picard: *Nouvelle critique ou nouvelle imposture* (1965). Λυθία λίθος τῶν ἐντονῶν διαξιφισμῶν ὁ Ρακίνας. Ὁ Picard εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου *La carrière de Jean Racine* (1961) καὶ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρακίνα στὴ συλλογὴ *Pléiade* (1951, 1952, 2 τόμοι). Κύριος στόχος ἡ μελέτη τοῦ R. Barthes: *Sur Racine* (1963). Ὁ P. Μπάρτ ἀνταπάντησε μὲ τὸ βιβλίο *Critique et vérité* (1966). Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες ἀνταπαντήσεις ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς.

πρός ή εφαρμοσμένη έρευνα. Μιά στενή σχέση συνδέει τό μεθοδολογικό στοχασμό μέ τήν άμεση πρακτική αντίχνευση: τό ένα στηρίζεται στό άλλο, τό ένα διαμορφώνεται από τό άλλο.

Σκοπός αυτών τών παρατηρήσεων είναι νά όροθετήσουν τό μεθοδολογικό στοχασμό στό χώρο τής λογοτεχνικής κριτικής. Για νά γίνει ή λογοτεχνική κριτική αποτελεσματική, δέν είναι καθόλου άπαραίτητο νά προσδώσουμε προδικαστικό κύρος και νόμιμη προτεραιότητα στίς μεθοδολογικές διακηρύξεις: σ' αυτές θά ταίριαζε πολύ καλά και μία περιθωριακή λειτουργία. 'Ο μεθοδολογικός στοχασμός περιφρουρεί τήν κριτική εργασία, τήν φωτίζει έμμεσα, διδάσκει από αυτήν και τήν διορθώνει στό μέτρο πού αυτή προχωρεί, σέ συνάρτηση βέβαια μέ τά εξεταζόμενα κείμενα και τά εξαγόμενα πορίσματα· ή πλήρης διατύπωση τού μεθοδολογικού στοχασμού, στήν πραγματικότητα, βρίσκεται στόν επίλογο, άκόμη και στήν περίπτωση όπου διαμέσου ενός εισαγωγικού τεχνάσματος ή για λόγους διδακτικούς ή διατύπωση αυτή σφετερίζεται τή θέση τού προοιμίου.

Δέν μπορούμε βέβαια νά περιοριστούμε στήν ειδική περίπτωση ενός έργου ή ενός συγγραφέα, για τούς όποιους αναμφίβολα ό κριτικός λόγος πρέπει νά συλλέξει τίς πληροφορίες του και νά προσαρμοστεί μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά προσφέρει, ανάλογα μέ τίς περιστάσεις, τό πιο ταιριαστό στοχαστικό συμπλήρωμα. Δέν μπορούμε ν' αναγάγουμε τή μέθοδο σέ διαισθητική ψηλάφηση, ή όποία θά μεταβάλλεται ανάλογα μέ τίς περιστάσεις και θά οδηγείται μόνον από τήν προαίσθηση· δέν είναι άρκετό νά δίνουμε σέ κάθε έργο τήν ιδιαίτερη απάντηση πού αυτό φαίνεται ν' αναμένει. Αυτό θά σήμαινε ότι ή κριτική περιορίζεται στό ρόλο τής ευαίσθητης ήχους, τής νοητικής άντανάκλασης, ύπάκουη στήν ιδιόμορφη γοητεία κάθε άνάγνωσης. 'Η κριτική πού θά λημονούσε τήν τελική ενότητα, στήν όποία όφείλεται ν' αποβλέπει, θά ενέδιδε στίς άπειρες εκκλήσεις τού πλήθους τών μορφών πού συναντά στό δρόμο της· δέ θά έκανε τίποτα άλλο παρά νά έπικυρώνει τήν πολυμορφία τών έργων - τά όποια θεωρεί ως κόσμους πού επισκέπτεται διαδοχικά - αντί νά επεξεργάζεται τήν ενιαία θεώρηση μέσα στήν όποία είναι δυνατή ή κατανόηση αυτής τής πολυμορφίας ως πολυμορφίας. Κάθε καλή κριτική έχει τόν οίστρο της, τό ένστικτό της, τόν αυτοσχεδιασμό της, τίς εύτυχεις συγκυρίες της και τίς χαρισματικές της στιγμές· δέν πρέπει όμως νά έμπιστευεται σ' αυτά. Τής χρειάζονται σταθερότερες ρυθμιστικές άρχές πού θά τήν καθοδηγούν χωρίς νά τήν καταπιέζουν και θά τήν επαναφέρουν στό αντικείμενό της. Αυτές οι κατευθυντήριες άρχές, άν και δέν έγγράφονται σ' έναν προϋπάρχοντα κώδικα, δέν παύουν νά είναι αναγκαίες: προλαμβάνουν τίς άνώμαλες παρεκκλίσεις, κατοχυρώνουν τήν εκκίνηση από τό κείμενο, μάς ύποχρεώνουν νά ρυθμίσουμε τό δήμα μας σέ συνάρτηση μέ τόν προηγούμενο θηματισμό μας και μέ τόν επόμενο διασκελισμό μας. 'Η μέθοδος κρύβεται στό ύφος τής κριτικής άνέλιξης και δέν αποκαλύπτεται παρά μόνον όταν έχει διανύσει όλη τή διαδρομή της. 'Η φαινομενική παραδοξολογία συνίσταται στό γεγονός ότι ή μέθοδος δέν μπορεί νά διατυπωθεί έννοιολογικά παρά μόνον τή στιγμή όπου έχει συντελέσει τό έργο της και, κατά συνέπεια, έχει σχεδόν άχρηστευτεί. 'Ο κριτικός φθάνει στήν πλήρη γνώση τής μεθόδου του κοιτάζοντας πίσω τά ίχνη τής

έξελικτικής του πορείας· κι εδώ θεωρώ ως μέθοδο τόσο τό στοχασμό για τούς σκοπούς όσο και τήν κωδικοποίηση τών μέσων τής κριτικής.

'Αναμφισβήτητα, άν ή κριτική είναι γνώση (σήμερα, ή κατανοούσα έρμηνεία έχει εκτοπίσει σχεδόν έντελώς τήν άξιολογική κρίση), πρέπει ν' άποσκοπεί διαμέσου τής γνώσης τού μερικού στή γενίκευση τών ανακαλύψεών της: ταυτόχρονα πρέπει νά κατανοήσει τόν ίδιο τόν έαυτό της ή, άκόμη καλύτερα, ν' αυτοπροσδιοριστεί σέ συνάρτηση μέ τούς σκοπούς πού τής ταιριάζουν. Κάθε ξεχωριστό έργο, μέ τό όποιο άσχολείται ή κριτική, δέν είναι παρά τό μεταβατικό στάδιο πού οδηγεί σέ μία πιο διαφοροποιημένη και συνέχεια πιο ενιαία γνώση τού σύμπαντος τής λογοτεχνικής γλώσσας: αυτή ή γνώση τείνει νά γίνει θεωρία (μέ τήν έννοια τής άρχαίας έλληνικής λέξης *θεωρία*, δηλαδή κατανοούσα θέαση) τής λογοτεχνίας. 'Ωστόσο, αυτή ή γενίκευση τής κριτικής γνώσης ύπόκειται σ' ένα συνεχές γίγνεσθαι: ή κριτική κερδίζει θεωρώντας τό έργο της ως ήμιτελές, δηλαδή γυρίζοντας πίσω, ξαναρχίζοντας τήν προσπάθειά της, δείχνοντας έτσι ότι κάθε άνάγνωση είναι ουσιαστικά άνυποψίαστη άνάγνωση, άπλή συνάντηση, ή όποία έξαρχής δέ σκιάζεται από καμία συστηματική προμελέτη, καμία δογματική προϋπόθεση.

Από τήν άπλοϊκή άποδοχή ως τή σφαιρική κατανόηση, από τήν άνάγνωση χωρίς προκατάληψη, ύπόλογη δηλαδή μόνο στόν έσωτερικό νόμο τού έργου, ως τόν αυτόνομο στοχασμό για τό ίδιο τό έργο και για τήν ιστορία μέσα στήν όποία εντάσσεται τό έργο: κανένας άλλος όρος δέν μου είναι τόσο προσφιλής όσο ό όρος *κριτική πορεία*.² Πορεία πού δέν χρειάζεται νά έγγραφει αναγκαστικά στό ίδιο τό κριτικό έργο, αλλά σέ μία προκαταρκτική εργασία, άπλόηξη τής όποίας είναι τό κριτικό έργο. Αυτή ή πορεία πραγματοποιείται διαμέσου μιās σειράς διαδοχικών, άσυνεχών συχνά φάσεων, και σέ διαφορετικά επίπεδα τής πραγματικότητας. Φυσικά, μέσα στόν όρο «κριτική πορεία» εντάσσω και τόν όρο «έρμηνευτικός κύκλος»,³ τόν όποιο όμως θεωρώ ως ειδική περίπτωση - μάλιστα έξαιρετικά αποτελεσματική - τής κριτικής πορείας.

Εδώ είναι αδύνατο νά προτείνουμε κάποια μέθοδο, άν δεχτούμε ότι ή μέθοδος έξομοιώνεται μέ τή σχεδόν αυτόματη λειτουργία ενός μηχανισμού τόν όποιο έχουμε συναρμολογήσει εκ τών προτέρων· κάθε μέθοδος προκαθορίζει συντεταγμένες, προϋποθέτει σχέσεις όμοιογένειας και ταύτισης άνάμεσα στά αντίπαραβαλλόμενα στοιχεία· σέ κάθε ξεχωριστό σχέδιο άντιστοιχεί μία ξεχωριστή μέθοδος, ή όποία όσο λιγότερες μεταβλητές λαμβάνει ύπόψη της, τόσο πιο άυστηρή είναι: εδώ ή ακρίβεια έχει άμεση σχέση μέ τή στενότητα τού πεδίου έρευνας. 'Οποιαδήποτε και άν είναι ή σπουδαιότητα πού άποδίδουμε σέ όρισμένες τεχνικές, πρέπει νά παραδεχτούμε ότι καμία άυστηρή μέθοδος δέν όρίζει τή μετάδοση από τό ένα σχέδιο στό άλλο, δηλαδή από τήν άρμοδιότητα μιās τεχνικής στήν άρμοδιότητα μιās άλλης. Αυτή ή μετάδοση όμως είναι ή άποφασιστική κινητήρια δύναμη

2. Trajet critique.

3. Βλ. τό «σημείωμα» πού προτάσσεται στή μετάφραση.

της κριτικής πορείας: επιβάλλεται από την αξίωση της κατανόησης και της ολότητας. Ὡστόσο, πρέπει να θεωρηθεί απαραίτητη ἡ φιλολογική ἐπαγρύπνηση πού φροντίζει γιὰ τὴ σχολαστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου ἢ τὸν ἀκριβόλογο ὄρισμό τῶν λέξεων σὲ σχέση μὲ τὰ ἱστορικὰ τους συμφραζόμενα: χωρὶς αὐτὲς τίς προϋποθέσεις κάθε ἐρμηνεία – ὅσο ἐπινοητικὴ καὶ ἂν εἶναι – θὰ ἦταν κυριολεκτικὰ ἀθεμελιώτη. Οἱ μέθοδοι πού μᾶς εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου καὶ γιὰ τὴ σημασιολογία τοῦ λεξιλογίου του δὲ μᾶς παρέχουν παρὰ μιά πρώτη πληροφόρηση, προορισμένη νὰ ὑποταγῆ σὲ μιά δευτέρη ἐρμηνευτικὴ ἐπεξεργασία, σύμφωνα μὲ μιά μέθοδο διαφορετικοῦ προσανατολισμοῦ.

Μὲ ἄλλα λόγια, καθοδόν, ἡ σχέση μὲ τὸ ἔργο διαφοροποιεῖται. Τὸ βασικὸ γεγονός πού θέλω νὰ ἐπισημάνω εἶναι τὸ ἔξης: ἡ πρόοδος τῆς ἔρευνας δὲ συνδέεται μόνο μὲ τὴν ἀνακάλυψη ἀντικειμενικῶν στοιχείων πού συνυπάρχουν στὸν ἴδιο τομέα, οὔτε συνίσταται μόνο στὴ λεπτομερειακὴ καταγραφή τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τοῦ ἔργου καὶ στὴν ἀνάλυση τῶν αἰσθητικῶν τους ἀντιστοιχιῶν· πρέπει ἐπιπλέον νὰ παρεμβαίνει καὶ μιά μεταλλαγή τῆς ἐδραιωμένης σχέσης ἀνάμεσα στὸν κριτικὸ καὶ στὸ ἔργο – μεταλλαγή χάρη στὴν ὁποία τὸ ἔργο ξεδιπλώνει διαφορετικὲς πτυχές, ἐνὼ ταυτόχρονα ἡ κριτικὴ συνείδηση αὐτοκαταξιώνεται, περνᾷ ἀπὸ τὴν ἑτερονομία στὴν αὐτονομία. Λέγοντας μεταλλαγή ἐννοοῦμε εὐελιξία. Σὲ κάθε στιγμιαίῳ στάδιῳ τῆς σχέσης μας μὲ τὸ ἔργο ἡ συνειδητοποίηση τοῦ περιορισμένου χαρακτῆρα αὐτοῦ τοῦ σταδίου ἐρχεται νὰ ἐμφυσήσει τὴν ἐγκαθίδρυση μιάς νέας σχέσης, διαμέσου τῆς ὁποίας γίνεται ἐφικτὴ μιά διαφορετικὴ περιγραφή. Ὅμως μιά μεταβλητὴ κι ἐνέλκιτη σχέση δὲ σημαίνει διὲν εἶναι ἀσταθῆς ἢ φευγαλέα: σιγά-σιγά ὅλα προσανατολίζονται πρὸς τὴν ὀλοποίηση τῆς γνώσης καὶ τὴ διεύρυνση τοῦ νοητοῦ θεάματος. Ἄν πάλι, λόγω τῆς εὐπειθείας τῆς ἀπλοϊκῆς ὑποδοχῆς, λόγω τῆς ἐμπάθειας⁴ τῆς πρώτης ἀνάγνωσης ταυτίζομαι πάρα πολὺ μὲ τὸ νόμο τοῦ ἔργου, ἡ συνειδητοποίηση αὐτοῦ τοῦ νόμου, ἢ ὁποία διαμορφώνεται διαμέσου τῆς ἀντικειμενικῆς μελέτης τοῦ ἔργου, μοῦ παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ κατοπτρεύσω τὸ ἔργο ἀπὸ ἔξω, νὰ τὸ συγκρίνω μὲ ἄλλα ἔργα καὶ μὲ ἄλλους νόμους, ν' ἀρθρώσω γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔργο ἓνα λόγο⁵ πού δὲ θὰ εἶναι πιά ἢ ἀπλὴ ἐξήγηση τοῦ ἐνδογενοῦς λόγου τοῦ ἔργου. Μήπως εἶται ἀπομακρύνομαι ἀπὸ τὸ ἔργο; Ἄναμφίβολα, ἐφόσον παύω νὰ εἶμαι ὑπάκουος ἀναγνώστης, ἐφόσον ἡ πορεία μου δὲν ὀρίζεται πιά ἀπὸ τὴν πορεία τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου: ἀποσπῶμαι κι ἐκτρέπομαι γιὰ ν' ἀκολουθήσω τὴ δική μου διαδρομὴ. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ διαδρομὴ παραμένει πάντοτε σχετικὴ μὲ τὸ ἔργο, μὲ τὸ ὁποῖο μόλις πρὶν ταυτιζόμουν· ἡ ἀπομάκρυνση πού κατορθώσα νὰ ἐξασφαλίσω μοῦ φαίνεται ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ὄχι μόνον ἡ ἀποδοχὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ ἡ συνάντησή μὲ αὐτό: τὸ ὀλοκληρωμένο κριτικὸ ἔργο ἐμπεριέχει πάντοτε τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀρχικῆς ὑπακοῆς· ἀντὶ ὅμως νὰ υἱοθετῆ τὴν κατευθυντήρια γραμμὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου, χαράζει τὴ δική του πορεία, εἶται ὥστε νὰ διασταυρῶναι τὸ ἔργο σ' ἓνα καίριο σημεῖο. Τότε ἐκπέμπεται ἓνα τεράστιο φῶς στὴ διατομὴ τῶν δύο τροχιῶν.

Ἄν ὁ κριτικὸς στοχασμὸς ἐγγράφεται σὲ μιά πορεία, τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο ἐμφανίζεται ἐπίσης σάν

πορεία, δηλαδή σάν σύστημα μεταβλητῶν σχέσεων, ἐδραιωμένων, χάρη στὴ διαμεσολάβηση τῆς γλώσσας, ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ συνείδηση καὶ τὸν κόσμον. Ἦδη, γιὰ τὸν ἀπλοϊκὸ ἀναγνώστη, τὸ ἔργο εἶναι λόγος ἢ ἀφηγηματικὸ νῆμα ἢ ποιητικὴ ροή: ἀνελίσσεται, ἀνάλογα μὲ τὴν κλίση καὶ τὸ ρυθμὸ πού τοῦ ταυριάζουν, ἀνάμεσα σὲ μιά ἀρχὴ καὶ σ' ἓνα τέλος. Ἐνα γεγονός συντελεῖται μέσα στὴ διαδοχικὴ σειρά συνδεδεμένων φράσεων. Ὅμως τὸ γεγονός αὐτὸ παραμένει ἐγκλωβισμένο μέσα στὸ σύμπαν τῶν λέξεων: ὁ ἰδιόμορφος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο δρᾷ ἡ ἐνεργοποιεῖται αὐτὸ τὸ γεγονός ἀκολουθεῖ τὴν παρακαμπτήρια διαδρομὴ τῆς «ρητορικῆς ἐκλειψῆς»⁶ τῶν πράξεων καὶ τῶν παθῶν. Τὸ θεμελιώδες παράδοξο τῆς λογοτεχνίας συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι ἡ λογοτεχνία, χάρη στὴ «ρητορικὴ» μετατόπισή⁷ πού συνεπάγεται τὴν ἐλεύθερη καὶ αὐτόνομη ἀνάδυση τοῦ καθαροῦ στοιχείου τῆς «γλώσσας», γίνεται γιορτὴ (ἢ δεδήλωσις) τῆς «γλώσσας» – δηλαδή ἀναζωπυρωμένη σχέση – καὶ, κατ' ἐπέκταση, μετέωρη σχέση. Ἄς ἀπομονωθοῦν ἡ λέξη, ἡ φράση στὴν οὐσία τους – ἀντὶ νὰ μᾶς προκαλοῦν, ὅπως κάνει, γιὰ παράδειγμα, τὸ ἄμεσο μήνυμα – καὶ τότε θὰ φανεῖ τί εἶναι αὐτὸ πού διακόπτει τὴ μέρμινα γιὰ τὰ ἄμεσα ἐνδιαφέροντά μας καὶ δημιουργεῖ ἓνα ἐνδιαφέρον διαφορετικῆς τάξης, συνδεδεμένο μὲ τὴ φαντασιακὴ ἀνάλωση. Ἐτσι συγκροτεῖται, μέσα στὴν ἀπουσία, ἢ πιὸ ἀπόμακρη ἀπ' ὅλες τίς ἀπόμακρες περιοχές, προικισμένη ὅμως μὲ τὴ δύναμη νὰ ἐπιπροστίθεται στὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ μᾶς σκανδαλίζει πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅσο θὰ μᾶς σκανδαλίζει ὁποιοδήποτε γεγονός αὐτοῦ τοῦ κόσμου.

Μὲ τὴν ἀνέλιξη τῆς «γλώσσας»⁸ τοῦ ἔργου συντελεῖται μέσα μου μιά διεργασία. Γι' αὐτὸ τὸ γεγονός ἔχω ἄμεση βεβαιότητα· ἡ συγκίνησή μου, οἱ ἐσωτερικῆς μου αἰσθήσεις καταγράφουν πιστὰ κάθε ὁμολογητὴ κατατομὴ τοῦ ἔργου. Κάθε μεταγενέστερη περιγραφή ὀφείλει νὰ διατηρῆ τίς μνήμες αὐτοῦ τοῦ πρώτου γεγονότος γιὰ νὰ τοῦ προσδώσει, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, μιά συμπληρωματικὴ σαφήνεια. Βέβαια τὸ ἔργο ἔχει τὴ δική του ἀνεξάρτητη, ὑλκικὴ συνοχή: ἔχει αὐτόνομη διάρκειά, ὑπάρχει χωρὶς ἐμένα. Ὡστόσο, ὅπως πολὺ σωστά ἔχει πει ὁ Georges Poulet,⁹ τὸ ἔργο χρειάζεται μιά συνείδηση γιὰ νὰ ὀλοκληρωθῆ, μὲ ἀναζητᾷ γιὰ νὰ φανερωθῆ, προορίζεται

4. Ὅρος τῆς ἀγγλοσαξονικῆς κριτικῆς. Ἡ ἐμπάθεια δηλώνει τὴν προβολὴ τοῦ ἑαυτοῦ μας πάνω σὲ ἄψυχα ἢ ἐμψυχα ὄντα ἢ τὴν ταύτισή μας μὲ αὐτά.

5. Discours.

6. Disparition Elocutoire: ἔκφραση τοῦ Mallarmé· στὴ μελέτη του *Crise de vers*, γράφει: «τὸ καθαρὸ ἔργο συνεπάγεται τὴ ρητορικὴ ἐκλειψη τοῦ ποιητῆ, ὁ ὁποῖος ἀφήνει τὴν πρωτοβουλία στὶς λέξεις, πού δραστηριοποιοῦνται χάρη στὴ σύγκρουση τῆς ἀνισότητάς τους». Στὴν ἴδια μελέτη, ὁ Mallarmé χρησιμοποιεῖ καὶ τὴν ἔκφραση *disparition vubratoire* (βλ. Mallarmé: *Oeuvres complètes*, coll. Pléiade, Gallimard, 1945, σσ. 366, 368 καὶ 857).

7. Transposition elocutoire.

8. Μὲ εἰσαγωγικά, μεταφράζω τὸν ὄρο langage· χωρὶς εἰσαγωγικά, τὸν ὄρο langue.

9. Κυριότερος ἐκπρόσωπος τῆς θεματικῆς κριτικῆς. Ἄνηκε στὴ λεγόμενη «σχολὴ τῆς Γενεύης». Τὰ σημαντικότερα ἔργα του εἶναι: *Études sur le temps humain* (1950), *Les métamorphoses du cercle* (1961), *L' espace proustien* (1964) καὶ *La conscience critique* (1971), ὅπου ἐκθέτει τὴ θεωρία του. Ὁ Poulet χαρακτηρίζει τὴν κριτικὴν τὸν ὡς κρι-

γιά μιὰ προσλαμβάνουσα συνείδηση, όπου καί θά πραγματοποιηθεῖ. Τό ἔργο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή μου, εἶναι πράγμα ἀδρανές: ἔχω ὅμως τὴν εὐχέρεια νὰ προστρέξω στὰ πολλαπλά ἀντικειμενικά σημεῖα πού συνθέτουν αὐτό τό πράγμα, γιατί γνωρίζω ὅτι ἐκεῖ θά βρῶ τίς ὑλικές ἐγγυήσεις πού δείχνουν ποιές ἦταν, τὴ στιγμή τῆς ἀνάγνωσης, ἡ αἴσθησή μου, ἡ συγκίνησή μου. Τίποτε δὲ μ' ἐμποδίζει λοιπόν, ἂν θελήσω νὰ κατανοήσω τίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἀναδύθηκε τό συναίσθημά μου, νὰ στραφῶ πρὸς τίς ἀντικειμενικές δομές τοῦ ἔργου πού τό καθόριζαν. Γιὰ νὰ τό κατορθώσω, δέν πρέπει ν' ἀπαρνηθῶ τὴ συγκίνησή μου, ἀλλὰ νὰ τὴν κλείσω μέσα σέ παρενθέσεις, καί χωρίς διασταγμὸ νὰ θεωρήσω ὡς ἀντικείμενο αὐτό τό σύστημα σημείων, στὴν ἐπικλητική μαγεία τοῦ ὁποῖου ὑποτάχτηκα ὡς τώρα δίχως ἀντίσταση καί δίχως κανένα κριτικό στοχασμό. Τὰ σημεῖα αὐτά μὲ γοητεύσαν, εἶναι φορεῖς τοῦ νοήματος πού πραγματώθηκε μέσα μου: χωρὶς ν' ἀπορρίπτω τὴ γοητεία, χωρὶς νὰ ξεχάσω τὴν πρώτη ἀποκάλυψη τοῦ νοήματος, προσπαθῶ νὰ τὰ κατανοήσω, νὰ τὰ «θεματοποιήσω» γιὰ τὴν ἴδια μου τὴ σκέψη· εἶναι ἀδύνατο ὅμως νὰ στεφθεῖ ἡ προσπάθειά μου μὲ κάποια ἐπιτυχία, ἂν δὲ συνδέσω στενά τό νόημα μὲ τό γλωσσικό του ὑπόστυγμα, τὴ γοητεία μὲ τό μορφικό της ὑπόδαθο.

Στό σημεῖο αὐτό παρεμβάλλει ἡ «ἐνδογενής»¹⁰ μελέτη τῶν ἀντικειμενικῶν γνωρισμάτων τοῦ κειμένου: σύνθεση, ὕφος, εἰκόνες, σημασιολογικές ἀξίες. Θά διεισδύσω μέσα εἰς τὸ πολύπλοκο σύστημα τῶν «ἐσωτερικῶν σχέσεων», θ' ἀποκρυπτογραφήσω – ὅσο ἀκριθέστερα μπορῶ – τὴ διάταξή τους καί τό νόμο τους· θά καταδείξω τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων καί τῶν δομῶν. Μὲ τὴν προσοχή μου στραμμένη πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ὄψη τοῦ ἔργου, θ' ἀντιληφθῶ ὅτι ὁποιαδήποτε ἀσήμαντη λεπτομέρεια, ὁποιαδήποτε ἐπισημάνση καί μερική συνιστώσα συμβάλλουν στὴ συγκρότηση τοῦ νοήματος: θά φανερωθῶν εὐγλωττες ἀντιστοιχίες, ὄχι μόνον ἀνάμεσα σέ ἀξίες τῆς ἴδιας τάξης (θέματα ὕφους, θέματα σύνθεσης, θέματα εὐφωνίας) ἀλλὰ καί ἀνάμεσα σέ ἀξίες διαφορετικῆς τάξης (τά θέματα σύνθεσης θά ἐπικυρωθῶν ἀναπάντεχα ἀπὸ τὴ συνδρομὴ τῶν θεμάτων ὕφους, καί αὐτὰ μὲ τὴ σειρά τους – ἰδιαίτερα στὴν ποίηση – θά ἐμπλουτιστοῦν ἀναμφίβολα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ φωνητικοῦ τους ὑποστρώματος): τό σύνολο αὐτῶν τῶν συνακόλουθων συσχετίσεων – τό ὁποῖο μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς *δομὴ* τοῦ ἔργου – θ' ἀποτελεῖ ἓνα σύστημα (ἢ ἓναν «ὄργανισμό») μὲ τόση νοηματικὴ φόρτιση, ὥστε θά εἶναι ἀνώφελη ἢ ἐπιμονή μας νὰ διακρίνουμε στό ἔργο «ἀντικειμενικὴ» καί «ὑποκειμενικὴ» ὄψη. Ἡ μορφή

δέν εἶναι τό ἐξωτερικό ἐνδύμα τοῦ «περιεχομένου»· δέν εἶναι ἡ γοητευτικὴ φαινομενικότητα, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία κρύβεται μιὰ οὐσιωδέστερη πραγματικότητα, γιατί ἡ πραγματικότητα τῆς σκέψης εἶναι οὐσιαστικά τό φανέρωμά της. Ἡ γραφὴ δέν εἶναι πιά ἢ ὑποπτη ἐκπροσώπηση τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐμπειρία. Ἔτσι ἡ «δομικὴ» προσέγγιση βοηθᾷ νὰ ξεπεράσουμε τὴ στείρα ἀντινομία: συμβάλλει στὴ σύλληψη τοῦ νοήματος τὴ στιγμή τῆς ἐνσάρκωσης του, καί στὴ διερεύνηση τοῦ «ἀντικειμενικοῦ» ὑλικῶς σέ συνάρτηση μὲ τὴν «πνευματικὴ» του διάσταση· μᾶς ἀπαγορεύει νὰ ἐγκαταλείψουμε τό «πραγματωμένο» ἔργο καί ν' ἀναζητήσουμε πίσω ἀπὸ αὐτό τὴν ψυχικὴ ἐμπειρία (τό προγενέστερο δίωμα, Erlebnis). Ἔτσι τὸν παραδοσιακὸ δυϊσμό, ὁ ὁποῖος διακρίνει σκέψη καί ἔκφραση, διαδέχεται σήμερα, χάρις στό ρεῦμα τοῦ δομισμού, ὁ μονισμός τῆς γραφῆς. Τό ἔργο μᾶς φανερῶνεται σάν πρωτότυπο σύστημα ἀμοιβαίων σχέσεων, σύστημα πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ «μορφὴ» του, σύστημα φαινομενικὰ κλειστό πρὸς ὅλα τὰ στοιχεῖα πού δέν ἐμπεριέχει, ἀλλὰ τό ὁποῖο ἐπιτρέπει νὰ διαφανεῖ, διαμέσου μιᾶς σχετικῆς πολυπλοκότητας, μιὰ ἀπειρία συνδυασμῶν· αὐτὴ ἡ ἀπειρία συνδυασμῶν πηγάζει ἀπὸ τὴ δυναμικὴ τῶν συσχετίσεων καί γίνεται φανερὴ χάρις στίς διαδοχικὲς μεταλλαγές (δυνάμει, ἀπειρες καί αὐτές) τῆς κριτικῆς σκοπιᾶς. Ὁ ἀναγνώστης νιώθει τὴν ἀπειρία συνδυασμῶν σάν ἴλιγγο. Δίχως νὰ ἐγκαταλείψουμε τὴν ἐνδογενῆ ἀνάλυση τοῦ ἔργου, θεωροῦμε τὴν κριτικὴ δραστηριότητα ὡς ἀτέλεστη ὀλοποίηση τῶν ἐπιμέρους *καταγραφῶν*, τῶν ὁποῶν τό σύνολο, ἀντὶ νὰ εἶναι ἐτερόκλητο, θά πρέπει νὰ ἐνοποιηθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε ν' ἀποκαλύπτει τὴ δομικὴ ἐνότητα ἢ ὅποια διέπει τὴ δυναμικὴ τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ συστατικά στοιχεῖα καί στίς συστατικὲς ἐπιμέρους ἐνότητες.

Ἔτσι ἀντιμετωπίζω τό ἔργο σάν κόσμον πού διέπεται ἀπὸ τοὺς δικούς του νόμους. Ὡστόσο δέν μπορῶ ν' ἀγνοῶ διαρκῶς ὅτι τό ἔργο εἶναι κόσμος μέσα σ' ἓνα μεγαλύτερο κόσμο, ὅτι μοῦ ἐπιβάλλει τὴν παρουσία του ὄχι μόνον σέ συνάρτηση μὲ ἄλλα λογοτεχνικά ἔργα, ἀλλὰ σέ σχέση καί μὲ ἄλλες πραγματικότητες ἢ ἄλλους θεσμούς πού δέν ἔχουν λογοτεχνικὴ ὑπόσταση. Ἀκόμη καί ἂν ἀρνηθῶ ν' ἀναζητήσω τό νόμο τοῦ ἔργου ἔξω ἀπὸ τό ἔργο (μέσα στίς ψυχολογικὲς «πηγές» του, μέσα στίς πολιτισμικὲς του καταβολές κτλ), εἶναι ἀδύνατο ν' ἀγνοήσω ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού, μέσα στό ἔργο, ρητὰ ἢ ὑπαινικτικά, θετικά ἢ ἀρνητικά συσχετίζονται μὲ τό σύμπαν πού βρῖσκεται ἔξω ἀπὸ τό ἔργο. Ποιὸς εἶναι ὁ χαρακτήρας αὐτῆς τῆς σχέσης; Εἶναι πιθανό, τό ἔργο, κόσμος ἐν κόσμῳ, νὰ μοῦ φανεῖ ὡς μικροσκοπικὴ ἔκφραση τοῦ σύμπαντος μέσα στό ὁποῖο γεννήθηκε. Κατὰ συνέπεια, οἱ σχέσεις πού διέκριναν τοὺς κόλπους τοῦ ἔργου ἐπαναλαμβάνονται πιστὰ ἔξω ἀπὸ αὐτό, μέσα στό διευρυμένο κόσμο τοῦ ὁποῖου τό ἔργο εἶναι πιά ἓνα στοιχεῖο. Ἔτσι λοιπόν θά ἔχω πεισθεῖ ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς νόμος τοῦ ἔργου μου πρόσφερε τὴ συμβολικὴ σύννοψη τοῦ συλλογικοῦ νόμου τῆς πολιτισμικῆς στιγμῆς καί τοῦ πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος, στοὺς κόλπους τῶν ὁποῶν δημιουργήθηκε τό ἔργο. Χάρις στὴν ἀναστόμωση τοῦ ἔργου μὲ τό ἀναφορικὸ του πλαίσιο,¹¹ ἀντιλαμβάνομαι ὅτι τό δίκτυο τῶν ενεργῶν ὀργανικῶν σημασιῶν μέσα στό ἔργο γενικεύεται τόσο πολὺ, ὥστε ἡ ἀποκρυπτογράφηση τοῦ ἔργου μὲ παραπέμπει στό «ὕφος τῆς ἐποχῆς»¹² καί ἀντίστροφα. Ὁρισμένες ἀπὸ

τικὴ τῆς ταύτισης· ἐπιδιώκει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τό cogito τοῦ συγγραφέα διαμέσου μιᾶς ἀνάλογης ἐσωτερικῆς ἀναγνωστικῆς πορείας.

10. L' étude immanente.

11. Le contexte.

12. Οἱ καταβολές αὐτῆς τῆς ἔκφρασης βρίσκονται στὸν ὄρο Zeitgeist, πού ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἔννοια τῆς Geistesgeschichte. Ἡ Geistesgeschichte τείνει ν' ἀναγάγει τὰ πολιτιστικά φαινόμενα μιᾶς ἐποχῆς σ' ἓνα «πνεῦμα τῆς ἐποχῆς», τό ὁποῖο εἶναι ὁ κοινὸς παρονομαστὴς τους. Οἱ ρομανιστὲς ὑφολόγοι E. Auerbach καί L. Spitzer προσπάθησαν νὰ καταδείξουν τό «ὕφος τῆς ἐποχῆς» ἢ τὴν «ψυχὴ» τοῦ συγγραφέα ἔκινώντας τὴν ἐρευνά τους ἀπὸ τό κείμενο, σέ ἀντίθεση μὲ τὴν «ἐξωτερικὴ» ἀνάλυση τῶν κειμένων πού ἐπιχειρεῖ ἡ Geistesgeschichte.

τίς πίο ριζοσπαστικές απόψεις τοῦ σύγχρονου δομισμού τείνουν ν' ἀποδεχτοῦν αὐτή τή δυνατότητα, ἐπιδιώκοντας ἔτσι νά διυλίσουν τό ἔργο μέσα στόν πολιτισμό καί τήν κοινωνία: ὄχι βέβαια γιά νά διαγνώσουν πίσω ἀπό τά ἔργα ἕναν ἰδιότυπο ντετερμινισμό, ἀλλά γιά νά φανερώσουν ἕνα Λόγο,¹³ κοινό σέ ὄλες τίς συγχρονικές ἐκδηλώσεις κάθε συγκεκριμένου πολιτισμοῦ καί κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας. Ἐτσι βλέπουμε, σύμφωνα μέ τό Σάρτρ,¹⁴ ν' ἀναπτύσσεται ἕνας θετικισμός (σχεδόν «ταινισμός») δίχως αἰτιότητα, ὁ ὁποῖος φροντίζει νά ὑποκαταστήσει στήν αἰτιακή ἐξήγηση τήν περιγραφική αὐστηρότητα· ἡ περιγραφή ἀναζητᾷ πότε τό ἔρεισμα τῆς τυποποιημένης κωδικοποίησης, πότε τήν ἀρωγή τῆς φαινομενολογίας. Αὐτή ἡ μέθοδος λοιπόν δικαιολογημένη προσδοκᾷ ἐπιτυχή ἀποτελέσματα κάθε φορά πού ἀντιμετωπίζει σταθεροῦς πολιτισμούς, σχεδόν στάσιμους, ὅπου ὅλα τά στοιχεῖα διατηροῦν μεταξύ τους ὁμοειδεῖς λειτουργικές σχέσεις, συμβάλλοντας ἔτσι στή σταθεροποίηση καί στή διαιώνιση τῆς ἐδραιωμένης πολιτισμικῆς ἰσορροπίας. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ ριζοσπαστικός δομισμός ταιριάζει ἀπόλυτα μόνο σέ μία λογοτεχνία πού θά εἶναι ρυθμισμένο παιχνίδι σέ μία ρυθμισμένη κοινωνία· καί βέβαια κανεῖς δέ θά ἐκπλαγῆ ἀπό τό γεγονός ὅτι τά πίο ἱκανοποιητικά ἐπιτεύγματα τοῦ δομισμού προέκυψαν ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν μύθων τῶν πρωτόγονων ἢ τῶν λαϊκῶν παραμυθιών. Ὁ ριζοσπαστικός δομισμός (ἐννοῶ ἐκεῖνο πού «ἐμπλαισιώνει»¹⁵ τά ἔργα καί τήν κοινωνία) ἀποτυγχάνει μόλις ἐμφανιστεῖ ἕνα στοιχεῖο διασάλευσης. Φυσικά, γιά ν' ἀποτιμήσουμε τή διασάλευση πρέπει νά γνωρίζουμε τή φύση τῆς ἰσορροπίας πού διαταράχτηκε· ἐδῶ ὁ δομισμός μπορεῖ νά προσφέρει ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες μία καί συντάσσει τό διάγραμμα μιάς τάξης, ἢ ὅποια ἀποδείχτηκε ἀθωράκιστη προσοτά στόν κίνδυνο τῆς ἀλλαγῆς. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ φιλοσοφία σφετερίζεται τό δικαίωμα νά θέτει ἐρωτήματα γιά τό κύρος (δίχως νά τό ἀμφισβητεῖ) θεσμῶν καί παραδόσεων, ἀπό τή στιγμή πού ὁ ποιητικός λόγος μέ τήν ἀρνηση του νά περιοριστεῖ σ' ἕνα καί μοναδικό ρυθμισμένο παιχνίδι, παύει νά λειτουργεῖ ὡς ἐξορκισμός τῆς παραβίασης γιά νά γίνει ὁ ἴδιος παραβίαση – τότε εἰσάγεται στόν πολιτισμό ἡ ἱστορική διάσταση, τήν ὁποία πολύ δύσκολα μπορεῖ νά ἐξηγήσει ὁ γενικευμένος δομισμός. Ἡ παλιά κανονιστική κριτική – πού καθόρισε τά genera dicendi, τά ποιητικά εἶδη, τά ρητορικά σχήματα, τά μέτρα – προσπαθεῖ νά ὑποτάξει τή λογοτεχνία στή δεσποτεία τοῦ κανόνα: ἀλλά ὁ νόμος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ ἀπόστολος Παῦλος, προϋποθέτει τήν ἀμαρτία· ὁ κανόνας τή δυνατότητα τῆς παράβασης.

Ἐπομένως, ὅταν λοιπόν ἔχουμε νά κάνουμε μέ σύγχρονα ἔργα, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά περιορίζουμε τίς φιλοδοξίες τοῦ καθολικοῦ πολιτισμοῦ, νά σχετικοποιοῦμε τή δομική προσέγγιση. Εἶναι ἀπαραίτητο καί χρήσιμο νά μελετᾶμε τά ἔργα ὡς σημαίνοντα συστήματα, ὡς ὁλόκληρες πού συγκροτοῦνται ἀπό συνεργᾶ μέρη· ὅμως τά ἔργα καί οἱ κοινωνίες δέ συναπαρτίζονται τήν ὁμοιογενή ὑφή ἑνός κοινού Λόγου. Ἡ «γλώσσα» τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου καί ἡ «γλώσσα» τοῦ πολιτισμικοῦ περιγύρου δέν εἶναι ὁμοούσιες· ἡ ἀναστόμωσή τους εἶναι ἀδύνατη καί γι' αὐτό δέν ἐπιτρέπουν τή δημιουργία ἑνός ἐνιαίου καί συνεκτικοῦ σημασιολο-

γικοῦ συστήματος. Δέ χρειάζεται νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι τά περισσότερα μεγάλα σύγχρονα ἔργα δηλώνουν τή σχέση τους μέ τόν κόσμο διαμέσου τῆς ἀρνησης, τῆς ἀντίθεσης, τῆς ἀμφισβήτησης. Αὐτή ἀκριβῶς εἶναι καί ἡ ἀποστολή τῆς «ἐνδογενούς» κριτικῆς, δηλαδή ν' ἀποκαλύπτει στό ἐσωτερικό τῶν κειμένων, στό «ὑφος» τους καθῶς καί στίς δηλωμένες «θέσεις» τους, τούς μεταβλητούς δείκτες τοῦ σκανδάλου, τῆς ἀντίθεσης, τοῦ σαρκασμοῦ, τῆς ἀδιαφορίας· μέ δύο λόγια, καθεῖ πού, στό σύγχρονο κόσμο, προσδίδει στό μεγαλοφυές ἔργο τήν ἀξία τῆς τερατολογίας¹⁶ ἢ τῆς ἐξαιρέσεως, σέ συνάρτηση βέβαια μέ τόν πολιτισμό, τό φορέα τοῦ ἔργου. Ἐφεξῆς διαπιστώνουμε μία ἰδιόμορφη πολυθθένεια¹⁷: τά στοιχεῖα πού συμβάλλουν – διαμέσου τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τους – στήν ἐσωτερική, ὀργανική συνοχή τοῦ ἔργου, εἶναι αὐτά ἀκριβῶς πού στηρίζουν, ἀπό ἄλλη ὀπτική γωνία, μία διαφοροποιητική καί πολεμική σχέση μέ τήν προγενέστερη λογοτεχνία ἢ μέ τόν κοινωνικό περίγυρο. Ἐδῶ δέν κάνω τίποτε ἄλλο παρά νά ὑπενθυμίζω ὁρισμένες πολύ ἀπλές ἀλήθειες: *Τό κόκκινο καί τό μαῦρο*, γιά παράδειγμα, εἶναι ἔργο τέχνης πού διέπεται ἀπό ἐσωτερικές μορφικές ἀντιστοιχίες, καί συνέχεια κριτική τῆς γαλλικῆς κοινωνίας τῆς Παλινορθώσεως. Τά στοιχεῖα πού ἐναρμονίζονται στό ἐσωτερικό τοῦ ἔργου εἶναι ἐπίσης φορεῖς *δυσαρμονίας*. Εἶναι σημαντικό λοιπόν νά μποροῦμε νά διαβάσουμε τίς ἐνδιάθετες ἐναρμονίσεις τοῦ ἔργου καί παράλληλα, διαμέσου τῆς διευρυμένης συγκυρίας τοῦ ἔργου καί τοῦ διευρυμένου «περιεχομένου» του, ν' ἀναγνωρίζουμε τήν ἐμβέλεια τῆς *δυσαρμονίας* πού μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ συγγραφέας. Γιά μᾶς, πού ἀντιπαρᾶλλουμε τό ἔργο μέ τόν περίγυρό του, τό ἔργο εἶναι *concordia discors*, συμβιβασμός τῶν ἀσυμβάτων. Τό ἔργο συνδυάζει τή θετικότητα τῶν σχέσεων πού συγκροτοῦν τήν ὑλική του μορφή μέ μίαν ἀρνητικότητα, ἢ ὅποια προκαλεῖ τήν ἀπεριόριστη ἀνάπτυξή του.

Μέ ἄλλα λόγια, οἱ «ἐνδογενεῖς» δομές τοῦ ἔργου ἐμπλουτίζονται μ' ἕνα δίκτυο σχέσεων πού προβάλλουν τό ἔργο πάνω σ' ἕναν ἐξωτερικό χώρο· ἔργο κι ἐξωτερικός χώρος ἀλληλοὑπερβαίνονται. Οἱ ἐσωτερικές τάσεις, ἀπό τίς ὁποῖες συντηρεῖται τό λογοτεχνικό ἔργο, συγκαταλέγουν ἀνάμεσα στίς συνιστώσες τους καί ὁρισμένες «ἀποδομοῦσες»¹⁸ δυνάμεις, τίς ὁποῖες δέ μποροῦμε νά κατανοήσουμε ἂν δέ συσχετίσουμε τό ἔργο μέ τή γένεσή του, μέ τίς ἀτόμακες ἐπιδράσεις του, μέ τόν κοινωνικό του περίγυρο. Στή συγκεκριμένη περίπτωση, οἱ βασικές ἐνδείξεις δέν ἔρχονται ἀπό ἔξω, αὐτές θά τίς βροῦμε στό ἔργο, μέ τήν προϋπόθεση βέβαια ὅτι μποροῦμε νά τίς διαβάσουμε.

Στό ἔργο ὁ συγγραφέας ἀναίρει τόν ἑαυτό του, τόν ξεπερνᾷ καί διαφοροποιεῖται, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού διαφεύδει τή λογική τῆς πραγματικότητας πού τόν περιβάλλει ὑπακούοντας στά κελεύσματα τῆς ἐπιθυμίας, τῆς ἐλπίδας, τῆς ὀργῆς. Ἡ κατανόηση λοιπόν τοῦ ἔργου διαμέσου τῶν ἐγγενῶν του σχέσεων μᾶς ὀδηγεῖ στή διερεύνηση τῶν διαφοροποιητικῶν του

13. Logos.

14. Πρὸς. J. P. Sartre, *Situations ix*, Gallimard, 1972, σσ. 49, 71.

15. Contextualise.

16. Monstruosité.

17. Polyvalence: ὁρος τῆς ἀνόργανης χημείας.

18. Forces «destructurantes».

σχέσεων σέ συνάρτηση μέ τίς άμεσες γειτνιάσεις του: ό άνθρωπος πού γίνεται συγγραφέας ενός βιβλίου έχει ήδη διαφοροποιηθεί από τόν προηγούμενο έαυτό του· τό βιβλίο, μέ τήν είσοδό του στόν κόσμο, αναγκάζει τούς αναγνώστες του νά μεταβάλουν τή συνειδησιακή τους σχέση μέ τόν έαυτό τους και τόν κόσμο. Νά λοιπόν πού επανεισάγονται ή «ύπαρξιακή», ή ψυχολογική, ή κοινωνιολογική διάσταση πού δέν είχαμε λάβει υπόψη μας στην έρευνα τών έσωτερικών σχέσεων του έργου. Ξαναγυρίζουμε λοιπόν σ' αυτές τίς περιχές, γιατί εκεί μάς οδηγούν τώρα οί ίδιες οί έσωτερικές σχέσεις. Άν δέν ελπίζουμε ότι θά βρούμε στην ψυχολογία και στην κοινωνιολογία τίς *ικανές* συνθήκες τών έργων, εκεί ώστόσο μπορούμε νά επιστημόνουμε τίς *αναγκαίες* συνθήκες τής γένεσής τους και τών επιδράσεών τους. Ή *δομημένη*¹⁹ δομή του έργου μάς παραπέμπει στό *δομούν*²⁰ ύποκείμενο, μέ τόν ίδιο τρόπο πού μάς παραπέμπει στόν πολιτισμικό χώρο, όπου και ή ίδια παρεμφερύει προκαλώντας τίς περισσότερες φορές αναστάτωση και ανταγωνισμό. Νά λοιπόν πού επανεισάγονται ταυτόχρονα τά προβλήματα πού αντιμετώπιζει συνήθως ή λογοτεχνική ιστορία. Νά και ή επανεμφάνιση τής αξίας του έργου ως *γεγονότος*: γεγονός πού έκπορεύεται από μία συνείδηση και όλοκληρώνεται στίς άλλες συνειδήσεις μέ τή *δημοσίευση* και τήν ανάγνωση... Ύπάρχει λοιπόν μία *μετάδοση* πρὸς τό *έργο* (ή όποία εγγράφεται στό ίδιο τό έργο περισσότερο ή λιγότερο άπροκάλυπτα), όπως υπάρχει συνάμα μία *μετάδοση* του έργου πρὸς τόν κόσμο. Άκόμη και αν γνωρίζω πώς δέ θά κατορθώσω ποτέ νά μάθω πώς ήταν ό συγγραφέας πρὶν γράψει τό έργο του, έχω τό δικαίωμα και τήν υποχρέωση ν' άπευθύνω, μέσα στό έργο του, όρισμένες ερωτήσεις στό συγγραφέα θέτοντας τό πρόβλημα: *ποιός μιλά*; Ταυτόχρονα πρέπει ν' άναρωτηθώ σέ ποιόν άποδέκτη – πραγματικό, φανταστικό, συλλογικό, μοναδικό, άπόντα – άπευθύνονται αυτά τά λόγια: *σέ ποιόν ή μπροστά σέ ποιόν λέγονται*; Άπό ποιάν άπόσταση; Σέ πείσμα ποιών δυσχερειών; Μέ ποιά μέσα; Ή συνολική τροχιά του έργου γίνεται άντιληπτή μόλις τώρα, καθώς εμπλουτίζω τήν παρακολούθηση τής τροχιάς του κειμένου μέ τήν εξήγηση μιάς *εμπρόθετης τροχιάς*²¹ πού εμπειριέχεται στην τροχιά του κειμένου. Ή «δομική» μελέτη τής μορφής – φανερώνοντας πώς λέγονται αυτά τά λόγια – διατηρεί εδώ τήν *έπικεντρη* αξία της· ώστόσο, είναι πιά υποχρεωμένη νά δεχτεί ότι οί έσωτερικές σχέσεις του έργου δέν είναι άποκλειστικά τό μοναδικό σημαίνον άντικείμενο: τά *σταθεροποιημένα* στοιχεία του βιβλίου ή τής σελίδας άπαρτίζουν έπίσης ένα χώρο *προσωρινής διέλευσης*,²² ό όποιος τά διασχίζει. Ό τρόπος μάλιστα μέ τόν όποιο άλληλοσυνδέονται τά λόγια μου άποκαλύπτει τή σχέση τους μέ αυτό πού, πρὶν από τή γένεση του έργου ή μετά τή δημοσίευσή του, δέν είναι άκόμη ή δέν είναι πιά λόγια. Αυτό πού περιορίζει τήν άρμοδιότητα του δομισμού είναι ότι ό χώρος προσωρινής διέλευσης πού αναφέραμε δέν ενεργοποιείται μέσα στόν όμοιογενή και συνεχή «κοινό τόπο»²³ τής έκδηλης «γλώσσας»· εμφανίζονται και όρισμένα σημεία ασυνέχειας, από τά όποια τό πιά σημαντικό είναι τό σημείο μετάδοσης στην όμιλία, τής πρόσφυγής στη λογοτεχνία και στό φανταστικό. Κάθε σύγχρονο έργο εμπειριέχει τή μαρτυρία ή τήν αίτιολόγηση τής άφιξής του στόν κόσμο (τό μυθιστόρημα του Προύστ· είναι τό ύψιστο παράδειγμα, αλλά και τά *Δοκίμια* του Μονταίνι δέν είναι λιγότερο

άποκαλυπτικά γιά ένα σχετικά προσεκτικό αναγνώστη). Πρέπει λοιπόν ν' άποκρυπτογραφήσουμε, μέσα στό έργο, τήν ιδιότυπη φύση μιάς επιθυμίας, μιάς δύναμης (μιάς ιδιοφυίας) πού αναζήτησε τήν άυτογνωσία και τήν άυτοκαταξίωση διαμέσου τής δημιουργίας του έργου. Μπορούμε ν' άποκαλύψουμε άκόμη μία ασυνέχεια αν παρακολουθήσουμε, μαζί μέ τό Spritzer, πώς συνδέεται ή προσωπικότητα του συγγραφέα μ' ένα σύστημα άποκλίσεων και διαφορών (συντακτικών, λεξιλογικών κτλ) σέ σχέση μέ τή «μέση» γλώσσα τής πολιτισμικής στιγμής· άπόκλιση πού φθάνει στό άποκορύφωμά της μέ τήν *έκ-ρυθμη υπερβολή*²⁴ όρισμένων όριακών έργων. Ωστόσο, ό πολιτισμός οικειοποιείται ή προσπαθεί νά οικειοποιηθεί αυτές τίς άποκλίσεις, διαμέσου (κυρίως) τής κριτικής ερμηνείας, γιά νά τίς εντάξει στην κοινή «γλώσσα». Έδώ βλέπουμε νά διαγράφεται τό πρόβλημα του έργου ως *εξάιρεσης* (ή ως *τερατώδεις*),²⁵ σημάδι του άτόμου πού επιδιάλλεται ως μοναδικό και άπαράμιλλο, χειρονομία εξέγερσης, συχνά άδιάλλακτη· όμως αυτό τό έργο, επειδή επικαλείται τή «γλώσσα», ριψοκινδυνεύει ή ένδέχεται νά χάσει τό κέρδος τής ρήξης του και ν' άναχθεί διαμέσου τής κατανοούσας άνάγνωσης – ή όποια άπορροφά τήν *εξάιρεση* – σ' αυτό πού ό Kierkegaard όνομάζει τό «γενικό», δηλαδή στην τάξη εκείνων τών πραγμάτων πού ύποκείνται στην έλλογη καθολικότητα. Τά σκανδαλώδη έργα, άκόμη και στην πιά άκραία παραδοξότητα τους – άκριβώς *εξαιτίας* αυτής τής παραδοξότητας – γίνονται *υποδειγματικά* σκανδαλώδη έργα, παραδείγματα.

Έτσι ξαναπροβάλλει ένα πρόβλημα πού θέσαμε στην αρχή αυτής τής μελέτης. Λέγαμε λοιπόν ότι δέ θά θέλαμε μία κριτική πού θά περιοριζόταν νά είναι ή πολλαπλή ήχώ τής πολλαπλότητας τών λογοτεχνικών φαινομένων. Ή *γενίκευση* όμως του κριτικού λόγου δέ συνεπάγεται τήν εμφάνιση ενός άλλου κινδύνου; Μιλώντας γιά τά στοιχεία τής ρήξης και τής ασυνεχείας πού ενυπάρχουν στα έργα δημιουργούμε τό διάφανο και συνεχή λόγο τής γνώσης, ίσοπεδώνουμε. Ή θορυβώδης άνωμαλία, τό σκάνδαλο, ή αντίφαση μέσα στα έργα και μεταξύ τών έργων, ή έτερότητα γίνονται θέματα ενός συνεκτικού και ήρεμου λόγου, ό όποιος άναιρεί τίς *έξιστορούμενες* ρηγματώσεις μέσω τής κατανόησης. Ό κριτικός λόγος ενοποιεί τό πεδίο τών διερευνήσεών του, και όσο περισσότερο άγωνίζεται γιά τή δική του ένότητα τόσο περισσότερο διαφοροποιείται σέ σχέση μέ τήν πολυσύνθετη και ρηγματωμένη πραγματικότητα πού αντιμετώπιζει. Ό Μωρίς Μπλανσό, πολύ πρόσφατα, επισήμανε τό γεγονός ότι ανάμεσα στόν πολιτισμό, πού τείνει στην ενοποίηση και τήν καθολίκευση του όρθολογικού λόγου, και στη λογοτεχνία, πού εύαγγελίζεται τήν άρνηση και τό ασύμβατο, ή κριτική υιοθετεί συνήθως (και μέ κάποια ένοχή), τήν *τακτική* του πολιτισμού. Έτσι τά μεγάλα άνυπότακτα έργα προδίνονται, *έξορκίζονται* – από τόν ύπομνηματισμό και

19. Structure Structurée.

20. Sujet structurant.

21. Trajet intentionnel.

22. Transit.

23. Medium.

24. Exces deregé.

25. Monstre.

τά σχόλια —, γίνονται εὐπρόσδεκτα κι ἐντάσσονται στήν κοινή κληρονομιά. Χωρίς ἀμφιβολία, ἡ ἐγγελιανή παράδοση, πού μᾶς τρέφει σήμερα, μᾶς προτρέπει νά οἰκειοποιηθοῦμε, ὡς μιά στιγμή τῆς ἐξέλιξης τοῦ πνεύματος, τίς μεγάλες πράξεις ρῆξης οἱ ὁποῖες, ἐπειδή ἀκριβῶς εἶναι φανερές, διόλου σιωπηρές ἢ σκοτεινές, δέν μποροῦν νά ξεφύγουν ἀπό τό βλέμμα πού ποθεῖ ν' ἀγκαλιάσει μέ τήν κατανόηση τήν ὁλότητα τοῦ πραγματικοῦ. Ὡστόσο, ἡ κριτική κατανόηση δέν ἀποβλέπει στήν ἐξομοίωση τοῦ ἀνόμοιου· δέ θά ἦταν κατανόηση, ἂν δέν κατανοοῦσε τή διαφορά ὡς διαφορά καί ἂν δέ διοχέτευε αὐτή τήν κατανόηση στόν ἴδιο τόν ἑαυτό της καί στή σχέση της μέ τά ἔργα. Ὁ κριτικός λόγος γνωρίζει ὅτι, στήν οὐσία του, εἶναι *διαφορετικός* ἀπό τό λόγο τῶν ἔργων πού ἐξετάζει κι ἐξηγεῖ. Ὡπως ὁ κριτικός λόγος δέν εἶναι ἡ προέκταση ἢ ἡ ἠχώ τῶν ἔργων, ἔτσι δέν εἶναι καί τό ἐκλογικευμένο ὑποκατάστατό τους. Διασώζοντας τή συνείδηση τῆς διαφορᾶς του — ἄρα τῆς σχέσης του — ὁ κριτικός λόγος ἀποφεύγει τόν κίνδυνο τοῦ μονόλογου· γιατί, ἂν προσέκτεινε τό ἔργο, ἂν μιλοῦσε ὅπως τό ἔργο, ἂν υἱοθετοῦσε τίς ἀπόψεις του θά μιλοῦσε μόνος του καί θά παρέπεμπε στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του· ἀντίστροφα, ἂν μιλοῦσε ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἔργου, ὡς ὑποκατάστατο τοῦ ἔργου, θά ἐγκλωβίζονταν στή δική του συνοχή καί θά περιοριζόταν σέ μιά ταυτολογία. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὀρισμένες τεχνικές μέ ἐπιστημονική ἐπίφαση καταλήγουν ἀναπόφευκτα στήν ἐπίδειξη τῆς καλῆς λειτουργίας τους κι ἐπαναλαμβάνουν τίς προϋποθέσεις τους: τό ἐργαλεῖο πού ἀφήνει τά ἴχνη του σ' ἓνα καί μοναδικό ὑλικό ἀντιμετωπίζει πάντοντε τό ἴδιο ὑλικό κι ἐνισχύει τήν πίστη ὅτι εἶναι τό μόνο δυνατό ἐργαλεῖο. Ἡ μοναξιά τοῦ κριτικοῦ λόγου εἶναι ἡ μεγάλη παγίδα πού πρέπει ν' ἀποφύγουμε. Ὑποταγμένος ὑπερβολικά στό ἔργο ὁ κριτικός λόγος συμμετέχει στή μοναξιά τοῦ ἔργου· ὑπερβολικά ἀνεξάρτητος, πορεύεται σ' ἓναν ξεχωριστό καί μοναχικό δρόμο, ὅποτε ἡ κριτική ἀναφορικότητα δέν εἶναι πιά παρά ἓνα τυχαῖο πρόσχημα, τό ὁποῖο, φυσικά, ἔπρεπε νά καταλυθεῖ· λάτρης τῆς ἐπιστημονικῆς αὐστηρότητας, ὁ κριτικός λόγος ἐγκλωβίζεται σ' ἐκεῖνα μόνο τά «δεδομένα» πού εἶναι σύστοιχα μέ τήν ἐπιλεγμένη μέθοδο, κι ἐκεῖ καρκινωβατεῖ καί παγιδεύεται. Καθένας ἀπό αὐτούς τούς κινδύνους μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἀπώλεια τῆς σχέσης καί ὡς ἀπώλεια τῆς διαφορᾶς. Ἡ κριτική ὡς παράφραση, ὡς αὐτόνομο «ποίημα», ὡς σχολαστική καταγραφή ἀνάγεται σέ μονωδία. Ὡστόσο, καθένας ἀπό αὐτούς τούς κινδύνους παύει ν' ἀποτελεῖ κίνδυνο ἂν θεωρηθεῖ ὡς στιγμή ἑνός γίνεσθαι τῆς σκέψης: πρέπει ν' ἀκούσουμε τό ἔργο, νά ταυτιστοῦμε μέ αὐτό καί νά τό ἀναπλάσουμε μέσα μας· ὅλα τά δεδομένα, πού μποροῦν νά ὑποβληθοῦν σέ μιά ἀντικειμενική μελέτη, πρέπει νά προσδιοριστοῦν αὐστηρά (μέ τήν προσφυγή στίς «τεχνικές»). Ὡμως αὐτά τά δεδομένα πρέπει μέ τή σειρά τους νά ἐρμηνευθοῦν ἐλεύθερα. Σ' αὐτό τό σημεῖο συνειδητοποιοῦμε ὅτι τά δεδομένα εἶναι ἤδη, παρά τή φαινομενική ἀντικειμενικότητά τους, τό προῖόν μιάς ἐρμηνευτικῆς ἐπιλογῆς. Αὐτές οἱ τρεῖς συντονισμένες στιγμές τῆς αὐθόρμητης συμπάθειας, τῆς ἀντικειμενικῆς μελέτης, τοῦ ἐλεύθερου στοχασμοῦ ἐπιτρέπουν στήν κριτική νά καρπώνεται ταυτόχρονα τήν ἄμεση βεβαιότητα τῆς ἀνάγνωσης, τήν ἐξελέγξιμη γνώση τῆς «ἐπιστημονικῆς» τεχνικῆς καί τήν ἔλλογη εὐλογοφάνεια τῆς ἐρμηνείας. Ἡ κριτική πορεία ἐκτυλίσσεται, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ,

ἀνάμεσα στά ὄρια τοῦ «ἀποδέχομαι τά πάντα» (διαμέσου τῆς συμπάθειας) καί τοῦ «ὀροθετῶ τά πάντα» (διαμέσου τῆς κατανόησης). Κατά συνέπεια, μποροῦμε νά εἶμαστε βέβαιοι ὅτι ὁ ἐσωτερικός νόμος τοῦ κριτικοῦ λόγου παραμένει στενά σχετικός μέ τόν ἐσωτερικό νόμο τοῦ ἀναλυόμενου ἔργου, περνώντας ἀπό τήν ἐρωτική δέσμευση στήν πολυμέριμη ἀποδέσμευση. Ἡ αὐτονομία μας (χωρίς τήν ὁποία δέν εἶναι δυνατή καμιά ἐξήγηση) θά στηριχθεῖ στήν ἐλεύθερα μεταβαλλόμενη σχέση μας σέ ἀντιπαράθεση μέ τήν ἀναλλοίωτη πραγματικότητα τοῦ ἔργου. Ἡ ὑποκειμενική μας ἀπομάκρυνση δέν εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν ἐπαύξηση τῶν ἐνδιαφερόντων καί τῶν φροντίδων μας. Μόνο μέ αὐτή τήν προϋπόθεση δέ θά γίνει ἡ κριτική μιά «ἀσύζευκτη μηχανή»²⁶: θά ζευγαρώσει μέ τό ἔργο. Ἡ προϋπόθεση γιά κάθε αὐθεντικῆ συνεύρεση εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς διαφορᾶς. Βέβαια ὁ κριτικός εἶναι πάντοτε ὁ βασιλικός σύζυγος τῆς ποίησης καί οἱ καρποί αὐτῆς τῆς ἔνωσης δέν εἶναι οἱ κληρονόμοι τοῦ Βασιλείου. Αὐτός ὁ γάμος ἐξἄλλου διατρέχει τούς κινδύνους δλων τῶν γάμων καί γνωρίζουμε ὅτι ὑπάρχουν νευρωτικά ζευγάρια πολλῶν εἰδῶν: πρῶτα, τό ζευγάρι ὅπου τό ὑποτιθέμενο ἀγαπημένο πρόσωπο νιώθει νά παραβλέπονται ἡ ἀλήθεια του, ἡ ιδιότητά του ὡς ὑποκείμενο ἀνεξάρτητο κι ἐλεύθερο: δέν εἶναι παρά τό ἀντικείμενο τῶν προβολῶν τοῦ ἐρωτικοῦ πόθου, πού τό παρουσιάζουν διαφορετικό ἀπ' ὅ,τι εἶναι· κατόπιν, τό ζευγάρι, ἀντίστροφα, ὅπου ὁ ἐραστής ἐκμηδενίζεται μέσα στήν ἀπόλυτη ὑποταγή καί τῆ γοητεία πού ἀσκεῖ τό ἀντικείμενο τοῦ ἐρωτά του· τέλος, τό ζευγάρι ὅπου ὁ ἐρωτᾶς δέ συγκλίνει στό ἴδιο τό πρόσωπο, ἀλλά στίς γεινιᾶσεις του καί στόν κοινωνικό του περίγυρο, στά ὑπάρχοντά του, στούς ἐνδοξους προγόνους του κτλ. Μέ δύο λόγια, τό κριτικό ἔργο συνδέει δύο προσωπικές ἀλήθειες καί ζεῖ ἀπό τή διαφύλαξη τῆς ἀκεραιότητάς τους... Δέν μπορῶ ὡστόσο νά λησμονήσω ὅτι ὁ τρόπος ὑπαρξης τοῦ ἔργου διαφέρει ριζικά ἀπό τό δικό μου. Τό ἔργο ἀποκτᾶ πρόσωπο μόνον ὅταν τοῦ δώσω τή δυνατότητα νά ζήσει σάν πρόσωπο· πρέπει νά τό ἐμψυχώσω μέ τήν ἀνάγνωσή μου γιά νά τό προοικίσω μέ τήν παρουσία καί τά ἐξωτερικά γνωρίσματα τῆς προσωπικότητάς. Πρέπει νά τό ἀναζωογονήσω γιά νά τό ἀγαπήσω, πρέπει νά τό ἀναγκάσω νά μιλήσει γιά νά τοῦ ἀπαντήσω. Γι' αὐτό λοιπόν, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τό ἔργο, στήν ἀρχή, μοιάζει πάντοτε μέ τήν «προσφιλή ἐκλιπούσα» καί κατόπιν, προσμένει ἀπό μᾶς τή νεκρανάστασή της ἢ τουλάχιστον τήν πιό ἐντονη παράκλησή μας γιά τήν ἀνάκληση τῆς ψυχῆς της. Ἐφόσον ἡ συζυγική μεταφορά πού χρησιμοποιήσα ἐπιτροχάδην γιά τήν κριτική πράξη δέ λαμβάνει ὑπόψη τῆς τήν ἰδιάζουσα φανταστική διάσταση κάθε λογοτεχνικοῦ ἔργου, θά καταφύγω στήν εἰκόνα τῆς ὀρφικῆς ἀναζήτησης ἢ τῆς ὀμφρικῆς Νέκυιας, ὅπου ὁ ἦρωας κατορθώνει ν' ἀνακαλέσει, μπροστά στό αἷμα τῶν θυσιασμένων ζώων, τίς σκιές πού τοῦ ἀποκαλύπτουν τή μοῖρα τους καί τοῦ δείχνουν τό δρόμο πού πρέπει ν' ἀκολουθήσει γιά νά ἐκπληρώσει τή δική του μοῖρα. (Ὁ Ὀδυσσεύς συμβουλευεταί τούς νεκρούς γιά νά ἐξασφαλίσει τήν εὐνοϊκή συνέχιση τοῦ ταξιδιοῦ του). Ὁ Ἐρμῆς, ψυχοπομπός καί προστάτης τῆς

26. Machine celibataire.

ερμηνευτικής, διασχίζει τά σύνορα που χωρίζουν τούς κόσμους και φέρνει στο προσκήνιο ό,τι έχουν καταδροχίσει ή άπουσία και ή λησμονιά.

Πρός τό παρόν δέ μιλώ γιά καμιά από τίς μορφές τής κριτικής που συζητιούνται σήμερα: κοινωνιολογική κριτική, ψυχολογική κριτική, θεματική και φαινομενολογική κριτική, γλωσσολογική κριτική. Αυτές οι νέες προσεγγίσεις που περισσότερο προστίθενται στην παραδοσιακή ιστορική προσέγγιση παρά τήν έκτοπίζουν, γεννήθηκαν από τήν ανάγκη και τή δυνατότητα να επεκταθεί και στη λογοτεχνία ή έρευνα κάθε επιστημονικού κλάδου που απέκτησε τό δικαίωμα να συγκαταλέγεται μεταξύ των έπιστημών του ανθρώπου. Αυτές οι απόπειρες είναι γόνιμες γιά πολλούς λόγους, όχι μόνο γιατί οι έπιστήμες του ανθρώπου προσεγγίζουν τό λογοτεχνικό γεγονός κάτω από μία νέα όπτική γωνία, αποκαλύπτοντας έτσι όψεις και συνεπαγωγές παραγνωρισμένες ως τώρα, αλλά γιατί σ' αυτό τό χώρο, είναι υποχρεωμένες να εγκαταλείψουν τή μελέτη τής μέσης συμπεριφοράς των ομάδων και ν' αναμετρηθούν με ό,τι πιο έλευθερο κι έπινοητικό διαθέτει ό άνθρωπος· γιατί πρέπει να δοκιμάσουν τίς έρμηνευτικές τους άρετές πάνω στο πιο άκραιο παράδειγμα, στην εξαίρεση, όπου και συνειδητοποιούν ταυτόχρονα – ίσως καλύτερα από όποιαδήποτε άλλου – τίς δυνατότητες και τά όριά τους. Ό έρευνητής αυτών των επιστημονικών κλάδων πρέπει να ξετάσει τό κύρος των τελικών αποδεικτικών τους προτάσεων και των έναρμών άρχικών τους θέσεων, τήν έκταση των άρμοδιοτήτων τους, τόν *ικανό* ή τουλάχιστον *αναγκαίο* χαρακτήρα των προϋποθέσεων και τής αίτιοκρατίας που προβάλλουν σέ πρώτο επίπεδο, τή σπουδαιότητα (μέσα στην όλόκληρα) των έδραιωμένων συσχετισμών. Μέ δυό λόγια, είναι απαραίτητο ν' αξιολογήσουμε τήν τελεσφόρηση των τελικών τους επιδόσεων, τήν αντίστοιχία τους με τό αντικείμενο. Αυτή ή αξιολόγηση κατά τή γνώμη μου, δέν υπάγεται στη δικαιοδοσία τής καθαυτής επιστημονικής τεχνικής, δέν εξαρτάται από καμιά μεθοδο. Μόνον ό χρήστης τής μεθόδου – που αναλαμβάνει τήν ευθύνη όλων των συνεπειών, χωρίς να έχει ουσιαστικά καμιά δυνατότητα προσφυγής σέ οποιαδήποτε προκαθορισμένη τεχνική – θ' αποφασίσει αν ή μεθοδος τόν ικανοποίησε ή όχι· μέ δυό λόγια, αν του επέτρεψε να συλλάβει τό νόημα του έργου. Οι μέθοδοι των πιο αυστηρών επιστημονικών κλάδων διαφοροποιούνται και ευαισθητοποιούνται, όταν επέμβει – στην επαφή μας με τήν εμπειρία ή στις θεωρητικές διαμάχες – ή κριτική τής μεθόδου, τήν όποια ή ίδια ή μεθοδος δέν προβλέπει. Αν οι νέες μέθοδοι είναι πολύτιμες στο λογοτεχνικό χώρο, άκόμα πιο πολύτιμη θά είναι ή ικανότητα ν' άσκοϋμε, οποιαδήποτε στιγμή, κριτική γιά τή μεθοδο: έδώ άκριβώς φανερώνεται στην καθαρότητά του τό καθαυτό πνεύμα τής κριτικής. Αυτή ή εγρήγορση, γιά μία φορά άκόμη, πρέπει να συντελείται σέ πολλά επίπεδα. Είναι απαραίτητη ή ικανότητά μας να προικοδοτούμε τήν πρώτη κριτική τής μεθόδου, που άποβλέπει στην τελειοποίηση ενός συγκεκριμένου εργαλείου, μέ μία κριτική πιο έλευθερη και πιο έγκυρη, ή όποια θά καθορίζει, σέ συνάρτηση με τήν έπιθυμητή ένότητα τής γνώσης, τίς αντίστοιχες λειτουργίες των διαφορετικών επιμέρους εργαλείων. Αυτή ή διεργασία που θά μπορούσαμε να όνομάσουμε φιλοσοφική,

προϋποθέτει τή σφαιρική αντιπαράθεση του έργου – συνυπολογίζοντας κάθε πτυχή του – προς όλες τίς κατάλληλες επιμέρους τεχνικές. Έννοείται βέβαια, ότι χάρη σ' αυτή τήν αντιπαράθεση, θά προσπαθήσουμε να υιοθετήσουμε τά μέσα που ταιριάζουν στις ιδιαίτερες απαιτήσεις κάθε έργου· αντί να επιβάλουμε σέ όλη τή λογοτεχνία τήν ίδια προσέγγιση, θ' αφήσουμε τό ίδιο τό ποίημα ή τό διβλίο να μάς ύποδείξουν τούς καλύτερους τρόπους προσέγγισής τους. Όσο πιο άυθεντική παιδεία έχει ό κριτικός, τόσο καλύτερα μπορεί ν' αναγνωρίσει τίς μεταλλαγές που έχει ύποστει στην ιστορική τής εξέλιξη ή έννοια «έργο»: κατά συνέπεια, τό status του έργου είναι ένα πρωταρχικό γεγονός, στο όποιο θά πρέπει ν' αντιστοιχεί μία έρμηνεία όσο τό δυνατό πιο έξειδικευμένη.

Αν ήμουν υποχρεωμένος να όρίσω τήν ιδανική κριτική, θά συγκροτούσα ένα σύνθεμα μεθοδολογικής άσθητότητας (συνδεδεμένης με τίς τεχνικές και τίς εξέλεξιμες μεθόδους τής) και στοχαστικής έτοιμότητας (έλευθερης από κάθε συστηματικό έξαναγκασμό). Οι τεχνικές, καταδικασμένες στην επανάληψη, τέμνουν όμοιογενή επίπεδα και προβάλλουν αυτό που όνομάσαμε «αντικειμενική όψη» του έργου: πολλαπλασιάζουν τίς επιμέρους καταγραφές του. Οι τεχνικές, μόλις ύποστούν τόν τελευταίο έλεγχο, μεταδίδονται εύκολα: άνήκουν, χωρίς καμιά διάκριση, σέ κάθε άτομο που καταβάλλει τήν απαραίτητη προσπάθεια γιά να τίς οικειοποιηθεί· άποτελούν, όπως και τά έπιτεύγματά τους, κοινό αγαθό. Στο χώρο τής τεχνικής ένας εκπαιδευμένος έρευνητής μπορεί ν' αντικαταστήσει άμέσως έναν άλλο. Η τεχνική «άποπροσωποιεί» τούς ευσυνειδητους χρήστες τής. Η «όμαδική έργασία» δέν είναι μόνο έφικτή, είναι και έπιθυμητή: ή πληρόφρηση συσσωρεύεται έτσι πιο γρήγορα. Σέ τελευταία ανάλυση, ή τεχνική μπορεί να μηχανοποιηθεί: μπορούμε να έκτυπώσουμε τό σύνολο ή ένα μέρος από τή διαδικασία τής σέ μία μηχανή. Έτσι ή έργασία του βοηθού δέ διαφέρει ποιοτικά από τήν έργασία του «μάστορα». Όποιαδήποτε στιγμή ό μαθητευόμενος μπορεί να πάρει τή σκυτάλη χωρίς να θέτει σέ κίνδυνο τό αποτέλεσμα τής εργασίας.

Τά πράγματα όμως διαφέρουν με τό στοχασμό που επιλέγει και διαφοροποιεί τίς τεχνικές και άκόμη περισσότερο με τό στοχασμό που έρμηνεύει τά γεγονότα που φέρνουν στο προσκήνιο οι τεχνικές. Ό στοχασμός άποβλέπει σέ μία ευρύτερη καθολικότητα από εκείνη που έπιτυγχάνει ή τεχνική *έμπρακτη-γνώση*²⁷. προσπαθει επίσης να δημιουργήσει ειδικότερες σχέσεις με κάθε έργο απ' όσα ξετάζει: θέλει να είναι ταυτόχρονα πιο σφαιρικός και πιο διαφοροποιημένος. Δέχεται να ξεκινήσει από πολύ χαμηλά – δηλαδή από τήν τέλεια ά-γνώσια, από τήν πλήρη άγνοια – γιά να φθάσει στην πιο πλατιά κατανόηση, ή όποια θεωρεί τήν ύλική και μορφική εικόνα που μάς αποκαλύπτει ή τεχνική ως άσπασματικό δεδομένο, ως μερική διαπίστωση που προσμένει τήν έρμηνεία. Ό,τι

27. Savoir – faire.

ἀντιλαμβάνεται, ὅτι ἐπεξεργάζεται ὁ στοχασμός, τὸ ἀνακοινώνει· δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ τὸ μεταλαμπαδεύσει: ἐπικαλεῖται τὴν ἔλλογη συναίνεση, τὴν ἀντίφαση, τὸ διάλογο· κανεὶς, ὡστόσο, δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυριστεῖ – ἐκτὸς ἂν ὑποκρίνεται – ὅτι συνεχίζει τὴ σκέψη ἑνὸς ἄλλου κριτικοῦ, ὅτι προεκτείνει τὴν ἴδια ἔρευνα. Ὁ ἐλεύθερος στοχασμός – ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι ἐλεύθερος – εἶναι καταδικασμένος νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἡ διδασκαλία στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, συνίσταται λιγότερο στὴ μεταβίβαση μιᾶς ὀρισμένης κληρονομιάς, κάποιας ἐνόργανης ἔμπρακτης γνώσης καὶ περισσότερο στὴν ἐκκλήση γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς ἐλευθερίας μας, ἢ ὁποία εἶναι πάντοτε ἐναρκτήρια. Ὡστόσο, ἀπορρίπτω τὴν παράλογη ἰδέα νὰ καταδικάσουμε τὴν κριτικὴ σὲ μιὰ σισυφική προσπάθεια, ὅπου καθετὶ πρέπει νὰ ξαναρχίζει ἀδιάκοπα. Ἡ ἐκκίνηση τοῦ ἐλεύθερου στοχασμοῦ εἶναι φωτισμένη ἐκκίνηση: ἐφόσον, κατὰ κανόνα, δὲν ἀγνοοῦμε καμιὰ ἀπὸ τὶς προγενέστερες μελέτες, κανένα ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς τεχνικῆς ἔρευνας, εἶναι ἀδύνατο νὰ ξεκινήσουμε πάλι *ex nihilo*· ὁ στοχασμός ὅμως πρέπει νὰ ἐπινοεῖ τὴν ἀνέλιξή του καὶ τὴν πορεία του σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή τους, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Ἄν ἔχουμε τὸ προνόμιο νὰ εἴμαστε οἱ κληρονόμοι τῶν συσσωρευμένων ἐπιτευγμάτων τῶν «ἀντικειμενικῶν» τεχνικῶν, ἐδῶ, ἀπεναντίας, δὲν κληρονομοῦμε τὰ ἀποθέματα κανενός, οὔτε καν τοῦ ἑαυτοῦ μας. Χρειαζόμαστε κάποια δύναμη κριτικῆς ἔμπνευσης, τῆς ὁποίας ἡ γένεση καὶ ἡ ἀπόληξη εἶναι ἀπρόβλεπτες. Γιὰ ν' ἀνταποκριθεῖ ἀπόλυτα στὴν ἀποστολή της, γιὰ νὰ γίνει λόγος πού κατανοεῖ τὰ ἔργα, ἡ κριτικὴ δὲν πρέπει νὰ παραμένει μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐξελέγγυμης γνώσης· ὀφείλει νὰ γίνει, μὲ τὴ σειρά της, ἔργο καὶ νὰ διατρέξει τούς κινδύνους τοῦ ἔργου.

Ἔτσι ἡ κριτικὴ θ' ἀποκτήσει πρόσωπο, ἓνα πρόσωπο ὅμως πού θὰ ἔχει θητεύσει στὴν ἀπρόσωπη ἀσκητικὴ αὐστηρότητα τῆς «ἀντικειμενικῆς» γνώσης καὶ τῶν επιστημονικῶν τεχνικῶν· θὰ γίνει γνώση ἑνὸς λόγου²⁸ διαμέσου τῆς ἐπανενατάξης αὐτῆς τῆς γνώσης σ' ἓνα νέο λόγο, ἀνάλυση τοῦ ποιητικοῦ γεγονότος ἢ ὁποία προδιβάζεται μὲ τὴ σειρά της στὴν τάξη τῶν γεγονότων. Διεισδύοντας στὴν ὑλικότητα τοῦ ἔργου, ἐξερευνώντας διεξοδικὰ τὴ διάρθρωσή του, τὴ μορφικὴ του σύσταση, τὶς ἐνδιάθετες σχέσεις του καὶ τὶς ἐξωτερικὲς του διασυνδέσεις, ἡ κριτικὴ ἀναγνωρίζει σ' αὐτὸ ἀσφαλέστερα τὰ ἴχνη μιᾶς πράξης, τὴν ὁποία θὰ ἐπαναλάβει μὲ τὸ δικό της τρόπο· κρίνοντας αὐτὴ τὴν πράξη, ἀποδίδοντάς της τὸ διευρυμένο νόημα πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀλήθεια τοῦ ἔργου καὶ τὶς ἐξωτερικὲς του συστοιχίες, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἐκδηλο περιεχόμενό του καὶ τὴν ἀδηλη ἐμβέλειά του, ἡ κριτικὴ γίνεται μὲ τὴ σειρά της πράξη, ἐκδηλώνεται καὶ ἀποκαλύπτεται γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τῆς ἀνταπαντήσουν, στὸ μέλλον πού ἡ ἴδια προετοιμάζει, πράξεις περισσότερο διαυγεῖς καὶ μὲ μεγαλύτερο κύρος.

28. Parole· ἐδῶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς ὄρους γλώσσα καὶ ὁμιλία δὲ φαίνεται νὰ εἶναι δραστηκὴ.

Οἱ σημειώσεις εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

GEORGES BATAILLE

Ο ΝΕΚΡΟΣ

Μετάφραση: Ἀγγελικὴ Πέτρα

ΑΓΡΑ

Πλατεία Σταδίου 5, Ἀθήνα 501, τηλ. 728 263

Τά όρια τής κριτικής

Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Όροι του λυρισμού στον Όδυσσέα Έλύτη*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σσ. 176.

..λέγω δέ, ὡσπερ πρότερον εἴρηται, λέξιν εἶναι τήν διά τής ὀνομασίας ἐρμηνείαν, ὃ καί ἐπί ἐμμέτρων καί ἐπί τῶν λόγων ἔχει τήν αὐτήν δύναμιν.

Ἀριστοτέλης, *Περί ποιητικῆς*

Τό κείμενο τοῦτο δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ «κριτική τής κριτικῆς». Ἐνα τέτοιο ἐγχείρημα, ἐκτός ἀπ' τό ὀξύμωρό του, στήν προκειμένη περίπτωση θά ἐπιβαρυνόταν ἀπό ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ μάταιου. Μάταιο, ἀφοῦ ὁ «κρινόμενος» εἶναι δημιουργός μιᾶς νέας γλώσσας στό χώρο τής κριτικῆς, καί ὁ ὑπογραφόμενος, σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τοῦ βιβλίου, ἀπλός ἀναγνώστης - ὁ μόνος χαρακτηρισμός στόν ὁποῖο θά συναινοῦσα.

Πρᾶτο κίνητρο τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι ἡ γοητεία πού μοῦ προσφέρουν τά κείμενα τοῦ βιβλίου - θέλοντας ὁμως νά προλάβω ἐνδεχόμενες ἐνστάσεις, σπεύδω νά προσθέσω ὅτι δέν εἶναι καί τό μοναδικό. Ὑπάρχουν καί ἄλλα, ἐξίσου σημαντικά κίνητρα:

(α) Τό βιβλίο συνοψίζει, στό σύνολό τους σχεδόν, τίς θέσεις τοῦ Δ. Ν. Μαρωνίτη στό θέμα τής κριτικῆς ἀνάγνωσης τής ποίησης. Παρέχεται ἔτσι ἡ δυνατότητα στόν ἀναγνώστη νά παρακολουθήσει διεξοδικά τήν ἀνανεωτική προσπάθεια τοῦ Δ.Ν.Μ. στό χώρο τής κριτικῆς.

(β) Ἡ ἀπονομή τοῦ βραβείου Νόμπελ στόν Ὀδυσσέα Έλύτη, πέρα ἀπό τούς ἐνθουσιώδεις ἀλαλαγμούς καί τίς

μικρόψυχες μεμψιμοιρίες, δημιούργησε, στόν ἑλληνικό τουλάχιστον χώρο, μιᾶ σύγχυση πού μετατόπισε τόν ποιητή ἀπό τό κέντρο του, ὑπερτονίζοντας ὀρισμένες μόνο ὀψεις τοῦ ἔργου του, μ' ὅλους τούς συνακόλουθους κινδύνους γιά τόν ἴδιο, ἀλλά καί γιά τόν καλοπροαίρετο ἀναγνώστη. Τό βιβλίο, λοιπόν, τοῦ Δ.Ν.Μ. ἔρχεται τήν πῶ κατάλληλη ὥρα, τήν ὥρα τοῦ κινδύνου, νά παίξει τό ρόλο τής ἀσφαλιστικῆς δικλείδας καί νά προσφέρει ἕναν ὑποδειγματικό ὁδηγό ἀνίχνευσης καί ἀνάγνωσης τής ποίησης τοῦ Έλύτη.

Ὑστερα ἀπό τίς παραπάνω σχηματικές διευκρινίσεις νομίζω ὅτι ἀποδεσμεύομαι καί μπορῶ νά προχωρήσω, χωρίς κάποια συγκεκριμένη σειρά, ἀφοῦ καί οἱ τρεῖς λόγοι λειτουργοῦν παράλληλα καί συνεντρικῶς.

• • •

Ἡ νεοελληνική κριτική, ἐδῶ καί πολλά χρόνια, κινεῖται κατά κανόνα ἀνάμεσα στή θεματική καί λεκτική κοινοτοπία τῶν παλαιῶν καί στούς ἀγύμναστους λεκτικούς ἀκροβατισμούς τῶν νεοτέρων. (Αὐτές οἱ τάσεις δέν ταυτίζονται ἀναγκαστικά μέ τή βιολογική ἡλικία τῶν εκπροσώπων τους). Οἱ πρῶτοι ἔχουν ἐγκλιματιστεῖ σ' αὐτό· οἱ δεῦτερο ἀσφυκτιοῦν, ἡ δηλώνουν πῶς ἀσφυκτιοῦν. Προσπάθειες ἐξόδου ὑπάρχουν, ἀλλά βασίζονται κυρίως σέ ξένα δάνεια ἢ, καλύτερα, στή μεταφύτευση τῶν μεθόδων πού ἀκολούθησε ἡ ξένη κριτική (μαρξιστική, φροϋδική, σημειολογική, στρουκτουραλιστική κ.ἄ.). Τά ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν πενιχρά - οἱ ἐξαιρέσεις, ἄν καί σημαντικές, ἐλάχιστες. Ἡ ἀποτυχία ὀφείλεται κατά κύριο λόγο στήν ἑλλειψη σχετικῆς ὑποδομῆς καί στήν ἀγλωσσία τῶν περισσοτέρων.

Ἡ ἀνανεωτική προσπάθεια τοῦ Δ.Ν.Μ. ἀκολουθεῖ ἐντελῶς διαφορετικούς δρόμους. Ἀφετηρία του εἶναι ἡ φιλολογική μέθοδος, τήν ὁποία ὁμως ἔχει ἀπαλλάξει ἀπό κάθε σχολαστικό στοιχεῖο. Ἡ ἀνάγνωση τής ποίησης γίνεται μέ βάση τή γραφή καί σέ σχέση πάντοτε μέ αὐτήν. Στή συνέχεια ἐπικουρεῖται ἀπό τή γραμματολογική ἀλλά καί ἐρωτική θητεία του στά ἀρχαία κείμενα, ἡ ὁποία διαθλάται καί χρωματίζει μυστικά τήν ἀνάγνωση τής νεοελληνικῆς ποίησης. Τίς σύγχρονες τάσεις ἀπό τό χώρο τής ξένης κριτικῆς σαφῶς δέν τίς ἀγνοεῖ ὁ Δ.Ν.Μ., χρησιμοποιοῦν ὁμως στοιχεῖα τους μέ περισσή φειδώ καί σύνεση καί μέσα ἀπό τίς δικές του γλωσσικές ἐπιλογές. Ἀντιστέκεται στόν καταϊγισμό τῶν πληροφοριῶν, γιά νά διατηρήσει ἀναλλοίωτο τόν ζωτικό του χώρο. Ἐτσι περίπου θά μπορούσε νά περιγραφεῖ ὁ ἀντικειμενικός χώρος τής κριτικῶν ἀναζητήσεων τοῦ Δ.Ν.Μ.

Ὡστόσο τό δύσκολο σημεῖο καθορισμοῦ, καί τό πῶ ἀποφασιστικό ἐξάλλου, εἶναι ἡ προσωπική ἐπεξεργασία τῶν παραπάνω στοιχείων: τά εὐρήματα, ἡ ἀλχημεία τοῦ ἐργαστηρίου του, ὅ,τι μ' ἄλλα λόγια προσδίδει στήν κριτική του σκέψη μαγεία καί πρωτοτυπία. Κάθε ἀπόπειρα νά προσεγγίσουμε τό σημεῖο τοῦτο πρέπει νά θεωρηθεῖ ριψοκίνδυνο ἐγχείρημα.

Ὁ Δ.Ν.Μ. συνομολογεῖ τούς κανόνες τοῦ ποιητικοῦ παιχνιδιοῦ: συμμετέχει στό παιχνίδι πού τοῦ προτείνουν τά ποιητικά κείμενα. Ἐχοντας ἀπορρίψει κάθε ἀριστοκρατική θέση, ἀποφεύγει μιᾶ παγίδα πού τό σύνολο σχεδόν τῶν ἐλλήνων κριτικῶν, στήν ἀκαταμάχητη ἐπιθυμία τους γιά σταθερές καί καθαρές συλλήψεις, δέν κατόρθωσε νά ἀποφύγει.

Ξεκινώντας ἀπό τήν ἀρχή ὅτι τό κατηγορηματικό δέν εἶναι ἀναγκαστικά καί τελεσίδικο, ἐντάσσει τό ἐγχείρημά του στό πλαίσιο τοῦ σχετικοῦ. Ἀλλά αὐτό καί μόνο δέν θά ἀρκούσε ἄν ὁ Δ.Ν.Μ. δέν διέθετε καταλυτική φαντασία. Καί τό στοιχεῖο αὐτό δέν τό χρησιμοποιοῦν γιά νά στήσει θεωρητικές καί νεφελώδεις κατασκευές. Ἀντίθετα, περιορίζει τή δράση του ἀποκλειστικά στό χώρο τοῦ ποιητικοῦ κειμένου καί στούς ἐρεθισμούς πού τοῦ προσφέρει τό κείμενο. Στόχοι τής κριτικῆς του ἀνάγνωσης εἶναι: (α) νά ἀποκαταστήσει οὐσιαστικό διάλογο ἀνάμεσα στό ποίημα καί τόν ἀναγνώστη· (β) νά ἐπιση-

μάνει τή σχέση τέχνης και τεχνικής του ποιητή, νά καθορίσει τίς καταβολές και τίς άποσκευές τής σκέψης του· και (γ) κυρίως νά έντοπίσει τά σκοτεινά, άλλα έρεθιστικά έρωτήματα πού θέτει τό ποίημα, τούς αναγκαστικά άνολοκλήρωτους διαλόγους του.

Καρπαινόμεσαστε έτσι μιά διπλή γοητεία: τή γοητεία του κριτικού ένώντιον του ποιήματος και τή γοητεία ένώντιον του δράματος πού άνακαλεί τό ποίημα.

Ό κριτικός μεταμορφώνεται και μεταμορφώνει, τροφοδοτεί έκρηκτικά τό ποιητικό παιχνίδι και τό συνεχίζει στά κείμενά του.

Ένας άλλος άποφασιστικός παράγοντας στήν κριτική άνάγνωση του Δ.Ν.Μ. είναι ή συναισθηματική του φόρτιση, ή έρωτική του διάθεση άπέναντι στό ποίημα και τόν ποιητή, πού όμως έξισορροπείται από τή φιλολογική του έξάρτυση. Η έσωτερική αυτή σύγκρουση μεταφέρεται δεξιοτεχνικά στό πεδίο τής άνάγνωσης και του έπιτρέπει νά στήσει ένα δεύτερο παιχνίδι: έφευρίσκει τρόπους πού αίφνιδιάζουν τόν άναγνώστη και τόν συμπαρασύρουν έντέλει στήν έμπειρική σύμπτωση έρασή και έρώμενου.

Οί προηγούμενοι όροι χαράσσονται χάρη στον δραματικότατο λόγο του Δ.Ν.Μ. Η σχέση του όμως μέ τή γλώσσα είναι κάτι περισσότερο από επικοινωνία και γνώση· και στήν επικίνδυνη συναλλαγή του μέ αυτήν ό Δ.Ν.Μ. βγαίνει κερδισμένος. Οί λέξεις του είναι άπαλλαγμένες από τήν κοινοτοπία τής καθημερινής χρήσης, από τή στατικότητα και τήν άγκύλωση τής ακαδημαϊκής επανάληψης, από τίς ήθελμένες παρανοήσεις τών φαύλων και τίς παραμορφώσεις τών θιασών. Στά κείμενά του οι λέξεις αναδύονται, προβάλλοντας τήν αρχική και άνυπεράσπιστη τους ύπόσταση. Κυριολεκτούν, άλλα συγχρόνως πειθαρχούν στή χρήση πού εκείνος τούς έπιβάλλει, και ξαφνιάζουν μέ τίς άπροσδόκητες σημασίες πού έκφράζουν. Ό άναγνώστης, συνηθισμένος σέ μιά όρισμένη, και περιορισμένη, σημασιοδότηση, μένει άμήχανος μπροστά στή λειτουργία πού έπιτελεί μιά λέξη σέ μιά φράση, καθώς ό Δ.Ν.Μ. καταργεί τό χαλινό τής συνήθειας.

Τά κείμενα πού άπαρτίζουν τό βιβλίο *Όροι του λυρισμού στον Όδυσσέα Έλύτη* λειτουργούν αυτόνομα άλλα και στενά άλληλοεξαρτημένα. Η έπιλογή δέν είναι καθόλου τυχαία, και ή διάταξή τους είναι σοφά διαρθρωμένη. Γραμμένα σέ διαφορετικές εποχές, παρακολουθούν τόν ποιητή άλλοτε συγχρονικά κι άλλοτε διαχρονικά. Ό Έλύτης άντιμετωπίζεται από διάφορες όπτικές γωνίες: ή *Μαρία Νεφέλη*, π.χ., μόνο σέ σχέση μέ τήν ώριμότητα

του ποιητή θά μπορούσε νά κριθεί, όπως τό έπιχειρεί ό Δ.Ν.Μ. Η ποίηση του Έλύτη έρευνάται σέ πολλαπλά επίπεδα, σέ διαρκείς αναφορές και συσχετίσεις μέ τήν άρχαία λυρική ποίηση, άλλα και τή σύγχρονη – έλληνική και ξένη. Ό λυρισμός του όροθετείται άνάμεσα στήν έλευθεριότητα του υπερρεαλισμού – άιρετικός πιστός του όποιου είναι και ό ποιητής – και τή σοφή τεχνική του καθαφικού ρεαλισμού, πού φαινομενικά τουλάχιστον άπωθει, ή πάντως δέν φαίνεται ν' άπασχολεί, τόν Έλύτη. Η αντίθεση αυτή έπιδρά καταλυτικά και διευκρινίζει έμμεσα και ύπαινικτικά τά θετικά σημεία, άλλα και τίς ένδεχόμενες αδυναμίες του λυρισμού – ίσως μάλιστα νά έξάγεται τό συμπέρασμα ότι, για τήν λυρική καταγραφή μιάς πραγματικότητας, ό άμιγής λυρισμός δέν είναι πάντοτε τό άποτελεσματικότερο μέσο.

Η κριτική θεώρηση του Δ.Ν.Μ. δέν είναι διόλου έξαντλητική και κορεσμένη. Δέν έπιδιώκει διεξοδική άνάλυση τών έπιμέρους έργων. Κινείται άνάμεσα στό αυτόνομο και τό ύπαινικτικό. Η ιδιοφυής τακτική του εφαρμόζεται μέ δύο τρόπους: (α) ξεκινά από ένα συγκεκριμένο ποίημα ή όρισμένους στίχους (έπιλεγμένους μέ περισσή πονηρία) και προχωρεί σέ μιά κάθετη άνάγνωση του ποιητικού λόγου του Έλύτη, προκαλώντας στον άναγνώστη του έρεθίσματα, ώστε νά ένεργοποιηθεί, μέ άπώτερο στόχο νά μπει κι ό ίδιος στό κύκλωμα ποιητή-κριτικού-άναγνώστη· (β) έξετάζει γενικότερα ποιητικά θέματα, όπως: ό τύπος του έθνικού ποιητή, ό ποιητής και ή ιστορία, οι σχέσεις έξουσίας και ποίησης σέ περισσότερους άξονες, και μέσα από τή γενική και συγκριτική άντιμετώπισή τους έμβαθύνει λοξά στήν ποίηση του Έλύτη. Η πολύπλευρη αυτή άντιμετώπιση έγκυρώνεται πάντοτε από μιά αιχμηρή τεκμηρίωση, ύποκειμενική και άντικειμενική συνάμα. Μας παρέχεται λοιπόν μιά άνάγνωση του Έλύτη άνοιχτή, άδογματιστη, έπαρκής, έρεθιστική, άνιχνευτική. Ό άναγνώστης δέν έχει παρά νά έπιλέξει. Τί κέρδισε ό ίδιος ό ποιητής, εκείνος τό ξέρει.

Η νεοελληνική γλώσσα, παρά τά περιορισμένα όριά της (τά κατά καιρούς αντίθετα ύποστηριζόμενα δέν άναποκρίνονται δυστυχώς στήν πραγματικότητα και ή έπίμονη επανάληψή τους θυμίζει σοβινιστικές μεγαλοστομίες), κατέχει σήμερα μέ τήν ποίησή της άσφαλώς περίοπτη θέση στήν παγκόσμια λογοτεχνία, και πολλά έχει νά τής προσφέρει. Η κριτική του Δ.Ν.Μ. είναι μιά ουσιαστική κατάθεση στή συγκρότηση και του νεοελληνικού κριτικού λόγου.

Χριστόφορος Λιοντάκης

Άναζητώντας τή «δομή τής φραστικότητας»

Κυκλοφόρησε πρόσφατα στίς εκδόσεις «ύψιλον» ένα τομίδιο μέ τίτλο *Ό δημιουργός και άλλα κείμενα* του Χόρχε Λουίς Μπόρχες, σέ μετάφραση Ν. Δ. Καρούζου και Δημήτρη Καλοκύρη. Η έκδοση έπιστεγάζεται από τόν Ν. Δ. Καρούζο, μιά και στό έξώφυλλο και στή σελίδα τίτλων τό όνομά του προτάσσεται του όνόματος του Δ. Καλοκύρη, κατά παράθεση τής άλφαβητικής σειράς, γεγονός πού ύποδηλώνει κάποια ιεράρχηση, μέ κριτήρια πάντως όχι ποσοτικά: ό Ν.Δ.Κ. μεταφράζει τέσσερα (4) από τά δώδεκα (12) πεζογραφήματα, σελίδες δεκαοχτώ (18) από τίς

έξήντα τέσσερις (64). Η προτεραιότητα προφανώς έχει βασιστεί, και όρθά, στο ότι ο Ν.Δ.Κ. ως ποιητής αποτελεί μείζον όνομα του πνευματικού μας χώρου, και ή παραδοχή αυτή, σε συνδυασμό με τό άνισο μεταφραστικό αποτέλεσμα, υποδεικνύει και στηρίζει την άφορμή για τό παρόν σημείωμα.

Η έκπληξη μάς περιμένει στην είσαγωγή κιάλας του τόμου (σ. 9-10), πού την ύπογράφει ο Ν.Δ.Κ. Έκει ό ποιητής ίστορεί τή μεταφραστική του έπαφή με τό έργο του Μπόρχες και καταλήγει: σκοπεύω μάλιστα να μη σταματήσω τήν επίδοση. Βέβαια, είμαι τεμπέλης και ψείρας, δέν επιτρέπω σε καμιά συλλαβή, τουλάχιστον όσο τό μπορώ, να μέ ξεγελάσει στή δομή τής φραστικότητας.

Αναζητώντας λοιπόν τή «δομή τής φραστικότητας» (sic) διαβάζουμε, στην ίδια αυτή είσαγωγή, για μία βαθύτατα δυναμική σκέψη [του Pascal] πού μιάς άποκαλύπτει του λογικού τή μεγιστοποίηση, και ότι ό Μπόρχες γνωρίζει ώσαν ούρανοπίθης (Ισον ποιητής) του νοός τήν τυφλότητα, μέ έναν τρόπο φωτεινής δέσμης άπροσδόκητων έννοιολογικών συνδυασμών και άνακαλύψεων.¹ Άκόμη: 'Όποιοδήποτε άπ' τά σύντομα [...] δοκίμια του Μπόρχες μοιάζουν [sic] - έτσι τό νιώθω, μέ τήν αλήθεια - μέ άναπηρες: τή φλόγα δέν τή σπαταλούν, ένυπάρχουσα για θαυμαστά τινάγματα.

Προχωρούμε όμως στις δεκαοχτώ σελίδες μεταφρασμένο κείμενο. Κυρίαρχη είναι ή αναζήτηση ρυθμού, ή δημιουργία «ποιητικού» ύφους, μέ τήν κατάχρηση του ύπερβατού σχήματος, τήν άσκοπη αντιμετάθεση τών λέξεων μιάς φράσης. ('Άς έκκρεμεί τό έρώτημα κατά πόσο τό ύπερβατό, πολύ δύσκολα άνεκτό στο σημερινό γλωσσικό αίσθημα, έχει τήν παραμικρή σχέση με τό ύφος τών δοκιμίων του Μπόρχες.) Τόν ίδιο σκοπό ύπηρετούν και έξεζητημένοι τύποι «ποιητικοί», πού θά μπορούσε σήμερα να χαρακτηριστούν τουλάχιστον «παλιομοδίτικοι»: νάν τή χτενίσει (30), ένοχλητικός εύφωνισμός: μ' αδιάκοπην έπαγρύπνηση (27), μαζί με τό ποιητικότερο όπου σχεδόν πάντοτε στή θέση του «πού»: ενός ανθρώπου όπου... (19 τρίς!), ένα κινούμενον όπου θρίσκειται... (26). 'Αν προστεθεί σ' αυτά τό ζεύγμα λέξεων φαναστικά «δημοτικών» (όπως ολάκερος, ή μόρση, γιομάτος κ.ά) και τής «καθαρεύουσας» γενικής σε -εως (λέξεως, σκέψεως κ.ά), μέ κορόνα τά - άπλως, θάρσαρα - χρονολογείται και να συναλλαχτεί, μπορούμε με κάποια ασφάλεια να μιλήσουμε για κακοζήλια.

Έχει όμως - πρέπει να έχει - και ή κακοζήλια τά όριά της. Και τά φωνήματα του σώματος τά όποια προσωποποιεί ό Whitman (όπως ό Βαλερί προσωποποιεί ένδοξα τούς λαθρινόθους του πνεύματος, 17), ό μπορετός άνθρωπος ό προκισμένος μέ άημέλητη εύτυχία (18) και ή γηινότητα (19) βρίσκονται όπωσδήποτε πέρα από αυτά τά όρια.

Ακολουθούν:

- μορφή γραψίματος άμετακίνητη (24).
- Πιθανόν ή ψυχή του Όμάρ να πραγματοποιήσε τήν είσώρησή της [...] στην ψυχή του Φιτζέραλντ (24).
- ό ποιητής πρέπει να 'χει άφθονία (22).
- κανένας δέν έχει άκόμη σημαδέψει τό γεγονός πως ό Κίρκεγκορ άφθονεί, καθώς ό Κάφκα, σε θρησκευτικές παραβολές με συμβάντα τής σύγχρονης άστικής ζωής ώσαν βάση (27).
- έτσι λένε οι [...] βιογραφίες τών δοξασμένων ανθρώπων, χωρίς να λογαριάσουμε και άλλα κείμενα πού τό κύρος τους δέν είναι λιγότερο άσυστήτητο (27).
- τό έργο και τών δύο έχει [...] αξία [...] σαν σημάδι ύποδειγματικού ποιητή (17).
- τά θαυμαστά του κείμενα δέν έχουν εξάντληση (19).
- οι δυνατότητες όλων τών κλίσεων πού ύπάρχουν έντός του (19).
- ό κατόπιν ίδρυτής τής αίρέσεως... (20).
- τά πενήντα κι άκόμη γράμματα τής [...] Έγκυκλοπαίδειας... (21).
- κάθε άνθρωπος, πού ή ψυχή του περικλείει κάποια

μουσική, μπορεί να φιάξει σίχους, μέσα σου βίου του τή φυσική διαδρομή, δέκα ή δώδεκα φορές, [...] μά όμως δέν προσφέρεται στο να γαντζωθεί άπ' αυτό τό φτηνό προνόμιο (22).

— έχοντας διαβάσει τόν Κάφκα πλουτίζουμε και πονηρούμε αίσθητά τό διάβασμα του ποιήματος (29).

— Ό πρώτος Κάφκα, έκείνος του Betrachtung, είναι λιγότερο πρόδρομος του Κάφκα τών άποτρόπων μύθων [...], άπ' όσο δέν ύπήρξαν κάτι τέτοιο ό Μπράουνινγκ και ό Λόρδος Dunsany (29).

— 'Ας κάνουμε μέ ειλικρίνεια τή διερώτηση εάν τό χελιδόνι του τουνου του καλοκαιριού είναι άλλο από έκείνο του άρχικού καλοκαιριού... (31).

— τό άτελεύτητο άηδόνι [...] έξυμνήθηκε άπ' τόν Τσόσερ κι άπ' τό Σέκσπιρ [...] αλλά είναι με τό Γιάννη Κίς πού συνενώνουμε έξάπαντος τήν εικόνα του. (34).

Τό τελευταίο παράθεμα δείχνει και προς μίαν άλλη κατεύθυνση. Τό σχήμα «είναι μέ... πού...» οδηγεί κατευθείαν στή γαλλική γλώσσα (από τήν όποία μεταφράστηκαν τά κείμενα του Μπόρχες, όπως άλλωστε δηλώνεται και στην άρχή του έργου). Άνάλογα παραδείγματα θιασμένης σύνταξης μπορεί κανείς να άνιχνεύσει σε κάθε σελίδα, και συχνά, περισσότερα από ένα στην ίδια σελίδα. Χαρακτηριστικά, στή σ. 18 διαβάζουμε:

— Τό πως αυτή ή προσωπικότητα είναι [...] μιά προεξοχή του έργου, τό γεγονός αυτό δέν αλλάζει τά πράγματα.

— Νά προσφέρει τή φαινότητα στους άνθρώπους μέσα σε μίαν εύτελώς ρομαντική έποχή [...], τέτοια είναι ή άξέπαινη άποστολή πού πραγματοποιήσε (και πραγματώνει άκόμη) ό Βαλερί.

Και αυτή ή άβασάνιστη, λέξη προς λέξη μεταφορά τής γαλλικής σύνταξης, σε έποχή μάλιστα πού τέτοιοι συντακτικοί «τρόποι» έχουν πάρει διαστάσεις επίδημικού φαινομένου, στοιχειοθετεί ίσως τό σημαντικότερο άμάρτημα τής εργασίας του Ν.Δ.Κ., πολύ περισσότερο όταν προέρχεται από ποιητή, πού μόνος έστησε τήν «παγίδα» στον έαυτό του.

Κατά τά άλλα, και άν δέν ύπήρχε ή συγκεκριμένη έκδοτική άγοροπωλησία πού ύπαινεχθήκαμε στην άρχή του σημειώματός μας, ύποστηριγμένη και από τή σιωπηλή άνοχη τής επώνυμης κριτικής, ό μακρύς κατάλογος παραθεμάτων θά μπορούσε να άντικατασταθεί από μία μόνη φράση: ή φράση αυτή, άψογη με κριτήρια γραμματικά και συντακτικά, άπαντά μόνη της στή «δομή τής φραστικότητας» τήν όποία επιδίωξε, συλλαβή προς συλλαβή, όπως μάς δήλωσε, ό μεταφραστής:

Ένα κινούμενον όπου θρίσκειται στο Α [...] δε θά μπορέσει ποτέ να φτάσει στο σημείο Β, γιατί θά πρέπει πρωτίτερα να διανύσει τό μισό τής άποστάσεως πού τά χωρίζει, και πρωτίτερα τό μισό του μισού τούτου, και ξανά τό μισό του μισού τούτου του μισού τούτου, και έτσι επ' άπειρον (26).²

Ναι. Έπ' άπειρον!

Γιάν. Η. Χάρης

1. Τή φράση αυτή τήν άποδελτίωσε και ή κ.Μ[αρία] Π[απαδοπούλου] σε ένα σημείωμά της γεμάτο ένθουσιασμό για τόν «ένθεο "τυφλό" Αργεντινό» και τήν «άριστη μεταγλώττισή» του από τούς Ν.Δ.Κ. και Δ.Κ. «στο ρόλο του λάτρη μεταφραστή» (έφ. Τά Νέα 21.2.1981).

2. Μία απλούστερη λύση, πού δέν θά καταργούσε τόν αναγκαίο γλωσσικό ήλιγο, θά μπορούσε να είναι ή έξης: «...να διανύσει τό μισό τής άπόστασης πού τά χωρίζει, και πίο πριν τό μισό του μισού, και ξανά τό μισό του μισού του μισού, και έτσι επ' άπειρον». ('Ας θυμηθούμε και τό ανάλογο «ή σούπα τής σούπας του λαγού».)

Αργώ

‘Η Αργώ, ένα ζωντανό περιοδικό «γιά τά προβλήματα τής εκπαίδευσης», έκδοση τής ΟΙΕΑΕ, κυκλοφόρησε τό πρώτο του τεύχος τόν περασμένο Μάρτη. Καθώς γιά τό περίφημο πρόβλημα «εκπαίδευση» στά χρόνια από τή μεταπολίτευση και δώθε (κι όχι μόνο) έχουν αφιερωθεί τόνοι έντυπου υλικού (πολιτικού, επιστημονικού, δημοσιογραφικού, συνδικαλιστικού χαρακτήρα), θέσεις, έπεξεργασίες, αιτήματα κλπ., ιδιωτικές και δημόσιες συζητήσεις, σκέφτομαι πώς ή ένασκόληση αυτή κάπου έπασχε από τήν έλλειψη μιάς ιδιαίτερότητας πού νά προσδίδει στόν προβληματισμό τίς διεξόδους κάποιας πρωτοτυπίας και δημιουργικότητας στήν ίδια τήν εκπαιδευτική πράξη, τής καθημερινότητας πού συχνά –φοβάμαι – αναβάλλουμε γιά αύριο: όταν θά έχουν λυθεί τά «δομικά» προβλήματα τής εκπαίδευσης μέ κάποια από τίς προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις. Δέν υπαινίσσομαι εδώ κάποια αντίθεση πολιτικών προγραμματικών αρχών μέ τή σημασία πού έχει ή ατομικότητα του λειτουργήματος, ή κάποια αντίθεση θεωρίας και πράξης και παρόμοια διλήμματα. Άλλωστε ένα περιοδικό σάν τήν Αργώ θγαίνει άκριβώς γιατί έχουν υπάρξει οι κινητοποιήσεις γιά τήν παιδεία: «Κυοφορήθηκε μέσα στίς συζητήσεις γιά τά προβλήματα τής εκπαίδευσης, πού κυριάρχησαν στούς κύκλους τών εκπαιδευτικών, από τή μεταπολίτευση ως σήμερα» λένε στό προλογικό τους σημείωμα. Και συνεχί-

ζει τό σημείωμα τής Συντακτικής επιτροπής: ‘Η Αργώ θέλει νά συλλάθει και νά εκπέμψει τόν απόηχο τής σχολικής ζωής, όπως εκφράζεται από τό στόμα πολλών ανθρώπων. ‘Η πολυφωνική εικόνα τής πραγματικότητας πού θά προκύψει από τή συνολική αυτή θέαση, όπου θεατές θά είμαστε πλήθος δάσκαλοι και μαθητές, δέν θά είναι μονόπλευρη ούτε μονοσήμαντη. Έπειδή θά είναι σύνθεση πολλών ατομικών βιώσεων, θά προσεγγίζει, όσο γίνεται πίο πολύ, τήν αντικειμενική αλήθεια». Έτσι, τό κύριο σώμα του περιοδικού χωρίζεται σέ δυό μεγάλες ενότητες: *Μαρτυρίες* και *Άρθρα*. Οι *Μαρτυρίες*, κυρίως εκπαιδευτικών, αλλά και εκπαιδευομένων, δίδουν στό περιοδικό, δηλ. στόν αναγνώστη τόν πλούτο, τή ζωντάνια και τήν άμεσότητα ενός χώρου, όπου επιτέλους ή λέξη μπορεί νά ειπωθεί χωρίς τό φόρτισμα τών κακοποιών συνδικαλιστικών νεολογιμών, μιά και άποτυπώνει και προσπαθεί ν’ αναλύσει έναν χώρο όπου «στίς μέρες μας – κι όχι μόνο σ’ αυτές – πλήθος άνθρωποι, μικροί και μεγάλοι, συνθλίβονται καθημερινά άνάμεσα στίς συμπληγάδες τών αντιφάσεων του εκπαιδευτικού συστήματος» (άπό τό σημείωμα, πάλι, τής σύνταξης). Μιά άίσθηση τών εκπαιδευτικών πραγμάτων πού ήδη καταδεικνύει και υπόσχεται τήν «άλλη» στάση άπέναντι στήν παιδεία (τήν κοινωνία δηλαδή), κόντρα στόν δοοστρωτήρα του Στρατού Σωτηρίας τών κυρίαρχων αντιπολιτεύσεων.

M. Δ.

Μαγιακόφσκι

Ποίηση και επανάσταση. Κι ένα ποίημα-αφιέρωμα του Γιάννη Ρίτσου, Εκδόσεις ΜΝΗΜΗ 1980.

«Βλαδίμηρε Μαγιακόφσκι, νάσαι ήσυχος» του λέει ο Γιάννης Ρίτσος στο ποίημα-αφιέρωμα. Πολύ σωστά. «Νάσαι ήσυχος», αφού ακόμη σήμερα υπάρχουν πάμπολλοι παραλήπτες τής κουβέντας σου: «Η συζήτησή μας είναι άλλης τάξης (...) Τό πρόβλημα του Μαγιακόφσκι δέν λύνεται μέ τήν έννοια ότι αυτός ο άνθρωπος διαβάξει τά ποιήματά του μπροστά σ’ ένα κοινό από νεαρούς κομμουνιστές κι ότι αυτό τό κοινό τόν θεωρεί σάν ένα δικό του συγγραφέα. Έδώ θρίσκει τó ούσιαστικό σημείο από τό όποιο μπορούν νά θγούν όρισμένα συμπεράσματα». (Από τή στενογραφημένη συζήτηση στο «Σπίτι του κομσομόλου» στίς 30 Μάρτη 1930).

‘Η «Μνήμη» μετέφρασε και εξέδωσε (άγνωστο από ποιά γλώσσα και έκδοση – και σέ παρόμοιες περιπτώσεις αυτό έχει σημασία) όρισμένα προγραμματικά κείμενα, άρθρα και όμιλίες του Β. Μαγιακόφσκι τής περιόδου 1912-30. Όπως πολύ άνετα δηλώνει τό προλογικό σημείωμα του έκδοτη: «Τό ένα κεφάλαιο μέ τό άλλο, δέν έχουν συνέχεια, είναι ανεξάρτητα, και ή κατάταξή τους δέν σημαίνει κάποια νοηματική συνέχεια». Καταπληκτικός τρόπος νά ξεμπερδέυεις μιά γιά πάντα μέ μιά ολόκληρη εποχή και τά προβλήματά της. Μάλιστα, αν εξαίρεσει κανείς τά άρθρα *Δύο Τσέχωφ*, *Πώς φτιάχνονται οι σίχοι* και *Χλέμπνικοφ*, τά υπόλοιπα 11 κείμενα δίχως κάποια «κατάταξη (στήν) νοηματική συνέχεια» του μυαλού μας μέ τή βοήθεια έστω τής Ιστορίας, φοβάμαι πώς διαβαστούν χωρίς κανένα κέρδος και ενδιαφέρον. Θά μπορούσαν άραγε νά επιβεβαιώσουν τίς γενικολογίες τής έισαγωγής του έκδοτη: «Τό έργο του Μ., του μεγαλύτε-

ρου σοβ. ποιητή (του μεγαλύτερου του αιώνα μας κατα τό Γιάννη Ρίτσο), αποτέλεσε νέο στάδιο στήν ανάπτυξη τής ρωσικής και τής παγκόσμιας λογοτεχνίας, άσκησε μεγάλη επίδραση στήν ανάπτυξη τής σοβιετικής ποίησης, καθώς και στο έργο...», μπλά μπλά μπλά. ‘Ωραία πατριωτικά λογίδια γιά μαθητικές γιορτές. Πού δέν μπορούν παρά νά έρεθίσουν μιά άνάλογη «ποιητική» φαντασία: «Οι νιόπαντροι σοβιετικοί πολίτες στο πρώτο τους νοικοκυριό/ ποτέ δέν ξεχνάνε ν’ αγοράσουν, Βλαδίμηρε, / μαζί μέ τά πρώτα τους φλιτζάνια του τσαγιού/ και τ’ Άπαντά σου» (Γ. Ρίτσος, σ. 30). Τέτοιοι ύψηλοι σίχοι έμπνέουν άνάλογου ύψους κομμουνιστική ή αντικομμουνιστική προπαγάνδα, τό ίδιο κάνει, ή άλλίως μάς θυμίζουν τά λόγια του Μαγιακόφσκι: «...ο επαναστάτης συγγραφέας δέν είναι ένας άπόβλητος, του όποιου τά ποιηματάκια αντιγράφονται σ’ ένα βιβλιαράκι και μένουν στά ράφια...»

Τό ποίημα-αφιέρωμα του Γ. Ρίτσου, πού προτάσσεται στήν έκδοση, είναι του 1953. Αυτόι οι διακόσιοι πενήντα περίπου σίχοι γιάτί έπιμένουν νά μας θυμίζουν τόσο δυσάρεστα παλιές μας ιστορίες: ‘Εκείνο τό «*ταίτι τής πρώτης σοβιετικής λιακάδας*» (Γ. Ρ. σ. 23) έγινε – εύτυχώς γιά τό δικό μας ποιητή – «*έπίσημη σιγή*» (όπου) *δυό δισεκατομμύρια σφυριά πελεκάν στο γρανίτη/ τό άγαλμα τής παγκόσμιας εύτυχίας*» (Γ. Ρ. σ. 27). Αφού τό ξέρουμε. Τέτοιες ώραίες εκδόσεις τουλάχιστο σέβονται τό τελευταίο σημείωμα του ποιητή: «*παρακαλώ νά λείψουν τά κουτσομπολιά...*»

«*ή Λίλη*
δουλεύει από καιρό στά ήλεκτρικά ύφαντουργεία» (Γ. Ρ. σ. 28).

M. Δ.